

ISBN 978-9943-00-225-8

ODIL YOQUBOV KO'HNA DUNYO

ASR OSHGAN
ASARLARI

ODIL
YOQUBOV

KO'HNA
DUNYO

ASAR OSHGAN
LAB

N/162

FARGONA QIYLAT
INDUSTRIJI

«SHARO» NASIQIYOT MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI YO'NATI VA
BOSH TASHKIRIYATI QIYLAT BOSHCHI
TOSHKENT - 2022

Kit. 24 (SU)G
Y-32

ASR OSHGAN ASARLAR

ÖDİL YÖĞÜBÖY
KO'HINA
DUNYO

Roman

«SHARQ» NAHRIYOT MATBAA
AKSIYADORLIK kompaniyasi
BOSH TASHKIRIYATI
TOSHKENT — 2000

Tahrir hay'ati

Olimulla YUNUSOV (*hay'at raisi*), Babur ALIMOV, Anvar AHMEDOV (*hay'at raisi o'rinbosari*), Naim KARIMOV, Tohir MALIK, Marodon MANSUR, Omon MUXTOR, Umarali NORMATOV, Anvar OBIDJONOV, Shukur RIZAYEV, Nosir FIZILOV, Ismoil SHOG'ULOMOV, Ibrohila SHOYMARDOV, Erik MALIKOV (*hay'at kaiti*), O'zbek HOSHIMOV.

Yu—32

Yozuv, Odi.

Ko'ha shuyn, Komun, /Astr oshgan qurilar turku mi// Tahrir hay'ati: Osimulla Yunusov va boshq. — T.: «Sharq», 2008. — 384 h.

ISBN 94. (70) 4

ISBN 978-9943-89-281-7

© «Sharq» nashriyot-darjxonasi
2008-yil dekabr oyida.

Birinchi bob

Sho'ning asli asmi — Qatlag'udam. Ammo hech kim buni bilmasdi. G'aznuda u Malik ash-sharob, avont-chasiga esa Maliku' sharrif, ya'ni, g'arib mayyoriyat sul-toni degan nom bilan ma'mur va mashhur.

G'arib kullasi esa, garchi sulton Mahmud G'aznaviy qurilar bilan tenglasha olmasa ham, davrg'i butun doros-sultonga ketgan. Sho'ning kullati xoyronasi she-harning eng chekkasida, Beg'i Firuz va Beg'i Mahmud kabi ko'rik bog'lar, Osmot malikasi kabi marmar qur-ilar, Ko'shki davlat va Ko'shki ma'mur kabi tilakori saroylar, lojuvati gumbazli multatibam masjid va mino-ralar, serishovqin bazarlar, karvonsaroylar, bir-biriga tuta-shib ketgan obod ustalar kumush foyvonlar o'rnatilgan g'azlar va maydonlardan yiroqda, gadalar va yo'qatlar makoni bo'lmish Ashon sho' dahavining xilvat bir bor-chagida joylashgan. Lekin bu qarishoq kullaning o'ziga esa ohangbosi bor — u mulla mirqanq shoirilar, «shiqiq-qa chiqqan» xonanda va sozandalar, saroylardan qovil-gan musajjimlar, amirlar qabriga yo'liqqan sarbozlar, qochqin g'ulomlarning ayvaki makoniga aylangan.

Kechalari bu makonga oqib keladigan faqir haqiflar garchi cho'ntagide sariq chiqasi bo'lmasa ham o'z davrg'i, o'z g'uzuriga ega. Mashbuqlar davrasidagi se'irchi, shunchaki se'irchi emas, balki Bobo Se'iriy deb chaqiriladi, g'ijakchisi oddiy g'ijakchi emas. Piri G'ijakiy, hofiz shunchaki hofiz emas, Bobo Hofiz, Buhuliy, sho'ir bo'lsa nazim ahlining sultoni, yoxud malikul kalom, deb ataladi. Hatto naty bobida ustasi

© «Sharq» nashriyot-darjxonasi
2008-yil dekabr oyida.

larini, gurganjlik hukri attor ham oddiy hukri emak, hukri «Piri Bukriy» nomi bilan dong chiqargan.

Bu g'arib kulba Malikul sharobga o'tandan, fitohi muzaffar amir Sahotig'atning sodiq usdini Qorag'olmdan qilgan.

Malikul sharobning o'zi ham yoshligidan tubonning tuyukli namini bo'lgan, ammo o'z to'xti sudar bir malak rajidan o'zimizlik chog'laridayoq orolani buzilgan. Ajar o'zda ofatyon asasin bo'layotganida, hozir, ofatimot, sul-tonning sayngan tog' yovud emg yaqin laskarbobodini bo'larimidi? Ko'sh, shunda nimni yutardi? Boshni osmon-ga yeturimidi? Yo bu nomish daryoning usuni bo'larimidi? Umdan ko'ra hozirgiday mayin lehib, ko'nglasi tash-lab yungun ming chandon yashli emammi?

Malikul sharob sharbat va may qilish hamamni hitor-lik kelisa bir bog'bondan o'rtagan, Yillar o'tib, bu ibida shunday usuni farang bo'ldik, uning sharbatini kufgani nafaqat yovun shoirlar va yir'qillar kelishadi, huzun minnan degan bek va bekozohlar, hatto Abu Rayhon Beruniy kabi olimlar, g'aribgohi esa ulotning tuyukli madhiyubozlari, shoir Umariy ham qadam rasida qiladi, hatto amirshoh o'minonning erkatoi xaziri, mayparatlik va fahishabozlikda yagona bo'lmish Abul Hasanakning o'zi ham uning mayiga pinhani odam yubordi.

Roz, bo'zan hitor mutasaddidan uni shakkoklikda ayblab, G'arizadan qurmoqchi ham bo'lishadi, birin Qutlug'qadamning baxtiga bundan qirg besh yil moqpid-dan, o'zda, o'z to'xti yashar salibamot sabab, yosh Muhammad sodiq g'ulomini saroydan haydagamish, unga «beshqa jazat berilmasmi» deb amru fermion qilgan. Shu fermion sabab, sobiq qalibchasi Malikul sharob har us-ful jon saqlab qoladi.

Malikul sharobning kulbasiidagi saltnatlar, odatlar, shoni g'aribozda boshlanadi.

Birun mayxo'rar harvaq oqib kela boshlashdi. Pergul joylari, odatga ko'ra, nashavand gadolar joldir

may mayib-majruhlar, serjidi darveshtar egallashdi. Ulardan sug'orilozda nazm shayxolari bo'lmish bir guruh to'libi ilmlar joylashibdi. To'rga esa qaysi bir shatandan kelgan ikki soyyob tahlil qilindi. Sayyoblarining biri yodli rikliklarga bosh qolgan, mashg'urach soqol-mo'ykovi o'ziga ko'p yaratilgan, egnidagi ko'k mo'vut to'ni usundan oq rido kiyib, boshidagi mo'minon ko'k qalpoqchasi usundan oppoq usohiy salla o'rab olgan olim-mansabi bir kimsa, ikkinchisi esa, darvesh qiyofasidagi xalqarax yigitcha edi.

Ko'p o'lmay mayxonning sodiq mayxo'ralari — g'ajak va sototatini qo'ltiqlab olgan Bobo Setoriy bilan Piri G'ajakiy paydo bo'lishdi. Ulardan keyin qatib qol-gan ho'isat ham saqol-oso'ylovlarini bo'yub yuzidigan Bobo Hafiz Shubuliy bilan Piri Bukriy degan, o'zi pakasigina bo'lsa ham boshni xumday, nimasi bilandir katta qora o'qimchakka o'xshab ketadigan kekka naychi kirit kelishdi.

Ovloq Xorazmdan, Abu Rayhon Beruniy yuztdan kelgan Piri Bukriy G'arizada atorlik qiladi. Akshon shol besoridagi atorlik rastasida uning o'z do'koni bor. Bu majruh naychi to'g'ruada shahanda har xil mishmishlar yuzadi. Go'yo u o'g'irlik mollar, oltin va juvohirlarni sotib olar emish, o'ziyan behobob boyliklar sohibi emish, degan gaplar bor. Bu mishmishlarning qaysisi chiq, qaysisi yolg'on — yolg'ir olings ayon. Har qalay, Malikul sharob bu mishmishlarning hech biriga ishonmaydi, hif'aka, uni «xi» do'rgan, mayg'ambar esa aso bilan turt-gan» bir bundai nogiron, deb biladi va unga rahm qiladi. Piri Bukriy ham uning bu meharu saxovatini yashli qand-leydi. Har qalay, taqdir taqozosi bilan Gurganjdan kelib-diki Malikul sharob bilan birodarlik qiladi, salkam o'z besh yildan beri har oqobam uning mayxonasiga kelib nay chaladi, shunday chaladiki, bo'zan o'zi ham yig'lab, boshqalarini ham yig'latadi. Shunday paytlarda kekka atorning qalbi allapanday barginax dardlarga to'la ekani ayon bo'ladi-yu, odamlar u to'g'ridagi madhiy mish-mishlarni unutishadi.

Bundan yaqin bir oy avval Piri Bukriy Malikul sharobga nozik bir ilimom bilan muhojirat qilgan. Malikul sharob esa, ilimomning soʻzligi oʻzib, unga tad jvobini berishdan boshqa chora topmagan edi. Shundan beri Piri Bukriy maymoranadun oyogʻini tortib oʻtgan, Malikul sharob boʻlsa, eski qadimimizni tanitib qoʻyganidan yin-hama ezilib suratdi. Bagan ushbu Hofiz Bulbuliy bilan birga kirib kelganini koʻrib, shunday qiyosib ketdiki, yettoʻlufan oʻz yillik sharbat ushungan katta bir xumni koʻtarib chiqishlarini shogʻinlariga buyurdi. Bu gapni ushungan faqirlar:

— Omad yor boʻlsin Malikul sharobga!

— Bir oʻn boʻlsin Malikul sharobning! — degan xitoblar bilan gʻam-shira musofirxonam boshlariga koʻtarildi.

Bir mishalar may ichishda hech kim Malikul sharobga has kelolmas edi. Biroq soʻnggi yillarda, yoshi otmishdan oshib, koʻzidan marf, betidan quvvati keta boshlagandan beri Malikul sharob kam ichar, u koʻproq boshqalarni mehmon qilib, ulgʻun subhatlar qurishdan narv olardi. Yasohi gʻazal oʻqigan, yasohi kuy chalgar yoki qisq hargomni soʻzlab bergan kimsa bir kosa teklin sharbat bilan taqdimatar, bu esa muhojimatni zavq-shavqqa toʻldirib yuborardi. Lekin bagun nima ham boʻldi-yu, Malikul sharobning oʻzi ham bir boʻplam, yamim boʻplamdan osh oʻtirib, shinkasf boʻlganini sezmay qoldi. Avozalambor, bir oydan beri arxalab yurgan eski qadimni Piri Bukriy oʻz oyogʻi bilan tirib keldi, keldi-yu, Piri Gʻalakiyga joʻr boʻlib, nayda shunday bir kuy chaldiki, sharbatxonada yigʻilamagan bir kimsa qoldimdi. Qolavers, mehmon boʻlib kelgan kisi ushbu Xamsasidan, nazm shifoning ushoni Abolqosim Firdavsiy yuzidan ekan, gap aytanib «Shohnoмага borib taqaddi, «Shohnomadan Mahmud Gʻaznaviyga, undan shoining sudon haqiqatini mashhur halviga oʻtib-yu, siltib goʻyo shubaha tekkan gʻamshoy lovilab ketdi. Birov shoinga hamda usholar oʻqib, «Shohnoama-ni koʻklinga koʻtarib maqtasa, birov aksincha: «Agar Abolqosim Firdavsiy dono boʻlsa, nechun haqiqatni gʻulfoji boʻlmish

«Shohnoama-ni oʻzi saytmagan siltongga inʼom etdi?» deb yozsa qildi. Yam birov esa, shakkini gʻaplardan choʻchib, oʻzini chetga oldi, hatto sekin tashrif, kulhani sharpa-singha turk oʻnganlar ham boʻldi.

Malikul sharob, boshida kufobosimon eski qalpoq, egnida eski boʻlsa ham gard yugragan toza boʻz yakkat, shoinna toʻzgʻigan soqol-onoʻylovlarini utamab, may-sana shifning betarib bali-manozalariga jingina qalpoq usib oʻtinarikan, koʻz oldiga lop etib usod Abolqosim Firdavsiy keldi.

Yodida ber: Abolqosim Firdavsiy, — oldi undan roz boʻlgʻay! — gʻaznani turk etishdan avval ushbu Malikul sharobga taʼrif buyurgan edilar. Taʼrif buyurishlaridan bir kam avval esa, shaharda osh bir gap ushungan edi. Birov sulton Mahmud ul nazm siltongga katta huffi eʼyon koʻrnatib, «Shohnoama-ning har mironiga bir tilla bilan haq toʻlabdi, desa, boshqa hironlar, bilʼala, sulton buyuk shoinning qadriga yetmabdi, hatto egniga sampo ham yopmabdi, degan gaplarni topib kelgan edi. Ustod esa, goʻyo sulton bergan yoʻlir choʻntagiga solib, toʻgʻri hamtomga bergan emishlar, hammondan chiqqach, bor aqchasin gadolarga ushlab, oʻzlar siltonga hay bitgan emishlar!

Malikul sharob bu nishonishlarni haqiqat qilib ulgurmasdanoo istad oʻzlar uni yoʻqlab ketib qoldilar. Usod kelja boʻlular ham boʻy-bastlari kelishgan, oppoq soqollari koʻkiga ushgan, tirak koʻzlarini oʻtkir soʻzlariga hech kim doh herobmaydigan, tili achchiq, qaysar-odam edilar. U kishi goho-goho may usib kelganlarida kuyllari chagʻ boʻlsa «Shohnoama-dan hikoyatlar oʻqib betar, dindobir boshidan rivoyatlar aytib, hammani ushnod qilar, mubodo kayllari buzugʻ boʻlsa, qatungʻi-qatungʻi maytoʻdar bilan oʻtirishi istamay, ukki turganlaricha bir piyola may ictardilar-da, oʻz yoʻllariga ravona boʻladilar.

Oʻshanda, soʻnggi murta kelganida, ustod, mahli bo-shab qanchi yegan asov tulporday, betoqa edilar. Soch-soqollari toʻzgʻigan, yuzlari boʻgʻriqqim, oppoq

qoshlar tugiligi tyyrak ko'zlari allaqanday ichki bir alamdan yonib, o'zlarivam odatidag kimsab to'n o'rniqa odimgira qora chakmon kiyib, boshlariga eski qalpoqni qo'nadirib olgan, qo'larida ush, yefkalarida xariton, tarki dumyo qilgan bir zobihida o'zashar edilar.

— Malikul sharob! — dedilar ustod o'rtabanda, poygahni qo'xtab. — Faqiru haqir sen bilgan narim sulhoni Abolqasim Firravsiy emas, cho'rtabanda hech yoqisi yo'q bir gadovim. O'ldo yo'liga bir pivola sharbat tussing, de-lerida ushga hamda xaco o'q'ib ichuimen, bermussing. Ishimda kalgis, ichimda duniy had qilib, mayxonangni tark etamen.

Ustod Malikul sharob turgan bir kosa sharbatni bir sipqasibda bo'shatib, kosani qaytarib berarkanlar.

— Yo'q! — deb xitob qildilar. — Yo'q, Malikul sharob! Faqir qornigis emas, qodringis yig'laymen!. Shu bot-dan, sulton bergan burcha in'omlarni gadolar va yo'q'illarga ulashdim! Bir mirani qodirmay ulashdim-u, mana endi, farishtalay ma'sum, go'stakday qipqaylang'och, o'z yurtimga o'tlandim!. E vol! Bu gumroq shohlar odida biaday faqir shohlar qismati shu ekat! Ne chorzi? Ayb o'zimda! Bil'aks, inoof va adolatti kaylab, odli shohlar tarixini bitgan shoir, kulib-keleb shu mustahil sultondan haqqat qidish kichumenmi? O, gumrochlar, gurshlar! Kamina go'yokim Eron bilan Timoni bir-biriga qarshi qo'yan emishmen! Go'yokim farsay shohlarini ulag'lab, tarkiytlarni kamitubim!. Yo'q! — dedilar o kishi to'rtan dan kulohli boshlarini haland ko'tarib, — bir elni bo'lsaq bir elga qarshi, qo'yemoq — donolar inhi emad! Bu — shohlar va sultondar ishi! Kamina o'z usarimda faqir haqqatni yozdim! O'lim haq! Vaytiki kelib faqir ham bu olamni tark etumen. Amano, insho'ullo, »Shohsoma« toshad qolar! Kim haq, kim nohaq, har kim o'zi o'q'ib olur, o'zi bilib olur, Malikul sharob!

Ustod shunday dedilar-da, ikkinchi kosani ichishdan hosh to'rtib, musofixonamni tark etdilar.

Malikul sharobning xiyolini sharbatso'rlarning jir' qayqig'is bo'lib yubordi.

Uning to'purasida kirs-chir, seqali ko'kliga tushgan joldirvoq bir mo'ysafid bo'sh kosani cho'zib tutar, kul-hug'i yig'ilgan g'arbu g'arabo mo'ysafidni qushab olgan, hamuning ko'zi Malikul sharobda edi.

Malikul sharob bu mo'ysafidni yusabi tutardi. Ko'plar uning nasl-nasabini bilmasa ham o'zini hamra qatr, birovlar uni Bobo Xurmo deb chaqisa, birovlar Bobo Sotim deyishadi.

Odamlarning aytishicha, bir mahallar hozirgi Bog'i Firuz o'mida mo'ysafidning katta sarmonori bo'lgan. Buralan yigirma yil muqaddam, sulton Mahmud Bog'i Firuz uchun joy sandaganda mo'ysafidning sarmonori mu'qasl boshib, uni o'z mulkiga qo'shib olgani, suykli haq'idan ayrilgan katta bog'bon shuj savdaji bo'lib qilgan. Shu shu, ko'chama-ko'cha yush tilanchilik qild.

Bobo Xurmoning kuchimidini belgati odamlar unga rahn qiliblar, Afshod shoh dahashining churvaqlari esa uni jonlaridan ham yusabi ko'rsiluv doim.

Bobo Xurmo!
O'q' o' shu,
Bog'i Xurmo!

deya chag'ir-chug'ur qilibsh, choizang orqasidan ergo-shilo yurishardi.

Hozir esa sulu Bobo Xurmo Malikul sharobning odida meshundir kulimanda, tavosir bilan qo'l qovushitirib tutardi.

— Al'v et, Malikul sharob! Bu shahvati gulgunda yushu shoba yomon shohlar haqqida bils keedi. Hozir emang, kamina shu to'g'rida bir rivoyat so'zlasim!

— So'zla, Bobo Xurmo!

— Ko'zlaymen, ammo us'zint haqqini kim to'laydi, Malikul sharob?

Kulba gado va yo'q'illarning jo'r qiyurg'idan lutzaga kildi.

— So'zlayver, Bobo Xurmo! Bir pivola emas, o'n pivola sharbat desang ham yo'q desangdi Malikul sharob!

— O'g'zingni och, smani bilan qayad!

Malikul sharob kullinib, Piri Bukriya yuzlandi.

— Qo'yib ber, to'yguncha ichsin!

Bobo Xurmo kipriklar ko'zlarini mustona o'yatib, bir emas, ikki kusa shaharini tarqatiga sipqarib-da, g'alag'ovur bozilishini kutib, hikoyasini boshladi:

— Shundaykim, qadim zamonlarda ikki xesh, ikki bintar salarga chiqmish. Yo'l yursa ham mo'l yurib, sahroda o'agan bir uada tagiga bo'lib qo'nish. Toppa-tuganlarini baham ko'rib, sabbat qurmish. Shunda bir do'st ikkinchidan: agar senja soodat yor bo'lib, poshbo bo'lang nima qilar eding, deb so'zarmish.

— Agarband, — demish birinchi sayyoh — soodat yor bo'lib, poshbo bo'lsam, yurimda insofi adolat o'natar edim. Odamlar nimaki orzu qila, hammasini mo'yohga chiqarar edim!

— Kamina poshbo bo'lsam, — demish ikkinchi sayyoh, — buni adam atalmish bu nodonlarni taybasiga tayaniblar edim. Qashlashga ritmoq ham qo'ldirmay, kafangado qilardim bularni!

— Sabab?

— Sababi — na yanahlikni biladi bu gumroblar, na yomoqlikni!

— Ertastiga ikki sayyoh yo'llarida davom etmish. Yo'l yurib, yo'l yursa ham mo'l yurib, bir shahri ariziga yurib bormish. Qurasalar, aek oddilaga maydonni odam tir-bund, hamenastar qo'lida bir parcha go'sin, omondagi qashga tiklar emish. Ma'lum bo'lishicha, bir kun avval poshbo olamdan o'tgan, poshbo befarzand bo'lib, tati vorisi yo'q emish. Shu boislan, shahar donishlari yig'ilib, poshboning qari burgutini ochirmoqqa shd qilmish, toki burgut kimning boshiga qo'rsa, o'sha odam poshbo bo'lsin! Burgut esa, falakning gashisi bilan bemehr sayyobning boshiga kelib qo'nmish.

— Shahar donishlari sayyobning insofi ekanini eshitib, burgutni qayta o'chirmish. Burgut maydon uzra uchib yurib, yana o'sha sayyobning boshiga qo'nmish. Shu yo'sin uch marotaba uchirilib, uch marotaba sayyobning boshiga qo'nganidan so'ng, shahar ahli uni taxt-

ga o'tqazmish. Sayyoh esa taxtga o'tirgan hamon, o'z aytganini qilmish: mamlakat ahlini zir-tiratismish, belib-sib hoju xiroj so'lib, hunarini kafangado qilmish. Shunda odamlar poshbo bo'lgan sayyobning do'stini qidirib topmish, poshbo azidan arz qilib, undan najot so'zarmish. Faqir sayyoh poshbo bo'lgan do'stinig ko-zusiga bormish. Poshbo uni shod-xurmatlik bilan kutib olinish, ammo so'zini eshitib: «Sen bu shahra aralash-ma, — deb tubeli bermish. — Agar men bu odamlarga zulum qilgan bo'lsam, gumrobliqi va nodonligi uchun shunday qildim. Agar bular nodon bo'lmasa, sudoning aqlati bir mathaqiga inonib, kammani taxtga ko'tarish-ma odil! Besaj muxdoqqi inonib meni poshho qilishgan ekan, zahm-shafiqat ne farkor bularga? Domo poshbo donolarga ko'yiglut! Nodonlarga nodon poshho yara-shur!».

Kulfa jo'y kulga va qoyiqiribardan lazaga keldi.

— Bu rivoyatdan maqsading ne, Bobo Xurmo?

— Maqsadi ayon! Senday nodonlarga sulton Mah-mudday poshbo yurishur, demogchi Bobo Savdoy!

— O'z so'zi emas, sultonning g'atini imoni funel qo'zi bul!

— Ofarin! Betavfiq aytoqchilar makoruga aylanmish bu makor!

— Og'zimgu yusi! Sulton eshatsin bu so'zlarini, oyog'ingdan darga osib, ustingdan o't qo'yadi, sh-moq!

— Va ajabo! Sultonning aytoqchilari qayda?

— Ko'nat menqa o'shal aytoqchingni! O'zim darga tortamen uni!

Malikul sharob qo'lini ko'tarib, g'alag'ovurni arang husli-ya, Bobo Xurmoqa yana bir pivola shahar tanish-ni buyirdi.

Shundan keyin nima bo'ldi, sabbat davom endimi, yo nashat mashaboqlarga keldimi, Malikul sharob yashni bilolmay qoldi. Bir mahal ko'zini ochsa, — ishlarida, Nargizabonuning tog'iga xononida, to'g'rtrog'i, xonani ikkiga bo'lgan partaning bu tomonida yotibdi. Tepasida qo'lda milimgan sham, Piri Bukriy turibdi.

pehonasidagi mo'hdakkim qizil xoli ayotning hind yuridan ekani ni kiy-yashib tarardi.

Malik sharob to'shak chetiga tiziz bukarkan o'zgacha bir mukoyimlik bilan:

— Necham odamaysiz? — deb so'radi. — Yana og'riq boshlaringni, bami?

Nargizabonu, ikki harmog'i kesilgan mayib qo'l bilan to'ng'igan sochlarini tusatarkan, katta-katta timqora ko'zlarini allaqanday chunqirab:

— Bu so'z to'shni, mirzam? — deb so'radi. — Hazrat Ibu Sino...

— Shoyad rost bo'las! — Malik sharob ayotning harmog'larini yarmidan kesilgan to'rtinchi kullim qo'liga olib, lablariga bosdi, bosarkan, odatdagidek, yara o'sha yiroq, ammo har eslagimda tahlil kuchligina to'y bergandek, vijadida tirqoq uyg'otuvchi unanimas bir manzara ko'z o'liga keldi.

O'zini chekkadagi hindlar shahri. Dahuning eng xilvat joyidagi pishoniy bazmisoni. Go'zal raqqosalar, xonasida to'rt sozandalar bazmisoni. Amir Sabuqqaqning eka farzandi, yosh Mahmud o'zining eng yaqin g'ulomi, bolaligidan birga o'igan tengdoshi Qutlug'qadam bilan har kecha shu xafiya bazmisoniga favona bo'lishadi. Taqodir otidan yashirishcha, go'zal raqqosalar bazmioni ko'rganini borishadi. Yo'q, hamma raqqosalar emas, o'zariq raqqosalar orasidagi eng ulug'un Nargizabonuning raqqalarini taroshni qilgini borishadi. Nargizabonu endi o'n uchga to'lib, o'n to'rtga qadam qo'ygan, biroq uning huzni, tilla mis'budidek nozik to'y-bust, peshonasidagi mo'hdak qizil xoli, ayonqa doim kulib tugovchi katta-katta timqora ko'zligini bir ko'rgan yigit shuboh tutmaydi. Raqqalari esa... uning raqqalari ham go'ldak kulgasiday ma'sum, ham hamsoli olot Xudhi lavillab yongan osh yangilig' ba ras tirik jon borki yundandi, o'liklarga esa joo ato qiladi...

O'sha oqshon ham, ikki ko'lar qilib qaidan chiqqan o'sha mash'um oqshon ham Nargizabonu qonida turir ipak sari, bejirim oyog'chalarida qo'sh-qo'sh tilla

xol-xol, qo'larida yuqat qaidan qo'sh-qo'sh tilla usak, no'nikkino yarim yalang'och tinasini ming maqom bilan qilg'itlab shunday xironon qildiki, amir Mahmud bilan uning sodiq g'ulomi Qutlug'qadam raqqosa o'lidida barotir to' cho'kib, unga chinay piyolalarda barotir shartir tutibdi.

Timqora ko'zleri yulduzday chunqirgan yosh malak, lablarida ma'sum tabassum, terssoq sozandalar soziga mox xironon qilg'isicha, ikki mashhur mehmonga yuzlanishib bordi, so'ng tutanzho bilan qilib ta'zim qildi-da, timqorlarga xira qo'yilgan nozik qo'zleri bilan amir Mahmudning... yo'q, Mahmud emas, uning g'ulami Qutlug'qadamning piyolamni oldi. O'lishga olib-yo, piyolaga lab tekkitibga idgarmadi. Yosh amir, qo'lidagi sharob to'la kovani shifga qamib qilochikishlab otdi-da, o'zidan sunchib ne'ib, shartta qilishini qindan sug'ardi. Undan a yog'i bir zunda, ko'z ochib-yurgan cha xodir bo'ldi. Nargizabonu qo'limi boshi uzra ko'tar-ganicha faryod chikib, o'zini sozandalar davrasiga urdi. Biroq g'azabdan jazavasi tungan yosh amir ikki hatlasida malaku yetib, uning boshi uzra ko'targan nozik qo'liga qilib soldi. Qo'sh harmog'i uchib ketgan raqqosaning jori faryodi bazmisonini zir tizindi. Bu faryodan o'ziga kelgan Qutlug'qadam ham sakrab turib amirga tashlandi. U josholanda qilich tig'ini chunqirab olgan ekan, uning qo'lidan ham tirqirab qon oqdi. Lekin u ng'riqi sezmedi. Qo'lidan tirqirab oqqan qonni ham ko'rmedi. Uning ko'zi kesilgan harmog'larida edi. Raqqosaning xira qo'yilgan nafa qoramlir harmog'larini, xuddi joni bunday, yerda idk-dik sakrat, boshi uzilgan mini qutqichalariday pitirindi.

Ertasiga ulum amir Sabuqqaq o'z ko'zligiga chunqirindi. Kekas amir, bir yonida bosh varir, bir yonida qaidan shuboni Qong'nom, oltin taratdi qivog'ini syib o'ziranli. U o'ziga yamshigan qalin kullum soqolimi nitandib, ikki og'iziga va'z o'yirdi.

— Fagir senlami aka-akaday' moq, ikki do'ir, ikki kundir bo'lib ketar, deb o'ylagan min. Nodimlar

201903

BU KITOB QANON TIZIMI TA
KUTUBXONASIDA SAQLANMOQDA

bo'lg'aykin, onalaringda inqobat paydo bo'libdi. Raqob bar bor joyat adovat bo'lmas! Shu bog'nodan boditub anoyda sening qo'lingni ko'zmayin, Qatlag'qadam! Seni ham Qo'ng'ulom!... Bilaman, sen menga salqam yigirma yil holo xizmat qilding. Ammo bakiin men seni farzandingga qo'shib dargohindan haydamoqdan boshqa chosim yo'q... Ayb menda emas, Qo'ng'ulom, ayb to'kalibur tuziyo'ngin! Bergan tuzingga rozimen, Qo'ng'ulom.

Valine mat gadati Qo'ng'ulom — o'lu uning rahim shod shod edi, — cho'yanday qop-qora, alpomat odam edi. Keksa amirning bu so'zlaridan buttar qorayib ketadi, Biroq loto-min demadi. O'g'liga zindan ko'z qarini tashlab: «Yul!» deb ishon qildi-da, indamay eshik ramon yo'naldi.

Malik sharobning sayohini Nargizabonuning:

— Sizga ne bo'ldi, mirzam? — degan so'z bo'ldi. — Ko'zingizda yosh.

Malik sharob chandq qo'li bilan nam kiyiklarini silab, atehzati kufansitadi:

— Kochiqaysiz, bontu, kayfin o'zib qolibdi.

Nargizabonu, suddi go'ldam bo'yigim onaday, mi'yus kulimshib:

— O, mirzam, mirzam! — deb epqob boshini sarstarak qildi. — Qo'ying shu mayu shobabonangizni! Fay'jambur yoshiga bordingiz, mam!

— Avf etmasiz, bontu, faqir o'zi qarisa ham, ko'ngli qurigan yo'q. May esa.

May esa arbat o'lu in il maholalar.

Bu in atiqq'ayb, jamparavindar.

O'lu in ilor jorlar, necha o' jorayin.

O'lu shahar chorlar, necha ichimim.

Saxam sanabig' . . . ol unim il orim.

Nargizabonu mayib kufini yaratiga besob asta-pitchiladi:

— Boring, Ibo Sino hazratlari kutib qolmish!

— So'zad sizning barchingizga bu gap rost bo'lsa! —

Malik sharob to'khadagi sharoni qo'liga olib, turtinib-surtinib go'stadan chiqdi.

— Mayyona hamon beysig'iday g'ini-shira edi. Iki sayyohdun boshqa mayxo'rlar tarqab ketgan, faqat yolg'akdagi bo'ya usida intanish bir devona yirik kulibni bo'shiga qo'yib, g'ujanak bo'lib ushlab yotardi.

Iki sayyohning biri, soqol-mo'yolvari o'ziga ko'z yaratgan allomonamo kekse sayyoh to'rtligi ko'rpuclida, qo'ah bulishga aynganichu pinakka ketgan, usning shogirdi esa, berisqidagi xontaxa o'libdi shokozaning yundekkins sarimi Piri Buketiga ko'rnatib, gap uqitib o'tirardi.

Malik sharob paygukda to'xtab, bir qo'ah bolisiga saramib pinakka ketgan kekse sayyohga, bir shogirdining qo'lidagi sarmga ko'z tashladi. . . . «V darig'! Bu o'sha azir binolari Abu Rayhonning uyida ko'rgan hazrat Ibo Sino'ning surati edi! Chirayli mo'chguruch soqolini ko'kiga besob pinakka ketgan to'rtligi sashnatat sayyoh esa... saratdagi Ibo Sino'ning o'zi, bayoni o'zi edi.

Yosh sayyoh eshikda paydo bo'lgan Malik sharobni ko'rib, matona chayqalib o'rindan tardi.

— Jambai jahon darveshlarining piri marabidi Malik sharob hazratlari salomat bo'sinlar!

— Tushakke, azirini! — Malik sharob must-alam mayxo'rlarni sim sashimam edi, hinq bu yosh sayyohning sarmat qililari yosh bolaning erkatanishlaridan samany ta yoqimtoy edi.

— Kochiqaysiz, g'uzim! Biz haqiqat sinlay pirimning shahratini eshitib, shahri Tashkent chiqib ketgan atik-Ming afsoskim, bu yerda kamona u yoadi tash, hakimni dayram... ustad Abu Ali Ibo Sino hazratlari ham o'z burmatiga munosib izzat-ikrom topmadilar!

«Shahri Tash!» Abu Rayhonning aytishicha, Ibo Sino hazratlari Buxorot sharifli dunyoga ketgan edi chog'i? —

— Kochiqaysiz, azirini. Bu hakimni ramon hazrat Ibo Sino... shahri Tash tavallud topganlarmi?

— Yo'q, faqiri otam! Ibo Sino namatari Buxorot sharifli tavallud topganlar. Ammo Buxorot sharif ilk sonlar nasrurilga tushibidiki, uhar xizmatida bo'lishdam bosh tortib, ulsharm-shahar, rim-ei shahrodar kerib yaratdiki! Ammo ayeqay bormadilar, shil mo' min bu

zoti muhojirni boshlariga ko'tarib izzatladilar. Siz G'azna-shi' ras, hokimni horziqning qadrini bilmadingiz! — shogirdning ovozi to'shidan qandaydir tahdid bilan yangrab ketdi-yu, kekka sayyoh cho'chib boshini yosiqdan ko'tardi. U bir mastona chayoqib turgan shogirdiga, bir tayrada qotib qolgan Piri Bukriyiga, bir Malikul sharofga qaradi, so'ng, hamma gapga tushmasdi chamasi:

— O, tirsak, tirsak! — dedi xayinib. — Kamina serga unchu marra aytilin, amonimni so'mna, kimligimni oshkor qilma, deb! Necha marra aytilin...

Kekka sayyohning allaqanday ichki dard bilan aytgan bu so'zlarida, xushsorat chehrasida, serigor nigohida kishini o'ziga xos qiluvchi shunday zo'r bir iqtidor bor ediki, Malikul sharof beqatlay qo'lini ko'ksiga qo'yib, unga ta'zim qildi.

— Uzi, usod. O'zi hamda g'arib kufuranga sizday tabarruk zotning qadam majlis qilganlaridan desalar qolibsen! Hoy, kim bor? Darhol ichkunga joy qilinglar! Darhol!

Ikkinchi bob

«Muz unga qilin Malazul G'aznani xarizmi to'g'risida gapdan o'tib, biroq men Malazul davlatning berishi bir bezak sarak to'g'risida hali gapirmadim. Bu — u Beruniy. Chetini qiziqdilar va atalagan (shu) darajada o'ziga qiziqib qolgan edi, huzurimni unga yozib qo'lgan edi».

Javohir Navoiy
«Sohib tarixiga bir mazun»
J 431, 201-202.

Bir hulladan beri bergak ston qilib, novvaxi yotgan Beruniy bir lahza ko'zi ilingan ekan, «Ustod! Ustod!» degan mukoyin ovoz qalog'iga chalinganday bo'lib, uyg'onib keldi. Bu — yosh joriya Sadafbibiing ovozi edi. Vaqt salfitodan oshgan bo'lsa kerak, tokchalantlari shamilar yoqilgan, devorlarga kitob javonlari o'rnatilgan

longini cho'tiburchak xurri kambuziday yotig' edi. Sadafbibi, chamasi, uni uyqada deb o'ylab, javondagi kitoblarning changini armoqda edi.

Eganda qo'l-yo'l ko'k hasmli kuryak, boshida qizil aboy durra, oyog'ida uchi rakik ko'k saziyon kavush, qiz eshilar-eshtinmas tovasibda qandaydir bir kayni sirgoyi qilib, esvq bilan iddar, dam javon Changlarini artar, dam qizil, ko'k, sariq jiddi og'ir kitoblardan birini olib hayrat bilan vanaqlashga tutmar edi. Kibob vanaqlaganu xirgoyi qilibdan to'xtar, kulchadekkisi yumaloq yuzida tashib va hayrat aks etar, kitobni joyiga qo'yishi bilan yana xurri sirgoyisini boshlar edi.

Har safar Sadafbibiing mana shu mukoyin ovosini, xirgoyining norik changlarini, sariqqa, ul chuchuk, yozimtoy ilila so'zlashlarini eshinganda Beruniy g'alati bo'lib ketar, negadir bolalik va o'pirinlik chog'larini yodiga tutar, lop etib, Jayhan' sohillari ko'z oddiga kelarli. Bu chang, bu qo'shiq, bu chuchuk va yozimtoy larni bir ehitishni orzu qilib, soq'itib yurganlariga necha zamonlar o'tib?

Bundan bir-ikki oy muqaddam Sadafbibi Malikul sharof degan ko'p yillik berodaring maynonasida ko'rib qolganida Beruniy qizimni hamidan ham burin mana shu mayin ovozi, ul chuchuk, yozimtoy ili, ana uni bilan birga qonaga singib ketgan Xorazm lahjisida gapirishlari mahzun ekan edi. Keyin surisidim, Sadafbibi chindan ham using yurtilan, Gurgum bilan Qisqoc' o'rtasidagi kichik qashloqdan ekan. Qaysi bir qizilab uni o'sha tumanlardan olib kelib, Afshan ahol bezorida soqan ekan? Beruniy bu gapni ehitdi-yu, qalindoni Malikul sharofga qotitiq yozibdi.

Sadafbibi kelganicha Beruniy bu ayda hindistonlik shogirdi Sabhu bilan berga taradi, Saidu ham uy-ro'zg'or tularining ko'zini buladigan, qo'l-oyog'i chaqqon yig'i, biroq Sadafbibi osurami hatlab o'tgan hannon hamma xurra o'zgardi, qo'yo bu irga yosh joriya

1 0 1 1 0 0 — Avvalon.

0 1 1 0 1 0 0 0 — Beruniy to'g'risida qalindoni.

omni, mayin bahor o'fobi mo'ralad-yu, hammayiq
aligunibay sinq marga cho'shilib, sharaqlab keldi.

Ajabo, o'sha kundin beri aligunchin yigitlik davridan
o'tib, kaksakka mansabiga qadim qo'ygani Beraniyning
ko'ngilini ham babot. U nimada bugar bir mara, o'sa olti-
o'n yetti yashar mahallida qana shunday yorag' kuniemi
boshidan o'tkazgan edi. Bahorday tea kelib, ter ketgan,
lekin qabida tabobat so'ramis nur qo'lingan u kamlar
Rayhonabonu bilan bog'liq edi.

Yo'q, Sadafibi: Rayhonabonoga o'shamaydi.
Nasroniy diniga mansab mashhur Qiyot savdoparining
qizi Rayhonaning ko'zini babot osonidey ko'm-ko'k,
cho'zinchoq yuzlari unday oppog, yelakimda to'lginalay
narj ungat uchlari xur, bir jam cho'g'day qizg'ib edi.
Sadafibi esa qoromug'ildin kelgan, yuzlari yum-
yomaloq, qosh-ko'zlar qop-qop. Lekin, hali bir, nimad
bilamiz Rayhonabonoga o'shlab ketadi. Nimad bilas?
Buni Beraniyning o'zi ham ayib berolmaydi, biroq
Sadafibini ko'rishi bilan, uning ovozini eshitishi bilan
esga Rayhonabonu to'shadi-yu, ko'ngli xur ichganlay
yurishib ketadi. Mana, hozir ham...

Sadafibi, go'yo uning ikkilik qo'ngirini sezganday,
eyalib erab qaradi, ko'zlarini javdirib, bir jam tikilib tardi,
so'ng, asta yurib, xontaxta yoniga keldi.

— Buyragan dorangizni olib keldim, ustod.

— Xontaxtadagi sharbat to'la ko'zacha yonida ipak
tutami bilan bog'lingan o'rag'lik qo'g'oz tutardi.

— Doraga kim bordi? Sahloni?

— Yo'q, Sahloni ovsat boshlagan edi, o'zini bordin, —
Sadafibi qizil shoyi damirining ochi bilan yuzini yurim
to'sib, xontaxta oltisiga cho'spaydi, cho'puyurkani, bi-
dan ovoz o'zgarib:

— Ustod! — dedi aligunchay sinq tovushda. — Agar
jozab berangiz... emdi atarlik xontaxta bormaymen!

— Nechun?

— Anov bukt... to'rtkaga o'shahar bukt unev
yo'limni to'sadi.

— Ne deydi?

— Yomon so'zlar. Siz so'ramang, men aytmayin,
ustod...

Beraniyning katta, qoramitl barmog'leri beixtiyor
mush bo'lib tagildi.

Kecha etalab u darri buyurish uchun atarlik mas-
taha o'zi borgan edi. Mastah atariga uchirib, voyga qayta-
yotgan edi, mayulishidagi do'konidan, Sadafibi ay-
gandek, to'rtkaga o'shadish bir kimsa otilib chiqdi-da,
pildirab kelib, yo'lini to'sadi.

Bu o'sha, Malikul sharobning mayxonasida kechalar
may chiq'irvchi, mayxotlar osonida «Piri Bukriy» laqabi
bilan dong chiqargan bukt atar edi. Hayot Beraniy
bilan bu buktini bundan saldam qirq yil muqaddim
Qiyotda, Rayhonabonilar xonadonida to'qmashtirgan
edi. U mahallada buktini ham Beraniy kabi Qiyotda yashar,
Rayhonaning osoniga shogird tatarigan savdogar edi.
Lekin ustoz hayot vaxtida ipakiday mayulay, iday sado-
qatli bo'lgan bu buktini savdogar jon taqdim qilgan kuni
kechasi uning qiziga, eri o'lib tul qo'lgan qizi Rayho-
nabonoga tajovuz qilgan, uhar shu vazidan qat'iy to'lgush-
gan edi. Shundan keyin Beraniy uni ko'rmasin edi.
Taqdirning g'alati o'yimini qarangki, bu mush'um
voqeani saldam qirq yil o'tgach, hayot salami G'azna-
da, to'g'rtrog'i, Malikul sharobning mayxonasida yana
hushiga doch keldi. Ma'lum bo'lishicha, buktini ham
falakning gurlishi bilan dunyo kezib yurib, oxir-pitovar-
dida G'aznaga keib qo'lgan ekan. Bu yerda u atarlik
do'kon ochgan, kechalar esa Malikul sharobning may-
xonasida mushboqlik qilar. Bobo Setoriy va Piri
G'ijakiyalarga qo'shilib may chalar, shunday chalar
emashki, har sifas majlis ahloni sel qilar emish. Kost,
oendan qirq yil o'tgan bo'lsa ham, Qiyotdagi mush'um
voqea hamon esida turgani uchun bo'lsa kerak, Piri
Bukriyning o'zi ham, nodir san'ati ham Beraniyning
ko'ngliga ko'p o'tirmadi. U kecha etalab atarlik mas-
taha uchraganida ham gaplashishga toqati yo'q
edi, biroq qaydandir paydo bo'lgan Piri Bukriy pildirab
kelib, yo'lini to'sadi-da.

— Bir qashiq qonimdan kechmagayez, mavlono! — deb xush qildim. — Eslik odam eskimni eslamas, derlar. Eski nimalarni ko'rganidan chiqaraylik, mavlono! Eshishimcha, siz nodir toshlar borasida piri ko'milsiz. Falakning g'arshisi bilan taqirning qo'liga bir nayoh tosh tushgan edi, shuni bir ko'rib bahosini o'ytib beramizgi, mavlono!

Yo tosh! Piri Bukriy bilibmi, bilmaymi — Bemaniyini eng nozik joyidan ularigan edi. U ko'p yillardan beri nodir toshlar haqida katta bir asar yozishni orzu qilib, juda ko'p ilmiy ma'lumotlar va hamu har xil rivoyatlar yig'ib yurardi!

Bemaniy indamay bukrining orqasidan ergashdi. Ular tog'ga, pasqung'ga, ko'rimo'lg'iga do'konga kirishdi, undan tagiga bo'ya tashlangan hujjatimmo bir sonaga, xundan sichqon hidi aniqan nimqonqon'i yerto'laga nashidli. Tokchaga bittayu bitta sham qashgan g'itshira yerto'la har xil katta-kichik sandiqalar, alla-himalar solingan xum va xomchalar, qati va qutichalarga to'la edi.

Piri Bukriy yerto'laning eng qorong'i burchagiga o'tib, oming kallisiday qull o'sgan og'ir temir sandiqni ochdi, uning qopqog'ini ko'zari, usaq timskilangach, toshbaqalay yum-yumaloq bir temir qutichani olib, Bemaniyning oldiga keldi.

— Bu qutichadagi toshni kamina bag'dodlik hir aydogandan xarid qildim, mavlono. Katta po'lsa xarid qildim... Amano... olishga oldirni hamuz oshibohdaman'.

Piri Bukriy shunday deb, qutichaning tagidagi tagmani bosdi. Bosishi bilan quticha darang-darang ovqat chiqarib, ochildi-yu, g'itshira yerto'la go'yo ta'andan o'tlarcha shos yonganday chiqarib ketdi. Qutichaning tagida... kaptarning xunimdek krelatigan va kamalak rangida nafs to'langan qib bir javohir yurqirab yotardi!

Bemaniy o'z ko'zlariga ilhomiy qoldi. U nafs ranglarni jilalanib, namqorong'i yerto'lani yonib yubogun bo' nodir javohirni bir ko'rishdüysoq tanisa ham, mchugacha o'z ko'zlariga ishonolmadi. Vo ajabo? Bu

o'sha, bir mahallar Bag'dod xalifasi Xorun al-Rashid xarimonda saqlangan, so'ng qayoqqulir yo'qolib, ko'p nisa va qatli qirg'indarga usab bo'lgan, tariyfi knoblarida ta'rif va ta'vif qilingan mashhur javohir edi!..

Bemaniy javohirni qutichadan asta olib, kulligga qo'ydi. Yong'og'dekkina nodir javohir uning kullida yana ham nafisroq toshib. go'yo yangi ranglar kasb etgandek, yangirib ketdi.

«Yo tosh! Bu shu bukrni shohlar xarimasini bezab turguchi bu nodir ziynatni qiydan oldi? Bundan chiqdi, bu makkor to'g'rima yugan muhshish mahshishlar to'g'ri kan-da?».

— Bu javohirning bahosi shundaykim, yurim G'aznam so'x olishga qulaningiz yetadi!

Piri Bukriy, go'yo Abu Rayhonning bu so'zidan qo'rtib ketganday, uning kallidagi javohirni «shup» etib yulib oldi-da, shosha-pshos yumaloq qutichasiga yashirdi.

Bemaniy indamay orqasiga burtdi, birsoq hujragi o'shish o'tincha xonaga chiqqanida Piri Bukriy uni qirib yetdi.

— Mavlono Abu Rayhon! Kamina sizgi bir ilhomim bor! O'z ko'zingiz bilan ko'ringiz: faqir ko'chada qolgan bir gado emasmi. Qancha desangiz... xoh oltin, xoh javohir... qancha desangiz oling! Sizdan yolg'iz ilhomim bor! — Bukriyning allaganday ma'nun ko'm ko'k ko'zleri tefbanting ko'zlariday chanoqlar, iyugidagi stynak malla soqoli dardir itir edi. — Bidan-bir ilhomim... anov joriyuzug'ni, Malikul shurobdan o'tgan anov joriyuzug'ni kamimgan in'on etamizgi, mavlono!

Bemaniy shartta bustlib ketmoqchi edi, bukrni og'ir hamitab uning qo'liga yopshirdi.

— Mavlono! Isasangiz anov javohirni, bahosi yurim G'aznaga teng anov nodir javohirni oling!

Piri Bukriy telbalarcha hurskat qilar, tiqirab oqqan ko'z yoshlar yuzini yovib, stynak mallarning soxoligiga qayihirdi.

— Fasnga rahm qiling, mavlono, rahm!

Yo tosh! Salkam qirg'it yil avval ham oralarida suddi shunday bir gap bo'lib o'tgan edi. Hozir ham!

— Qo'lingizni olib, jirai Bukiya! Men qaljalob emasman, bu shu fikrni senga olinga sotsam! — Beruniy shunday deb, bukiyning temir iskanjoriga uqtirib, yopuq-qopuq qo'lini bazo'r tortib oldi-da, tashqariga otdi.

Taqdirlar qash savdosi: unda, Qiyonda, Rayhana-bonoga yopuqdan edi bu iblis, endi Sadafibegim!

Beruniy xayol og'ushidan bazo'r qutulib, ro'parasida mang'ayib o'tilgan Sadafibegimni qoradi.

— To'g'ri so'zlading, hibin, ko'ngul yomushlarini Sabdu qilon...

Beruniyning so'zi og'zida qoldi. To'andan tashqari-dan gurs-gurs qadam to'rushlari eshitilib, sonaga Sabdu kirdi. U nimadandir hayajonlangan, boshidagi oq qalpoqchasi bir tomonga og'ib ketgan, qo'lidagi kappini oldir-titar edi.

— Ustod! Sizni saroydan bir beka so'roqlab keldi!

— Saroydan? Beka?

— Ha, soyyobon aravada keldi. Yanida bir qancha savorilari ham bor!

Ajab hol! kunduz saroydan chopar kelgandi. Chopar ertaga saroyda o'tadigan mas'umiyatda hozirga to'xtir bo'lisha to'g'risida amru farmon kelibgan edi. Endi esa...

Beruniy bir nutq deyishga uqurmadi, eshik ahitob bilan ochilib, sonaga bekaming o'zi kiritib keldi.

2

Eginda... triklar va g'oliblar libosi: uzun qora ipak ko'ylak va ko'ylak ostidan kiyilgan zapcha bel qora kimsob karnuz, yuzida zar sochilgan uzun qora durra, oyoqlarida sochlariga dur qadalgan bejirin qora kavush, xira qo'yilgan barmoqlarida yuqut ko'zli yirik oltin uzuk, beka poygahda to'xtab, nazokat bilan bosh egdi.

— Bevaqt kelganing uchun ma'ruza tutasiz, mas'umot!

— Xatibegim! Sullotning erka singlisi Xatibegim! — Beruniy shoshib bilan qaddan tashladi, o'zini beixtiyor tashib: — Qadamlariga haddosot, begim! — dedi. — Komi-

zani kechirgaysiz, sabsbi sustalik, jstisibotimgizga chiqolmadim.

— Tashakkur! — Xatibegim asta yurib xostastaga yugulashdi-da, sonani nafsli mushkambur bo'yiga to'lib o'tib, nazokat bilan ko'rsachaga tiyib baski, bukiydan, kashin hamak bilan yuzidagi harir qora pardani ko'tarib, yilkaimga otdi.

Beruniy chekkada tlaykaldiy qolib turgan Sadafibegimni yuzladi:

— Sen hosi ber, hibin, Sobhuga qamshib yubor...

Sadafibegim lurkak kilykaldiy chopqilib chigib ketdi, Xatibegim eshik yopilguncha usting o'rtasidan qarab tardi, so'rag:

— Ayol zotini ust etasiz, mas'umot, — dedi. — Bu samsim kim?

— Bu samsim... Inqirning soyyasi, begim.

Xatibegimning yopqa lablariga bilim-bilimmas kiltga yugindi:

— Oltin! Jorja turlashni bilars ekansiz, mas'umot!

— O, ayol zoti, ayol zoti! Zaila deb beja aytmagudir!

Beruniy ko'zigidagi g'alayonni bosib uchun ma'ruza qalpoqchasini to'g'ritib, hoshini xam qoldi. U ro'parasida o'tilgan bu ayol sullotning soyyali singlisi Xatibegim ekangiga ham ishongini katar, ham ishongini kelmas edi. Biroq bu o'sha, bundan o'n yil muqaddam Hindiston yo'lida, to'g'rirog'li. Sind viloyatidagi go'zal bir ko'l sohilda pinhoat uchragan Xatibegimning o'zginasi edi! Yo'q, o'zginasi emas, unda sulton hamimga rahnumolik qilganchi bu shaddod, o'ktam ayol ayila yotib, ayila ko'zlik edi. O'n yil ichida o'zini ancha oldirib qo'yibdi. Chakka sayaklari turtib chiqqan yusulqoq qoramur yuzida, harro upa aralash nozik bo'yloq surtilgan yonoqlarida bilim-bilimmas ajin nishonlari ko'zga chalmadi, biroq surma surtilgan qiyg'och ko'zlarida, qattiq qulgan yopqa lablarida o'sha shiddat, og'ir amirano' mining xos o'sha sovaq bir o'ktamlik boq. Yuki bu lilita, qiyg'och ko'zlaridagi bu sovaq sim'la yusumami? Axir o'shunda, bundan o'n yil muqaddam, go'zal ko'l sohiliga tikilgan saroyorlida

o'lgan pishoniy korbada hamir sovuq chiqqan bo'lsa, ko'zlar tamom bosqichga o'tgan emamidi?». —

Beruniy to'satdan boshqarib tashib kelgan g'alayonni bosib ushulda shoshilish qo'lini chiqib ko'ziga cho'rtadi. Bir zum ushug ko'z o'ldigi qimmatbaho shiriniy gilamlar to'shalgan ipak saropanda keldi. Saropanning to'rida, qat'iq shoyi tashkulu behojat to'lg'anih yutgan yurimiyah-och usuzan nigohi o'ldila narmoniy bo'ldi, ushug bo'lg' bo'salasi, behojat harakatlari ushug tushib, bo'lg'ni tansadan o'z chiqib keldi. O'sha mahallarda ushug ahlil orasida bu tamuz va shaddod bekuning nomi ibrat ma'nosida uiga o'tinar, go'yo u rfsak yuzini ko'ri maslikka qasam ichib, go'shamshiridiki itayor etgan, degan gaplar yuzardi. Bu gaplar rosmi, yolg'inni — hami yolg'iz o'ldo biladi va lekin bu o'kiyam, erlatay baka o'shanda, ko'li sohilidagi ko'kalanzor qirdarga tikilgan qorong'i saropanda ichula ushug — yosh tilmoch Abu Rayhon Beruniyga ushulmas go'zal bir oqshom in'om etgan edi.

Beruniy shafqat to'la poyolani ta'zim bilan bekaga ushuli, ushularkan, ushug yupqa lablarda hamon o'sha bilmas-bilmas kuigi shomirini ko'rdi. «Yo rah, u ham eshidi!»

— Marhamat, bekan!

— Tashakkur! — Xatibegim poyolani o'ldish o'rniqa qora karmob kamazining cho'rtanidan ug'ir qabrabo tashib o'ldib, huta-bitta o'g'irishga tumindi. Beruniy ichida bir kulib qo'ydi. «Xayriyat, yoshlik chog'larim eslagani ketmagi, eslagani ketganida ne q'andig, sho'rtik Abu Rayhon?»

Xatibegim qo'lidagi ushobini santsaxtaga qo'yib, poyandagi sharbatdan bir ho'pladi.

— Mavlon! Men sho'rtik sizni yo'qlab kelishdan muradim, ushuzingiz bor, ul valine'mat davlatpanoh, — iloyi umri usug bo'lg'ay! — ug'ir dariga chaltimish. Saniy to'la siloma, malakal kaimon, darrug'i jabot haktiklar, bironq sho'rtik og'am o'z o'ldida o'zi qovetib yotimish! Dariga daro, ko'ngilga o'rom berganubi na bir habibi bot, na bir tabibi. — Xatibegim ushug durtaning

o'chini ko'ziga bosib, piqqiq yig'lab yubordi. — Glampahoning dariga daro qidirish o'rniqa usoyda ig'vo, fiqj faosol! Inongan tug'lar! Ali O'arib bilan Abdul Hamanak bo'lsa maraba tashshabdan bosqamni bilmas, Davlatpanoh o'ldandan o'sha, — iloyi bichgon kullarlari o'ziariga buyug'ay! — ushug kim o'tinidi? Shundan bosqat tashshablar yo'q ularning! To'ng'ich o'g'li amir Mas'ud qolib, kichik o'g'li, og'li notash Muhammadni ushug ko'tarmoq ushugini tashshablar!

«Hammasidan bosqat! Yer tagida ilon qimirlasa biladi bu xotin! Ammo... bu mas'ud kim sh-sarvati ayshabdan muradil ne? Bu ig'vo, bu fiqj faosol ishlarga o'ldim ne mening?»

Xatibegim to'satdan durtaning sechini jahi bilan yekasiga o'ldib, Bemishga nik qaradi, ushug tamulgan ko'zleri alaganday sovuq chiqqan.

— Nahay bu durtaning davosi bo'lmasa, mavlon! — deli so'zadi. — Kecha usoyda narz ahilidig ushoni janob Usuriy bir so'z aytish. Hindistog tumonda, qaysi hir ush o'rtasidagi emish «ne'mati lohiya» degan g'aroyib bir daraxt o'sar emish. Bu daraxting nurasini tanovul qilgan ushug notevon tansidagi barcha daraxtlardan forig' bo'lar, chol bo'lsa qirchillama yigit, kampir bo'lsa... yosh malakka aylamar emish. Janob Usuriy bu so'zni eski kitoblarda o'z ko'zi bilan o'qigan emish. Siz o'sha yuribada bo'lganiz, mavlon, aytig, maslahat bering, qaysan topsa bo'lar bu «ne'mati lohiya»?

Beruniy Xatibegimning ittifo bilan javdirlagan g'amgin ko'zlaridan nigohini ozib, yerga qaradi, qarashi bilan Hindistonda shahar-shahar darbadar kerib yurgan chog'hrada koka-kohinlaridan eshigan g'ishti hir itvovat ushug tushdi.

«Hindiston muzofotlarining birida dong'i olimga ketgan bir podsho bo'lgan emish. Ushug go'zal bir to'rti bo'lib, podshoyi olam ushug chekiz ushug qo'rgan emish. Kuzlardan bir kun o'sha to'rti qilasida turib, podshoyi olam bilan so'zlashar ekan. noqashon osomonda yano bir to'rti paydo bo'libdi-yu, ikki to'rti so'zlasha ketibdi. Ammo sal o'tmay qilas ichidagi to'rti behojat

bo'lib qat'iyat boshlandi, so'ng yiqilib jon taslim qildi. Poshshoyi o'limi ko'p qayg'u va hasrat chekkib, to'rtinchi issadoni boqqa olib chiqib tashladi. To'rti esa qalbidan qurilgan xatimni o'chib, daraxt shoxiga borib qo'yibdi. Poshshoyi o'limi hayrat bo'lib:

— Ey, qularning sarvati! — dedi. — Menda ne yomonlik ko'rdingki, subhanimdan qochasan?

— To'rti ahlaqparvostrik qilib:

— Shohim, — dedi, — xizmatning haqini unutmaymen. Aimmu... men ham to'rtlar poshshoyi edim. Taqdir meni senga qat'iyat qilib, qalbingga solgandan buyon tobelatim osmoning firoqida motam tutmishlar. Yoniga kelgan bu to'rt mening imidiri, ism aytdiki: «E, og'am, poshshoyi olamdan bir necha kunga taxlat ol, yot hirodalarini yoniga borib, ul majahisani hijron azobidan qutqaz, so'ng yana qaytib kelib, valine'mating xizmatini qil». Men unga: «Poshshoyi olam so'zingni ko'rmaydilar», dedim. Istim aytdiki: «Sen o'zingni o'likka so'i, men, o'lmayin qutalmaymen». Alqissa, men shu tadbir bilan o'zimni xalos qildim! — To'rti shu so'zni aytib, loti bilan birga uchib ketdi.

Poshshoyi olam kechayu kunduz yig'ida bo'ldi. Bu necha kunduz so'ng uning xizmatidan amud uyib o'tirgan edi, qarasi, o'sha to'rti qayta parvoz qilib keldi. Tuz shoxida bir daraxt niholchasi bor edi. Poshshoyi niholchada xushvaqt bo'lib dedi: «Ey, to'rti! Meni firoq halosiga tashlab ketgan qanday jar'at etding?»

To'rti aytdiki: «Bir qoshuq qonimdan keching, poshshoyi olam, zerokin, ko'p muqaddimlar beni asbu agrabolarimdan jado bo'lib, ko'nglim vayron edi. Boshim, darasim diydorini ko'rdim va mana, qaytib, darqushingizga keldim».

Poshshoyi olam to'rti ko'p o'zroldi. So'ng: «Bu olib kelganing qanday nihol?» — deb so'radi. To'rti aytdi: «Shohim, men sizdan kelib o'z mukamlinga borayotibda do'stlardan harratinga munosib tuhfa tayyorlashlarini o'lim qildim. Ulardan biri: «Men falan otoda bir daraxt ko'rganmen. Mevasining kosiysi sholki, agar qari yasa darhol yigit bo'lar, haqiqi notavon yasa, shu zamon

shahar topalar», dedi. Men: «Otamda bundan yaxshi tuhfa yo'qdir», deb mazkur daraxtdan bir niholcha olib, darqushingizga keltirdim».

Bu so'zdan mamnun bo'lgan poshshoyi olam bog'bonini chaqirib: «Bu mevasi navjovonlik ato qiluvchi me'jaz daraxt niholidir, uni yaxshisiq parvarish qil» — dedi. Bog'bon niholni boqqa olib o'tqazdi, mehr bilan parvarish qildi. Nihol tez farsolda kamsolga yonib, bir necha yildan so'ng meva qildi. Iltifoqo, uning mevasidan yerga tushganini bir don og'ziga olib, zahar so'ldi. Bundan bexabar bo'lgan bog'bon mevasi tovuqqa qo'yib, poshshoyi olamning o'ldigi keltirdi. Poshshoyi mevasi yemoqchi bo'ldi. Uning bir vaziri bor edi, dedi: «Shohim, sizday poshshoyi olam uchun bunday narzalarni sinab ko'rmay tanovul qilmog' joir emas!»

Alqissa bu mevasi indozimlardan biriga yerdirdilar. U adam mevasi yegan xatim jon taslim qildi. Poshshoyi olam ajab holatda qolib, to'rtga dedi: «Ey, badbox! Sen menga dushmanlik azmish jonimga qod qildingmi?»

To'rti harchand: «Shohim, bu iltim rekshirib hisqat qilib. Bu ishda bir sirasore bor», demasni, poshshoyi uning so'ziga qidoq so'lmadi. To'rti o'z hildilar. Poshshoyi daraxtni ham yiqitib, o'tin qilishni buyirdi. Vazir aytdi: «Shohim, bunday mevasi badbaxim sizday poshshoyi olam xizmatida bo'lmog'i lozin. Dushmanini yo'qetmoq uchun bundan a'lo dori yo'q».

Iltifoqo, bog'bonning bir oshnasi bor edi. Qatilik yild qomatini kamandek egib qo'yg'an edi. U bog'bonni ko'rganini kelib, bog'ni sayr qilur edi. Bog'bon yo'q edi. Noholi o'sha daraxt oldiga kelib qarasa, mevasi g'azul pishgan. Undan bir doni tanovul qilgan edi; darhol navjovon yigit bo'ldi. Bog'bon kelib qarasa, bir yosh yigit xiyobonda yuribdi. Darg'azab bo'lib so'ndi:

— Sen bu boqqa kim kirgizdi?

— E, brodar, men fahon do'sting bo'lamen.

— Noma'qul gapni qo'y, u kekka edi, sen qirchillama yigitmen!

— Ey, brodar! Bog'ingda bir tutuk meva ko'rdim,

undan taʼvoni qildim, shu sifata kirdim, o'zim ham hayromen.

Alqissa, bog'bon o'rda meviani bir tovoq olib, o'z béroteri bilan poshboyi olam hazriga rivoza bo'ldi. Keib bo'lgan voqeani azz qildi. Poshbo sush ko'rib amin bo'ldiki, to'li rost aytgan ekan. Shunda poshbo bog'bondan: «Sen o'ldingi meviani daraxtdan olibmiding yoki yuzdan?» — deb so'radi. Bog'bon yerdan olganini aytdi. Ma'lam bo'ldiki, unga ilon rahbar ekan. Poshbo to'rtin o'ldingamga pishaymon chekib, hama unni qay'u bilan o'ldi...»

«G'aroyib rivoyat! Jolib hokimlarni sabotoga va adolatga chorlovchi ibratli rivoyat!»

Beruniy bo rivoyatni eshitgan shohrovoq uni ko'p yildan beri yig'ib yurgan afsonalar va rivoyatlar daftariga yozib qo'rgan, bir kin o'zining «Al-Osor ul-Boqiy» degan tarixiy asriga kiritish orzusunda edi. Lekin bovir... hozir bir hikoyat, har qanday xatiga siliht keltiruvchi «e'mali ilohiy» to'g'risidagi bu lugatga shunchaki bir cho'pchak ekanini, abadiylik orzusunda o'z bonda yaratgan shunchaki bir rivoyat ekanini qanday aytadi? Yaxshi bo'lsin, yomon bo'lsin, bir muhalla unga bir nechta to'li daqqa bag'ishlagan, bovir esa muhalla haqiqat o'idda undan najot so'rab kelgan bu raifaga ne deydi? Yuz amir usiq, uning ko'nglini qanday og'rtadi?

— Begim, — dedi Beruniy, ko'zni yerdan uzmay, — uning ming yillarki, hama hadlar siz aytgan bu «e'mali ilohiy»ni qidiradi, ming yillarki, uni topolmisi ozar qiladi. Ammo uni topsoq hech bir kimsaga nasib etgan etmas, begim!

Beruniyning so'zini Xatibeginning:

— Yo' pavardigim! — degan jaryodi bo'ldi. — Nahot hech bir najot bo'lmasa? Yetti qilgini zabt etgan fofili muaffar, dong' olimga ketgan poshboyi olam hukan... jsmida aqabat, ko'nglida tavaddum, najotga to'lg'inish yotat! Nahot ximni janglarda chek qo'yib, endi firoq'at gubhaniga yetdim deganab... nughon yopishgan bu

dardi, bedavo sush... shami shabitoni so'bu! Bechora og'am. Endi uning bor umidi hazrat Ibn Simod!

— Hazrat Ibn Sino?

— Ha, — dedi Xatibegim. — Mana, uch oydirki, davozpanoh Ibn Sino hazratlariga eichi yo'lamish! Ming tassufkan, hamu darak yo'q! Yana bir umalsiz siz bilan amir Mu'addil! Ul shahodat valahad islahonga yurish qilib, uni zabt etgandir. Biroq, nechtundir undan ham darak yo'q.

«Ibn Sino!»

Bu iki so'z Abu Rayhonning diliga hamisoli ilig bir me bo'lib quyildiyo, ko'ngli yorilib ketdi. Yo' ruh? So'nghor Gurganj sarhadida, ko'zlarida yosh, qochqorlashib vidolashganlariga nechta yil bo'ldi? O'n sakkiz, yo'q, sulkam o'n to'qqiz yil bo'libdi! O'n to'qqiz yildir, ki, bi-birining diydoriga zor! Gurganjda, Ma'mun ibn Ma'mun saroyida o'lgan qing'in baha-muozanalar, dilra-bo mushoraxalar, iongozar muhalla: qayda qoldi? Faqat ko'ngilida! Ular xudbi tushdagi zo'yoday o'ldi-ketdi! Gelo-goho keladigan umq'yulug' xabarlar, onda-onda bo'ladigan yorishmalardan boshqa aloqa yo'q... Hatto yozgan kitoblarni o'qishga ham zor! Abu Rayhon uning dong' olimga ketgan «Al-Qonun» asarining faqat bir jildini o'qishga muvassar bo'ldi, Ibn Sino esa uning «Hindiston»ni hali ko'rmasdi ham!

— Ha, — dedi Beruniy Justiga keib. — Ibn Sino hazratlari keisa ko'p yaxshi bo'lar. Ul hakimi davronning bilimagan dorosi, davolanagan dardi yo'q.

Xatibegim tashq' shorasida boshini jrg'atida.

— Xabarin boz, — dedi qovog'ini uyib. — Ul takab-hur hakim bir mahalla G'aznaga kelishidan bosh tortib, harjona qochgan. Bilishimcha, siz ul allamai davron bilan ko'p muloqonda bo'lg'ansiz, mavjona. Baniyuni shifo, yaxshi niyat qilib, hakim hazratlariga bir maktub yozib bersangiz. Tag'in bir chopur yo'rtasak. Ul allamai davron G'azna saroyida kizmat qilishni tilamasa tilamas, biroq bir bundai o'z daroga chalinganda uni davlatmoq

hakim uchun ham farz, ham qatʼiʼ emassiz, maslaha? — dedi Xatibegim. Isbiri terab. — Bechora qoʻlmi! Na koʻzida uygʻur, na koʻnglida tushin, har oqshom saroyda soya yangigʻi tashib ketib chiqadi!

Xatibegim, goʻyo oʻz gapidan oʻzi qoʻrqib ketgan day, bundan hishigʻa kelib, yuziga qora sharmasi tortuli Xatir hushkafarida boʻyagi shubhat, gap-soʻzlarida boʻyagi qoʻlmi zahir boʻlib, shubhat bilan oʻrindan tortdi.

— Bu sirni men sizga inonib aytdim, mavlona! — dedi u. chamas, ortiqcha gapigamizdan podshaymon boʻlib. — Bu soʻzlarni tirik bir jon bilimligi dalkor! Ofirbli olamga ulagʻ martabalar toʻbes ritgan xodovandi kashn, inshoʻolli, undan oʻz mehri shahmatni olmagʻ tutmagay! Maktubni yozib qoʻydingiz erta-burinkun odam yubomonmi! Qoʻgʻalning, mavlon, siz ham betob ekansiz, men oʻz dardim bilan boʻlib, bilimnimen. Xayr, olmagʻ toshiridin sira! — Xatibegim boshini buland koʻtarganicha, vijor bilan yurib, hujrardan chiqdi. Beruniy bezizlab joyga choʻzildi.

3

Huqirgan ajab hol kurdur farmoni oʻy keltirgan choparlari! Oqshom esa... sulton boʻlmasa ham, oʻktamlikda sultonidan qolishmaydigan bu oʻktam bugining pishoniy tashrif!

Beruniy uchlar janglik, qalʼa mos-guruch soʻzolini tutaligʻanicha oʻyga totidi. Tokhadagi shahar shuʼbu-sida uning bu biriga tutatgan oʻsiq qoshlari, choʻzin-choq qoʻramir yuzi, chumbarak qashpoqchasi tagidan boʻrtib chiqqan doʻng pishonasi, unum qyqʻir bami — butun qiyofani qandaydir juda shiddatli koʻrinar, xotun, xotun-dongʻi olmagʻi ketgan allomalaridan kiyra suronli janglarda toʻlangan lishkaboshiga oʻxshab ketardi.

Mana, bir necha oylikti, dorusaltani Gʻazna, min-ki Gʻazna, butun mamlakat notinchi. Amir al-mominin atalmish sulton Mahmud Gʻaznaviy toʻgʻrisidagi sovuq mishmishlarning cheki yoʻq. Beroʻmi allamzodiy davosiz dardga yoʻlloqan desa, boroʻ taʼalluhun kasaliga giriftor boʻlib, varos boʻlib qolgan deydi. Bu mishmish-

larning qaysi biri chik, qaysi biri yulgʻon — yetgiz olmagʻ ayon. Faqat shonisi toʻrtki, lumma talihkada, ayneqsa, hakimlar va allomalarning shugʻi oqʻir.

Sulton bandan ikki oy maqaddam Beruniy chogʻir-irib, zoʻyichaʼ tuzib berishni buyurgan edi. Beruniy oʻshandayoq sultonni koʻrib, qoʻrqib ketgandi. Azalidan zoʻyicha, boʻyidor odam, u xuddi ichini qurt yeb, qurt qaligan ulkan terakni eslatardi. Faqat koʻzlar... oʻymoq tagidagi simobday miltiragan qiziq koʻzlari yanalaran qulning koʻzlarida mungʻi edi. Sultonning koʻzlaridagi bu itiqatlar uning ulab, Beruniy, garchi umrida hech qachon shu majuzʼ bilan shugʻullanmisa ham, sultonning itimomini qaytarmadi.

Surotdan qaytgach, amirajindlar yoʻl-yoʻrigʻidan foydalanib, zoʻyicha tuzdi, hatto unga juday taratishlar kiritib, sultonning koʻngliga tasalli beruvchi soʻzlar yozib yuborildi. Kim bilan, chitmoʻl, ertaga mashvarat vaqtida sulton uni shu xusnida soʻroqqa tutar, oʻshimoʻl, tuzgan zoʻyichasidan boroʻ xato topib, itiqom olar. Haybot, Beruniy umrida bir mara, unda ham bir xataj notavon-ning koʻngli uchun oʻz aʼloqidan siyoj chikirgan edi, mana shu bu gunah uchun itiqom saviʼi tugʻildi.

Edda bor, oʻsha minshuv chogʻida Beruniyning soʻzlaridan tasalli topgan sulton bundan chetvira yorishib, undan oʻz ishlarini xusnari. Hindiston toʻgʻrisidagi xatini soʻrab-surishtirgan edi.

Beruniy yavshi bilur: sulton uning bu suridan koʻp narva kashn, bu kitob uning Hindistonda qilgan jangsi isdallari toʻgʻrisida, maʼnosiy shohlar uskidan qovirgan shugʻi zafarlat haqida biridan zoʻr qasida boʻlishiga oʻshmar edi. Beruniy esa... Beruniy buni oʻylasa ayqas qoshadi. Har safar oʻn yildan beri yozayotgan bu kitobga maʼna qoʻyidini oʻylaganlar, negadir Sird musulotida boʻlgan mudhish qitʻin esiga tushadi. Tashdai yu, buni bir ziyoli aqʻdar-toʻrtar boʻlib ketadi.

Oʻshanda, ind daryosi sohilidagi koʻrkam qalʼa shidagi mulatshun shodatsomgʻi oʻl qoʻyish toʻgʻrisida

amru farmon berilganida, Befsniy a'ir o'lingan hind lashkarboshilari bilan birga sulhon o'ldida tez cho'kib, undan shafqat so'ragan, mahbusdaring ko'z yoshi turalah qilgan shijoalarini taqjima qilyotganida esa, o'ziyam ko'z yoshini tyotmagan edi! Lekin sulhon shafqat qilmadi. Manzum qal'aning to'rt tarafidan o'ri qo'yishni buyurdi. Qal'aga yashirangan ellik ming odam, barobar tez cho'kib ibodat qilganicha yo'g, ibodat emam, yuraklari tilka-purq qilgovich mungli bir qo'shiqni aytganicha, alanga ichida koyib kul bo'ldi... O'limga mah-kum etilgan ellik ming mahbusimg barobar tez cho'kib ayigan va go'yo mungli qo'shiqlay yargirgan bu ibodati hamiz qadog'i otida tarqet, eslam hatuz latragi so'ldi uni, go'yo bu beshafqat qieg'in sulhon Mahmud G'aznaviyning amri bilan emam, uning amri bilan bo'lganday, a'zo'yi bodami qiqshah ketadi. Uni Hindistonda qolishga da'vat etgan tarzi ham mana shu guno'dkorlik tuy'usi bo'ldi. Hmdlar yurtiga jindak xizmat qilib bo'lsa tam, ko'nglidagi ba'g'ubozni yuvish istagi bo'ldi.

Qo'ldi esa, yelkasida xurjan, Abu Rayhon avval bir o'zi, keyinroq esa Lohur ko'chalaridan topib olgan yetimcha Sabhu bilan birga yarim Hindistonda aylamb chiqdi. Shahar-ma-shahar, qishloq-ma-qishloq yayov yurib, avvalambur bu xalqning talini, so'ng yozovini, keyin ko'hna ibodatxonalar kabi ko'hna tartuzi o'rgan-di. Bozorlarida, ibodatxonalar bo'sag'asida o'tirib kekka vedachi kohlilaridan qadim afsonalar va rivoyatlarni eshitdi, ilmi ripozar va handasa haqidagi kitablari va taqyimlari bilan tanishdi, «Mahabharata» va «Ramayana» kabi doostonlari, ertaklari, hikoyalari, qo'shiqlari, tuy-lari, ulug' ayyonlar, oy va yillar haqidagi tishunchalari, hatto ko'hna voyronalarga binilgan ko'hna yozuvlar-gacha yod oldi. Se'ngi bir necha yili esa tarsovo-tularida o'kazib, hind alomalarining fidakiyot bobidagi tasavvurlarini, sayyoralari harakati to'g'risida tuzgan jad-vallarni so'pladi... Mana endi, hindlar yortida to'plagan ba'zilarining hammasini jamlab, «Kitoba fi tabiqi mo-

ti hind min ma'qulatin ushbu'min il aqli va ma'ma-jatin», ya'ni, «Hindlarning ulg'u sig'idigan va sig'may-digan ta'limotlarini amolqish xalifo» degan ulkan asar yozdi. O'zicha esa uni qo'qachin qilib «Hindiston» deb ataydi.

Beruniy sayukli asarining har bir bobini tugatganida shog'ini Sabhiga ko'chirishga beradi. Abu Rayhon uni ushbu o'lganida Sabhu yetti-sakkiz yashar bir nono'da edi. Mana endi nihoyatda ziyrak bir mullavachcha bo'lib yetishdi. Qarigan chog'ida unga ham do'st, ham shog'ini, ham yondashchi bo'ldi... Bundan bir hafta muqaddam Bemsniy unga «Hindiston»ning so'ngi bobini ko'chirish-ga bergan, o'zi esa, ko'p yillardan buyon yuzidga jarm qilib yurgan «Al-Xazniy» degan mu'harlar to'g'risidagi kitobini bitishga tutilgan edi. Lekin birdan surug' qilib qilgan kastaik o'ylagan ishining beliga tepdi. Bot on-i-ga, bi-biridan savuq be mislinishlar, telbi xalqning telbi-teskari farmonlar!... Kim bilan, vayan dardiga duxtor bo'lgan bu qahri qattiq bokim erta mashvarimda ne deydi? Uni ne savdolar kutadi?

O'lim haq! Beruniy xalqning qadridan qo'rqmaydi, li faqat bir nasadan — riyat qilgan ishlarining chala qolishidan, yozu bohilagan asarlarining nihoyatiga yet-may qolishidan qo'rqadi, so'zini.

Beruniy, xostaxatidagi so'pni ko'zachadan bir bo'plim sharbot quyib ichdi-da, yonig' tagidan shag'ildag'ini olib shoqillatdi. Darhol eshik ochilib, Sabhu kirdi. Uning katta-katta qop-qon ko'zleri botilarcha bir samimiyat bilan postab turardi.

— Kel, o'g'lim, o'tir!

Sabhu kattahini piygakka yetchil, yerga to'shalgan qalin jon namatni tavashurgunida undimb, ustozining ro'parasiga kelib cho'kkaladi. Shundayga Beruniy shog'irdining allaqanday ichki bir hayajon ichida to'lg'atayotganmi sezib qoldi.

— Seng ne bo'ldi, Sabhu! Kim seni ranjidi, bo-lam?

— Ranjidi? Nechun? — Sabhu ko'z yoshi aralash ji-maydi, jilmayganda oppog' tishlar «yarq» etib, otg'in

ovuzi to'xtadan allaqanday ochilib, to'ngini chor burchak
hujumi yuzgandir yubordi. — Qon to'kan... amirlar
mo'ning lashkarlari to'kdi! Shohsharini talab, ibodat-
xonalariga o't qo'ydi! Hammasi to'g'ri! Va lekin... hali
bir, sening yurtingda mening elim to'g'risida yusufni
tasvirlat qoldi, bolam. Yo'q, ul qatlu qo'g'inlar uchun
mening elim juroshkor emas! Ado! Animo sulton
Muhammad yangi jahongirni, jahonqobilni, mustabid
shohlarning o'zi ham shundandekki, ular faqat o'z
nomlari xatos, haki o'z eli namigi ham dog' tushirish-
ga qodirlorlar! Bir kabi ma'rifiati zodir esa ishqal
ezgu niyat va yusufni xizmatlarimni bilan bo'lsa ham
ma'lum etar yuzingdagi bir yomon isomatni yo'qo-
moq uniz darkor. Faqir sening yurting boqida, Hindiston
baqadagi kitobimni shu isyonda yuzganmen! Hilib-qo'y,
bolam!

Beruniy huning isomatini allaqanday yonib, ilboti
va hayvon bilan gapirdi-yu, birlan holsizlanib boshini
yostiqqa tashladi, tashlarkan, dehqonning kuliklay katta,
qimmatir kullarida shogirdining atroq lablarini his qildi.

Beruniy ko'ngli «shig» etib, shogirdining yelkasini
ama siladi, sayyidan esa negadir «ko'rim tingida bu
sho'rlikni uylantirib qo'yimog'in ko'rim», degan fikr
o'tdi. Ha, Sadafbibi ikkinchi qovushitirib qo'ysa uzaksong
ko'ziga solingan yoqotilay yashamaydimi? Yarashadi!
Ble fitrandi ikki bo'ladi, u esa tashchib, bus-bonus isomat-
lari va mahobatida daryosiga sho'ng'iydi!

Beruniy ko'ngliga kelgan bu gapni shogirdiga ayt-
moqchi bo'ldi-yu, biroq bir zum o'tlanib qoldi. Oziq u
endi, bu ikki yoshni qovushitirish fikri ko'ngliga kel-
ganligina sezdi. Sadafbibi, yarish-tushatiridan, so'zlar,
hatis olgan nafasidan ham Jaylun nafasi ulanib turgan
bu yusufniyoq qir tingi juda tez bo'lib qolgan edi! Yo'q,
yigitli darvidan o'tib, kelakali manziliga qanday
qo'yigavida ko'ngliga erk berimog' gubohi kobilur!
Beruniy o'z tuyg'ularini jilovlay oladi. Yuzigini erk
berish vaqtidan o'tgan! Alhatta jilovlay oladi! Faqir... bu
gapni qir-qiribidan o'tin Sadafbibiadan so'z o'mog,
uning ko'nglim hilsog' ko'rim emasmu?

Beruniy shu qararga keldi-ki, Sadafbibi Sadafbibi
chag'irib berishi ilimog' qoldi.

Zum o'tmay, eshak to'vashidagina ochilib, Sadafbibi
kibr keldi. Ma'yo qaralay ko'zlarida allaqanday hadik,
qiz hali ipak durtasi bilan yuzining bir tomonini xayol
yashaganicha Beruniyning yoniga kelib o'tirdi... Beruniy
yuzidagi hayajonni boshib uchun yana sharhat to'la
ko'ziga qo'l chot'idi.

— Bihim, kaqtina bir xarmani nayz qilgan edim, shu
niyatimni aytgan chag'iridim seni!

Sadafbibiadan sado chiqmadi. U go'yo soruq xabar
eshtatidan qo'rqanday rangi o'chib, o'tirgan joyida
huykalday qotib qoldi.

— Bihim! — Sen qizim bo'lsang, Sabbu mening
o'g'lim. Mena o'y yildirki. Sabbu faqatga xizmat qilish.
Ko'p uljanob, yashni yigit ul...

Beruniyning so'zi bo'g'zida qoldi. Sadafbibi to'xtadan
yuzni kahtlari bilan yashirib, piq-piq yig'lab yubordi.

— Senga ne bo'ldi? Nechun yig'laysen, bihim!

— Ustod! — dedi Sadafbibi yig'lanish. — Men...
men sho'rlikka rahm qiling! Diydoringizni ko'rmoq hav-
tidan judo qilmang meni, judo qilmang!

Sadafbibi shunday deb, boshini egdi-yu, yuzini
Beruniyning kahtlariga yashirdi.

Beruniy qizning boshini silamoqchi bo'lib, qo'lini
ko'tardi, biroq bunga kuchi yetmaganday qo'li «shig»
etib yashirdi-yu, birlan holsizlanib o'zini yostiqqa tash-
ladi.

Uchinchi bob

Amindano'minin sulton Mahmud ibn Sabuqtegin
G'aznaviy ko'kragi ilisa tomonlar bilan tizmatilgan jam
qovar il yelkasida, tepasiga ipak soyabon tutilgan oltin
tasada o'tiribdi. Fj atrofini anqumog' o'ynatgan lashkar-
boshilar, amirlar, vazira vuzaro qarshib olgan.

Qalin chakalaktor bilan qoplangan qir etagidan keng
uzan o'tar, o'taning u yuzidagi tepalikda atrofl baland

— Q'arib g'arib! — dedi saltin ovozi mima-qit deroqday qaldirib. — Q'arib g'arib bo'lsa... nechun lashkar' muqofonga qarshilik qiladi? Nechun taslim bo'lmaydi?

— O'libi olani! Qal'a ahlining aksari o'qirlar emish, begunoh nonasidalar emish, cholalar emish, davlatpanoh!

Becunay so'zini tugatmagan ham ediki, boyagi marosay chof yaratib yig'ilib, qo'lasi bilan yer tirnash-ga kirishdi. Becunay 'ayalo' eib-yugotga, fil yelkasida oyoq kerib ushgan sudonga qaradi, betabiyur o'ldirga talpinib:

— O'tropasohl! — deb xitob qildi. — Shufqat qiling, olampansh!

Uning so'zlarini amiralmo'minning:

— Amir Nushqipin! — betoqat harqinigi bosh ketdi. — Taslimdan bosh tutgan qatiga o't qo'ygil, o'v!

Chakalakonda bir-birga tuyenib, guj bo'lib o'tgan hod mahbuslar qorantur qo'llarini to'kka chuz'rib, irvin tortib yig'ilishdi, lekin pastga qarab ot silgan Nushqipin navkarlarining g'olibona qiyog'i mahbuslar nolamni ko'rib yubordi. Zim o'tmay, ko'ri usmondan ko'tarilgan alangning qiz'ish tillari mutazam ibodatxonani ajdaho yanglig' yaratib, o'libday charaqilgan o'lib qubularini yuniab yurdi...

Alangning miflash tillari shunday shufqansiz, olav ichida qolgan mutazam ibodatxonaning yarqinshi shunday... gozal ediki, qir yonbag'ridagi behasob lashkar, go'yo bu manzardan sechlanganday qotib qoldi. Bu sovaq va ulug'vor go'zalikka inqat bir natsa salajit beriz, u ham bo'lsa qal'a ichidan, yong'inda qolgan ibodatxona tuyenaklaridan eshiklayotgan boyagi ilanz kuy, yuraklari timsalovchi boyagi mangli qo'shiq edil Uzoqdan kelayotgan bu hazir qo'shiqqa endi qandaydir yomon, ko'ngilini ozdiruvchi qo'lama hid ham qo'shilgan edi. Ajabo, qo'lama hid kuchaygan sayin ko'ngilini vayron qiluvchi bu qo'shiq ham ayvan chiqmogda, go'yo yer qiridan kelayotgan o'laklar faryodday tizginis mang bilan yangirmogda edi.

— Ey, Yaratgan egas! — dedi sultin yuragi tezlashib. — Nahot bu mahbuslar tiriklayin o'lda kuyib ketadiki, ammo uzi cho'kmaydi? Qo'shiq uyib tiriklayin yong'lovchi zint birinchi ko'rishini!

Sultinning sayofini Beruniyning g'argin ovozi bo'ldi.

— Yo'q, bu qo'shiq emas, amiralmo'minini! Ellik ming begunoh bandalarning nolani bu! Ular tuz'podat ila qurvardigori olamga nols qilinish! Qunohimiz ne, deb yig'lamish ular!

— Bu, Abu Rayhon! Takabburlik sabab, tug'in muohasaga gizm etdingmi? Men seni ul mutakabbir tutkim... Ibi Sinoni toqib kel, deb yo'rlagan edim. Sen bo'lsa uni toqib kelmoq o'rniqa... g'amnilarim yonini o'lib, menday amiralmo'minning so'z qaytazani! — Sultin shunday deb, qilichini starta qimdan sug'utdila, boshi uzra ko'tarib, biriq nigahon buqiniga qalagan sanchiqdan ingrab yubordi... uy'g'omb ketdi.

Shiftdagi oltin qandillariga terilgan shamlarning ko'pchiligi so'rib qolgan, devorlariga saq'ish ipak pardaalar tutilgan katta tarobiy xona g'ira-shira, ham-mayyoq sus quygandek jimjit edi.

Sultin go'yo u'z xobxonasida emas, sovaq go'ru yuganday bo'lib, jismdan sovaq ter chiqib ketdi. Yuragi qoqayyak ko'kragini yorb chiqqudek gan-gun'uz amar, ko'z o'ldida huzur ulangi olgan muazzam ibodatxona turar, qalqoqlari ostida o'z ichida qolgan zilik ming mahbusning mangli qo'shiq'i yungardi...

Yo tarba! Unga ne bo'ldi? Ne sababdan bunday ko'p fillar muqaddam o'tgan bu jurgu jaldi tushiga kirdi! Allaqachon yodidan ko'tarilgan bu voqealar nechun go'yo yodiga yashdi? Nahot amiralmo'mininday forda muazzaf lashkariga bo'yatibotgan bosh torganlarning ta'zini bermog g'imoh bo'lsa?..

Sultin bezilab og'riqan bignini silaganicha, uzoq savliga teldi. Mana, bu danibdelavogsi girifor bo'lganiga bir necha oy bo'ldi, shundan beri ko'ngli notirich, zoni behalovat, kechdari yomon tashlar ko'rib, sahima bosadi. Nechundur ezgu sidart, qurgan qislarini, yaratgan bog'larini, harpo qilgan meshit va maqbaralar emas, janqilar

suroniyu qat'iy dupasi, kesilgan boshlar, dorda chiyalgan mundalar, yong'inda qoigan shabarlari yodiga tushadi. Miya-sida ilgari bech qachon o'ylamagan yumon o'ylar chaxx uradi...

Yo rah! Ul kimsan sulton Mahmud hundan yurtiga o'n yetti masha'aba yurish qilib, bunday vafotiylikka yo'l qo'ymagan edi. Ros, o'rmonga o'z kuzi bo'li-quruq harobar yonadi, deqanlaridek, yurishlar talofatsiz bo'lmagan'ol, lekin bunday qat'iy qing'indur. Yo'q, bunday qing'imgaga yo'l qo'ymagan endi sulton Mahmud. Bax Shundoz erkani, qarigan chog'ida qaydan keladi bu mod-hish ishlar? Qaysi gushalaran achon bu vahona, bu qorinq'u ishlar?

Uning yurishlarida yo'ldish bo'lg'on Abu Rayhon Beruniy qayda? Inqan ham, tongda mahabarda ham ul aytin bor haqiqatni?

Ha, boming hammasiga mana shu daril, ochir'at oydin beri yopshib olgan mana shu darisiz daril sabab. Ros, so'nggi kunlarda Cher' va Hind mamlakatlaridan kelib'atgan ikki hakimning qilgan muozajasi yugib, biqimlagi og'riq xiyol hosilgan, har oqshom yuragan chish'ab ilgirichil sovuq tavahim ul ko'tarilgan edi. Kecha hatto sozliq vuzin Abul Hasanakka aytib, sayov matriblarini chaqirtirgan va arguz ko'ngiltoshlik ham qilgan edi. Baxmdan keyin esa erkatos vuzin Abul Hasanak yodlik paytlarini eslab, sultonning yuragini qitq'ovchi bir gami qo'zg'ab qoldi.

Go'yo Buxoro hukimi Alitgining uyukli kenja xatini sultonning tashvini ko'rish ishida yonib, hamu kims ishtamda emish!

Sulton Alitgining bu kenja xatini bundan uch to'rt yil maqulidan, Buxoroga yuzish qilganda ise uchi-sh osh ketgan, biroq o'zini ko'rmagan, ko'rishga bosh ham yo'q, amu tuzunda saqlashdan maqad esa — betasliq Alitgini cho'g'day qovurish edi, solo. Lekin kichasi Abul Hasanak sultonning ishida yongan bu xatini shunday to'rtin tavaf qilishi, sulton ham nuga-

hon qing'i qo'zib, avval may buyadi, so'ng, ish q'ida yongan malakni ko'rish istagini bildirdi.

Osmo mulikasi qarining eng kibrat burchagida sultonning maxfiy go'shisi bo'lar, go'sha devorlari «Alfiya-shalfiya» dostonidan ko'chirilgan hayosiz suralar, yalang'och ayul va erkak sevgini tavzirlovchi rangdor rasmlar va hind poshholati qarlaridan olib chiqilgan saling'och sanamlarning oltin haykallari bilan bezatilgan edi. Odanda, hamu bekatalari to'omga kelgan yosh mat'malarni hammasiga solishib, parlos-andolarini xoyiga qo'ypach, shu go'shaga olib kirishar, bu hayosiz suralar yoch go'ralarda shahvoniy huz uyg'otib, ularni sultonning zimonga «shay qilib» qo'yardi. Ros, so'nggi yillarda, payg'ambar yoshidan o'zib, taqodotikni itti-yor etgan sulton maxfiy go'shani taqo-bu berkitgan edi. Buxo, kecha uning kutilgan otiginan qirosh ketgan hatim bekatalari maxfiy go'shani o'zlaricha ochirib, Buxoro malagini shu yerga olib kelishibdi.

Qisqasi, sulton yelkanda yugil banoma, to'n, beliga oltin kamaz, bebolgina odimish, maxfiy go'shaga kir-gatida... Buxoro sarimi, oppoq dukkin tunasini hayo-sizlaricha ochib, qat-qat ipak to'shak ushida chiqqancha tashib yotardi. Uning ko'zleri yumuq, hatim guldar to'moli urasidan tashib chiqqan mayin qo'ng'ir sochlarini yetilagi xomizi gilamda betarab sochilgan, o'zi esa, vaddi omak ichida qovurilayotganday to'lg'amar edi.

Sulton ostonani hush o'tishi bilan sanam supchib tirdi, gilamga tur cho'kib, uning oyoglarini quchida, tizalarini, sonlarini silasiga tutardi. Sulton ham sayul-gan qoni bundan ko'pirib, sanam tomon egildi. Biruq vaddi shu payt, Buxoro malagining cho'g'day isiq tanasiga qo'li tekkan payt, so'nggi kunlarda tashib qol-gan qomadagi «tignatikon» go'yo to'ntidan «yug'amb» kridi-yu, og'riqning zu'ndan bo'kirib yubordi.

Sultonning na'rasini eshitib, avval Abul Hasanak, uning ketidan ranglati qov o'c'igan hamu bekatalari yugurib kirishdi...

Mana, shundan beri to'lg'ub yotibdi, yolg'iz oq riqdan erqay, nutinchi o'ylardan ko'rgan tushlardan, yungini chiq'ab olgan sovuq vahima va adolatsizlik hissiyotidan to'lg'ub yotibdi.

Yu purnavdgori olam! O'zi bandangni o'zing kechirgaysen! Va lekin... bu neko'rg'lik elakim, o'zi bandang ulkan Mahmud, haq va hidoyat yo'lida qirg' yil avvalo solib, mashriqdan mashriqacha neki mahsuliyat bor, barchasini qutib olib qilsa, po'sqadami yetgan el borki, hamma yerda osayishlik o'rnatasa, bo' yo'lida ungu qirg' yil zafar ustiga zafar kelishigusa endi, ro'han-firg'anda kun kechirmoq mavridi kelganida, uni bu behavo darjga muttulo qilang! Hayhot! Agar bu darj chindan ham bedavo bo'lsa, unda amiralimulimin atalmish gusohkor bandangning qirg' yillik to'nta ibodatidan ne foyda? Nahot bu botkul to'yi zaminni zabt etib, behisob boyliklar orttirganida, o'z dorasaltanati G'aznani muasavaran jahonda eng ko'rkan shahriga aylantirib, unda o'zlab muachtilar go'zallikida henazir jammatmonand bog'lar yaratganida, Osmon mulikasi kabi qasalar qurib, ularni hech bir shah ko'rmagan zebu ziyonlar bilan bezatganida... nahot o'zi-pitovardida topqani bu bedavo darj bo'lsa? U o'z haromiga Chin va Misr, Hindiston va Rumda huanda yuqona hurluqlarini yit'diros, rasida tovu'dek nevanguvchi go'zal raqqosalar, hushul yangig' xahovor xosunda va sozandalar, nomi atanga ketgan mulik kalam va tohibi ramon alomlatini to'plasa... Bu ne'matlarimg hammasini o'zing im etsang tag'ir o'zing hammasidan berand qilang?

Yer'q, nomid shayton! Kecha niza shahning sultoni uyroq shoiri Usuriy savshi sabar topib keldi. Bu xaharni u mahsuliyat tilida bilgan eski bir rasida o'qigan emish. Mashriq mahsuliyatlaridan berida, hodudisiz ummonlar orasidagi mo'jaz bir erada, »ne'mati ilohiy« atalmish mo'jaz bir daraj o'zar emish. Kimki bu darajning mevusini iro'mol qilsa, hamma davrlardan forig' bo'lib, chol bo'lsa navjivon yig'ga, kampir bo'lsa bokira qirg'a aylinar emish...

Risoldagi so'z chinni, yolg'izmi? Bu yolg'iz oliqra

ayon. Ammo... chin bo'lmog'i darok! Zerolim... nahot botkul to'yi zaminni zir itirigan sultim Mahmud yangig' ilohiy mahsuliyat... muqoban yopishgan bir darj shah, Ashbon shoh dahavudagi g'arbiy g'uzobkor yangig' o'lib keti bema? Yer'q, burga inoib bo'lmadi Amirimo' inonidagi shohdarni yaratib, ularni »ax sulatin mulallohu ib aris«, ya'niki, »shohlar mening yeridagi soyumdur«, degan ul sarvari ko'torib, ular uchun Usuriy aytgan ne'mati ilohiy kabi mo'jaz ne'matlar ham yaratmog'i darok! Faqat bu ne'mat o'rgan makun qaydi? Shuni bilmoq va toponoq darok, xolos!

Sulton risolani eshitib, darok Chin va Hind tabiblarim chiqartirdi. Lekin ularning ko'ngil to'ladigan bir jarob o'tolmadi. Bu yangig' rivoyatlarni ular ham eshitganlarini, demakim, bunday mo'jaz daraj borligiga inonidagi komi ekani hayon qilindi, ammo ul ne'mati ilohiy o'rgan makun qaydi? Bu jamboqra jarob berishga o'zlik qilindi. Sulton, avval darg'azab bo'ldi, keyin, xoyl o'ylab ko'rib, barcha allomalarni ertalabki mahsuliyatga chiqartirdi. Chiqarigan allomalar orasida hozirgita ishiga kirgan Abu Rayhon Beroniy ham bor. Kim bilas, Usuriy aytgan ne'mati ilohiy qaydi o'sadi, balki u bilat. Axir u ko'p yillar hindlar yurtida turgan, shahar-mi-shahar kezzan, shahning hammasi imlarini o'rganan, hatto tillarini o'rgnib, qadimiy kitoblarigacha mutolaa qilgan... Shoyad ul ne'mati ilohiy to'g'risida shu eski kitoblarda aniq bir narsa zikr qilgan bo'lsa! Har qahiy, hech kim bilmasa ham, hakimi davron atalmish anov taklifbur hakim... hazim bir Sina hismog'i darok! Ne chura? Mana, uch oydirki, sultonning ikki ko'zi Xuroson yo'lida, ammo yuborgan eng so'g' mahsuliyatlaridan hamuz darok yo'q. Biro, ul hakimi davron yo'lga chiqqin desa huro, G'aznaga kelishi istamay boshini olib qochgan, deydi...

Attang, bundan uch oy avval, sulton ul butavfiq hakimga eng ahonchli nazimi, ariz' Abulvafu Sotiqi

1910-11-11 - 1911, nomini bilol mahsuliyat

1912-11 - kashiy darok ashik, yaz

yuboradigan, bu ishni hammadan, hatto Xurotonga yurish qilib, shu kuniroq Ishaonda ishlar tortib turgan o'g'li Amir Mas'uddan ham so'z so'zlashni qilgan edi. Kim bilan, shamsol, echihami? Harosdon bokimi Ahuddaylaga emas, huzir Ishaonda turgan shahzoda Mas'udga yo'lagimida... Yo'g... siltin tanga, o'z pashukamaridan bo'lgan zuriyotiga inommaydi. Chunki, biladi: shahzoda Mas'ud, o'zi Ishaonda bo'lsa ham, ikki qal'ag'i G'aznada, padari huzukvorining o'limi to'g'risidagi sabrini kutib yotibdi! Bu behter zuriyoti hazzar Ibn Sinosi bu yo'lidan qaytara qaytaradiki, xasta padariga yubormaydi, so'g, zinhor yubormaydi!

O'g'lini estab bilan sultoning ko'krigida alam uzalish isyonkor bir uyg'u «ov» yondiy-yu, qoqonuk qo'larini gilanga tirab, asta o'ruidan turdi.

— Astag'firullo, astag'firullo! — Sulten, qorindagi «qiratikon»ni uyg'atib yuborishdan qo'rqib, ko'zlarini yumganicha bir nafas qimir etmay yotdi, so'ng, to'kchadagi shamlardan birini olib, yo'lukka chiqdi.

Shahdagi biltir qonqillanda milt-milt yongan bitayurimta sham shu'lasida hududlar yo'lak bo'm-bo'ish va allaganlay sirli tuyuldi. Yo'lakning oxir ko'rinishi, ikki tomondagi silti nomalar bilan qoptilgan, dar va zabardad qadalgan behshob eshiklarning hammasi berk, tiq etgan tovush eshitilmas edi. Va darig'! Samy ahli qayda? Uning eng inongan adamlari, xazirru suzansi, sadoqati zohir lashkarboshilar qayta gumdon bo'ldi! Bosh vazir Ali G'arib, suyakli malimi Abul Hasanak nechtan ko'rinmaydi? U, kimsan amirahno'minin, bedavo bir shahdaga muhtabo bo'lib, o'z o'zida o'zi qozirilib yoto-yu, uning saxovati da yuksak martabalariga erishgan bu vaziri suzaru, uning inongan to'g'ari bo'lmish bu amiro unaro oyoqshita aygoda yosa, yuxud yosh kamalari bilan o'z haramlarida o'ynashib, kayfa sifo qarib o'laribdu? Yuzg Kayfa sifo qarib o'laribdu! U bilalar yuxud bitor aivatga yashirilib olib, uni toju taxidan monaro qimmoq rejalarini nazib yotishibdu? Tirikligida ungi kafan bichib, hinar go'shadu sultonga chob qazmoqdami bu betavfiqar?

Amirahno'mininining azaldan bir odali boy — yiroqdan bo'lsa ham astar shubhalarni uyg'atib g'azabi sherdag' jo'shib, yujudida sher kuchi uyg'oadi. Bu safar ham shunday bo'ldi-yu, bir qo'lida B' ibididan bez berigan uyg'ovoniy us, bir qo'lida di-dir tiragan sham, misqorog'i yo'lak bo'ylab yurib ketdi. U bir melha apdam bosgach, asosi bilan o'ng tanomidagi eshikni tur-jib ochdi. Kimsa zim'iyoy edi. Undan qandiydir suvaq bir nafas kelganday, go'duning eng tipikarida, zulmat ichida allaganlay bir narsa g'imiriganday tuyuldi-yu, shoh, yuzg «duvs» etib, neqaga tushildi. Shu-shu, podaga eshiklarni ochishga yuzg dav bermay, bosh-o'a qutim bosti. Lekin o'ng qo'ldagi dar va sadaf terilgan iki moxqali zalvasi eshikni ko'rganida behtiyer to'xtadi va bir nam ikkilanib turgach, uni asosi bilan asta turdi. Bu — mashvatsizona o'ld!

Devonari oq mamar bilan qoptilgan o'zadagi keng mashvatsizomaning shillidagi biltir qandida bir necha sham yimar, bu shantlar shu'lasida to'rdagi toyschiqlarga imo qadalgan oltin-tast qib jilo sochib yargirib uzardi... Qulbasimon ko'ngulni shifi sof qizil silti bilan zoyatlangan bu xonada eng muhim mashvatslar o'tar, darlar ahamiyatiga mo'lik misollar hal qilinardi. Ertaga bo'ladigan a'lonmalar anjomani ham shu yerda o'tmog'i loyib.

Sulten yuzg ulanochna bo'lib, ichkariga kirdi. Tem-jir. Tiq etgan tovush yo'q. Ana, to'rt tomondagi me'rob-emon joylarda zabt etilgan yurlarning k'k, sa'q, oq to'g'lan turipti! Mag'lab tug'lar! Mag'lab lashkarboshilarning oltin va kumush duhid'alar, tilodan jilo berilgan sovut va qalqondari o'zib qo'yilgan. Ularning yonida bundariga la'l va zabardad qadalgan oqat qilichlar, o'q terilgan charni sadoqlar, suyak sophi xanjarlar, urun-qonni ug'lar... bu qurollar, bu sovg'alarining har bir bir davson! Uning, shohin Mahmud G'aznaviyning behshob jurtiylari, surudi safarlaridan hikoya qiluvchi behshob dokozlar... Sulten bu o'laribdu qaysi birini qo'lga o'sa top'ish o'sha muazzar pang-ko'z o'ldiga ketadi, zabun bo'lgan ne-ne lashkarboshilar, man-man doqan

amiralar, kalandimog' hokimlar, hatto shahanshohlar esga tushadi. Butkul yo'ri zamindan, hatto Chin va Rumdan kelgan elchilar bu belahni o'lib, rang-barang tovlardan bu mag'lub tag'larni ko'rganda damlari kichik tashib ketadi. Mana, sof tillardan yasilib, boshiyalariga yopiq, ka'f va javohir qadalgan ulkan qalqon. Uning yonida nozik oltin tukqalardan yasalgan katta sovaq... Kuchmar poshibosidan olingan sovaq'. Endi bor: hamda mingdan ortiq kamal bo'lgan bu alp qomat, kalandimog' shoh maydanga quturgan jangovar fi minih chiqqan edi. U esa quturgan fidan top tolmay, qora qoshqa og'umog'ini o'ynatib, maydanga marjonavar kirib burgindi. Na quturgan fiming muhshih na'ras qulog'iga kergan, na vohimali vujudini ko'ziga ko'ringan edi o'shanda! Sulton, qo'rquldan osmonga sapchigan qora og'umog'ini achuhig qanchilaganicha, jangovar fi ushig bostirib borgan, borganu oyog'larini o'zangiga tirib, bir zaib bilan kalandimog' shohni fi yelkaidan unatib yuborgandi o'shanda!

Ha, sulton Mahmud shunday murad, shunday tant edi! U hech qachon pishimada tarib jang qilmagan, eng shahanshoh qirg'irlarda ham o'zini hushkar penastga olmagan! U mashraqlan mag'rimga cho'zilgan bu hududga saltanatini o'z salohiyati, kuch-qadrati va sher yaratgi saltanatini o'z salohiyati, kuch-qadrati va sher yaratgi bilan o'rtigan... Hayot! Bu chekka darjat, bu shon-shuhrat, bu hisobiz xazina, amiralno'minin' degan bu ulug' martabalaridan ne foydaki, agar qarigan chug'ada bu ayanchli ahvolda tashib qoisa? Dardiga davvo topolmay, kechalan to'g'rib chiqsa? Uning amiral-mushimining haron tukiga arzonmaydigan Ibn Sinu atalmish bu tabihni yo'qlasa-yu, uch oydan beri ikki ko'ri terx, uning yo'riga tikilab yotsa? Uning saxovati va tuzumagi bilan odam bo'lgan munajjiblati esa boshiga mushkul tushgan bu terx onlarda ahvoting ne deb so'ramasa? Bil'aks, pana-panada og'vo va fisq firod bilan hand bo'lsa!

Sulton, to'stadan ko'z shid qurung'lashib, qo'ldagi og'uvoniy zaron quloqchashlab osmonga otadi. Fil sayyidan jilo berilgan og'ir sho oltin taxt tepasidan achib

o'tib, to'rdagi qurqashbular ustiga bomb tashadi. Janglar ko'chgan sovaq va ipaqimlar bir-boriga tegib, o'ndariy keng mashvartxonamni shirangatib yubordi. Qo'ng'iroqday ting bu zomaflo sovaq mashvartxonaning qashomon lo'vandi shifida aks sado berib, sovaq yung'and-yu, asta tindi. Tingin zaboti yo'lakning aka yoni-dagi behi sob chahklar sharaq sharaq qilib ochilib, yo'lab-da vohimali shivir-shivirlari, tap-tap ipoq tovushlari oshildi. So'ng, rangi qur o'chgan, qizil bosqon to'mi ushig epoq lozilimlari ko'rinib turgan, mishqab, vashanar vazir Abu Hasanak ko'rtildi, uning ketidan bosh vazir Ali G'aribning og'uzi yuzaloq yuzi bir xun ko'zga chadindida, yana g'oyib bo'ldi.

Abu Hasanak poygakka tiz cho'kib, yur o'pdi.

— Ofobi olam!

— Ofobi olam! — dedi sulton, lablari ushby utrab— Ajalindan besh kun buni menga kafar bichib, og'vo so'liga o'zilingni, ham!

— Vafiq'e'nat!

— O'tmagan bo'lsang... qo'ng' gundan bo'lding? U meshqorin Ali G'arib qayda? Nechun inongan mushriflartandan hamu darik yo'q? Qachon keladi si betavfiq Ibn Sinu?

— Ketadur, pushti panohi... Yagin kundarda yetib kelmag'i dardok!

— Shu hufia yetib kelmasa... darga tortamen! Burchangni darga tortamen. Tuzimini ichib, tuzig'ingni tirutgan nobakorlar! Uqdingni, murad! Shu hafta!

— Uqdim, poshboyi olam!

— Uqsang, chaqir allomalarni! Mashvartga chaqir darhol!

To'rtinchi bob

Berunuy ustiga yangi ko'k bezmal to'n kiyib, boshiga uchli olacha taqiya ustidan stomohiy sillasini o'tatib, shogirdi yordamida otga minganda ofob eodi chiqqan edi. Kechari shivitlab o'tgan yong'irdan ko'yni havu

misallo, aqib bo'ylardagi g'iyohlar, paxsa devon va hama ularning tomlarini qoplagan nayasalar yashil qo'yilgan diy yan-yashil, tiniq.

Tundagi ishma pasaygan bo'lsa ham, Bemniy o'zini hamon noxush sezadi. U ko'krigini to'ldirib-to'ldirib nafas oldi-da, olini asta yo'rtirib, shahmani ikkigi bo'lgan Adhami soy sobilliga chiqib oldi. Soyning o'ng yuzidagi keng aytloqlikni beqiyos, behudob Bog'i Firuz egallagan. Tungi yung'undan so'ng bog' ham allaqanday yashnab ketgan, har joy-har joyda to'p-to'p bo'lib gullagan boddon va shalfollilar endigina kortak chiqqan boshlagan o'rik, olma, nok va behlar orasida xudbi oq, qizil, nimpushti libodalar yopiqgan go'zal malakalarni yaratadi. Hududga bog'ning mashriq tomonida oppoq marmar qar tomoniga bo'y cho'zgan. Nimasi bilandir ulkan oq qushga o'xshab ketadigan bu ko'rkam qasrning nomi o'ziga mosand. — Otmom malikasi! Otmom malikasining Qutiroq'ida Ko'rkam davlat saroyining tillakon gumbazlari yareginaydi, undan narroqda esa laahkar devoni va boshqa ma'muriy binolar saf torgan, lekin ular Bog'i Firuzdan qaysida, soyning u yuzida.

Ibu yerdan, sohil bo'yidan pastdagi shahar kalfday ko'rinadi. Soy bo'yini bora-borungacha yan-yashil tutash bog'lar egallagan. Ibu bog'lar ichida oq, qizg'ish nafis havorang marmaridan qurilgan ko'rkam binolar, ko'shklar, kichik-kichik saroylar ko'zga chalinadi. Bu yerda anislar, laahkarboshilar, devon beklari, boy tijmat ahli itiqomat qiladi. Undan yiroqroqda karvon-saroylar, bozorlar, timsi rastalar, hamomon gumbazlari ko'rinadi, ulardan avlonroqda esa, bir-biriga tutashib ketgan kulbu va kulbichalar ko'zga chalinadi. Qandaydir betarab qurilgan bu kulbu vayronalar, do'kon va do'konchalar Bemniy kelayotgan daryo sobilidan, xudbi «gardkam» deb sochib yuburilgan oshiq-larga o'xshaydi.

— Uzoq-uzoqlarga cho'zilib ketgan bu beqiyos shaharning hamma daha, hamma hushaklarda behudob machalar qad ko'targan, ularning rang-barang kulbinlar bilan bezatilgan yuksak gumbazlari, tilakori pestloqlari

ajaboda ajib tovlanib, to'g'lar bilan qarshilgan G'azna masavvaraga o'z-gacha bir zob berib taribdi.

Oldinda ikki qirg'oqni tutashirgan ulkan ko'pek ko'rinadi. Ko'pek to'purasida uzundan-uzoq otomna binosi bo'lib, bino oldida hammai birday qizil chadaman va qizil etik kiygan yosh g'ulondar saf torgan, ular har tomondan oqib kelayotgan anislar, u'yon va boyunlarni undan toshirib, tavoz bilan xizmat qilishmoqda.

Bemniy ko'prikkia yaqinlashib qolganida, o'ng qo'ldagi bog' ko'chadan sahir qo'shilgan ikki g'ulondar bir arava chiqdi. Aravada eski kulohini boshiga bostirib kigan bir kimsa sekin xirgoyi qilib keladi. Ajab! bu kishohi darvesh u yozda tunim, uncha-muncha asizodalar ham, yurimaydigan bu joylarda pacha arava nechuk adalab yuripi?

— E, e! — Bemniy arava egasini timib, o'zining jilvini turtadi. — E-ha, G'azna fiaprlarining auloni Malikul sharob hazratlar! Qaysi shamol uchirdi jaroblarini?

Malikul sharob aravani to'xtatdi, rangini bilib bo'lmaydigan putak soqsini silab, g'azni ishtuydi:

— O'zlaridan so'rasak, aravim? Faqir kulbomizga nechun qadam ranjida qilmay qo'sdilar desak, eski qad-doni tark etib, yangisini topshilarda, mavlonai zu-mon! — U ko'zini qisib, saroy tomonga shora qildi. — Yangi do'st — salom Mahmud mubomik bo'lon, mas-lom!

Bemniy bestdiyor kulib yubordi.

— Malikul sharob atamish sizday g'arbiar sultonini unatib bo'lurmo? Gulim sharbatomangizga tashrif buyurmagan bo'bak, salohi xastalik, aravim!

— Xasta bo'luslar... davosi bir qulim may.

— Ofarin! Jannatly sharobingdan jon-jon deb bir pe-yola seqsant edim, ammo se chora, hozir saroyd mash-vurat boshladim!

Malikul sharob, boshidagi eski kulohini bir tomonga qiyshyrtirib, kalladini ma'yun likilandi. — O, mavlono-mavlon! Nabotki shu aqni zakovatig bilan shohlar va shehadan yiroq yuzmoq lazzatligini bilmasang?

— Ne chora!

— O'faring! Buz, yo'lingdan qolima, azirim, shoyad shoir Usafiy kabi ulug' martabalariga masharraf bo'lsang!

Malikl sharb tashiriga qamchi urdi-yu, negadir yana to'xtadi.

— Xah, esin qarin, senga aytduring'on bir yangilik bor, mavlono!. Kecha oqshom kulbai vaxromamga qib bir musofir aloma tashir buyurdilarki, ko'rang boshing ommonga yetadi!

— Ajab! Kim ekan ul aloma?

— Bu yog'i shudud sir-asnoimki, uni o'zingga aytish dun ham qo'rqaman! — Malikl sharb shunday dedida, tashirini qamchilib tuzoqtashib keldi.

«Sani aloma? Uni aytishdan qo'rqaman? Yogiray. Bu darvesh ne deydi? Bu so'zi rostmi yo uning ko'ngliga g'ulub solish uchun aytidmi?»

Odamlar hamon ko'priki tomon darveday oqib borsadi. Beruniy ko'priki o'ldisi egardan tushib, o'zining jilvoni hozira nozir turgan yoda g'ulomga tutqazdi. Ko'prikdan to Bog'i Firuzning darvozasigacha, hatto bog' ichidagi Omon mulikasi qasrining marmar zinalarigacha qirmining ipak gilamlar to'shalig' edi.

Beruniy xiyobonning ikki yonida qilich yalang'ochlab g'ulub turgan narxalar orasidan o'rib, saroyga kirib borganida anjuman hali boshlanmagan, biroq urdaday keng, sizday oppoq masharrafatnomada odam tirband edi.

Turfa, naqshli uyayshiqirlarga dur va javohirlar qadalgan oltin toxtning o'ng tomonida vaziri a'zam Ali O'arib boshliq saroy g'yonlar va devon beklari, chap tomonda amirlar va sarkardalar saf to'rtgan, devon beklarining oppoq simobiy sallalariga tig'simon tila nishonlar qatirlagan, kimsob va muvot turfa amirlarning qandur ichak va ussare bo'rtkirlariga uch qirrali oltin jig'alard qadalgan, beklaridagi vechir kamarlarga kimsob g'ildoli egi qilichlar saqlagan. Ularning kimsob tepki taqllgan ko'k va qizil chumrik eliklari yurganda jarang-sinang ovoz chiqaradi. Taxt yonidagi vaziru vuzuro va devon beklaridan qayiroqda Usafiy boshliq bir guruh shoirlar ko'rinar, ulardan nazimga-ris boshiga chumhanak qora

qalpoqcha kiygan, iyugida to'rttagim tuk o'zgan Chin hukami o'z tilanchiga allanimalarini baki-badir qilar; uning yonida sariq ipak ko'ylak va keng sariq shabvar kiygan hind tabibi kamaron qo'l qovdularib tumadi. Chap qo'ldagi katondimoq amir va sarkardalar bilan bir qatinda boshlariga surmalarig saddle o'zagan bir guruh din peshvalar saf to'rtgan, ulardan qayiroqda esa uch-to'rttagina tashir alimular ko'rinar, ularning ichida kekka muhojir mavlono Farruxiy bilan yosh tashirchi Abshafiz Baybakiy ham bor edi. Hammaning ko'zi to'rdi, oltin taxtning oridagi fil suyganday jile berilib, nozik tila tasmlar qoqllagan ikki tavaqli o'ymakor edikida... Yig'ilgan rizvat pichirlab papladi, haromaning chehrasida qushaydir tahluka va taraddud mahuratgan, go'yo hozir yomon, madhiyah voqqa sodir bo'lg'usi edi.

Beruniy horg'in odimlab alimular yoniga o'rdi, ular bilan ko'risharkan, bosh devon sohibi Abu Nasr Mishkon amobarini ko'rib quidi. Soch-soqoti oppoq, murgina, tekin zarafati pishiq Abu Nasr Mishkon jasadlari ham uni ko'rib, yaqinroq keldi.

— Tag'in bezgak rang qadimi? Hay-hay-bay!

Beruniy bosh devon sohibi bilan ko'risharkan, nazimga, bir guruh nazim ahli qushovida turgan shoir Usafiyning unga qamib qandaydir sirlil jilmayib qo'nganini payqab qoidi. Usafiy yon-veviga allanechuk yigor bilan bojar, boshqaralarning yuzida tahluka va hadik alomat mahuratlangan bo'lsa, uning naqsh simulay qip-qizil yuzida vaziyatiga munosib bir muammasik harq uradi. Shoir eng katta masharrafatlarida kiyalgan zarbufo'rtini kiyib, surmalarig sallalariga amirulmo'mininig bo'lakchi hufi chomini bildiruvchi tila nishonni qadab olgan, qo'lida esa, zar qog'ozga o'zagan yostiqday kirdi.

«Bu ilzog'lamachi nechun aushnad? Nechun og'zi qalpoqida?» — dedi Beruniy ichida, biroq shu payt, to'rtidagi ikki tavaqli og'ir o'ymakor eshik ana g'ichirlab ochilib-yu, hammasi boshlar bab-baravar o'sha tomonga o'g'irdi. Bo'sag'adi... egadagi ko'k muvot to'n ushdan qo'ldi taama osib, sallastig nazvasimon oltin nishon

qadalgan suraybon ko'riydi. U o'shunda qilich yulduz g'ochlari tugan ikki tarfda yonidan o'tib, taxt oldiga ketdi-da, qo'lidagi oltin shaxshoq'ni shagillatdi.

— Barcha ahli mo'inning piri burakvorlari, salamatliklaring shoh shuhrati, to'pi taxminlarning baxti nasidan, fofili muzaffarlari, amiralmuslimon sulton Mahmud ibn Sabuqtagin G'aznaviy hazrat o'ylaydi.

Oq marmar mashtaxminlarning qubbasimon shifllari aka-sado berib, g'alati yangrab ketdi: «Sulton... G'aznaviy hazrat o'ylaydi...»

Mashtaxminlarni to'ldirgan oq, ko'k, surmalarig' aslilar, qonduz va suray tulpaklari qilib yerga tegdi. Shu payt... bir yonida qop-qora soqol-mo'yilari o'ziga yarashgan, xushqad, xushsurat Abul Hasanak, bir yonida piri muohid, Qozi imom Sayid hazratlari, sulton Mahmud G'aznaviy paydo bo'ldi.

Hamma bilan harobalar egilib ta'zim qilgan Beruniy oshik tomon o'g'rincha ko'z tashladi, tashladi-yu, beixtiyor seskanib ketdi. Imom Sayid bilan Abul Hasanak o'rtasidagi sulton... Hamon kuch-g'ayratga to'la ko'rinardi. Azahlan juda bo'yador, qon, qonmasdan kelgan sulton, go'yo burungidan ham chu'zilgan, go'yo yana ul cho'zilba, toidar boshi shifiga tegardi, faqat ko'zlar... mung to'la qisq ko'zlar allaqanday charanglab turardi. Biroq, qalbi; yig'ilgan tadibomni ko'rish bilan sulton nechosdir bir g'ildir-yu, shuboh bilan yanib taxt oldiga o'tdi, u yerdan bir zum to'rtab, egilgan boshlarga, belusob qabrilariy do'ppoyib turgan a'yom boyonlarning do'ng yelkalariga qadaliib qiradi, so'ngi, og'ir odimlab, taxtga chiqdi.

Taxtning o'ng tomonidagi tilakori kuzriga imom Sayid hazratlari o'tirdi, chap tomondagi xuddi shunday kuzriga sobiq sroyukli madim, emillikda eriktoy suzir Abul Hasanak o'tirishi lozim edi. Abul Hasanak o'tir-madi. Elikidan oshgan bo'ha ham, hamuz yoshi ko'ringan xushqad, xushsurat Abul Hasanak, go'yo ruzga tashyot-g'anday, qilibilganicha o'ldirga o'tib, yig'ilgan ruzig'iga qarata ta'zim aytdi. Uning ovozi xuddi sayroq qabirning ovoziday soqimil, sayroq tiniq, baxmalay mayin edi. U

parvardigori odatidan amiralmu'ominning shah-salomatlik, salamatiga shoh shuhrat, to'pi taxtga barcha soodat qilob, va'zini davom ettirmoqchi edi, to'rtidan taxtda qo'ng'ini o'tirib o'tirgan sulton va'zining so'zini kesib:

— Ul malikid kalom Umuriy qayda? — deb so'rdi. Uning ovozi buq'iq, buq'iq, birorq allaqanday pishonoy tabiiyaga to'la edi.

— Fojir oftohi namig' sirtmalig' mustaxminon— shoir Umuriy, yer saprgan tarbot ko'ninging etagiga o'rulashib boob taxt oldida tizza bo'ldi.

Sultonning siyrak mo'yiloli yuqqa labbariga bilimar-halimusa kulga yugardi, tabiiyati ovozi ziyol yumshadi.

— Biz saltanatimiz shoh-shuhratini mudh rituvchi o'g' shuaronizdax minmudermiz! Mashtaxmin shifiga ayom bo'lin! Mana, nodir salohiyat shohibi, namo bo'stonining bog'bomi, janob Umuriy birga izhon k'los etmoq istagida tana kun knob ko'rib, shunday bir janratiy ta'imatdan datak topmishklim, ul ta'imat! shohiyat tanavul qilgan o'siy barcha hamusa dardlarga divo topp'usidir! Bu so'z haqiqatmi, malikid kalom?

— Filhaqiqat, davlatipinoh!

— Oltin! Og'ziga sig'uncha oltin oshatibini!

Dardini to'rdagi oshik ochilib, oltin dinor to'la baklash ko'targan hush suraybon ko'rdi. Umuriy hayajonlan ko'zlar chiqqan yon-vertiga qaradi.

— Olt, namo bo'stonining bog'bomi, ta'yuningcha osha! Sening atamating halohat!

Umuriy, go'yo oldida tilla emas, eng lazzatli ta'm turganday tarshashib, og'zini katta ochdi-da, burkoshdagi oltin dinorlarni oshasiga kiritdi. Mashtaxminlarni to'ldirgan tadibom «gurs» etib bir tashrib oldi.

Beruniy bunday marosimlarni, sultonning lutfi karomatiga sazovor bo'lgan kashiflarga oltin oshatish marosimlarni avval ham ko'rgan, hatto oltiniga qilib, u'lar hujaliga tushganlarning ayanchil ahvolig'iga shohid ham bo'lgan. Ammo hozirgi manzara... Yo tarbi! Shoir Umuriy, o'yimoqtekkina og'zini katta ochib, anjirday-anjirday yum-yumaloq tilla dinorlarni xuddi eng lazzatli ta'mni ishjetotgan och gadoday ochardi. Uning yuzlari

bag'rigib, janglari parda bilan shoshib ketdi. barchasiga qalbi bilan an'zaridan tinchib yash oqib boshladi, biroq n'g'iz o'ziga to'la ham, hamon shundan to'xtamas edi. Mashvartxonaga yig'igan iddihon ham negadir Umarriyga qo'shilib tashnalar, ishlari yolg'iz, hamon ko'zlarida hasad o'zgan chiqqan edi.

Ans, barchasidagi o'lin yarmah qoldi. Lekin shu payt natim bo'rtomning bog'boniga nirmali bo'ldi. U ishlari yolg'iz yana bir o'limni kutib, o'ziga o'ziga bo'lib-yu, an'zarati kossidan chiqqan edi. qat'iy n'qchidi. O'qchig'oda bir nechta dinoz o'zidan o'lib chiqqida, daraz-duraz qilib yamalak ketdi.

— O'farta, malikal kulim! O'lin qat'iy shirinligi qat'iy ham o'ziga dori! Terib ol o'linim!

Sulton gilam ustida emaklab yugan Umarriydan yuz o'g'irib o'zidan dard tedi. Tarishi bilan Beraniyning esiga ichi kiyak bulaybat tushib tushdi. Biroq bu tarishi yolg'izdan qo'rquldi, sendi kishini zir tiralg'ochi pithoni bir kuch bor edi!

— Bu siltatimiz shavkatga shavkat, do'rtog'ga do'rtog' qo'shgan, muzaffar yashlarimiz madhini o'ziga taratgan n'z shovrimidan mamnun va minnatdormiz... Malikal kalom Umarriy!

— Labbay, valire'nat!

— Agar yashlarimam, siz ayagan na'mati do'rtog' mashriq mamlakatlarining boshidir?

— Shunday, davlatpanoh! Ehtimolkim, Chin yosud Hind mamlakatining mashriq tomonida, ummonlar qo'ridagi orolardan boshidir. Bu nirmali muborakda shunday deyilgan! Ne chorakim, bir natim uli'li hikmatidan yiroqdukim. S'novul, mashvartxonaga yig'itish alomatlari ulamot zabardastlar aniq joyini aytib beradilar, davlatpanoh!

Tarishi chap tomonida qo'l qovushib turgan yuz-yumtoq variri n'zim Ali O'arib pildim oldinga chiqdi:

— Chin hakimidan so'ramoq dardkor, pushti p'ustil— dedi u, tavoz bilan bosh egib.— Yana bir mas'ulati so'ramoq dardkor!

Sulton bu so'zdan o'ziga barishsa ham:

— Chin-mochim — deb chiqardi. — Tilmochlilar qayda?

Chin hakimi qora chamburak qalpoqcha qo'ndirgan amaldokkima boshini ikkilab avval sultonga, keyin barcha mashvart abliga to'zim qildi-da, shirin ijayib, bir simalar dedi. Tilmocho darbol tarjima qildi. U yana ilg'ari gapini ta'kidlab, ya'miki, shoir Umarriy ayagan jang'ari darvasi Chin hakimlari ham o'chigan, amon, nardimlar bo'lg'aykim, bu savolga aniq bir so'z ayitishga ixtira qildilar.

Chin hakimidan keyin navbat yana hind tabibiga ketdi. Biroq u ham eski jarobini takrorlab, qandaydir shovlardan so'z o'chgan edi, sulton to'xtidim betoqat qo'l siltab:

— Bo' — deb xosh qildi. — Tag'in mugul javohir! Tag'in salamat! Anig'ini aytding'on kim bor?

Beqiyos mashvartxonaning yuka qubbusimon shishi yana aks sado berib yang'irdi: «Anig'ini aytding'on kim bor? Anig'ini!»

Beraniyning nazarida, mashvartxonani yang'irib yuborgan bu aks sado sultonga qandaydir kuch va ilhom bag'ishladi. Mung to'la qiyg'och qabr bilan chanaqat:

— Hazar, ulharat!— deb siltob qildi. — Bu ne shuaro, ne alimoni davron, ne ilmi ulfonkim, qing' yil to'zimni ichib, jo'n bir jumboqi yechib berolmasa. Nahot me'min salamatimda bu shuaroni yechadug'on bir do'stimand bo'lmasa?.. Abu Rayhon Beraniy qayda? — to'xtidan so'zida u, kuyvard gumbaz uchinchu bor tarjimali va tabii'li aks sado berdi: «Abu Rayhon Beraniy qayda?»

Qayta ko'zlarini boshlagan barmadan karvat bo'lib turgan Beraniy bir sapchib tashdi-yu, tavoz bilan bosh egdi.

— Xizmatig'iga hoziramen, davlatpanoh!

— Heviz bo'lsang, nechun sukut saqlaymen? Kim nemi o'n yil Hindiston yortida umri o'tgan alimni vohid dreydi? Hujratga kalamshaday yashirib, yostiqday-yostiqday kitob bitasen. Va lekin bizga korim bo'lgan shuaroni yechitmoqqa aqling yetmaydi?

Beraniy yungining gur-gur urishiga quloq solib:

— Ofobi olam! — dedi sekin. — Faqr... shoir
Umuriyga bir savodim bor.

— Shoir emas, malikid kalom!

— Malikid kalom jasohatlari ul ne'mati fohiy
o'g'risidagi so'ni qaysi kitobda o'rganlar?

Umuriy, qandayda besarajonni pitirlab, yon-vertga
qaradi.

— Barcha paxtasidayi darranda tilimi bilgan... ul
Sulaymon payg'ambar alayhisalam. — nifo uning pe-
kiza ridimi shoir etguy! — Ul tabarruk zot haqida bitil-
gan ulbu muborak kitobda zikr etilgandur bu darax! —
dedi shoir va o'g'ir hamirab qo'yindagi kitobini boshi
uzra ko'tardi.

— Ijvat aytdar, bu tabarruk kitobni kamisa ham
o'qib ko'ram!

Umuriy, le'pgil yuzida zo'r hayajon, bir yonidagi
shiriklariga, bir qo'ng'ini iyib turgan sultonga qaradi.

— Ier, o'qib ko'rsir!

Beraniy, mashvuratxonaga cho'kkan choqur sukut
ichida, qo'lma-qo'l o'rib kelgan charm jilidi o'g'ir kitob-
ni o'rib ochdi. Bittun risolat, mashvuratxonaga yig'ilgan
harcha a'yonu boyonlar, amru umuro, devon beklari, ista-
moyi kironlar (fon ahli, hatto allaqanday mansabiy qo'lg-
gan sultonning o'zi ham otga qulalib qolgan edi. Mash-
vuratxonasi jin, faqir qo'l qovushirib turgan odamlarning
hamorab nafas oladilar eshitildi, so'las.

«Nechun bir mahallar yarim jahonni zu' qiragan bul
fundu otinang dildagi so'ngi imadilar so'ndin! —
dedi u boyonlar afus chekib. — Qaragan cho'g'ida bedavo-
dandagi girifoh bo'lgan bul shoirlik menga ne yomonlik
qildi? O'zi bilan Hindistonga o'tib kildi. Faqr ul yuzida
fund tilim o'rganib, ul g'arbiy xalqlarning arif-odatlarini
ta'minladi. Olanga mashhur kitob bitirdi. Bul zoti sharif
faqrta mas'udona qutulg'a imkon berdi. Men emam...»

— Yo'q, Beraniy yaqinbo'lgan, bu o'sha, le'chay
Xatibegim kelgandayoq esin tushgan ko'ha'na troyat-
ning o'zimga! O'z paxshosiga yaxshilik qilish niyatida
unga tuo'zra nihol ko'm etib, boshidan jado bo'v-

gan to'layosh to'g'risidagi ibratli cho'pchakning o'zgi-
nan!

Yu tabab! Sulton-ku cho'kayotgan cho'pga tarmushar
degapdek, sababi bedavo dar'd, bu qalim etakka insona
morgashar. Amm... namn shilning sultoni qalimish bu
shoir, bu vaziro vaziro, bu amirul amiraro!, nahar bular
ham bu cho'pchakka insonilar? Yo budar og'iltan ozgan,
yo... sababi bezgak, uning o'zi ug'i imbidan ziyilgan!

Haralay bu bolni ko'rib turib, bul baxsdi o'ziga ne
deydi? Birda qabr otiga minib, uni tabqir qilsa, budi
boshini silab, himmat ko'rgan bul shohi rej umirning
so'zgi da'vularini ko'rib turib qotqib so'zlashga qanday
till botadi uning?

— Nechun o'z'ingga talqon sodding? So'zla, Abu
Rayhon! — So'zla, Abu Rayhon!

Beraniy sukuk shifala yungirgan aka radodan
askanib ketdiyu.

— Harbot! — deb yuborganini o'zi ham bilmay
qildi. — Yo'q, bu alomalar began knob-emas, davlat-
paxsh cho'pchak bul Cho'pchak!

...Mashvuratxonasi to'ldirgan o'qimni hindin har-
kanga kelib, «guri» etdi-yu, darhol jin bo'ldi. Bu mud-
lish jumlikdan sultonning allaqanday tahdidli titrog
ovasi eshitildi.

— Cho'pchak?

Beraniy hiddan be'shshilib, devorga sayundi.

— Iir qoshig' qonundan kechgaysis, ofobi olam! Va
lekin, tassufilar bo'lsinim, chindan ham eski cho'pchak
bul!

U so'zini taqitmasdanog shoir Umuriy, zarbob
to'zimg etakka o'z'ishib, qoqilib-surganicha hax
m'paxshiga borib yarmahon yigildi.

— Ofobi olam! Bu nobakor Abu Rayhon...
payg'ambar alayhisalam! Sulaymon payg'ambar
so'zini cho'pchak deb yolg'onga chiqard! Inchimni,
shakkolik qadi bu gunroh!

— Gunroh! — dedi sulton, allaqanday chekiz bir
alam bilan. — Hammang gunroh, hamrang nobakor!
Qiq yo' turimni ichib, tuzig'imga tapragan nonko'lar!

Boshingiz musibat tugaganida najot topa olmagan qili ko'tob-ollomalor! O, o'lmagan bolim mening! Vaziri a'zam!

Taxt oldida haykalday qotib turgan Ali G'arib, zaddi biron oyog'lariga bolta urganday, mukkasidan tashib, yer o'pdi.

— Arav betarafiz... hazrat Ibn Sino qayda?

— Davlatpanoh! Insho'Allah, xudovandam karim o'z inoyatini darig' tutmas! Ul najot farishtasi Abu Sino yo'lga chiqmish!

— Yo'lga chiqmish! — Sulton bir yulginisbda be'udagi oltin bezelli egi qilichini qinidan sug'urib oldi. — Qoyda yurmash ul hakimi munakabbe? Qayda? Yo darhol topasen uni, yo hammangni chopamem! Ham-mangni!

U yug'l noma bo'ldi — Bezuniy yashli anglamay qoldi. Mashvuratxonani to'ldirgan izzatim bi'dan harakatga kelolmay, bir-birini bosib, yanchib, ko'chaga qarab yopirildi... Bir zumda hammuzoyq ostin-ostin bo'lib ketdi, kimsdir yiqilgan edi, bir necha odam unga qoqilib o'tmabuloq oebdi... Zum o'tmasi mashvuratxonada faqat ikki odam qoldi — biri qilich yulqar'ochlaganicha hamon taxtda tebranib turgan sulton, bir ko'z odi qorong'lashib, devonga sayonib qolgan Bezuniy edi!

Beshinchi bob

«Bakim, to'rt yuz yigirma birinchi yil hijriy, rabhiul avval oyining uchihochi kun» namozidam oldida shayxning ulkan chorxani xonasiga qiz narzar huminat xatort yig'ildi.

Shayx' xatortlarini «Ash-Shah» kitobining nabotot faslini ko'cherish maqsadida lufdan taklif qilgan edi, biroq namozi asrda hamogesh Hamadon bokimi Alonddavla hazratlaridan qo'sh chopar kelib, shayxni saroyga olib kirdilar.

¹100 yil ilmiy xizmatiga to'g'ri keladi.

²Ular boshida shayx kelib, to'rt yil o'tkazib, yuz, yil o'tkazib.

Shayx otga mina turib, saroydan qoyiguncha mag'la ahlini mehmon qilib tarishku kamoniga topshirdi. Kamina dasturxon yozib, ularni mehmon qildim, so'ngra qog'oz-qilamlarini shaylab, shayxni kutdik.

Shayx, odanda, to'rtla o'tirib, o'yilgan surini o'zi yoddan aytib turar, huminat xatortlar esa so'zmaso'z yozib borar, sin yo'sin, bir kechada o'tir-qizq maza maza tayyor bo'lardi.

Shayx «Al-Qonun»ni yozib tugatgandan keyin ham shunday qilgan. Ishahonda huminat xatort borki, huminatni yig'ib, o'zi aytib turgan, xatortlar esa so'zmaso'z yozib bongan edi. So'ngra har bir xatort o'z yoniga yana yigirma-o'tiz nafar talibi ilmidan yig'ib shayxdan yozib olgan matnini o'qib berar, to'rtla ilmidar esa ham yozib olar va sha yo'sin bir yo'la bir necha yuz maza kitob tayyor bo'lardi. «Al-Qonun»ning el osonda izzatiz turqib, ahlini topganining bosi ham shundaydur.

Shayx saroydan suftondan keyin qeytdi. Ustod qattiq hoyayonda edi. Xatortlar yig'ilgan xonaga kirib, mag'la ahlini uzi so'radi-da, xatortlariga xorat berdi. Biz yolg'iz qoldik. Shayx darhol kiyim-kechak va och-to'rt kuniq oziq-ovqat g'amlashimini itimom qildi. Ma'lam bo'lishicha, G'azna bokimi sulton Mahmud G'aznaviydan Hamadonga richi kelibdi. Elchi shayxni yerning tagidan bo'lsa ham topib, darhol G'aznada hoziru nosir qilish to'g'risida sultonidan farmon keltiribdi. Bu amru farmonni o'qib, kapaligi uchgan Alonddavla s'lo hazratlari shayx bilan pinhona uchrashib, uning o'ziga maslahat so'libdi. Shayx G'aznaga boribidan qat'iy bosh tortibdi. Iltifoqa, elchi kenguncha shayxning biror joyga yashirib turishini ma'qul topibdurilar.

Bir ustimizga eki chakmon, boshimizga eski kishok kiyib, tarjustarni ko'tarib, tin yarmida oytan chiqdik.

Shayx qattiq itirobda edi. Bundan besh-olti oy maqaddam, amir Mas'ud Ishaoni zabt etganda shayx undan qochub, Hamadonga kelgan edi. Bundan bir oy maqaddam esa shayxning Ishaondagi hovlisiga o'ti tushgani to'g'risida ko'nguliz xabar kelgandi. Aytisharsicha, ying'in chog'ida shayxning nodir kufibxonasi yonib ket-

gan. Inisi Abu Mahmud esa-irukim, yo'qmi, bu yo'g'i ham hujar qomog'i. Shuys butun topgan daryosini shu kutubxonaga saif qilgan, unda utodning ko'p qo'lyozmalari, «Al-Qonun», «Ash-Shifo» kabi kitoblarning eng xushxab xattolariga ko'chirilgan to'yob nusxalari saqlanur edi. Ibtig'ilib, ular ham boshqa kitoblar bilan birga yonib ketmagan bo'lsin!

So'nggi yillarda shuys ibafonda insof va adolat haqida, odil va noodil adshlar to'g'risida «Kitob id-Insof» degan bir asar yozishga kirishgan edi. Ibfahondan sivoq sibir kelganda shuys bir inisini o'yash kayimsa, bir kutubxonasi va shu kitoblarni o'yib ezildi, sababi — bu asarning qo'lyozmasi chala qilgan edi. Endi esa Ibfahondan qochgan odam, Hamadonda ham ham madat yashirib, jinshon kun kechiribdan boshqa chora qolmadi. Yo tabii! Kekasayim chog'ida bir ne ke'rgulik! Utodning matolasi va mahsuludalar boshqa niyat yo'y. Shu'fik shuys qachon bu niyatga yetadi? Qachon usoyisha kun kechiradi?»

(*Abu Ubayd al-Jarjariy xotiralaridan.*)

Oltinchi bob

Bosh vazir Ali G'arib saroydan ko'ngli g'ash bo'lib qaytdi. Tonov kutgi o'vsh'um mahivoratdan keyin sultanning ahvold yuni ham og'irlandi, inqilabshdi; na og'zidan turak bir gap chiqadi, na unga gap og'irib bo'ladi. O'stundan beri sultoni faqat bir narsa hilaf q-

Uzun bir tashvish bilan o'tirgdi, so'ng so'ng Abu Ubayd al-Jarjariy uni yanahda xalqqa baxsh bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan.

— Hukm Tashvishda baxsh bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan.

— Hukm Tashvishda baxsh bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan.

— Hukm Tashvishda baxsh bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan.

zayadi, u ham bo'lsa hakimi darom Abu Suro! Harim Ibo Surodan shak bormi yo'qmi — bir kunda o'n maunaha so'rab surishdirdi, bosh vazir bilan: Abul Hasanik esa ming xil yo'g'os yashig' gaplar bilan kutni kuch qilishadi, biroq etangit kutni o'yilashir, yurak o'yog'ga tutilib, tong-otguncha to'lg'ash chiqishadi. Shu bosdan Ali G'arib go'zallikda benazir, lekin shu kundarda uring ko'ziga jahannam bo'lib ko'ringan Omon malikasi saroydan qaytish, «besh kundik daryo», deb bir og'zida bilan ishs-bhratga shir'ng'ydil.

Vaziri o'zining bog'i Firuz bog'i bilan, saroyi Omon malikasi saroyi bilan raqobat qila olmasa ham, o'ziga yarasha fiyzi bor. Shu kundarda bog'ida shaffoli va chullaki o'riklar qiyg'os gullagan, mayin qizil qum sepi-gan shaybonlar chetdagi tushqad sarilar nafis milti yashoqular bilan burkangan, oriq bo'yiridagi majnun-tolar esa mozik sochpopular yurib, go'yni xur bo'yida soch tarab o'rtgan xanashonoy ochilib ketgan, ayinchi chomadat keyin, gullar va shaybonlardagi kumash favvaralar ilqqa tushib, tush fontular yopiqanda bog' yuna ham yashab ketadi, chirovga chirov, fayzga fayz qurshadi.

Bosh vazir, odolda, kechqurmalari saroydan qitqach, egisdagi xushof to'nini yechib, yengil libosga o'rnatadi, boshidagi oltin mishon gadalga surmalarig salhasi o'maga shaffoli gull duxoba takya, oyoqiga yengil

— Hukm Tashvishda baxsh bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan.

— Hukm Tashvishda baxsh bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan.

— Hukm Tashvishda baxsh bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan.

— Hukm Tashvishda baxsh bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan.

— Hukm Tashvishda baxsh bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan.

— Hukm Tashvishda baxsh bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan.

— Hukm Tashvishda baxsh bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan.

— Hukm Tashvishda baxsh bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan.

— Hukm Tashvishda baxsh bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan. Lekin, shunda, bu baxsh sultoni hamon qayta o'z baxsh bo'lgan bo'lgan.

karvoh kiyib hududlar bog'darvoig'ir sayr qilishni yozadi ko'radi. Mir huf o'z latofati, o'z ko'rdi, belakror qo'zaligi bilan agralib turgan bodomzor va shafloqzorlar, xurmozor va anorzorlarni asta kerib, davlat ishlar haqida tambo o'yashni, hovuz bo'ylariga qurilgan shimam shiypozlar, to'rt tarafdin ochiq, gumbazli boshonalarida o'tirib, eng muraakkab muammolar, serjumboq yurmushlarni hal qilishni, yechilmas tugunlarni yechishni ma'qul ko'radi. Serqabul ishlar, xatari yumushlar, yechilmas tugunlar esa kundan-kunga ko'payib bormoqda. Bu jumboqlarning eng chigali tabiiy, to'pi taxtining vorisi kim bo'lish, sultonning o'ziday jangon, qaytmas, bir so'zli amir Mas'udni yoxud mo'min-qobilini shahzoda Muhommadni, degan jumboqdir. Chunki boshqa hamma chigalliklar, arkoni harbi va arkoni davlat, vaziru vaziro, a'yoni boyonlar orasidagi tarafdashliklar, nizoyi tilloqlar, fisoq figuralar — hammasi shu chigali muammozga borib taqaladi. Chigali muammolar esa hushyorlik va ehtiyokkorlikni taqozo etadi, chunki vaziri a'zam biladi dadar ishlar — bu jang maydoni emas, bu shula bor kuch bilan kamondan o'q uzib bo'lmaydi!

Duraid, sultonning o'zi allaqachon kenja o'g'li shahzoda Muhommadni vohid deb latvo bergan. Lekin zvalambor, bu fatvo hali xutbaga qo'xlib o'qigan emas, to'p dasturda, vaziru vaziro davrasidagina ma'lum, qolaversa, amirulmo'mininning bu qaroridan ko'plar norozi. Ular orasida zafar bo'lar ham davlat yumushlariga bosh saqib, saroy ahliani yot deb yotqazib, tur deb turqazib o'qigan, sultonning suyakli singlisi Xotibegimdan tortib, bo'yi musbadekkina bo'lar ham, kalfasi xumdek, devonxohibi Abu Naar Mishkan jansobdargacha har, Bosh vazir biladi — ularning hammasi amir Mas'ud bilan pithona aloqada, har un, har dajqqa saroydagi ishlaridan ko'z-quloq bo'lib, «tiq» etgan tovtushga qo'loq solib turshibdi. Agar zahir Mas'ud bu xatari kuzlarda lilaobodiy ovloq joylarda jangu jadal qilib yurmaganida saroydagi faqo faoqlar bundan beshbittar 29) olardi.

Bosh vazir, shayxon va gularzotlar asta aylanib, yechilmas jumboqlarni tambo yecharkan, yurishdan

chanchagan chog'larida hovuz bo'ylariga qurilgan shiypozlarda o'tirib ccom oladi. Shiypozlarda esa hamma narsa — bejirim bulur idishlarda nufis tovtangan shafloqning mayu sharboblardan tortib, jizilab turgan bedana subobdargacha, tandaridan hozirgini uzilgan isiq putir-lardan tortib, pista-bodomtanqacha — hamma narsa mahayyo bo'ladi. Ali G'arbiyning isatigiga ko'ra, bir joyda hali mo'ylovni sibirga bermagan yosh g'ulomlar xizmat qilsa, bir joyda harir ipak ko'ylaklari ichidan oppoq say-nalari ko'rinib turgan, hali onalari o'pmagan qo'zal ka-tilalar mazokat bilan bosh nigb turshibdi, bu paktaragina, yon-shimandiq odamning har bir so'zi, tur bir ishlarini mahliyo bo'lib kutishadi.

Lekin bugun vaziri a'zam saroydan yurag g'ash bo'lib qatib-qa, sayr qilish lum ko'ngliga siq'may, dar-voizdan to'g'ri ikki oshyonali ko'chikka o'tdi.

So'nggi paytlarda, ayniqsa amirulmo'mininning atrofi og'irlashib, davdiga dachor bo'lganidan buyun, bosh vazir o'z ko'shikidagi barcha qimmatbaho buyun-larni, Hindistondan keltirilgan oltin mo'bodalar, bulur shiddat, ipak gilamlar, mo'yob zar-zaryatlar, qayma til-lalar, sum-sum oltin qum va beshbosh dinoflar, il suyaq-lari yuzigan nodir qinchalar, g'urovli hayvonlar va qushlarning mo'jar haykalkalari — hamma-hammasini sulfa joylarga yashirgan, koshona avazlarida eng oddiy jihozlariga o'lgan.

Bugun bosh vazir kerachiga huvillab o'lgan sa-nasirdan bergis kirib, ko'rpachaga yomboshildi. U bir em ko'z simirib, og'ir tashvishlardan g'ovlab ketgan miyasi-ga jindalikka nam bormoqchi, serog va zingis kelgan tiron ahlini, tungi sulbonga chaqirilgan xulfiyalar, moshiflar, amira umarosi qanal qilmochi edi. Vaziri a'zam ussuga ketishdan avval oshkarini yechib, oyoqla-rni saqlatishni yasab ko'rar, to'g'rirog'i, huzir ko'ziga ussug kelmas edi. Biroq bugun to'daikka cho'zilib, endi oyoqlarini uzatganida, ko'chuk og'asi kirib, Alshon shoi dabalidan bir xulfiya kelganini, xulfiya bosh vazir jimbolarga dachol izhorii xlos bildirmoq azmida batoq bo'layotganini arz qildi. Bosh vazir, odadli birinchi

galdā tījorat ahlini qabul qilar, chinat' uyar hech qachon qurug' kelmas, ayniqsa, xorfiy yurtlardan tashrif buyurgan savdogarlar katta is'omlar, qimmatbaho sovg'a-salomlar bilan kelishardi. Biroq Adben sholdan tuzlu kelganini eshitgach, tījorat ahlini ham ikkinchi galga qo'ydi.

Ahlan shol — shaharnig eng kamtag'i, eng serg'ahva dahasi. Undagi sofiyalarning shaharlan shohida shahariga molik.

Alli G'arib o'zoq'ini ushlab uchun kigan erka gulomiga xusnat bendi-da, xaq'ochini chaqirtirdi. Sal o'tmay be'is'g'ada ushga eski qora chakmon, boshiga qora ag'dama tepak kiygan bir kimsa paydo bo'ldi. paydo bo'lib-yu, silkan qura quriday qimirlab kelib, p'lamg' izni bukdı.

Vaziri a'tam, negada, ehsimol o'ziga i'xtissh poldirib yurgani uchunadir, bir qarashda silkan qora qurtini eslatuvchi bu eski sulfiyani ko'p xushlamas edi. Biroq Piri Bukriy degan bu lekka ayg'ochi doim muhim xabarlar keltirar, Maluk shahar istalish anov shakok shoir mayxonasida bo'ladigan nojo'ya yantashlar, shahariga qarshi qarshigan i'vo gaplarni oqizmay-jonimay yetkazib turishda behalo edi!

Bu safar ham shunday bo'ldi. Piri Bukriy qirmoqqa o'zlash qayiq qo'larini ko'ziga qo'yganicha, boshini buki yetkiniga soqib, g'alati bir gapni aytib berdi. Go'yoki, o'zda betavfiq shoir Maluk shahar monofir-somada iki siri sayyoh paydo bo'lgan emish. Ilti yosh, ikkinchi na chehni bu'oyat nurmay, gap-so'zlarini bo'yoq ma'mul bir alloma emish. Yeshi sayyohning man-olastlikida ayrgan so'ziga qatig'anda, yuzidan qo'zokovlar yig'ilib turgan bir alloma... bakini dar-roo Ibr Sino hazratini emish!

Vaziri a'tam ikki bakiib o'tirgan Piri Bukriyning aflaganday ma'sum ko'zlariga tikilib, miyig'ida koldı.

— Shu so'zga inondingini, Piri Bukriy? O'fatin serqat Bondan chiqdi, sen... o'zlarini Hazrat Ibr Sino deb sovmni oldak, pulluq so'zlab yurgan moq'ambularni eshitmabern! Chin Ibr Sino bo'lsa nechun ul betavfiq mayxo'rning ipridni mayxonasida ivirib yuradir?

Piri Bukriy ko'zini yumib, boshini surak surak qildı: — Bilmant, taqdiri olam, boshda kaminu ham inoondim va lekki suratini ko'nifiro?

— Ne surat?

— Anov... suratkash Abu Nasr Artoq' chitgan va quruq ussha ko'chirtirib, quruq yurtga yubocigan hazrat Ibr Sino surati? Pishona kelgan bu sayyoh o'zsh surtidagi hazrat Ibr Sining baavni o'zi, taqdiri olam!

— Baavni o'zi? — Ali G'arib yum-yumaloq bo'y-boshiga sid bir chaqqonlik bilan qaddini rosulab o'tirdi. U bu nima demogochi bo'lab og'iz julladi, biroq shu payt yatta ko'shak og'osi kirib t'zim qildi.

— Taqiri olam ma'zur tuzislar. Teginoboddan mushrif keldi!

— Teginoboddan?

— Shunday, taqiri olam. Teginoboddan, ariz Abu'vafu Sariqdan kelmiş!

Vaziri a'tam bir zmn ikkiltash turgach, Piri Bukriyga tashqariga chiqib kutib turishni buyirdi.

— Chiqar mushrifni!

Yo tasbi! G'alati hangoma! Hangoma ushoh hangoma!

Bir hafta ogardan tuzimay ot sarib kelgan mushrif poygalka tiz cho'kib-da, betidagi mosqovog'i ichidan vaziri a'tamga nos hidi usharib turgan bir mat'ab olib berdi. Makrubdagi gaplar... vo durg! Piri Bukriy topib kelgan zabardan ham g'alatimg' edi...

Bosh vazir hilar, bundan uch ay mosqoddan Ibr Sino hazratlarini yerimg' tagidan bo'lsa ham topib kelish shah'li bilan itoq Hamadonga yubocigan ariz Abu'vafu Sariq tarfidi qo'niq'ulan tuzish. G'azimg' quruq qaytmoqda edi, bosh vazir bu suharni bundan bir hafta mosqoddan o'z sofiyalari negali bilgan edi. Ma'lum bo'ndicha, Abu'vafu Sariqning echi bo'lib borayotganidan shahar tuzgan hazrat Ibr Sino Hamadontni terk etib, qo'vayqida bosh olib qochgan, uni ham Hamadon hokimi

Абу Наср Артоқ — бу Шароғи мансуфиди, роман ва тарих.
Тегинобод — Самарқанд манзилгоҳи.

Alloqdayla ham topib berolmagin. Inshoanni zabt etib, Hamadon yuzasida lastiklar tortib turgan amir Ma'ul esa bu ishda Abulvaldo yordam qilishi u yoqda tamin aksincha, qashshik ko'rsatgan. Xillas, Hamadondan ikki qo'lni bemaqa suqib qaytgan Abulvaldo Sarig, aminim¹ miningga ko'rinishga yuragi dov bermay, Tegmobodda tarib qo'lgan!

G'alati dunyo ekan bu dunyo! Bimdan uch-to'rt yil muqaddam Ali G'arib bilan bosh vazirlikni talashgan bu to'pali Abulvaldo Sarig, mana endi bosh² devonra bomb «laq» etib urilgandan keyin, yana Ali G'aribga murojaat qilgan, bir parchagina maktubda uning nomiga ming marotaba hamda sanolar o'qib, yo'lyo'riq so'ragan edi.

Battar bo'lsin! Agar bu nayrov arizning aqli bo'lsa, bundan uch oy muqaddam, aminim³ miningning sharaflari topshir⁴ni oldim, deb hovliqamandan, yo'lga chiqqandan oldin bosh vazirga bit og'iz maslahat so'ra bo'lmassidi?

G'aribda, sultun m'om elgan arg'umoglar, eng dovyurak nasaklar, oliy yurliqlar, xurjun-xurjun olinlaridan mast bo'lib, bosh vazirdan bir og'iz yo'lyo'riq so'ramagan bu befulus ariz esdi. Nechun uyalmusdan undan maslahat so'rajydi? Noh hali ulfangan satini ko'z yashi bilan yashib, nechun tchori ilbis qiladi?

Abulvaldoning o'zidan ham besho'narq dastaxt bilan yozilgan bu maktubning birinchi qismidagi gaplar, shu o'ylar sabab, vaziri a'zamning yuragidagi eski muzni eritib otmadi. Lekin xatning ikkinchi qismi⁵. Ikkinchi qismidagi gaplar... hokri topib kelgan borajgi qoplardan ham g'alamoq esdi⁶.

Go'yokin, Abulvaldo Sarig, umidlari chil-chil sirib, uzoq Hamadondan Tegmobodga qarag' qaytib kelgan kundari shahar hozorida o'zini hatirat Ibn Sino deb, fuqarom devonlab yurgan bir alkama paydo bo'lgan emish. Tabobat bo'lida yagona bo'lmish bu hakimi davronni o'z ko'zidan bilan ko'rganlar, uning doridamomalaridan davo topgan bedavo kasalar son mingta emish⁷.

Azir Abulvaldo Sarig bu zabarni eshitib, ul hakimi hozirga darhol chepar yuborgan emish. Ammo chepar

dar, xabar topgan tabib darhol bor hisobot yig'ishtirib, bir kechda qoygadir gumdon bo'lgan emish⁸.

Birni tugidan shunday qayvoni qochirib yuborgan aqli ko'rol ariz bu bema'ni zabarni yatkazar ekan, ko'z yashi to'kil, bosh vazirdan maslahat so'ragan, maslahat amolida esa... Tegmoboddan qochgan bu hakimi davron muhobo G'aribni tonson yo'ri niganmikin, degan majmal bir gapni ham qistirib kurgan edi.

Vaziri a'zam befulus atamig bema'ni makrubi ni o'qib nihoyasiga yetmagan ham oddki, to'rsotdam, uning miyasida nimadir yulhuday «yarq» etib yomli-yu, o'rnidan turib ketdi.

Bosh vazirning miyasida «yarq» etib yongan bu fikr... xuzuri va g'aroyib esdi! Shunday g'aroyib va shunday sazari oddki, Ali G'arib, ko'shik bo'sag'asida knib turgan mafkurilar, muzofafelandan kelgan divanvorlar, izbori ilos ma'nosida tahrif buyongan savdogarlar u yoqda turib, hatto machit va madritza kvakklaridan o'rnatib chiqqan shaxsiy ayg'oqchilarini ham qabul qilmadi. Ko'shik og'asiga shahob keltirishni buyurib, ustuniga bir ocha kosa may sipqandi.

Yigirma yillik qo'bolah shahob o'z ishini qildi. Zum o'tmay hozirgina g'aroyib tuyulgan g'aroyib fikr joda tabiiy, xatari reja esa joda dafdi va mandolavor rejaqa aylandi. Vaziri a'zam, zebi ziyatlaridan soqib bo'lgan sufiyu go'shamu mta aslanib, ko'ngligi kelgan bu fikr va njalarni obdan pishirish niyatida edi, biroq shu payt eshik berovvat ochilib, shaxsiy qushchisi ta'zim qilib knib ketdi.

— Aiv etgaysiz, valime'mati. Xeshingir Abul Hasanak imoblardan e'cibi keldi. Kecha bolatagan ona kiyikni bitar emishat⁹!

- Ona kiyik?
- Ha, ona kiyikni bolasi bilan berga so'rab kelidi!
- Vo ajabo, tun yarmida ona kiyikni ne qiladi u?
- Bilman, taqsi olam, elchilning aytishicha, oflebi o'lam... avga o'tanmadi!

¹ Aminim, aminim, aminim.

— Oflah! o'lim ovga otlanmish? Bir necha oydan beri yuruvib borib, meng'ni hozir sudirib yurgan davlatpanoh ovga chiqarmish! Ajab jumboq!

Amralino' nimis so'zgi yillarda yurmon bir odat chiqargan, vaziri a'zam bir ebetda qolib, eng maxfiy yumushlarini shu huzurlik vaziri Abul Hasanak bilan maslahatlashadigan bo'lgan. Afidan, os ham shunday maxfiy yumushlardan biri edi. Ali G'arib shuni o'ylab, tirtuqlorqascha zingirab ketdi-yu, lekin Piri Bukitirning gapni yodiga tushib, ko'ngli xiyol taskin topdi.

Mayli, ular ovda yurganida Ali G'arib bu ishm o'ylab oladi, o'hdan o'ylab, ebdan pishitib oladi. Shu qarimga kelgan besh vazir Piri Bakirni chaqirtirdi.

Yettinchi bob

Kechasi bir guruh navkarlar noqadon bastirib kirishganda o'zini tutar Ibn Sino deb utagan kekka sayyob mast uyqada edi. U dod solishga ham olgarmadi, navkarlar uning sillisini og'ziga tiqib, qo'l-oyoqlarini bog'lashdi-da, egarga o'ngarib, qasir-qasir ot surib ketishdi.

Kekka sayyob egariga qimiz solingan meshulay chayqalib borarkan, ich-ichidan kuyinib:

«Shu kungidan beshbaxar bo'l, myuzir temak! — dedi o'z-o'ziga. — Kim senga o'zingni hazrat Ibn Sino deb, dovraq sol, dedi, nodon? Ajalingsdan besh kun burun o'lishni ilagan bo'lsang ilagimga yetding, mima!»

Ko'kida, tariqday sochilgan yetti qarog'chi tagida yangi hilol yangi zarb qilingan oltin dinnar parchasiday yangirib turar, u negadir yangi tug'ilgan chaqaloqni eslatar, chaqaloqday o'zi, chaqaloqday noqadon edi. Kechagina buhoer g'iyolalarining o'rkar va sadiboy' arini sochib egan: hazr shubuda buqun tanani jumiktiruvchi sovuq shamolga iyilgan, bu shamol o'zida yo'l bo'yida-pl daraxtlar — arim chorlolar, quloq yemas oq teraklar, tadalar, arg'ovonlar asov dayunday shovullar, go'yo

ko'kka talpog'at ulkan xom qushlonday talpinar, yulqimlar edi.

Shahar mast uyqada, ko'chalar, rastalar, g'uzarlar mun qayg'anday jim-jit, hatto qo'suvullarning shuq'udog'i ham eshitilmas, g'uzarlardagi toshfonuslar ham o'chgan, shahar zaminon edi.

Qo'l-oyoqlari charedib bog'langan kekka sayyob ot ustida ming azab bilan lebranib borarkan, negadir Buxoro hukimi Alingning meshishi zindonlari ko'z o'ldiga kelib, vujud qora terga tushdi.

«O, nodon shogird! Temak shogird! Agar u o'zida yangi kechas Malikal sharubning bir piyola mayidan mast bo'lib, noehtiyotlik bilan vultirib qar'yumaganida, ahirami, bu meshishi voqea ro'y bermas edi! Shogirdning mas'uliat so'zlari sabab, mana endi uning hamini o'ziyari, bir necha oydan beri azab kelgan burchu egilari barbod bo'lidi! Barbod!»

G'azabi munavvoning kimasu ko'chalarini, g'uzar va rastalaridan dukardukar ot chiptirib o'tgan navkarlar shahar o'rtasidagi qasirdaydir buland qo'ng'on oldida egardan tushishdi. Navkarlarni qarshi oigan kekka darvaza-bon qo'ldagi toshfonuslar ko'rarib, egar ustida bir kus-duday ko'ndalang yotgan kekka sayyobga ko'z qirini tashladidi, qo'ng'oniga kirishga ijazat berdi.

Qo'ng'on ichi bududiz bog' bo'lib, uning o'rtasida ikki qavatli marmar egar oppoq egarib turardi. Qasrning darichalarida «miltir egarib chiroq ko'rmasu, hammayog amariyo, faqat ikkinchi oshxonaning eng chekkasidagi hitayo hita darichasi momandagi yama hilolday noqadonga multirandi.

Havliga kirgach, navkarlar kekka sayyobni egardan yurqa tushirib oyoq-qo'larini yechishdi-da, bo'shagan belbog' bilan ko'zlarini mahkam bog'lab, qayiqqadri sudub ketishdi.

Kekka sayyob suddi boshiga gurni tashgan olamday, katami bo'lib qoldi. U na qayovga ketayotganini o'ylar, na quncha yurganini bilsirdi. Bir mahal shamolshurug' ochilgan qalbar o'vozidan boshiga keldi. Dinnog'ga «shub» esib kidamash hidi andi. Uni qandaydir mux, sovuq

bir yerto'gaga sufrab kiribadi «Kotma-kef eshik tanaqlab yopildi-da, yana ilinayotgan qullarning sharaq-shung'i eshildi.

Keksi sayyoh ko'ziga bog'langan qalin bebbog'ni yulib oldi, biroq kulamshidi hidi ulangan yerto'la shunday rim-zyro ediki, hech narxini ko'rolmad. U inyoqlari qaltirib, tugan joyiga tir cho'kdi-yi, ulam va og'riqlan yer timsalashga tutindi.

2

Uning asli ismi Abu Halim edi, biroq yoshlik — beboslik degansidek, yoshlikdagi sho'xliklari sabab, yon-birodarlari unga Abu Shilqim ibn Shahrtoniy degan laqab qo'yishgan edi.

Abu Halim Buxoro shahrida, o'sha, hozir Ibn Sino istiqomat qilgan Juyi Mo'lyon' dahasida, Buxoro hokimi Nuh ibn Mansurning sayyofli tabibi Abu Fayzal xonadonida tavallud topdi.

O, bu Abu Ali ibn Sino! Ibn Sino!

Abu Shilqim esini tanib, yoshlik tulpoqiga rimibdiki, ko'ksini ilqinsiz bir husad hamisoli ochko'g kulamshiday kermadi. Bu husad, bu raqobat qashbon boshlami — husai Abu Shilqimning a'zai ham bilimaydi. Boshida, Ibn Sino tar xonadoni Buxoroni shahriga ko'chib kelganida, hech kim ularni nazarga ulagan edi. Garchi, Abu Alimning otasi Abu Abdulloh amir devonida mirzalik qilsa ham, Juyi Mo'lyon dahasining kase-kazalari ularni «kelgindi», deb kalaka qilishardi. U mahalda Abu Shilqimning otasi Abu Fayzal Buxoro hokimining bosh tabibi hisoblanar, dahada ularning qo'yo'sis oshiyonli ko'rkam qo'rg'oni va hududlar bog'leri bo'lar, bu bog'lar Juyi Mo'lyon dahasining ko'rkaga ko'rk, savlatiga savlat qo'shib turardi. Ularning bog'leri va muazzam qasrlari o'zida Abu Alilar hovlisi shohona to'n yuridagi darvesh jandaviday g'arib ko'rinardi.

U mahalda o'n bir-o'n ikki yoshlardagi Abu Shilqim arab zodag'onlari dahasidagi madrasani kuloxda tufisi

dar, zarbof liboslarda yuridigan yosh muallavachcha «kelgindi» hamoyonlarining «kelgindi» o'g'lini nazariya ham limas edi. Hatto bu og'g'in, qiyg'ir boran kelgindi-bola to'g'risida, uning aqil hovar qilmas rakovati to'g'risida har xil mishmoshlar tarqalganda ham yosh Abu Shilqim pinagini burmadi. U paytlarda Abu Shilqim, boshida o'z amirlikning humo qashbi, yoshlik gashini surar, Juyi Mo'lyon kase-kazolarining erkatoiy boyvachchalari bilan ulafcholik qilar, pulgan barni jandavidardan boshi chigmas, bog'larda yashirib, mar-mar boruzlarda cho'milg'ovchi yalang'och sinamlarni pinbona kuzatish, yorug', oydin kechalan esa, silvat xi-yobonlarda ularning yo'larini to'sishdan qo'li tegmas edi. Abu Ali esa... Abu Alim u panti-pohicha bozorlarda, attorchilik va bag'g'ochilik restolarida, faqir kitobxonlarining g'arib do'konlarida ko'rib qolibdi. Qalangi-qarang'li attorlar restosida allaqanday g'iyoblarni hidlab, eski kitoblarni titib yurguvchi bu sayyoflarni o'z qirini u paytlarda Abu Shilqimning kulganini qizartardi, yasa-lim.

U mahalda Abu Shilqim va uning do'stlari saxiy Buxoro bozorlariga faqat bir maqsadda borishar, u ham bo'lsa, dong'i olamga ketgan zeb-ziyatlar restosiga qil-yoyidgan malaklarning chehri shansolarini ko'rib, orqalaridag gap o'tash edi, xo'lo.

Shahraton ichida joylashgan bu husharotli do'konlarda nozir zeb-ziyatlar, nozir illa sirg'a va bilaguzniklar, sof qizil oltundan yasalgan nazik baldog'lar, shoda-shoda mag'polar, bebaho sadaflar, kimxoh yostaqchalarga qadaliib, o'fobda ajib tovlamb tuguvchi yoqat va injular, h'l va durlar, qo'yinngki, yetti qilimning hamma-ganjlari kopsar edi. Bu ziynadarni ko'rganni Buxoro zodag'onlarining erkatoiy sanamlari kelishardi. Nozik oyoqchalardagi nazik kavushchalaridan to'rtib, peshumlardagi tillagoshlarigacha dur va injular bilan bezalgan bo'ylati-jot sanamlar mashhur zargarlik restosiga odatda sayyobon atavalarida kelishardi. Ular ko'k, qizil, pushtimug parda bilan to'zilgan aravachalaridan qo'yo rang-batang kapsaklarday lip-lip uchib chiqishar va yuzlarini harit

diralari bilan to'shadi, do'kon tomon shoshilishar, go'yo nodir. Seb-ziymlardan boshqa hech narsa qizgirmas-tdi ularni. Lekin Abu Shilqin va uning takaslang birodalari buning hatmasi mag'ambirona bir o'yin ekani yashil belidardi. Chunki sayyob anavandan minni qushchalarida «pu-par» uchib chiqqan bu malakalar ularning yoldan chopqilib o'tisharkan. Birlari harir duralari tug'rilagan bo'lib, chekini molharini bir ko'rsatib-olish, boshqa birlari ko'z arishtirib o'tishar. Bu ko'z arishtirish va imo-ishoralar gobo-gubo Juy Mo'lyon bog'larining eng silvut burchaklarida pinhona uchushuvlar bilan tugardi.

Konlari mana shunday pinhoni uchushuvlar va to'li birlari bilan o'tgan Abu Shilqin va uning do'stalariga «ayolparast kelgindi»ning kufobrosdalar rastasida kitob qilib, yensib yuridilari chindan ham kulgili tuyular, gobo-gubo ular Abu Alining yo'lini to'sib, gap qotishardi.

— He-y, birodalr! Bu iprindi ishlariniqin go'yib, bu bilan yul Ark yimidagi bodlik savdogarining kenja sotini atacha choposining ko'zi tushib, nahiqa beqaror bo'lib qolibdi! Itarag, kechasi gunarga chiq. Sekin olib bosh go'yniga solib go'yamiz.

Ular shunday deb, qab-qah o'lib kulishar, Abu Ali esa, rangi ogos o'chganicha, lom-min demay yonlaridan o'tib ketardi.

Bir kun tong chug'l qaysi bir bazmdan qaytib, dong qolib uslayotgan Abu Shilqinni kimdir tepib oyg'odi. Ko'zini ochsa, tepasida padari buzrukovor, — o'ldi uning tuprog'ini yumshoq qilsa'y, — qoqqayib turibdi. Boshidagi bakindlar kiyadigan oq tuyasi bir tomonga ug'ib ketgan, ko'zlar chiqqayotgan, ko'kriga tushgan oppoq soqil joeli mashagday do-dir tiraydi!

— Befarastar bu'ki! Ana, kelgindil mirzining sen tengi farosidil davlatparastni darohat belisob in'onlarga sazovor bo'lib. Sen bu'ki bu'lang, yveibson harim-xarib ishlaridan boshing chiqmay!

Abu Shilqin keyin bilas, eskiruvushlar rastasida kitob qilib yutqorchi bu sayyolparast millavachcha tabobat ilmini shunday o'rganibdi, Bizroq hokimi Na'ib ibn

Mansurning oq'ir dardiga davo topib, uning kafta chosonlariga sazovor bo'labdi.

Kim bilsin, Abu Shilqinning yuragini kaletoshdek kuzatqan budad va raqobat tuyg'uni o'shanda, g'azabdan soqilib do-dir itaragan padari buzrukovining ilk tepkisini negam kechasi tug'lgandir? Har qalay, xuyolparast millavachchaning tabobat hobbidagi shuhrati ortgan sayyob padari buzrukovigina emas, Abu Shilqinning lam achi tuz ichqanday achishadigan bo'ldi.

Sal o'tmay, kekasi Nuh ibn Mansur ulamdan o'tdi, uning kalubini zurriyotlari bir-birlari bilan toju taxt talashib, ko'lina sunoniyalar davlatini batamom harbed qilishdi. Farat Bevero va Samarqand emas, butan Mozarunmahr salzuvushil qoraxoniylar hukmiga bosh oqib. Kechagina shahoyilarni minuz qilib, ustlaridan kulib yurgan Bizicos zodagonlari endi seriyiqe turkiy beklar bilan qiz berib, qiz otadishini o'zlari uchun ulog' bust va katta sharaf, deb biladigan bo'lishdi.

Kutlardan bir kuni padari buzrukovini Abu Faysil Abu Shilqinni olga mindirib, shahoga olib chiqib keldi. Ular Humiton bog'laridan o'tib, Ahhona tomonga ravna bo'lishdi. Ilk bahor edi. Ahhona ortidagi bepeyin dastl iyar-oyur yiliga, suniv-suniv qo'y-qo'zilarga bo'lib ketgan, hammayoqda oq, qizil, jurganing o'tovlar do'g'ayib tuzat, ularning atofida ox o'ynatgan bo'z belalar, boshlariga ukki pastlari qandigan qizil qalpoqcha kiyib, sochlariga kumush ziynatlar taqib olgan qiz-kekinchaklar chopqilib yurishardi.

Abu Faysil eng biland qindagi eng ko'klam oq o'tov idida odan tushdi. Ota-bilani boshiga oq qalpoq, zigni-ge uzum oq chakmon kiyib, belini kumush kamar bilan bog'lab olgan, uzum bo'yli, kekasi bek kumib oldi. U Abu Faysilni oq o'tovga boshladi, Abu Shilqin esa o'tov yonida xizmat qilib yurgan qiz-kekinchalarni tumushu qilib, tashqarida qoldi.

Qiz-kekinchalarning aksari qizil g'udor ko'yak kiygan, oyoqlarida qizil, ko'k-ariq sarxayon zikcha, bosh-

larda esa o'sha, uchiga ikki pafi qadalgan qizil chum
burax qalpoqchilarni qo'ndirib olishgan. Ularning yun-
yunalmoq, kulcha yuzlari ochiq, qaralay ko'zlar sho'x
chugabni tutar, yurganda sochlaridagi kumush ziyatlar
qizib ovoz chiqarib jaranglar, borgan muhayim kulgular
qo'shib, Abu Shilqimning yuziga ju-juz tegardi...

O'sha kuni kechqurun Buxoroga qaytib ketayotgan
larida ovoz taga bir gap aytdi. Go'yo bu turkiy bekning
davlati Buxoro hokimining davlatidan kam emas emish...
Bekning o'n olti yashar bir qizi bo'lib, u betob emish.
Biroq, insho'ullo, tuzalib ketar, dedi otasi. Otasining bu
gaplarini eshitarkan, Abu Shilqimning ko'z oldiga hozir-
gina ko'rgan qiz-kelinchaklar, kulcha yuzlarini yashir-
may, muloyim kulib turgan sho'x sahroniyan malaklar
kelib, yuragi battar juallab ketdi...

Bir necha hafta o'tdi. Bir kun kechasi, Abu Shilqim
o'z bog'larida yor-do'stleri bilan chaqchag'lashib o'tirgan
edi, ko'zidan otasi kash ketdi. Uning vajahatidan
nodan qo'rqoqlik, tangi devorday o'tirgan, oppoq qash-
lari tagidagi ko'kimtir ko'zlarini qon talashgan. U sernast
udamlay chayqala-chayqala shiyponga chiqdi-da,
do'stlar davasida may ichib o'tirgan erka zuriyotining
orqasiga bir tepdi. Tepkisi bir-ikki mushk ham qo'shimsoq
chi edi, binoq, osmonga ko'tarigan serlushtan asosi
to'satdan qo'ldan tashib ketdi-yu, bir qop qo'shilday lar-
sillagan odam, bor yuqudi hilan yerga gursillab yiqildi...

Abu Shilqim keyin bilsa, otasining yo'lini tag'in o'sha
keginid yodli tabiiy kishib o'tirgan ekan. U hek qatimig
davosir daridga davo topib, katta in'omlar olgan, bek
qiz esa yosh tabiiyati ochiq bo'lib qolgan ekan. Rot,
bek bu shundan xabar topib, mus'omim ishga to'g'ansoq
silibdi, qizini olib, bir kechada Afshunadan ko'chib
ketibdi...

Kim bilsin, Abu Shilqimning yuzagini och kalamush-
day kimsirgan raqobat tuy'usi o'shanda uyg'ongandir!

Yosh tabiiyning shon-shuhratiga do'st berilmay,
hissal o'tida kuyib ketgan padari huzrakvori erka zuri-
yotiga ikki tepki in'om etib, o'sha yerning o'zida jon
taslim qildi. Shundan keyin nimu bo'ldi. — buni Abu

shilqimning o'zi ham bilmaydi. Chunki, —Sulaymon
o'ldi, deslar qutuldi— qabilida ich tutib, padarining jimi-
ni tugroqqa berib kelgan kuniyog ko'zini chirt yumib
aystiga sho'ng'igan Abu Shilqim otasi yiqqan davlatni
huzarimni sovarib bitirgandagina ko'zini bir ochdi.
So'nggi sazononiyat hukmdorining bosh tabibi Abu
Fayzol janoblarning dunyosi esa behisob edi. Oldin
chugur yerlo'nlardagi po'lat saadilqir ochildi, ulardagi
ganjarlar, nodir oltin buyumlar ketdi, keyin zab-ziyatlar,
to'yob uy johozlari, ipak gilamlar, bilyar ashihar, tilfa va
kumush qandillar, shamdonlar, o'ranavular bozorga chi-
di, keyin ikki oshyonali niyiy qar, qasdan keyin shiyo-
bunlarga kumush favvoralar o'rnatilgan bebudod bog',
bog'dan keyin qar oldidagi o'tsonalar, o'tsonalardan
keyin molxonalar!.. Qo'ldan ketgan bu behisob boylik
hilan birga Abu Shilqim ham yaqoridan pastga qarab
yuzalab tashavardi ikki oshyonali niyiy qasdan xir-
matkorlar uyiga ko'chib o'tdi, undan bog'dagi shiypon-
ga, shiypondan o'tsonaga, o'tsonadan molxonaga... Axtiri
bir kun ko'zini ochib qarasa... bog' etagidagi xaroba bir
kulbada yotibdi! Na ichishga may qolgan, na yeyishga
bir hurda nam! Egasida gadalar tum jirkandilgan eski
chopon, tagida avada namul, qilgan bitta-yarimta sandiq
va qo'ltichalarida hech vaqo yo'q, mog'orlab ketgan qar-
doyshlar giyoblar, mayla-chuyda dushachalarga solingan
aliganday asniq suyuqliklar! Yeneda na omazoron bor, na
hamtosoq yoq-birdarlar! va na aka-ukalar! Biri uni tark
etgan, to'g'ring'i, Abu Shilqim o'zi hammasini kalafaga-
do qilib tariqlay sochib yuborgan edi!

Ne chora? Boshga tushganni ko'z ko'rat ekan.
Tirikchilik — tiriqchilik ekan! Abu Shilqim yig'lab-
sag'lab, yor-budorlaridan qimga bitta to'n, boshiga bitta
dastar, tagiga qirchang'i bir eshak so'rab oldi, otasidan
otirgan qilgan giyoblarni, suyuqliklar solingan shisha-
chalarni xurpunga joylab, tabiiy Abu Halim ibn Fayzol
nomi bilan sahroniyanlar ustularini kezib ketdi... Shu-
shu, birda och bo'lsa, birda to'q, birda shobu birda gada;
yillar o'tdi. Yuziga sin, soch-soqoliga oq ombalib. U
tagidaga tin berib, beriga dushur qiladigan bo'ldi. Faqat

bir nazra ha'z-bu'zida tinchini hazin, yungini tur sep-ganini achilar, u ham bo'lsa, yana o'sha esdi naqib Abu Ali edi!

Abu Shilqim gobo-gobo biror sabab bilan donglar hakimlar yovud sorib sayyoblar ma'lumiga kirib qilgudek bo'la, aksar hollarda yana u'sha, bir mahallar kitobdorlar va gyo'navandalar do'konlarida ivimib yunguvchi yash tabibning no'ri tilga olinar, cheksiz hurmat va iflosor bilan tilga olinardi! Emash, go'yo bu sayyoblar tabii liboyat bebuda tengsiz alloma bo'lgan emash, qaldan boshqa neki kasal bo'lsa, hammasiga davo loqur emash! Go'yo «Qomus» degan bir kitob bitgan emishkim, bu kitobni o'tanga ham topib bo'lmus emish!

O, bu Ibn Sino! Yashlik chog'laridayoq yuragida hirod o'tini yoqib, halovatini bozgan, tinch, be'ubor hayotini naqobat og'asi bilan zaharlagan Ibn Sino!

Abu Shilqim Ibn Shalvoniy peshonasini devorga gurgurg urib, yana yer tirnashga kirishdi. Shu payt to'satdan G'arraigga kelib, bu zindonga tashdiga sabab bo'lgan g'aroyib bir voqea eslagi tushdi, tushlufyn, o'zi ham sezmag'an holda yana sayyob daryosiga shur'g'idi.

Bu g'aroyib voqeaning sodir bo'lganiga mana, o'n yildan oshdi. Xuddi hozirigiday ik buhar edi. Abu Shilqim, tagida xachir, egnida ko'k'mavut to'rt, boshida yungi simobiy salla — bu mahalla u Buxoro levargidagi qishloqlarda ancha-muncha ikosomonilar orttirib, qomi to'ngan, qirchung'i eshagini xachirga, esdi che-potini ko'k mavut to'rtga almashirgan edi! Hurmiton bozari qaydasen, deb yo'lda yur'rib borardi.

Hurmiton — Buxoro asizodalari, arkani davlat va arkani haft, vaziri vaziri, u'yom boyonlarining yozgi qurug'ishi. Asniqa qaladary-ter shahar boy'atiga o'rganolmagan turkiy beklar Hurmiton tesvargidagi bepoyon dasturni xash ko'rsalar, ko'klam chiqishi bilan mol-mulkilarini tuyalarga ortib, tarnaqator bo'lib qir va adirlarga ko'chib chiqishar edi. Bu payt Hurmiton bozorlari ham g'ulub fetar, Xusomni Shosh, To'nis va Oliy tomostardan boy kurvondar azim daryoday oqib kelardi!

O'sha kuni, turkiy beklar ovulida tabii'lik qilib, zar-janning ikki ko'zini o'z'umlarga so'ldirib olgan Abu Shilqim xushrood kayfiyatda Hurmiton anhon bo'yidagi bir karvonsaroyga kelib tushdi. Anhor sohili g'arjum, esdimalarda kubobparlar tabob pishlar, somsi-paxlar somsa, to'vsoylar non yopular, qovurilgan piyoz va g'arsh, isliq non va qatunpir hidi dimoqqa gup-gup arandi. Anhor bo'yidagi pilam to'rtshatgan so'rtlarda sarhof va kimsoib to'rtli asizodalilar, katondinoq' qjorat ahli yecoboshlab yotar, yo'q'ullar, darveshlar, juldur shapon gadalar esa quyiroqdagi ko'm-ko'k o'tloqlarda to'p-to'p bo'lib o'tirishar, har kim topganini o'ruga to'kkan edi... Abu Shilqim xachirini bir chetga tashovlab, zodaganluridan pastroq, gadalardan yuqo-riroq bir so'rtidan joy oldi-da, bir kosa qimix bilan ikki-mi kabob so'radi.

U sepot kassadagi qimixni bir ko'tarishda bo'shatib, kabobga kiridurkan, qoyroqda o'tirgan, chup ko'zi ko'r bir darvesh yolg'iz ko'zini unga o'qdek qadab, tikilib-tikilib qarayotganini payqab qoldi. U nechundir yuziga «shus» etib, ko'zini ko'r darveshdan olib qochdi. Biroq ko'r darvesh darbod o'rmdan zardi-da, to'parasiga kelib, u'rim hajo keltirde.

— Assalomu alaykum, hakimi davron... Abu Ali ibn Sino hazratlar!

Abu Shilqim og'zi ochilganicha darveshning chog'ari yongan yolg'iz ko'ziga hayrat bilan tikildi.

— Hakimi davron... Ibn Sino! Sen faqim boshqa himga o'shatilgan darvesh!

— Mabruk somingizni yashirmoqdan ne foyda, taqirini! — dedi ko'r darvesh, negadir ovozini pasayitib. — Bunday bir yil muqoddam kammi senu islahonda, amir Alodavlax davridaya ko'rganimden islahon shil'ig'i suda qilib tabiorak jubbang'i etaklarini o'ppamiz o'z ko'zim bilan ko'rganmen!... Nechun o'z es-doshlaringizni bu sandidan benasib qilarsiz, taqirini!

«Yopiray! Bu tabii darvesh ne deydi? Murodi ne buling?»

— Hozi ahli mo'ini ni oqib qilamen, toki ahli imon
yaxshi «doru alarmonlarigidan bahra olish, xastalar
davo topin!

Yuragi oqziga tortib ketgan Abu Shuqim, «boy-
boy», deguncha bo'lmadi. Ko'z darvesh kaftlarini og'ziga
kamay qilib:

— Hoy ahli imon, yaxshilar! — deb xitob qildi. —
Eshitmadim demanglar, g'aflet vujudida qolmanglar!
Alomalar mukammali va hakimlar afzali hazrat Ibn
Sino tavallud topgan o'z yurtiga qadim tarixida qilmish!
Kimki bu hukmi horizqning yuksak kamoli va marl
janolidan bahra olib, davosiz dardiga davo topmoq
istasa — marhamat qilsin!

— Anhor sohilini to'ldirgan «ahli imon» bilan
«garr» etib ko'tarildi-yu, Abu Shuqim bilan ko'z darvesh
icomon yopirildi. Rost, chimor soyasida to'rtularda yon-
boshlab yotgan serviqor aslzodalar orasida maxxaracotini
kulib qo'rganlar ham bo'ldi, biroq ularning kulgusi bur-
dan «garr» etib ko'tarilgan olomonning shov-shuvi ostida
ko'milib ketdi. Nogahon yopirilib kelgan «ahli imon»
be-birining gapiga quloq sozmas, hamma to'atdan
«hazrat Ibn Sino-ga aylangan Abu Shuqimni ko'zidaga
intalar, birov jaldur kiyimini sharta yechib, itqan-ehar-
gan oyog'ini namoyish etar, birov yarasini, bir-
chiqmani degandek, birov ogzidan bolosini ko'matur,
birov onusini! Xullas kalon, bir zunda bo'ldi to'polon,
bo'ldi to'polon!

Ko'z darvesh zudlik bilan chopib borib, xachir ustida-
gi xarajoni sudrab keldi. Shundan keyin Abu Shuqim
ham lom-mim darazay xastalarini «davo-lash-ga, yu'mik,
xarajondagi g'yohilarni ulashishga tarindi. U og'ziga kel-
gan gapni aytib g'yoh ulashni ko'z darvesh cu,
yong'irday yog'a boshlagan oqcham, yig'ur edi!
Xarajoning ikki ko'zini to'ldirgan g'yohilar — niyanovon,
o'quloq, yovvoyi yo'ng'icbaq, cho'g'irtikonlar talqoni,
nyhon va kiyik o'ti, bodom va tug' yulpizi, turfa gullar
anilshmasi, yantog va shuvoq idizlari, nasha, ko'knoti
poyalarining qaynatmalasi va ularning urig'lari, qo'yin-
ki, Abu Shuqim katta tabiblardan nimaniki eshitib,

ing'u toshlardan nimaniki yig'ib olgan bo'lsa, hammai
ko'z ochib-yungancha kuzush va hufno oltin tangularga
yildidi... Shundan keyin ko'z darvesh «hakimi davron»
chun hujumini to'kach qilib, kimki chorasi topilmas dard
va qutulib bo'lmis npi halesidan qutulmoqni istasa, ertan-
ga Hirmilon hozoriga marhamat qilishlarini tayinlab-
di, yig'algan «ahli imon»ni tarqatdi... Lekin ertasiga ular
Hirmilon hozori emas, sayqali to'yi zamin Samarqand
aytdasen deb, Samarqand tomon ravona bo'lishdi.

Shu-shu, falakning gurdishi bilan hazrat «Ibn Sino-ga
ayltangan Abu Shuqim Ibn Shahrivoniy firib-bobida ustoz
fazog ko'z darvesh bilan birga butun Movarounnahlani
kech chiqdi. Ular Samarqand va Shohib, O'troz va Yarsi,
Gurgan va Sig'noq — qo'yin-cha, birmagan shahri,
ko'rmagan yurti qolmadi. Asta-sekin oddiy choponlar
kimsob va hamosa to'nlarga, otlar soyabon aravularga
dashdirdildi, moyda chiqin va kuzush tangalar olin
dunortarga aylandi. Ko'z darvesh kamlik qilib, qo'z
ovqoliri chuqon, dardi bemimut yosh g'ulomlar arz-
magan olindi. Ular endi yo'rga chiqsa eng hadavlat riq-
ni ahli bilan, katta karvonlar bilan birga chiqochar, chu-
kullarga boganda eng boy karvonsozlarini tanlashar,
eng ko'rkam, eng zilyatli xonalarga tashidardi. Ertan-
ga, eritiga g'aroyib landi, boshiga g'aroyib tepuk kiyib,
koshkubg'i biriz solib olgan ko'z darvesh, ikki yonida
ikki g'ulom, bizonga chiqardi:

Hoy, ahli mo'ini, yaxshilar,

Eshitmadim demanglar!

Lig'mor kulim dang'oy,

Piralaridan boshoy,

Ibn Sino nomi bo,

Inti iqin dang'oy bo!

Dard jo'qir ul bilimgan,

Chorasi qilmagan!

Balov daf ondi,

Qozini daf qildi,

Ahli imon, yaxshilar,

Eshitmadim demanglar!

Bu orada ko'z darveshdan saboq olingan yosh g'ulomlar o'zlarini olomon osoniga urishlar, bir to'pdan ikkinchi to'pga o'tib, huzrat Ibn Sino to'g'risida har xil hikoyat va rivoyatlar aytishdilar:

— Xudovandi karim bu zoti noborakka shunday salohiyat ato qilgankim, tibbiyot bohida bilimagan ilmi yo'qdir. Birligina tomir urish hulasiga qarab, sakkiz yuz saksoo sakkiz daradni topadi. Yaqonda huzrat Ibn Sino huzuriga Nisabondan bir ravfonon yig'ini olib keldilar. Olib kelguncha esa, yetti ijtim hakimlariga ko'rsatganlar, ammo hech bir tabib, na Chin, na Hind va na Rom hakimlar sho'rihning jossiga ota kirganlar, dardiga davo topganlar! Shunda huzratin bu foyiz daryodan ul boqiy olimga risolat qilishga chog'langan bu majruhning tomanini ushlab, tug'ilgan shahri so'radilar. Aytildilar. So'rgin huzratin yig'i tavallud topgan shaharning harchu dahalarini ommam-nom sanab chiqishlarini so'radilar. Sanab chiqdilar. So'rgin hakimi davron nomi zikr qilgan dahadagi har bir ko'chani bir-bir aytib o'tishlarini so'radilar. Aytildilar. Shunda hakimi boziq bu ko'chada itiqomat qilg'uvchi barcha xonadonlarini ommam-nom sanab chiqishlarini so'radilar. Atab chiqdilar. Shunda taqdir olem bu xonadonning hamma s'zolarini bir-bir sanab o'tishlarini so'radilar. Sanab o'tildilar. Bas! Sanab chog'ida bir salohiyat nomi tilga-olingan edi, sho'rih yig'ining yuziga qizillik yaqonib, yurmag ko'zlarini qayta ochib ketdi. Shunda xonadon tomir urishga quloq solib o'tirgan hakimi davron uning qo'lini qo'yib yuborib kuldilarkim.

— Yig'ining dardi ostuglikdur! Dardol tug'ilgan shahringizga qayting! Xasta farzandingizga o'shal solib-jamoli olib hech, to'y-tamasha bilan ularni qovachiring. Ilo, yig'i dardining davosi vishdu!

Ikkinchi g'ulom sarshoqin bezorning boshqa bir joyida strofiga bir paruh bekarchilarni yig'ib, olib ommaning qorindayce, tengiz sakohiyat va chekiz zakovat ato qilgan olmoni zamoning zakilyigi to'g'risida vu'z aytardi.

Shundaykim, huzrat Ibn Sino nali tili chiqmagun chog'ida ularning xonadonida bir yosh cho'ri sizmat qil-

gan. Cho'ri go'dakni, go'dak uni yuzdi ko'rgan. Bir kun cho'ri uy bekasining yoqut ko'zli nodir uzugini olib, go'dakka ko'z-ko'z qilib o'ynab o'tirgan ekan, uzuk bir qop tariq ichiga tushib ketgan, cho'ri esa, buni bilmay o'lgan. Chunki shu part uni uy bekasi chiqirib oltan.

Bir mahal uy bekasi cho'risidan uzugini so'ray-dikim, uzuk yo'q. U uzukni qayga qo'yganini bilmaydi. Bas, cho'ri o'g'irlikda ayshib, uydin haydah yuboradilar. Cho'ri yig'lay-yig'lay xonadondan chiqib ketadi. Buni ko'rgan go'dak ham chiqirib yug'laydi. U ikki kun jamuz yig'laydi, nechundir bir qop tariqqa talpib yig'laydi. Buni ko'rgan go'dakning otasi bu topda bir ajasur bo'lsa kenk deb, qopdagi tariqni yerga to'kib, uni itib ko'radi. Qanychiki, tilla uzuk tariq ichida! Ota-ona go'dakning zakilyigiga ko'l qilib, cho'ri uni topib keladilar va undan itf so'zaydilar!

Shahar bozorlarining eng g'ajum joylarida, rasta va gunastarda ko'z darvesh hodliq g'ulomlar huzrat Ibn Sino to'g'risidagi bunday rivoyatlarni to'qishda davron etar. Abu Shilqin esa, egasida qimmatbaho movat to'n, hodida hakimlar kiyadigan ko'k movat qalpoq, qo'lida oltin barobariga solib olingan «Al-Qonin», verlasham xonaning to'rida savlat to'kib o'tirar va eshikda turnaqator tirilgan xastalarni bita-bitla qabul qilardi. U, ko'zlarining zamonog, xushsurat, cho'zinchoq yuzida vijozli tabassum, g'ib xastalarning tomir neshlarga, g'ib qarin va ko'krak qilishlariga quloq tutar, so'ng, g'yoh to'la sandiq otida qo'l qovushitib o'tirgan ziyek g'ulomiga murojaat qilardi. Forsiy kirsu g'yohlar nomini turkiy, turkiy kirsu nomini aytar, bu narsa nechumde xastalarni ko'l qoldirar, ularning qalbidagi shaktni davronga nohtan chekiz mahi va idos uyg'otardi. Eng qizig'i, Abu Shilqin buyragan daruldar akasr hullarda ko'lmasa ham, but-bof xastalarga shifo keltirar, shunda busavlat va badavlat s'yonlar ta'ziriga kelar, ta'zir bilas birga lutli olomon deganimgiz yong'irday yug'ilib kelaverardi. Binoq, e yotil Portat sandiqdarni to'ldirib yuborgan bu oshinlar oxir-provardida faqat yaxshilik emas, balot nali shahonsh dardi hodavomi ham yetaklab keldi-yu, bir kuni

Abu Shilqin bilan ko'z darsesh osonda yomni o't chiqadi.

— To'g'ri, tushgan oqchalarida sening ham ulushing bor, shaytani basdi! — dedi Abu Shilqin. — Ulushingni olib turibsen, shukur qil! Bu shonlar senga kelimini yo hukmini davron... ya'ni, kuzmagami?

Ko'z darsesh, yolg'iz ko'zi sovaq uchaqish, vaharxanda qildi.

— Hukim davron emish! Hali sen chin Ibn Sino ekaningga imonli ham qo'nganduseni? Yomon eshak o'z egasini usliga mandirmaydi. Seni «hukim davron» qilgan kim ekani yodingdan chiqibdi, ho'ki!

Leikin ho'kizdan «hukim davron» yaratgan ko'z darsesh nechuq'lig yashliganini bilmas, Hurnatun hozondar to'ngan bu «ho'ki» allaqachon qashqirga aylanganidan bexabar edi. Bu qashqar o'zi yollagan katta kasim bilan o'loq Gurgangdan Buxoroga qytarkan, bir kun kechasi jomga tikkan «shaytoni basirni» sodiq'u lomlarga tashlab, qo'zi-oyog'ini bog'latib-da, hadis qurilak omiga tashlab ketdi. Qashqar qashqirigini qildi. Uning ko'nglini na ko'z darseshning achchiq far yuldi eritdi oldi, na yolg'iz ko'zidan tirqirab oqqan obdiyidat!

Kim bilan, ehtimol, Abu Shilqin ibn Shahvoniy bu ayovasi ishini qilmaganda beqan boshiga bu azodlar tushmas edi. Zotan, kimsan Ibn Sino nomi bilan shuncha boylik ortirganidan keyin bu qalits ibni qo'yib, tinchigisa kim kechirsa bo'lmaymisi? Shunday qilganida hazir, ehtimol, bu sovaq qashida yer tushib yotmas edi!

Ha, Abu Shilqin o'zshunda ona yurti Buxoroga behisob davlat bilan qaytdi. Ota muskimi sovrish, gade Elyamida chiqib ketgan Abu Shilqin o'n o'n besh yildan keyin bir karvon mol-dunyo, o'ndab g'ulonlar, bir nechta go'nil kashlar va xurim-xurim g'ij bilan qaytdi. U natuqar Juy Mo'lyos dafsidagisi bog'u no'qlarini qyrtarib oldi, haddi usroy tabiatini davrasiga kashiga ham tuyassar bo'ldi. Ross, Buxorov shartida chin Ibn Sinozi ko'rganlar va bilyonlar bo'lgani uchun o'zisi hazim Ibn Sino deb atashga jur'at etmadi. Leikin barga chiryov ham

so'q edi. Buzla ham sal o'rmasdanoq Buxoro hukimi amir Aliteginning eng yaqin habibi va tabibiga aylandi. Padar berrukvor Abu Fayzal so'nggi samsunylar davrida qanday izzat-e'lborga ega bo'lgan bo'lsa, Abu Shilqin samsunylar davlatini zer-zabur qilgan ilkoondar samsunylar shunday izzat-ozironga eribdi. Ammo, buzta qashdi, bundan uch-to'rt yil muqaddam mana shu muqaddim sulton Mahmud O'azmety o'n ming jangovar il va lusebuz lashkar bilan Buxoro sarhadiga bostirib keldi-yu, Abu Shilqinning imongan tug'i amir Alitegin Buxoroni tashlab qochdi. O'n ming tuyuk mol-dunyo, sandiqsandiqlik oltim kumushlari, mashhur harami, haramidagi kenja xotini bilan tuyukli qizini tashlab qochdi. Aliteginning bu behisob ko'chi orasida Abu Shilqinning ham o'rtiz-girg tuyukli mol-mulki, bir necha sandiq g'arji va bir necha go'zal konilar qolib keldi.

Mayli, bosh omm bo'lsa tepak topilar, degan gaplar emir ekan. Abu Shilqin sal o'rnatay sulton Mahmud savodlari qo'liga ketgan qirg tuya dunyosini qayta tiklab oldi. Alitegin ham o'n ming tuya dunyosini yuz ming tuya qilib qaytarib oldi. Sulhondan emas, yo'q, jafokash fuqirodan qaytarib oldi. Ammo sultoning qo'liga ketgan haramini, to'g'risig'i, haramidagi tuyukli kenja xotini bilan tuyukli qizini qaytarib ololmadi.

Alitegin necha marti G'aznaga echi yubordi, yotini bilan qizi o'ziga ulardan ming chandoo savdovroq kashirar va'da qildi, leikin sulton Mahmud nechundur bu ilki amini qaytarishni istemadi.

Har safar G'aznaga yohortadigan echilar qarsoq qashdi kelganda amir Alitegin qashiga tushgan yo'lbandar o'kirib, sulton Mahmudga qarshi lashkar tortishga chiq'inaridi. Buzoq g'azabidan tashib, sal-huduga kelguch, hambar qashdan tashliganda Buxoro suprog'ini lamsunlarzon qilgan o'n ming jangovar il ko'z o'idiga kelar, samsunylarning harobar ko'tarib, harobar o'kiriganda samsunylar tabikni yit tiratgan na'yalar qashqar o'zida qashiga yangirgandey bo'lardi-yu, dami ichiga ushib keldi...

Dundan bosh-olti oy muqaddam kutilmagan bir voqea sodir bo'ldi-yu, Abu Shilqimga bir umr tinchlik bermagan hazrat Ibn Sino yana uning talovatini buzdi.

Yaqin yuz yildan o'tmagan edi. Kechasi bilan aysh qilib charchagan Abu Shilqim mast ayiqda edi. Buningah saroydan chopar kelib uni uyg'otdi.

Abu Shilqim sarayga yetib boqandani amir Aliteginning mahobatxonasiga Buxoroni shartidagi barcha ilimoi zabardastlar, mashhur allomalar, saroy tabiblari va shoirlari yig'ilgan edi. Amirning o'zi, udaltagiday, qovog'i soliq, bir mahallalar Nuh ibn Mansur o'rigidan oltin taxtila bir tutam soyrak soqolini silab, sayolga cho'mib o'tirib, uning o'ng simonidagi kursini notanish, qiyg'ir burun bir kimsa egallagan edi. Ma'lum bo'lishicha, sarayning sallasiga elchilik nishoni qadalgan bu kimsa amir talmaslimin sulton Mahmud G'aznaviyning mansab va muvotir elchisi bo'lib, hazrat Ibn Simo ni qidirib yurgan ekan. Elchining go'lida shohkoning yuzidakkini yumaloq surat bo'lib, bu Ibn Sino hazratining sanalari edi. Amir Alitegin elchining go'lidan bu suratni olib, mahobat xalifaga namoyish qilish ekan, pichunq barmini juytib kuldiz:

— Ehtimolim, oraharingda yashirib yurgandir bu hukmi davron? Ana, Abu Halim ibn Faysalga qaranglar! Sizning hazrat Ibn Sinoing buyini o'zi? Va qando? Nechun yashirib yuribsa, taqdiri olam? Yashirilmang! Toki, amir-almo'aminun Ibn Sino hazratlariga bo'yi bano-bar o'tin in'om etmoq arzida emish!

Amir Alitegin shunday deb qah-qah o'rib kuldiz. Lekin Abu Shilqimga yalt etib qumagan mahobat xalifasi orasida: «Yo lavba, xuddi o'zi-yu! Xuddi...» — deb shivir-shivir qilganlar ham bo'ldi... Sultoning elchisi ham mushukning ko'zlariday sarqish ko'zlarini chaqchaytib, Abu Shilqimga qadaliq qolgan edi. Biroq Abu Shilqimni har kuni ming marotaba ko'rib, u bilan ming marotaba so'zlashib yurgan odamlarning uni hazrat Ibn Sino deb tan olishlari janni o'tin deyish bilan barobar edi!

Darhaqiqat, mahobat xalifaning «Yo lavba! Xuddi o'zi-yu! Xuddi!» degan shivir-shivirlari avval kulguz,

kulguz piching va keshotlarga aylandi-yu, Abu Shilqimning usiz ham haad va muvotir o'zida kuygan yuragi hat-tar kuydi. U shunday yonib keshdi, ortasiga bor mullim, karizlari va g'ulomlarini Buxoro bozoriga chiqarib mulladi, uy-joyini istonchi odamlar qo'lga topshirdi, so'ng saroy mas'uliriga elchi sanatidan bir nuxta ay'chiyirib xarajuniga joyladi-da, Baku tarvon oclagan katta karvon bilan biga uddi sodiq Buxoro darvozasi-dan chiqdi. Iki haftadan keyin, ko'z darvesh bilan biga qilgan ishini Balada takrorladi. Jarchi yallab jar so'dirdi. Buxoridiki yosh shogirdi esa hazrat Ibn Sino to'g'rusilagi hikoyalaridan so'zledi. Simo Abu Shilqim ibn Shalvoniyn kutandun ming ahadon yashdi o'zdi. Xastu borki, unga aulga yopishgan pashibaday yopishdi. Pul ilgaringiz yong'irday yog'ildi. Shundan keyin uyar Teginboboga, Teginbobodan G'aznaviga yo'l o'zledi...

Xo'p, u yog'iku shunday bo'ldi, endi bu yog'i ne bo'ldi? Taqdir ne kechadi? O, qarib qaytmagan nodon! Bir oyog'ing yerda bo'lsa, bir oyog'ing go'zda surjanida hazrat Ibn Sino bo'lishni orzu qilgan niyatzir oshibak!

Yo'q, natijalarini aytganda Abu Shilqim ibn Shalvoniyn hazrat Ibn Sino bo'lish uchun qilmadi bu ishni. U faqat... o'zadi kelib, sultoning qalbiga yo'l topa olsa, amir Aliteginning keng xotini bilan suyakli qizini qotqech olish niyatida jann qilgan edi bu yurimigal! Ularni qitqazib, Aliteginga in'om qilish va bu bilan Buxoro hukumatining cheksiz mahabatiga erishish niyatida bel bog'lagan edi bu odaga! Mana, niyanisi ham yetdi! Yendi-yu, yiqildi! Endi bu sovrug' go'rdan chiqmish umrimahol uning! O'ligi chiqadi bu go'rdan! Yo'q, o'ligi ham chiqmishdi, kalamushlarga yem bo'ldi o'ligi, yem!

Abu Shilqim ibn Shalvoniyn yana pashonastni yerga g'ovg'ay arib, yer tirmashga kirishdi.

Sakkizinchi bob

Beruniy go'yo yomon tush ko'rib bosinganman odamday, yuzagi gurs-gurs urib uyg'olib ketdi. U anchagacha qayerga kelib qolganini anglay olmay yotdi, so'ng ko'zi shiddatli do'ppidekkim taysikka, g'udur-budur devor to'kchisida miltilab turgan mo'ychiroqqa tashdi, tashdi-yu, yuzagi orqasiga tortib ketdi.

Sabohonoh! U tanish hilxosomada, bundan o'n uch yil muqaddam O'zonga kelgan, to'g'rirog'i, mahobat olib kelingan yili tushgan zindonda yotardi! Faqat unda bu o'zi emas, yonida keksi ustod Abdusamad Ayyal ham bor edi.

Kechi Oymon malikasi qamida bo'lgan mahobatdan kerin. Bertinimning harorati oshib, alivoli shuzday og'irishdiki, bu sovaspoh qal'aga qanday kelganini bir eslash, bir eslay olmaydi.

U hamon o'z ko'zlariga ishonmas, nazarida, hamon tush ko'rayotganday edi. Yo'q, bu tush emas, u chundan ham o'zi uch yil muqaddam tushgan zindonda yotardi! O'n uch yil ichida zindonda hech narsa, hatto yerga to'shilgan eski bo'yalar ham o'zgarimabdi! Faqat ustod Abdusamad Ayyal yo'q, ustod yotgan joyda hozir qora qurum boqan karta cho'yan qizg'in tarardi, xolis.

Ustod Abdusamad Ayyal...

Beruniy a'zoyi badani ziyorah, asta ko'zini yumdi, yuzing zahoti nigohi oldiga Ko'zshki davlat maydoniga yig'ilgan behisob olomon keldi... O'lamonning qoni o'tasidagi ochiq joyga haland so'vi qurilib, unga so'rtta dor'likilgan, dorlar tagida soqolli ko'ksiga tushgan to'rtta mo'yusid ham, ular orasida... ustod Abdusamad Ayyal ham bor edi.

Qo'llarida og'ir kishan, egrida kafan yanglig' uzum bo'y yotkik, yalang bosh, yalang oyog', osmonga tikilgan ko'zlarida qo'rg'ov emas, yo'q, cheksiz bir qabr, soqol bog'um shiddatli yuzida mag'zur sokirida!

Yodida bor, bu mu'dhish voqeadan bir hafta oldin ularni, ya'ni Gurganjdan haydab ketilgan bir guruh a'lo-

malarni Ko'zshki davlat saroyiga taklif qilishgan edi. Xuddi kuchagilay noyob zebi ziyoratlar, isik g'ildar, hiliur qarshilan, g'aroyib oltin ma'budalar bilan bezatilgan mashvartxonamada ularni suluz o'zi qabul qilgan edi.

U mahabla sulton hali yiginday ravqirun edi, egrida zarbat to'n, boshida injular qadilgan toj, sochlar tilla kamarida tilla shamshir, oyog'ida kumush nag'al qoqilgan g'urch-g'urch etik, sulton Mahomad o'zbanda Xonarmidan keltirilgan silomalariga, ayiniga Abu Rayhon bilan ustod Abdusamad Ayyalga katta iznat-ehitimon ko'rsungan, ularni ulug'lab, olin kamalarda sharob upragun, ziyofatdan keyin esa, egnilariga simob to'ular yopgan, qimsatbaho sovg'a-saloimlar to'lam etgan edi. Abu Rayhon ziyofat vaqtidayoq g'arazlik shoirilar, ximisan, istamon zabardastlarning qovoq-qushuqlari oshib qoqimni payqab, ko'ngli g'ash bo'lgan edi. Darhaqiqat, uch-to'rt kun o'tmasdanoq, tun yarmidan oshganda uning lajrasiga bir guruh navkalar boxtirib kirib, uni «Qal'at qahr» deb dong chiqargan mana shu tosh qafasiga olib kelib tiqishgan edi. Eng yomon — uni olib kelishganda hozir qora qizg'in turgan xiyoliga eski bo'yimda... ustod Abdusamad Ayyal yotganid!

Keyin bila... mashvart vaqtida qovoqlaridan qor yopqan G'arza ulamolari ularni sotojniklida ayblashgan, bunga esa Beruniyning qurmoniyalar rahmonon imom limalol kuchimishlari haqidagi bir risolani sabab bo'lgan xkan!

Xonarmida, Ma'mun ibn Ma'mun saroyida xizmat qilib yurgan chog'larida pishona yozilgan bu risolani daryoda faqat bir odam, u ham bo'la ustod Abdusamad Ayyal bilat, to'g'rirog'i, rasda o'rat ustodning ahimosiga binomon yozilgan edi. Yashlik chog'larida budavlat padarining budavlat amudlonini tark etib, tabiblik bilan kun kechirgan ustod Abdusamad ayyal yolg'iz imon limalolni tun olar, haq yo'lida esa tariqatdan boshqa hamma namani inkor etardi! U namozni birda o'qisa, birda o'qimas, ro'zani ham birda tutar, birda tutmas,

Uru yuluki ilaq q'oyas namanda bosh saroyi qoni q'oyah k'omachlar o'pqa.

*Makhor o'lib, Beruniyning asosiy asari.

ammi bir buda non topa yetgillar va yeton-estilar
bilin biddan ko'rardi. U faqir hujrasida zohidlik qilib
yo'qib kelgan bitta-yarimta kasalarni davolar ekan,
hech kundan tap tormay.

— Qo'nsi karim nedar? — deb xash qilar va o'zi
javob beradi: — Adlu haqiqatdir! Gonohi kabir sodir?
Zehi ziyat va ayshi shoditdir! Savobi azim sodir?
Mehti shafqatdir! O'zing yanglig' bundalarni saymoq-
dur! Baloi nafsi tiymoqdur!

Ustad Gurangida, o'z kulhai voyronasida o'lib, kel-
gan-ketganlari o'z o'ngosini hiyon etarkan, binvlar
uning va'ziga quloq solsa, birov quloq solmas: ko'plar
uni tarkidunyo qilgan bir devona deb hisoblar edi. Lekin
bir qarashda g'arib ko'ringan bo'chi faqat tabobat emas,
boshqa ilmlar bobida ham tengiz edi!

Tark odat amimaboi, deganlaridek, ustod G'aznaga
kelgandan keyin ham o'z odatini qo'ymadi, hech kin-
dan tap tormay o'z so'zini so'zlayverdi. U hatto o'sha
kuni, Ko'chki davlatda bo'lgan sulton G'aznaviy mash-
varitida ishtirok etgan kuni ham, ketayotganlarida, qo'ni-
ga yopilgan kirxoch to'chini yechib ushlab ketgan va
uning zindon qilinishiga bir misirte «shahburlik» ham
sabab bo'lgan edi!

O'shanda, mana shu zil-zalvar ushik ochilib,
Beruniy bo'lar qal'aga sharb yuborishganlarida, ustod
bo'yraga tir cho'kib, namoz o'qib o'tirardi. Taxt-bodda-
ga birda riyoz qilib, birda riyoz qilmaydigan ushob ushik-
da Abu Rayhonni ko'rib «yalt» etib qaradi. Osiyishga
senoqli yurida kishini rom qilavchi bir shiddat, o'siq
qushlari tagiga yushirigan sanchkov-nigohida o'ngacha
bir qat'iyat.

— Yodingda bo'lin, Abu Rayhon! Imom Jamod... —
tangi uning qabrini munavvar elguy! — Imom Ismod
tarixni to'g'risidagi masalani kamini bilganmen! Sen
emas, kamini bilganmen! So'zinni angladingma, Abu
Rayhon!

Beruniy belatayur bobini tam qilib:

— Bu so'zga kim izonadi, ustod? — deb so'radi. —
Ri'osiga kamining nomi bilgan.

— Yo'q, faqir uning nomini o'chiqanmen. Ne
chori? Gurangidan kelgan munofiq bir hamyatiniz,
sababi baxillik, ig'vo qilinish! Yodingda bo'lin — sen
yoshen, Namozu esan, yoshinni yushab, oshinni oshab
bo'lganmen.

— Ustod!

— Basi! — chiq! to'satdan o'kidagi qora qung'orni
olib, yerga gusillatib urdi. — Agar bu tilginni bino
keltirassang bergan ilimga rozi bo'lmanmen!

Beruniy uning boshini ko'rib, qoni qung'ordan bir
qitman sur ichdi, hamon ko'z oldida turgan to'rtta Gorni
laydamoqchi bo'lib yana ko'zini yumdi, lekin bu voqea
go'yn o'n uch yil avval emas, xuddi kuni kecha bo'lib
o'ngosidagi, sira nigohi o'kidan ketmas edi.

Ustod, egnida oq katan kabi unun bo'z yakkak-
yalang bosh, yalang toyoq bulund dor tagida turipti, tagir
qatilgan ulkan boshni bulund ko'turib, ko'krak kimb
turgu, osiyidna chelhasida, ko'kka tikilgan o'kir
ko'zlarida na qo'ngur bor, na letinib!

Ami, osmoni falakni zir titirigan nog'onlar gum-
barayu kamay sadoati oshida darvoza ochilib, saroydan...
bir yomali vaziru vazari, bir yomida qozi Sayid, sulton
Mahmud ko'rindi. Qilich yalang'ochlab, dor o'parnagan
yuzlaricha sarbozlar qarshovida sulton dor to'parnidadagi
ulkan marmar sapaga chiqdi, chiqishi bilan Ko'chki
davlat maydonini zir titirigan nog'onlar gumbuzi,
osmoni falakni larozna beltirgan kamay sadoati timb,
dengizniyu guvillagan olomton birin: so'z o'parnaday jim
bo'ldi.

O'shanda hisbdan chiqib, yana allomalar davrasiga
qo'shilgan Beruniy ikki ko'zi ustodda, kataril bo'lib
burar, u butun vujudi bilan ustod tomon talpinar, u bilan
so'zngber quchoqlashib vishlovshigi kolar, jami zamonda,
qandaydir bir mo'jiza ro'y berib, dor tagida turgan
ustodning zlv qilishini ko'kdan illojo qilardi.

Yo'q, Beruniy katgan mo'jiza ro'y bermadi, kamay
sadoati va nog'onlar gumbuzi to'stab, yig'ilgan olomon
suktirga cho'mishi bilan qozi Sayid o'midan tarib, va'z
aytdi. U adolat qilichini qo'lida mahkam ushlab, barcha

gʻanimlarni qatʼn oʻn qilibni shbu jahd etgan, kull
moʻmiatir mikammasi va hoi odamlar alzali amiri-
muslimni, sulton Mahmud ibn Subuhtegin aʼlo hazra-
larga harsid sanilar oʻqidi. Egnida tashkik libosi
boʻlinish qora libos, boshida oʻlibda ajb toylanag sur-
marang salla, qozul qazoz! Sayid hazratlarining ovozi
tohora tinajlashib borar, yagʻligan olomonni sehirlovchi
ajib otanglar kash atilib, maydon uzra bir tekis oqardi.
Lekin, buningoh, imom hazratlari erdi ilhomga kirib,
ovozni endi yuqori pardalarga koʻtarilganida dor tagida
turgan ustoz qoʻlmi betoqat silkitdi-yu:

— Xudo nedir, ay betavfiq? — deb xush qildi. —
Xudo — bu adli haqiqatdur!

Kutlitsaganda momaqalidroqday qaldiragan bu ovoz
Koʻshki davlat qarining yuksok tillakori pesthoqlarga
urtilib, oʻn barmbar kuchli aka sado berdi: — Adli
haqiqatdur?.. Savohi azim nedir? — Yetin-yesilar bo-
shini silamoqdur! Gunohi kabir nedir? — Sen betavfiq
yangligʻ ayshu ishrit va zebi ziyarat ibqida imofli di-
yonatni umuroqdur!

Ustoz har safar ovozi momaqalidroqday qaldirib
xush qilganida saroy pesthoqlar yuz barobar kuchli aka
sado berar, butun maydon — man-ki maydon, hatto
soyning u yuzidagi shafar, behabob koʻchalar, koʻcha-
lardagi rastalar, karvonsaroylar, qazalar — butun dom-
sallama bu xush, bu aka sado sehiriga mahliyo boʻlib qol-
gan edi. Goʻyu bu soʻzlar tashklayin oq kalfaga oʻralgan
yalang oysoq, yalang bosh bir alifomaning vaʼzi zmas,
gʻoyibdan kelintogʻan ilohiy nido edi!

Bu nido sehiridan birinchi boʻlib koziq quzzot hazrat-
lari boshiga keldi.

— Sipohkor qayda? Bu shukok soʻzlarni eshit-
moq — ginohi kabir emasmu? Oʻchir ovozini bu betar-
fiqqim? Oʻchir!

•Oʻchir! — sado berdi tillakori pesthoqlar. —
Oʻchir!.

Dor tagida qindoydir kush boshlandi. Ustozning
boshiga sirriyoq tashlandi, ammo shu juyt hamon det-

*Oʻqiladigan qisim — 104-105.

gʻanday qoʻyilgan olomon uzra yana oʻsha ilohiy ovoz
yungradi:

— Hay, ayshu ishrit azimda imoni aʼlqodini yodi-
dan chiqargan bunduq oyl! Soʻnggi kalomimni eshitguy-
seni! Xudovundil karim gunohlaringni kechirmaydi se-
ring! Qilchadan qon timgan senday mustabidni..

— Chop!

Qozini quzzotning hayqirigʻidan boshlariga kelgan
savvilar olomon tomon ot suadi-yu, hammiyoq ugʻdar-
arimlar boʻlib keldi..

Mana, oʻn uch yildiki bir mansum, bu ulamii
tuygʻu Abu Rayhonning xayolidan ketmaydi, bilʼaki, har
etlaganida koʻniga nim sanchilganday boʻladi.

O, ustoz, ustoz!

Mana Benariyning oʻzi ham esini tushidiki, haqiqat
qelaydi, Haqiqat yuʼlida kirmagan koʻchasi, yarmagan
yoʻli qolmasdi. Birda uni koʻkdan kama, birda ilm va aql
ilohidan qidindi, yana birda Qobus ibn Vashmagir,
Maʼmur ibn Maʼman va sulton Mahmud kabi hokim-
larni yoʻlga solib, haqiqatni qaror topiramani, deb
oʻyladi, birin, e volt, ustoz-aytgan adli haqiqat hamon
undin qochmoqda, shamat kabi, yorovoy shu kabi
tashqir bermay qochmoqda. U boʻliu umri hino boʻptiki,
-haqiqat deb atalmish bu savvilar qovib yuribdi.
Bilʼaki, tarsov kuni Unusary aytgan -neʼ-mati ilohiy-ni in-
kar etmay, uni -ebor- deb qutalib kema boʻlmasmidi?
Unusary kabi ogʻzi toʻlgancha oltin oshasa boʻlmasmidi?
U esa... hayhat, haqiqatni aytaman deb, mana, sovoq
goʻrda yoribdi!

Ilmdan uch-toʻn yil muqaddam, Hindistondan endi
qaytgan mahallarisida, bir kun sulton uni Koʻshki davlat
savoyiga chaqirtirdi. U paytlarda Abu Rayhon oʻzi qar-
gan mahalladan chiqmas, kechilari sayyoralar harka-
tm kuznar, kunduz kunlari Hindistondan olib kelgan
kiliblari va yozgan asarlarini tartibga solish bilan bund
boʻlard.

Koʻshki davlatga chaqirishdan bir necha kun avval
Buxoro yurishiga hozirlanayotgan sulton unga zoʻricha
ilzih, safar uchun sodatli mamlari aytib berishni top-

shirgan, Beruniy esa, munajjimlik ilmiqa ishonmadigan, bahona qilib, bu ishdan bosh tortgan, shu sahbdan saroyga otlanarkan, ko'ngli g'ush edi.

Beruniy berganda, sulton shoir Unsuriy kabi mac hayibozlar davrida o'tmar edi. Beruniyni jada sovuq qarshi oldi, hatto o'irishni taklif qilmay, darhol «maq sulda» o'ldi.

— Mavlono Abu Rayhon! — dedi sulton qovog'ini uyib — Yor-birodarlaring seni vatali zamon alboma deb hamda sato o'qiyillar. Sen bo'lsang... usiy banda neki topshiriq berib, o'zingni odatonlikka olib, ilimomimani rasl etasan!

Beruniy qo'lini ko'ksiga qo'yib ta'zim qildi.

— Bir qishiq qonimdan kechqaysiz, davlatpanoh. Aqli oqizim yetganicha valiso'ningiz xizmat qilmog'ga bel bog'laymanen. Ammo aqlim yetmussa.

Sulton o'irigan joyida betoqat toshanih:

— Biz ham sening aqli zakovatigani sinmasog' aytmadi chaqirlik! — dedi zaharavodlik bilan. — Boshingni ko'tarib atrofigingiz nazar sol, mavlono. Bu mashvartxonada qancha eshik bor?

— To'rt eshik, olampanoh!

— Beeskalle! — dedi sulton. — Hozir men o'mimdan turib, shu eshiklarning biridan tashqariga chiqaman. Sen esa... qaysi eshikdan chiqishini qog'uzga bitib, yostig'im ostiga qo'yasan. Topshiq, to'rt kirasan; top-masang... epingdagi to'nirgini yechib berasan! — Sulton shunday deb, Unsuriyga yuzlandi.

— Qog'uz-qalam ber mavlonoq!

Shoir Unsuriy apil-tapil o'rnidan turib, hamon o'nada qoqaytib turgan Beruniyga qog'uz-qalam tashdi.

Beruniy bir qovog'idan qor yoqqan sulhonga, bir neqadir kinoyalik kullimshub o'irgan davra ahliga sinovchan tikildi-yu, to'satdan hamma narasini angladi: sulton uni mat qilish maqsadida chaqirtirgan! Qanday bo'lmisin — mat qilish maqsadida! Bas, shunday ekan...

Beruniy, qo'yo miyasida allaqanday pinboniy muvafiq idga tushganiday, ko'zlarini yonib, xotimning to'rt eshik va to'rt devorini ko'zidan o'tkazarkan, xayoliga

katilimgan bir fikr keildi-yu, shoirning qo'lidagi ulam-qog'uzni yulib oldi. U bir zum ham ikkilanib tirmasdan javobni am yozdi-da, qog'uzni to'rt bikklab, sulhonga qizildi. Sulton qog'uzni olib yostig'iga tagiga yashirdi, birer o'rnidan tarib tashqariga chiqish o'rniqa:

— Ustalar qayda? Chaqiring! — deb hamon berdi.

Darhol bu'sug'ada orboila va cho'kich ko'targan besh-olti odam payda bo'ldi.

— Amov qilib tomonidan tayniq ochinglar! Darhol!

Ustalar devorini tanqaturug' chopib, bir zunda odam sig'ulgan tayniq ochishdi. Sulton miyq'ida kullimshubganicha o'rnidan tarib tayniqdan tashqariga chiqadi-da, shu mahabiq qaytib kirdi.

— Javobni o'qi! — dedi u Unsuriyga qarab.

Unsuriy ham kinoyalik kullimshubganicha yostiq tagidan qog'uzni olib ochdi, ochdi-yu, tangi o'chib, serratib qildi.

— O'qi!

— Ja... javob to'g'ri-ur, olampanoh!

— Yu'ni!

— Yu'ni siz valiso'ning tayyor eshiklardan chiqmay, devordan tayniq ochiras emishsiz va shu tayniqdan tashqariga chiqar emishsiz, davlatpanoh!

— Yu' qulratimgani! — deb yubordi davrodagilaridan biri.

— To'n va shurob! — Sulton shunday deb amr qildi-da, yuzini teskarl turib: — Istasang... Hamma buloga aqling yetadi, mavlono! — dedi g'ijirib. — Istasang... Zoyicha turib, saodati onlarni aytib berilimi ham tobila-mayim!

— Olampanoh!

— Sertga intar, mavlono!

Darholoqat, o'shanda ham Beruniy qilimgan idam shoir Unsuriy qildi. Zoyicha turib, g'alaba kelimguvchi saodati onlarni aytib berdi. So'ng, Burovga litga borib, hachar in'onlar, sikk va tibiz boyliklar ortirib qaytdi. Beruniy esa... unce madhiyahoz to'qigan cha'pchokm hushqat deb, og'ni to'la oltin oshab o'rniqa uni intor etib yurpti! Undan ko'ra ul-«oc'mati shohiy»

Hindiston yo' Chin-mochin tomonlarda o'sadi, deb Umariy kabi ulug' martabalariga erisha bo'lmaydi. Bo'lar edi! Chunki... ul o'z ma'muri ijobiyasi topib kelgan-cha yo' sahlon o'laris, yo' elchining uzil... Beruniy bo'lsa... Mayli, hatmra in'lon, hatmra boyliklar o'sha madhiyalariga boyusini! U esa... uning o'chlon hitoyi bitis tasdi qoldi. U ham bo'lar ism, hitgan va bitmoqchi bo'lgan asarlarini nihoyasiga yetkazmoq. Shundan boshqa ozasi yo'q uning! Yozidini nizam qilgan bu kitob-lari orasida sited Abdusamad Avvalni bag'ishlagan risola ham bor. Ammo... nabot uning bu zig'u ozulari ro'yohga chiqmasmi? Nabot taqdiri azal ungi shungicha haqulifat bo'lar? Nabot a'itod va hitogari deb bu sovuq qal'ada tashaf qolib ketar?

To'qqizinchi bob

Vazir Abdul Hasank kiyik oviga Gardiz qal'asi yaqinidagi tog' oraliq'ini tantadi. Bu yerda, atrofi qorli cho'qqilar bilan o'ralgan daraslarda oqponlar, chiyabo'rilar, yo'ldandlar maikon qarsan, yozorida, tog' u toshlar usido yovvoyi uchiklar, muzlatni quloq-quloq asarlar g'alagala bo'lib ug'ib yurar, tog' etagidagi qir va say-lonliklarda esa, yosh kanizlaray lurkak, go'zal oshlar uchurdi. Tog' mahomi, sultonning padari bazarokvori amir Saboqtagina o'mad va saodat kelitgan ilobiy kiyik xuddi sho' vohida, Gardiz qal'asi oldidagi saybonlikda uchragan.

Amirning aytishicha, o'shanda ham xuddi hozirgiday bahor fasli ekan. Qaysi bir jangda muz'luhyatga uchragan amir Saboqtagin, — o'lsa ro'hibni shod etyar! — ko'ngli vaysin, yunagi g'ash, o'nda G'aratga yolg'iz qur-tayogan ekan.

Amir Gardiz qal'asidan chiqib, keng saybonlikdan o'tayotganida uning yo'lini uloqchasini rag'ashirib olgan bir o'is kiyik kash o'tibdi. Amir darhol qo'liga kimonini olib, otasiga chag'lanibdi, bitoq jag'i uloqchaga rahim

qilib, bolalik kiyikni tiriklay ushlagan ahl qilibdi-da, otasiga boshini qo'yibdi. Lekin ona kiyik tirikch bermasdi, ushlan toshga sakrib, bir zunda ko'zdan g'ayb bo'libdi, murr uloqchasi esa, qoclonmapti, ingichka oyog'chalari mayilish, ota yo'zda to'xtab qolibdi. Shundan amir o'ldan ushlab, dir-dir tiragan uloqchani epanga o'ngash olibdi-da, o'z yo'liga rayona bo'libdi. Bitoq sal o'tmay, orqada xuddi ona yig'itlay xali bir nido qilug'ga chiqibdi. O'g'irilib qarasa, boyog'i ona kiyik toshlar orasidan chiqib, amirning orqasidan murrab ketayotgan xmas. Amir uni tutib olish arzida yana ol olibdi. Lekin ona kiyik yung toshlan-ovbga sakrib, qir-taga chiqib ketibdi. Bu hol necha bor takrorlanibdi. Shunda amir Saboqtagin ona kiyikka rahmi kelib, ko'ziga yosh olibdi-yu, uloqchani qo'yib yuboribdi. Ona kiyik bolasini rag'ashirib chopqillaganicha tog'larga chiqib ketibdi...

Shu-shu, amirning bosida aylanib yargan qota bulalar to'zg'ib, ungi o'mad va saodat yur bo'libdi...

Kachin oqshom sulton bu hikoyani gapirib berarkan, qin-qil yutibdi, ko'ziga yosh o'ldi.

Ular sultonning sayxali shahistonida yolg'iz solib qatibdi, shul va toktoborlagi shaharning akariyati vobitirgan, darichalariga shoyi pardalar tutilgan g'ra-shin xohida allaqanday siri bir nih bolim edi.

Sulton, qoqariyak oyog'larini Abdul Hasankka uzala-tib, v'ot qavat shoyi ko'rtapchada yoshbodilab yutadi. Uning choqur bitgan mungil ko'zari burchakdagi qotuntir soylarga tikilgan, go'yo bu soylar omida padari bazarokvoringin avvali bor, go'yu sulton otasining o'li bilan shahotlashar edi...

Abul Hasank sultonning allaqanday siri hikoyasiga quloq solib o'tirarkan, s'rovi badani go'yo shunoli o'tmalaganday amirab ketdi. Keyin negadir yaqinda bosh vazirning beg'ida ko'rgan bolali kiyik yodiga tash-di-yu, bitdan ko'ngli roshlan toshdi.

— O'frosi olam! — deb xitob qildi. — Hozir ayni oz chog'il. Siz vali-ne'mat ham ko'pdan beri ko'stargizga shunoli tegmay, diqqatfosa bo'lib yotibiz...

Sulton, mingli ko'zlarini barchakidagi shirli soylardan
uzib, asdiq asdimiga qaradi:

— Hm... ovni chiqsak... osonlarni kelurmi?

— Insho'allo, kelur — dedi Abul Hasanak. — Ayni
huhur, bir o'g' bilan ikki qo'limi undur'g'm merqanlar
ber..

— Bas! Qushchilarga farmon ber: suyakli qom lochi-
nin bilan takatovkimen qoraboyirimni shaylaninlar!

Abul Hasanak o'rta kechasiyoq vaziri a'zamning
ko'rishiga odatan yuborib, uning boshli kuyigini so'rtib
oldirdi. Bosh so'ngi pastlarda Gardiz qal'asi atroflarida
ing'larida imom Ismoil G'oziy degan bir bezasizlik ushkon
qurgan, degan mishmoshlar tarqalgandi. Qundaydir
paydo bo'lgan bu inonimlar inon-ismol go'yo dordan
qochgan qullari qilang'iqosang'larini yengila yig'ib, sul-
tonga qarshi g'azavat o'lib qilgani emish!

Ammo, halaranchi, qamchisini qilib ketma ne-ne
hokimlar qing yil sayda qiladigan sultoni adolotiga qarshi
bir to'p jilduvroqni gadolalening bosh ko'tarib chiqishiga
inonimsoq qiyin, ikkilanchi, chit'yor chochlarini ko'rin-
qo'yimq munim. Abul Hasanak shunday qildi ham.
Ovni chiqishdan bir kun avval Gardiz qal'asi levarigini
pistonis shir yuz nafar usuri yubordi. Sulton bilan ovga
chiqadiganlar unini esa o'zi kishidan osdirmad, shir
ozuvida sultonning eng yaqin madimlaridan haqir bir
odam, shoir Unsuriy bor edi, adols.

— Ular shahardan chiqib Gardiz qal'asi atagidagi ko'm-
ko'k yuzi qirlarga yetgancha sulton sayohat amvadi
bovdi.

— Bu qilar tik qoylarga, qoyalar ko'z ilg'amas halam!
to'g'lariga usashib ketandi. Niliy osimni kabi ko'm-ko'k
bu to'g'lar tepasida, burgutlar malikon qurgan yuksaklik-
larida Gardiz qal'asi elar-alar ko'ziga chalmardi.

— Kim iliq, terak bo'yi ko'tarilgan oftoh pandoq
zaminiga allaqanday iliq bir mehr bilan nur sochur, go'yo
o'zi hayot bergan odam go'zalligidan zavqlanib, uning
muloymun kilib boqardi. Odam esa chindan ham go'zal,
ovloq to'g'lariga shir o'rtilgan qir va adalar yam-yashil,
gickinab o'lgan yovshan, shuvoq, kiyik o'zi va yovvosi

bedalar ozuvida mitti-mitti chitirgallar, natirmon ting
go'zataliklar, binashlu va chinchimolar yal-yal yonar,
o'lar ozuvida ko'ziga ko'yimlar qushlar sayur, havoni
yolg'iz, kakir, shuvoq va yam allaqanday g'yuldarining
ad'lar, xushbo'y hidi tungan edi.

— Sulton ipak pardalar bilan o'rtilgan tepasi ochiq
ozuvida chalqancha yotar, g'ir-g'ir shubudasi uning ochiq
ko'zini, taq oratigan yitak uning yuzlarini shir-shir-
yuz, shir-q' shirton buni sezmas edi. Uning g'angini nig-
iz ketilgan shubuday tiniq osmon qo'rida ko'z ilg'amas
yuksakliklarida solan so'zib yuzgan qam burgutlarida edi.
Go'yo bu mayin oftoh, bu tiniq niliy osimni, qullari
to'g'lar unni ista ushlab yuzgan bu burgutlar uning qul-
bidagi allaqanday hasratli to'lamni chertib, sayoilni qo-
yog'andir shir qochgan, sultonning hazin nigonda unga
yuz bo'lgan tizginisiz bir g'am mahrlangan edi.

Sultonning qarshisida o'rtilgan Abul Hasanak uning
bozini yuziga ziqirab, Unsuriyga qaradi: «bir yo'limi
topib, ko'nglim ko'tar davlatimohning!» degan ma'mo-
da unni qildi.

Shoir Unsuriy qiziq hangomalar, kutgali voqealar,
mayyalar, ko'ngil o'ciginchi ushik rivojlar bovlida
ustas farang, shir bo'ldan amirshim'ning hammi
adalarlarida hamrob, hammi buzmi janshalarlarida hozir
noziri. Lekin hozir, olampanoh unga yuz bo'lgan g'ayri-
shiriy bir ma'yuslikka cho'mib yotganda...

Shoir Unsuriy vazir janoblarning chertma qon
mehrog'udek qip-qizil, chirovli yuziga hadikisib qonidi-
di, hammi ko'zlarining qo'laridek noziri, oppoq qo'la-
shir ko'ksiga qo'ydi:

— O'fobis olam afv ezinlar! Kaminaning yodiga g'a-
yirib bir rivojlar tushdi.

Sulton so'nik nigohini niliy osmondan uzib,
Unsuriyga qaradi. Uning chiqur boqan ko'zlarini yaralan-
gan qishining ko'zlariday ushik bir alam bilan javdindir
tuzardi.

— To'xta, shoir... Deydilarikin, nazm shir sudovandi
karimiga yuzin emish. Shir bo'ldan nazm shirini
dug'andur shayhondom shirgan emish..

— Shunday olampanoh!

— Shunday bo'lsa... ayt-chi, nazm bog'ning bog' buni! Olo taolo bu osmon, bu olam, bu parandayu dar-rudani-nechun yaratmish? Kim uchun, ne maqsidda yaratmish bu go'zallikni?

Shoir Unsuriy «yalt» erib Abul Hasanakka qaradi. Ammo vaqtinchi qip-qizil ko'lik yuzida sarosimadan boshqa fikrlar yo'q edi.

— Davlatpanoh! — dedi Unsuriy hayajondan dudqlanib, — Olo taolo bu osmon, bu qublar, bu go'zallikni buni bashar uchun, ya'ni o'z bandalarining ko'zini qiyovlantirib, dilini shod etmoq nomida yarat-gandir!

— Bandalarning ko'zini qiyovlantirish, dilini shod etmoq nomida yaratgan bo'lsa... nechun unga o'limni nivo ko'radi?

Sidoning mumloy sezg'ish yuziga qizillik yugurib, mongil ko'zleri allaqanday ichki bir isyonidan chiziqlab keldi.

— Hukmi o'lo shu emir, bandal eriz uning hukmiga itoat etmoqdan boshqa choramiz yo'qdir, olampanoh!

— Hukmi ullo! — dedi sulton alam bilan, — o'zing ayt etgaysen, parvardigori olam! Va lekin... Yo'q, shoir! Men sendan boshqa bir javob kutgan edim, sen esang— qozi inom Sayid so'zini so'zlading!

Unsuriy madad tilab Abul Hasanakka qaradi, biroq vazir hamon sarosimada edi. Umi aythi iktur ya kayfi safu bilan o'rgan Abul Hasanak bunday ebtigal, serjum-boq gaplarni birinchi eshitishi. Shu yuzin kamlargacha unga sultoni sulotining hammasi gaplari, bog'an har bir qalami, hatto o'yilgan o'yilargacha — hammasi ravshan edi. Ammo bu davozir darjda chalinibdiki, sultonning gap-so'zlari uni faqat che'chitadi, yuzigga allaqanday noonaq, sovuq g'ulur soladi, xolos!

Boz ustiga bu ov, o'zi o'yilab turgan bu qaltis o'v! Kim bilsin, bu ovchilar hammasi shuni Abul Hasanak ayl-gan tarafd qoyinsaqon qilib bato kelims oladilarmi yoxud «» ching'ida kutilmagan bir ishda chiqib qoladi-mi? Shayonga ustozlik qiluvchi bosh vaqtinchi qo'ibola-

aluvchi? Pistirmaga qo'yilgan ovchilar o'limi mo'jalla-gan paytda pistirmadan haydab chiqara oladilarmi yoki haydab chiqaramiz deb, o'zlarini bildirib qo'yadilarmi? Boringki, bildirib qo'yilmagan taqdirda ham bu qo'ibola o'v chiq sultoni ko'rib qochadimi yoxud odamga o'qangan, behahar maxshaq qochmay, turib oladimi?

Gardir qal'asiga yaqinlashgan soyin bu o'yilar Abul Hasanakning miyasida g'ug'on o'yinib, ko'nglidagi tabiihaga tabiihka qo'shmoqda edi...

Mergonlar qushovidagi soyabon arava gub keng say-honliklar, gub ko'ma-ko'k qular osha qilin archazir tog'lar bag'riga kirib berdi.

Haligina damoqqa gap-gup urgan yulpir, kiyik o'vi va yuvoyi yo'ng'ichiga atir emdi hitayta bina shu xushbo'y hki, archa hdi bilan alomahdi.

Anna, soyabon aravaga qo'shilgan yo'ng'a odar, asta yu'tib, tepasida bir tup sada o'qan baland qirga chiqdi. Qir ortida yana bir ko'z ilg'amas keng soyhonik ko'rindi.

Masturig tamoni quril tog'larga berib tutashgan bu behudud soyhonikning har joy-har joyda to'p-to'p gijunlar o'sar, ovloqda kumush tomlardak yuziragan jig'alalar ko'zga chalinir, archa pisthoni jo'natilgan suvo-rilar ko'rinmas, ular, ulidan, tog'ga tushlar omida pisib yotishadi.

Te'astidan sultonning.

— To'xta! — degan bo'g'ig' ovozid eshitildi. — Qora-bayirni qani? — sulton arava soyaboniga tirmashib, o'zidan dav tuedi. Tuva junsidan to'g'ilgan oq chakamon ichida usung qurigan terkafay baland bo'y-beni yam ham balandroq ko'rinar, bordan chiziqlab ketgan qisq ko'rlatida, batun vujudatida ilg'argi koch, ilg'arni iqtidor ham urar edi.

Yelkasiga qura lochin qo'ndirib oigan bosh qushchi o'yimsi qaldir'uch qarociday yaltillagan qorabayirni yetaklab keldi.

Peshonasiga ipak popuklar taqilgan, o'mrovi tila, osanalar bilan ziyatlangan qorabayir otin ardig'i-

ni chaynaguncha, betoqat yer deysinib o'ynoqlab turardi.

Sulton uzat, qo'qo'yin qo'llarini qayma tilidan yusilib, ustiga ipak gilanchi tashlagan egarga qo'ydi, ko'zlarini yumib, uzat pichilib tundi, so'ng qo'llig'idan o'lmoqchi bo'lgan Abul Hasanakning qo'lini olib tashlab, shunt bilan o'zini egarga oldi.

— Illoyo o'min! — shoir Usuriy ko'ziga yosh olib, oppoq nozik qo'llarini duoga ochdi. — Xudovandi kerim sizday dini ilohin homiyidan o'z inoyatini darig' tutmag'ay! Niyatnigiz mustajob bo'lib, ovangiz o'ngidan kelgay, bu o'nda pulari baxriko'ngiz ruhi sir olam-punohga madadkor bo'lg'ay, o'min!

— Illohi o'min! — sulton yuziga jutila tortib, to'sandan tirg'lab oqni boshlagan ko'z yoshlarini silirib tashladi-da, qonbayiriga qanchi bosdi. Ustz ham betoqat pishqirib turgan qorabayir, o'mingga apchidil-yu, qushday uchib ketdi.

Bir necha havo'kar sultonning ketidan chopmoqchi bo'lib, otlarini niqtashdi, biroq Abul Hasanakning «To'xta!» degan hayqirig'i bilan otlarining jilovini tortishdi.

Sulton tez uzog'lashib borardi. Egnida tuya jumidan to'g'ilgan oq chukmon, boshida qora hushiyali oq qalpoq, sulton, shakli qorabayir ustiga qo'lib olgan katta oq qarg'aga o'shasar, uzog'lashgan asyir bo' o'shasilik o'tib borardi... Ana, qorabayir por' yoqsuidagi bir to'p g'ujumdan o'tib, ikkinchi g'ujumga yugulishga boshladi. Ana, g'ujumga yetib ham borib. Shu payt... Yo'rib! Qonbayiriga qo'lib olgan oq qarg'aning oldida ikki qora moqta, biri kattaroq, biri kichikroq ikki qora moqta paydo bo'ldi-yu, tez uzog'lasha boshladi.

— O'min! — dedi Abul Hasanak, qovonchdan tashlab. — O'lloga shukur! Aotiralmi o'minlarning pok niyati mustajob bo'ldi! Bolali olu'!

Shoir Usuriy ta cho'kib, qiblagi qarab yer o'pdi.

— Fayzi ilohiyning alomati bu! Xudoga shukur! Sultonni salotning nido'i darpo'i ilohiyga yetib borindi!

Ana, qushlay uchib bonyo'rgan qorabayir oldinda lip-lip etgan qora moqtalarning birini qovib yetdi. Oqta qo'lib «oq qarg'» pastga egilib, uni ko'tarib oldi, lekin sil o'tmay uni yana qo'yib yubordi-da, asta o'tqaga boshladi.

Abul Hasanak arivodan ig'ib yerga tashdi, shatakata turgan arq'amoqlardan biriga sakrab minil-da, uzog'agi g'ujumlar tomon o'tardi.

«E, yaragan egam! Nahot uning rejalar to'yobga chiqqan bo'lsa? U o'yig'andam ham ziyodroq, bekami ko'st, besatar tarzda to'yobga chiqqan bo'lsa! Nahot sultonni salotin bo'ishlardan keyin ham Abul Hasanakni ul betavfiq Ali G'aribdan past ko'rsa? Nahot bundan keyin ham vaziri o'zamlilik lavozimini ul sanasiz bittasidan unga olib bermasa?»

Sulton, otini asta yo'ttirib, yaqinlashib ketardi. Uning ko'zlaridan linqirib yosh oqar, bir-birini qovib oqqat yosh tomchilari keng yuzini seiday yuritib, oq o'ralagan siyrak soqoliga, soqoldan bo'yirga tomchilardi. Lekin sulton hami seomas, seza ham yashirmas edi. Sultonning ko'z yoshlari Abul Hasanakning dilida jo'shib turgan qovonchga qovonch, hayriga hayrat qo'shdi, shoir Usuriy esa, bil'aks, amiralmi'minini ko'rib ha'ng'rab yubordi.

— O'lloga shukur! Istiqbolning sayyifi fali bu, aflohi olam! Xayri iloh!

Sulton qo'lini ko'tarib uni o'txatidi-da, tomog'ini ho'g'gan yig'ini «qo'ls» otib yutdi.

— Sadoqati zohir vazirini! Darhol Ali G'aribga chapar so'llang! Insho'allo, hukangi fayzi ilohiy shubh yaqin kunlarda «Mozot-kalomsida g'aribo g'aribo va yetim-erilarga osh berilgay! Qoq bo'kiz, qinq tuya, qinq bira, qinq qo'chqor so'yib, qinq botmon gursah darda-payt. Hozir esa... hozir barcha mulozimlarga! — sulton yaqinlashishga jar'at etmay, uzog'roqda to'xtagan qonchilarga va merqandarga imo qildi. — Barcha mulozimlarga chapot kiyating, qo'y so'yib ziyofat bering!

«Sadoqati zohir vazirini! Sadoqati zohiri!» — Abul Hasanak haroma bilan bura'ar «ilohi o'min!» deb xush

qilarkan, to'rtidan tomog' g'of' bo'g'liganini arzib, boshini pajarqo'qg'li.

2

Peshinda boshlangan ziyofat namozi asuga yaqin tugadi. Qo'y so'yilib, hammaga chopon, shoir Unsuriyga kimzob to'n, Abul Hasanakka esa zarbof to'n yopildi.

Sulton gulam taga o'rnatilgan taxtirovonda yon-boshlab yozib, bu shodiyonni jamg'ina kuzatib, uning bilmas-bilinnimas qizillik yuzagiga yaloq yuzida allaqanday sirli, dohiy bir shu'la aks etardi. U gobo-gobo muz'iganday bo'lib, ko'zlarini yumat, shunda ngohi o'liga darhol gulam ortidan yuzurib chiqqan ona-bola oshlar ketardi. Sultonning ko'ngluni ravshan qilgan ichki shu'la ham o'sha daqiqada lop etib yongan edi... Bosib, sulton qonabuyirini qamchilab, bostirib borganida unu kiyik go'yo undan qo'ngimanday uloqchasi atrofida gir aylanib qoldi. Oyoqchalari mitti-mitti, ko'zlar katta-katta kutning uloqcha esa, ot dupurini esibgandayoq pildirib qochdiyu, onasidan o'zib ketdi. Ona kiyik avval uning ketidan asta choqqillab bordi. Biruq ce dupuri kuchaygach, shamolday uchib, uloqlashib ketdi-da, uloqcha orqada qoldi...

Sulton, dilida qizib bir nar, qoqsoyuk yujudida faoqakoda bir kuch, hamon tasir-hisar ot surib botar, u bilan uloqcha o'rmasi tobora qisqarmoqda edi. Nihoyat, uloqchani qasib yetdi-da, kechilmay chang soqib, ko'tarib oldi. Shu zahotiyoq yiroqlashib qolgan ona kiyik shartta to'xtadi, bir zumt joyida dir-dir titrab tushdi-da, asta-sekin onasiga qayta boshla-di.

Yu rati! Xuddi padari buznakvori amir Sabuqtegin aylagan sh bo'ldi! Derhaqiqat, ushbuholning xayri fali ha' Xayri fali!

Sulton hayajon ichida asta qizib, die-dir tiragan uloqchani yerga qo'yib yubordi, qo'yib yuborishi bilan dilida qizib bir chimg' «lop» etib yondi-da, vujudida o'zgacha bir holat, qandaydir sirli, dohiy bir holat sodir bo'ldi. Hatto o'ng baginidag' og'riq ham tappa to'xtab, ko'ziga qorovog' ko'ringan olam bendan yorsib ketdi.

Shundan beri o'zini onadan qayta tug'lgan go'dakday his etmoqda. Tog'lar bilan o'ralgan bu keng saybonlik boyagidan ham keng, boyagidan ham tinuq, archalar badi boyagidan ham xushbo'y, qorli cho'qqalar boyagidan ham yuksak, odamlar esa bir-biridan yaxshi, bir-biridan mehribon ko'rinib ketdi, sultonning ko'ziga. Hatto peshundan keyin sevilib yug'a boshlagan yomg'ir ham uning ko'ngluni xira qila olmadi, bo'aks, bu ilg, mayin yomg'ir ham boyagi bolali oshu kabi ushbuholning yaxshi alamati bo'lib tuyuldi. Ha, padari buznakvori Muzaffar amir Sabuqteginning chehrasida valilik muhri bor edi! Shoshik' lishkarboshining o'g'li Sabuqtegin-Sayhan' bo'ylarida bo'lgan bir jangda namoziyalar qo'shiniga asir tushib, Buxoro bazarida sotilgan. Uni sotib olgan qizil-lob Buxoridan Baluga yavov haydagan. Savdogar shunday berahim-beshafiq ekanli, otaxining oti yo'l ushbuiga dosh berolmay yiqilib qolganida, o'lgan otning egar-jah-duqlarini ham qulining yelkasiga yuklagan... Shunda, bu azobi ushbulardan hoddan ketib yiqilib qolgan padari buznakvori tash ko'rgan, tushida Xizr alayhissalom ayon bo'lib, bu ushbularga dosh berishini, tiki, oxir-pinovar-dida unga siodat yor bo'lishini aytib, us fofila bergan. Xizr alayhissalomning bu fofilasi mustajab bo'lib, Balu bazarida padari buznakvorni amir Alptegin sohib olgan, Alptegin, — olin unga o'z dargohidan jay ato qil'ay! — yosh g'ulami Sabuqteginiga mehri tushib, un o'ziga mahram qizib olgan. Shushu padari buznakvoring qori kutlari orqada qolib, usqir unga kulib boqqan. Yash tudimning mazdagi va shodiyatiga amin bo'lgan amir Alptegin bu bevafo shunyuni yerim qoldirib, u boyig' shunyoni muharivar qilmoq kuni kelganda, un, ya'ni sayakli lishkarboshisi Sabuqteginni o'z taxtiga voris qilib qoldirgan.

Agar amir Sabuqtegin o'z xo'jas' amir Alpteginning bergan uszmi oqlagan bo'lsa, sulton Mahmud o'z padari buznakvoringni tazini oqladi. Amir Sabuqtegin tugzan

davlat surhidagi o'rin boraib kergaytirdi, mustahkamlas-
di, unga meros qo'lgan G'azni muhojiridan butun to'yi
zaminida qo'salikkida tengisi bir shahri muhojiriga aytan-
tirdi. Bas, padari buzrukovining ruhini shod etgani
uchun, mana, boshiga og'ir kalfar tushganida, uning
sivdi sultonni qo'ldi, o'zi ilmosida otasiga ayon
bo'lgan fayzi ilmiy urgu ham ayon bo'ldi. Shoyad
padari buzrukovning hushida namoyon bo'lgan Xir
tayy'ambar uning ham tushiga kama, unga ham oq fosi-
ha berdi.

Sulton, g'oyat aushvag bir kechida ko'zi ilingan
edi, sojadiga o'ram berib, ko'ngini muasavir qilgan bu
ergu o'yilar tashida ham devon etdi. Har qalay, allaqan-
day tiniq kuylar, aushvov anamshilarning dilrabo
qo'shiqlari qalq'iga qo'shib, ko'ngli yana ham ravshan
tortdi. Sulton bu kuy, bu dilrabo qo'shiqlarni toshad
eslatishiga seyyor edi, huroq to'shatan ularga allaqanday
dag'al ovolar qo'shildi, o'zigan taxtirovon qat'iq silan-
ganday bo'lib-yo, ahus bilan ko'zini ochdi.

U taxtirovonda emas, aravada yotar, arava haligi bir
top g'ujum tagida emas, baland bir qir yonbag'ridagi
qo'shaloq chinor yonda to'xtab turardi. Yomg'ir tinagan,
yukaq qorli tog'lar ustiga yombodilgan uloh chinor
yaproqlaridagi biltur toshchilar bilan o'pishib o'tyotir,
otam iliq nur seliga cho'milgan edi.

Sulton hayrat bilan yon-vertiga qaradi. U soyabon
aravada yolg'iz yotar, yosida Abul Hasanak ham, shoir
Usuriy ham yo'q edi. Chinor tagidagi eshitilayotgan kuy
va qo'shiq asta tindi, faqat tarbur ovoz yana birikki
marta doring-doring qildi-da, u ham o'chdi.

— U zot o'liy Malikal davlat bo'lsa, kammani kam-
tatur Malikal sharob bo'laman!

— Malikal sharob emish! Yo'ldan dal bo'l, tentakl
Bo'lmasi hozir navkarlarga firman beraman — oyoq
qo'lingni beg'lab, chinor shuciga usadilar!

— O'larn! Shu aqli farosat bilan sulton Mahmudga
yuzir bo'ldilarni jacoblar! Malikal sharobni doqqa
osadurg'on bo'lsa, yolg'iz Malikal davlat osadi.

«Qutlug'qadam»

Nog'ibon sultonning yodiga botalik va o'rnamlik
chog'lar tushdi. Suyukli midini Qutlug'qadam bilan
Abbon soy sohilida kush tushdi, mengulik va chusun-
dazlik bobsida o'lishib yongan oilari shop- etib ko'z oidiga
kelib-yo, uloh tariday iliq bir narsa yuragini yozg'ni
silab o'ldi. U beidiyor boshini yostiqdan uzib, ipak par-
daniy chetini ko'tardi.

Arava oldida boshiga eski qalpoq, zingira eski qora
chakmon ko'gan, soch-soqoli o'sib, palak bo'lib ketgan
devonasifat bir kintga Abul Hasanak bilan shoir Usu-
riyning yo'rlin ko'sib turardi. Yo'ldan nariroqda, bir-biri-
ga chirmashib o'agan qo'ah chinor tagida esa bir guruh
mushshoqlar o'tirishardi. O'ranga yuzilgan dastiravonda
ikkita aum ko'zga chalmardi. Mushshoqlar, birining
qo'lidagi g'ijak, birining qo'lidagi setor, birining qo'lidagi
nay, koldar to'nli darvash bilan Abul Hasanak o'tirishi-
ga «jangi jald-ni jingini kuzatiblar, bu daharaki jang
ularga katta zavq berayotgan bo'lsa kerak, hammasi il-
jaygan, hammasining og'zi qalq'ida.

Bu mazurax sultonning dilida ham favqulodda bir
zavq uyg'otdi. U soyabon aravaning ipak pardasini shari-
ta yuzib oldi-da, asta o'rindan turti:

— Hoy, sultoni salotingga yo'ltaralik qilishga jur'at
etgan kim? Qutlug'qadam? Yo tarha! Men seni allaqan-
chon asti a'kada aysh qilib yuribdi devon, hamoz bu
bevalo dunyoda ivish yarbhenmi!

Hammasi arava tomon burtilib qaradi. Malikal sharob
besit panisi bilan soqol bog'gan yuzini ishqab mag'am-
birama ishtaydi.

— Ne chora, unirlimo'manio! Beg'iz Erni ham biz-
day g'arab g'araboga emas, sizday sultoni salotlariga
istagan emish! Inshamin, u dunyoga shushib ne qilamiz?
Undan ko'ra faqatlar dunyosi bo'linish bo'lmish bu dunyoda
ivish yuramiz ma'qul emasmi, amiri kaloni? Bu kun
navro'zi olam! Qani, g'arab dastiravonimizga mashamat
qilg'ayso, sultoni saloni!

Chinor tagidan «Navro'zi olam! Navro'zi olam!»
degan sushud xitoblar eshitildi.

«Navro'zi olam! Yo tsh! Bundan chiqdi hozir unga

zyon bo'lgan ilohiy alomat bejiz emas ekan! — Sultonning munhoy sur'ohi chelakni birdan yotirdi.

— Malikul sharob! Qani, o'shul dang'i otangni kimgan sharobingdan bir kosa keltir!

Malikul sharob darhol chinor tagiga yuzlanib:

— Hey, Bobo Setoriy! — deb chaqindi-da, ko'zini qilib, xushud kildi:

*Qo'ng'ir olib keliray, jax qo'ng'ir to'g'iray,
Musi shob'ini bu qonimga to'liq to'g'iray!
Qalbi kabi joshlar guldorimni olib,
Saxsiy xushimni, o'lim, mushkul!*

Chinor tagidan kuzdir hayrat bilan:

— Tasanna, Malikul sharob! Tasanna! — deb shoh qildi, ketma-ket uy, setor va g'ipaklar tarovar yatang'ib, allaqanday sho'x, o'yinchi kuy boshlandi.

Malikul sharob darvadagilar qo'lidan may to'la kosani olib, jumta mayg'ida kulimayganicha aravadan tashgan sulton tomon yuzdi.

*Gah shofdir har kuni,
Jondan azmat ilini,
O'vor-kuni bu dunyo,
Kotir balar u darvo'
Ferat, uzoq g'irimat,
Larong qilqon azimat!
Bosh har shovur xarib qol,
Bakam o'yash-kulib qol!*

Shoh Umariy to'ntidan oyoq ostidagi ho'l mayyaga tir cho'kib, sultonning etagini yuziga surtdi.

— Oshbu olam! Farishtalar oemin degan shunday munavvar kunda bu shakkokning so'ziga kirmang!

Shorning tavallosiga Abul Hasanakning midosi qo'shildi:

— Haq so'z bo, olampanoh!.. Bu tog'larida anuv imoniy tomon Isomol G'oziy makon qurg'an, olampanoh!

— Qiyos imon G'oziy? Ne deb valdiraysen? — Sulton qo'lini bir silatdi-da, noqahon yuragini chulg'ab olgan allaqanday yorag' to'y'uga bo'yashib, kosa to'la sharobni bir ko'taribda bo'shirdi.

— Ollu o'rali nuy etgan! Ollu oy bo'ldi, ko'nglim qorog'ni tunday zimistan eil, shu bukun bir chiroq yoodi!.. Abul Hasanak! — dedi u, to'satdan qiy'och ko'zlar hayrat bilan charaqab. — Hamamimga ijnat! Otarava bilan ikki nashar qolra bu! Fajr bukun shu darvesh bilan subhat qanmo!

— Darvesh emas, Malikul sharob! — dedi Quthig'qadam. — A'lo hazratlar! Malikul davlat bo'lular, kamim Malikul sharob bo'lames!

Shoh Umariy sendi jazasini toxtadi bu shakkok-degandek, umid bilan salimga qaradi. Biroq sulton g'alati kulimayib tavoz bilan bosh egdi:

— Bir qoshiq qonimdan kochgoylar, valine usulijnat etular, faqir siz hazratimning bir oniy subhatlarida bo'lum!..

— Marhamat! Malikul sharob davrasida shohni gado burabar!

Hanuz tizza bakkib turgan Umariy ko'zlarini mo'limah Abul Hasanakka qaradi, biroq sultonning odlatini yaxshi bilgan Abul Hasanak lom-mim demay otisroqda turgan nashkarlar tomon yo'naldi.

Kekun mashuhoqlar surtilib, salimga joy berishdi. Sulton, dilida hamon afib bir sho'x, eski namatning chetiga asu yonboshladi.

Yo tarbi! Oemog boyagidan ham tinq, harvo boyagidan ham musaffo, g'yohlar hidi — qo'qilar, chuchmo-nalar, bukoq bo'yidagi yalpirlar, yovvoyi ruyhon va archalar, qillar sathini oqrtagan yovshan va shuvoqlar ning aratash-quralash atri boyagidan ham o'tkir, boyagidan ham xushbo'y!

Biri oq tuygani, biri bo'taloqqa o'xshash ikki oq bulut ostida oq yelkantiarni estaruvchi ulkan oqqashlar juft-juft bo'lib norob yurar, ulardan ham yuqoriroqda, niliy usmon tagida, ulkan qora burgutlar ko'nga chalmardi... Mashuhoqlarning kechki ofto'bday tinq va harin musiqasi sultonning tashvi diliga sarvday yooq, eshingan sayin eshigtisi kelardi, Vo daerq! Nechun u shu bukun-gachs bu midzir go'zallikdan bebahra ekan? Ajabo, ulkan qirg' yil sultanat sebtobib, bunday go'zallikni

ko'rgan egas, bunday musqun eshitgan emas, bunday soadati damlarni boshidan chiqargan emas. Hatto unga eng katta zavq bergan anbar, Hindiston va Xarosan, Xarazm va Ilyon tojkorlarini bir jumla bilan zabun qilib, o'ldira tir cho'ktirgan chog'larida ham bunday zavqlangan emas u! Ha, u hindlar yotirdagi musqun qal'alarini bir zab bilan zabt etganida, to'g'rog' oltin va javohirlarni o'ziga olgan damlarida yoxud Jayhun bo'yiriga sarqanda qunirib, karnay va surnaylar sadoi ostida yur utingagan suvlarini bita-bita sanab o'tkargan o'ntarida mabdi ifitor to'g'usi uni o'z qanotlariga o'tqazib, go'yo nimoni falakka o'zib chiqib ketandil! O'sha damlarda unga dunyoda eng yozimli sado — jangovar fil-lar ma'nasiyu, o'lar dapuri bo'lib tuyular, g'olib qo'shin-ni — urta, ur, sarha, sur' degan suronli qo'zg'irg' bilan noq'oralar gumburidan yoqindil sado yo'q deb o'ylar, chunki eng go'zal narva esa qlich-qalqonlari muzaffar laskharnig g'olib tug'lari bo'lib ko'rimsiz! Endi bisha... u bilgan go'zallikda a'la go'zallik, u o'ylagan bundan o'n chandan ulag' baxt, g'arib bo'lsa ham, qindaydir beg'ahva, betashvish bir hayot bor ekan. Bunday tiniq comon, biri mayi, biri jubi bo'zalogga o'nalish oq bulutlar, bunday g'iyollar, kabi qarab to'ymaydigan yuksak niti tog'lar bor ekan!. Ana, so'parasida bolalik va o'qitirnik yillarining shabdi bo'lgan bir shax o'rtib-di. Boshida eksi tepok, egnida eski to'n... Biroq ikki-muz qaysi biri hastiroq? Bular no'yi zamini sir cho'ktirgan sahlo Mahmud G'aznaviyini yoxud o'zi yanglig' laqru haqirat davasida dilu-shlik bilan umr o'tkargan bo' darveshni?

Chashmaday tiniq, dilrabo kuy tobon avjga chiq-mozga. Bubo Setoriy boshliq so'ndarlari boshlarini egib, go'yo o'z kuylaridan o'zlar erib ketayotganday ko'zlarini yumib, tebranib chulabur, kelsa buki saychingun esa ko'm-ko'k ma'sum ko'zlaridan tajrib yosh oqardi.

Ana, ciboyat, key ham tugadi, tugashi bilan sulhon qorni ochganini sezib, qadini rostlab o'tirdi.

Dasturxonida birida may, birida sharbat to'la ikki sun, sunlarning yonida ustaga yovvoyi pivoz to'g'ralgan

bir birinchi surma, bir dasta arpa non va bir lagan yulpa sunmadan boshqa yegulik narsa yo'q edi. Lekin yulpa solingan tandir so'ma suvidan ham shirin, suvni og'zida erib ketar, hatto arpa nonni ham yigun sayin yegib ketardi kishi.

Mashbuqlar bir pivozdan sharbat ichilib, yana soboblarni qo'rlarga o'libdi, birinchi sharbat o'rniga bir kosa may ichgan sulhon to'satidan dilida sutibotga moylik sezib, Malikul sharobga yuzlandi.

— Agar taqdirim ijzat eisalar, mutriblarga tashakkur etib, bir non dam benak!

Malikul sharob haroq qoshlarini silib, tavorze bilan bosh egdi.

— Olampanoh bu kun itaga aziz mehmondurlar. Anzi mehmon vojibdur biz uchun!

Bu gapdan keyin mashbuqlar soboblarni chinogga sezib, o'rinlaridan turibdi.

Sulhon haqqatan ham yuzigida jo'sh urgan tryg'ularga o'z bosh itagida edi. Bukun uning ko'ngli tevhundir. Ezo tilaklar bilan to'lib-toshgan, shu nolda u vaqi yashu gapir ayilib, ezo o'blar qilgan kelar, hatto qilgan gunohlar ochun av' so'mashga ham tayyor edi.

To'vaddan, o'sozirik postlarida hindlar bazmixonasida bo'lgan mash'um janjal solimoning yodiga tashdi, tashdi-yu, tevhundir yomagi -shig' edi. Kim bisha, ehtimol hind malagi sabab, o'sha mash'um janjal bo'lmaganda, bosh to'parasida xayolga tolib o'tirgan bu darvesh bakan usung qali yoxud eng salohiyatli laskharboshisi bo'lar-midi?

— Biridarin Qutub'qadam! — dedi uldon, nogahon o'vot sumoniy qatirib. — Sabotli yoshlik, tamina senga o'rniz eze beraganim yodimdan chiqmaydi.

Malikul sharobning serajin, seranoq yuzida bayratga o'salish bir fide' azob bo'ldi. U solimonning alliganday shudga musabado bo'lib, g'alati odatlar chiqarganini eshit-gan edi. Biroq... bu so'zi, bu qilg'i! Eng yaqin adim-larni haydah yuborb, u bilan may ichib o'tirish! Bu talba-teskat gapari!.

— Mayli, shaharpanoh, o'lgan odiga salomat! Lek, yarani tiratmoqda foyda yo'q.

— Foyda bormi, yo'qmi, o'shal ish uchun siz so'raymen-sizdan. Beroqson pardaador, deydiyar. Ad' er, biridor!

Malikul sharobdan sado chiqmadi. Sulton shundan ham uning yuragidagi bitmas yurani qayta tirizdi. Ko'ngli keng o'ldim, u yuragida kek soqalmas edi, biroq bu yara, hamu jallab tirgan bu emal yara!

— Aah bel, — dedi Malikul sharob, miyig'ida kalim sirab, — kamina bir narangni siz farostim yitmaydi, amirion!

— Ya'ni?

— Ya'ni, ulla taolo o'z bundasiga shunday soq-zakavat ato qilibdi. Baniasi esa... nechan lumishu aqlu zid ishlar qiladi? Nechan fiqat boshiga muahhi tusig'as chiq'aridigani yaxshilik va egsaliki o'ylaydi? Nechan o'zi choh yoqsiga borib qolganlagina qigan gusoblanini, boshqalarga o'tkazgan jabr-sitamlarini eslaydi? Nechan?

Sultonuzg sharob tapni urib bo'g'riqqan yuzidan qoni qochib, yalpoq barmining keng patraklari ushbu pirtiradi.

— Meni choh yoqsiga bosti deb kim aytdi senga?

— Hech kim! Telha shoir, xayolimga kelgan telha gapni aytdim, xolos. Bir qashiq qumindan kechgaysiz, pashaboys odim!

Aminimo'minin chiqar tin olib, boshiga holatigina yomboshildi, yomboshilarkan, yuna artigan shahaday tinig' osomonga ko'ri tushib, ko'ngli yoridib ketdi.

— Sen ham kechir. Qutlug'qadam. Bikan fiqat g'ozayib bir bodisining shobali bo'rdim... gashu qal'at tushin ovga chiqqan edim... Neqaban yo'limni bolali bir osh keshi o'tdi. Kamina mu-bola ohuga ot soldim. Ohu shunolday uchib, tutqich bermadi. Uni qurib o'tib o'sham bo'lar edi, ruhsim keldi. Bolasi esa... qochibolmadi, uni ushbu o'tib ortimga qaytdim. Bir mahul oqamga burilib qaradim... — sulton to'stadan tomog'i g'op bo'z'lib, dag'al kishi hilan qaytib kelgan ko'z yoshlarini

ketdi. — butilib qaradim, ona kiyik feryod chikib, oqamdan eqasibib kishar! Ko'nglim yag'min bo'lin, uloqchani qo'yib yuborдимu o'z yo'linga narvona bo'ldim...

Malikul sharob nima deyshini bilmay talmovirab qoldi. Ajabo: ne-ne shaharlarni zer-zabar qilib kelgan bu to'libi muzaffar hita ohuning zarli nidosiga ko'ngli vovyon bo'lib, yun-yun yig'aydi!

Sulton mungli ko'zlarini yumdi, go'yo oldida sobiq qur' Qutlug'qadam emas, qo'l berib yulqigan pit' mardidi o'ringanday, uchi ovozda davom etdi:

— Yo'q, bu on-bola ohuning laqirga duch kelishi tejaz emas! Parvardigor olamning inoyatidan alomat bul Zesokim, padari huzukvotim ham boshiga muahkil natigan kundarda shunday bir ohuga duch kelib, uni go'yo yuborgan ekan. Shu sabab, amal yor bo'lib, azodat ofobi kilib boqqan ekan!

«E voh! Nechan bu muahbi shoh bunchalar adli imo'lgu kelib qoldi, desum, bo'rk ostida takya berkan-da!»

Malikul sharobning xiyol yumdogan ko'ngli qayta muahbi, boshini pashroq egdi.

— Nush qilisa, erta-birikkan! «Mozan kalom» qabrismada is chiqaramen. Qirg' bo'kiz, qirg' tuya, qirg' boyk, qirg' qo'chqor so'yib, qirg' botmon garuch damlab, yuriga osh beramen. Ilarcha beva-boshbolar, yetim-erolar, gashlar va yo'qullarga oqcha ulashib, cullar ruhani shod qilamen. Begonoh parvardigor, Qutlug'qadam! Agor, uchi bunda yoshlikda biravlarining ko'ngliga ozor bergan bo'lsam, endilikda, imshudlosh, savob ishlar ila, o'lo yo'liga sayr-ehson ila gunohlarimni yuvmoq niyatidaman!

Malikul sharob to'stadan ko'zlarini qaltiray boshlaganini sezib, ichida o'zidan bir kush qo'ydi.

«Ha, nechan ilonga ro'baro' bo'lgan baqaday qaltirayson, Malikul sharob? Qatriganda joning shirin bo'lsimu? Qo'rqma, biridor! Qirg' yil ko'nglingni kemirib yotgan shaklarni to'kmoq mavendi keldi. To'k bu shakllarni! Yo' boshing ketar, yo' utingdagi uvada bo'ling!»

Malik sharob kava to'la sharobni olib, bir ko'ta rishda bo'shlandi-da, sharobni ko'zlarini sezib sultonga qiy'ir qaram qildi. U zing ilhomli kelib jaravasi toza boshlagan edi.

— Kamina bir narsadan qo'rqaman, emir! Amirin qiziq tuyi, qiziq biyi emas, qiziq ming tuyi, qiziq ming biyi o'ysalar ham yetmas, poshahoyi olam!

— Qiziq ming tuyi, qiziq ming biyi? — sulton lom min demay qo'ldagi kosani to'ldirib may qo'ydi-da, go'yo Malik sharobga taqlid qilganday, uni bir sipqarishda bo'shatib, dasturxoniga otib yubordi.

— Lorim bo'la, qiziq ming emas, yuz ming tuyi va yuz ming biyi so'ya-men, Qutlug'qadam!

— Yo'q, ofitobi olam! Yuz ming biyi, yuz ming tuyi so'ymaq tugul, bir davlatlar, Osmo malikasi yanglig' sanaylar, Bog'i Firuz yanglig' bo'stonlar, tazinalari to'la gaplari, boratulari to'la kamizlari va tartokli bulun siltasatni sovarsalar ham kamlik qilar amim!

Malik sharob jahil otida bu gaplarni ayitidiga aytdi-ya, birdan hushyor tortib, sultonga o'g'riochi nazar tashladi. Amiralno'minin esa, xabo, dasturxon bo'lish o'rniga jingisa bosh egib o'tinar, go'yo sohig' qulining so'zlarining dilida inyon emas, yo'q, shuqar shah-nadomni og'otgan edi.

— Osiy banda, — dedi sulton, xiyol ovoz itirab, — Men seni tengsurin deb, yoshlik chiq'uzmaning shohidi bo'lgan aziz birodarim deb, yuzshi niyatlarimni izhuri izlas qilam, sen... tag'in dilinorlik qilding, sug'in gus'uhligingga borib, dilimni og'ritding, Qutlug'qadam!

Malik sharob bir zum aytgan so'zidan pashayimon qilib, doydirab qoldi.

— Ofitobi olam! Kamina... siz valine'ma amirining huzumi davlati belunda isrof bo'lumam, deb qayg'andim, xolos.

— Sulton, ko'zleri o'ti chiqqub, Qutlug'qadanga tikildi: — Zaharanda qizma, beravilg' Jahongirlik qilgan bo'lum... Obod qildim! Ha, hani odamda inson yo'q ikun, inson! Hattam mening qatiquq'lig'kim so'zlaydi. Va lekin... bu dora-siltasatni dora-saham qilgan kim?

Osmo malikasi yanglig' sanaylar, Ko'xki davlat va Ko'xki ma'mur kabi qarlar qingan, Bog'i Firuz yanglig' jannatmosam bog'lar yuzgan, Bog'i Ko'xki, bu bog'u bo'stonlari kim uchun qardim men?

— Kim uchun? Faqat uchun, g'ariba g'aribo uchun qargalar valine'ma! — Malik sharob qo'lini bigiz qilib, tepadagi g'ujumni ko'rnatdi. — Anov g'ujum otida nargan otatun to'ni gadoya bir qarasinar, amirim!

Sulton kutilmagan bir itoatkorlik bilan Malik sharob ko'rsangan imonga qandi. U yerda, bir tap try-benday bejirim g'ujum tugida bir pechta madhushqar davra qarb o'tiribdi, davraning o'rnasida otacha to'ni kekun bir darvesh qiyshangub rags tushardi.

— Bobo Xurmo Savdoyi deydiyar bu gadom!

— Bobo Xurmo!

— Ha, Bobo Xurmo Savdoyi! Poshahoyi olamning Bog'i Firuz o'rnida bu gadoning summonni bo'lg'usi edi. Amirin uni tortib olib, u'rgina o'shal jannatmosam bog'larini qardilar! Makomuz qolgan bu sho'rik esa, mana, yigirma yildirki, bemakon to'ntirib yuribdi! Amirin esa... bu bog'u rog'larini kim uchun yaratdim, deb g'endayadilar!

Sulton boshini xim qilganicha yana bir daqiqat jim qoldi. So'ng, go'yo kimgadir arz qilganday:

— Tiling zahar mening, zahar! — deb ingradi-da, besarajom bo'lib.

— Qaydisen, Abul Hasanak? Sarbozlar! — deb o'chqardi.

Soyabon arava yorada qaqquyb turgan ikki navkar qilchilarini yalang'ochlagunlaricha qo'sh chinor tuzoni tiftishdi.

Malik sharob, soqol borgan senjit yuzi hov'as yuzib, sultonga qaradi-yu, to'xandan vash-sirab:

— Yodiq'dam, sulton? — deb xotib qildi. — Yoshlikta, u'zing bilgan Alibon shul dahasidagi himlar barmommasida aydi qilib yuzing chog'larimni xotirigda barmu, amiralno'minin! Seving kosangini emas, mening kosamni qo'liga o'tgan uchun barmu o'tida qovayilib, u'n u'rt-yashur ma'sumaga qilib ko'targaning xotirigim!

Esingda bo'lsa, hilib qo'y, sultona o'shul noqosa...
Nargisabonu ham tash!

— Nargisabonu... hild noqosasi Nargisabonu?

— Ha, sen qilich ko'targan o'shul xitfa hamuz hayot!
Qo'larini mayib, bir umr seni qarg'ab o'tgusadir, amma
mo'lasini!

Sultona noqahon «ham» deb, o'ng buginini chingil-
ladida, xuddi bo'ron sindirgan kekak tolday ikki bukilib
qoldi.

Malikil sharob buni ko'rdi-yu, yuzidagi g'azab
xuddi suv sepgan gulxanday so'rib, tilida pushaymon-
ga o'shshah bir nassa uyg'ondi. Boy, atang! Yasohi
bo'lsin, yomon bo'lsin, har qalay, yoshlik yillari birga
o'tgan, endi esa... uziq ham o'limning qahriga yo'lloqan
bir bandal o'ziga bu so'zlarni aytmoqchiliklarmi?

Malikil sharob, no'zidan yuziga qattiq achishib,
hanuz ikki bukilib turgan adlusi tomon intilib, biraq,
shu payt qayoqlandir tasavvur ot uzib kelgan Abul
Hasanak bilan shoir Usmariy nazkarlarni u yoq-bu yoqqa
utib, sultoning qo'liga'idan olibdi. Sulton sekin ingrab
ularning qo'larida ositib qoldi.

«Gunohkor bandangni o'zing kechirgaysen, parva-
digon olam! Nechun u boya valodoe suzirning so'ziga
kemdadi? Nechun Malikul sharob atamshu bu shakkok-
ning gapiga kimb, uning kufri shahobini ikbdi?..»

Nazkarlar yordamida aravaga chiqqan sulton birin
holatlarib boshini yostiqqa qo'ydi, qo'yarkan, ko'zi
yana osomonga tushdi. Lekin boyagi arilgan shishaday
tiniq, nily osomon o'rtinga tabzir cho'zday zaminon bo'sh-
liqi ko'rdi.

O'ninchi bob

Beruniy bir recha kin harorat uchida alahlab yotdi.
U xuddi uzlukse yomon tash ko'rayotgan udanga
o'shsar, bu tushidan qutalish uchun bir «silkinib» uyg'o-
shib ketishga urinar, biraq uyg'onu olmas, uyg'ongan
paytlarda esa, ko'zini ochishga majburi yo'q, xayol oq-
mada jimgina suzardi.

Xayol esa, negadir, ehtimol yoshlik davridan o'rib,
keksalik martabaga qadam qo'ygani uchunshu, ko'proq
alaganxanday beg'ubor bolalik chog'lariga talpiradi, o'r
yuri tomon, loyqa Jayhan sohilda qad ko'targan Qiyot
tomon parvoz qiladi. Ko'zini bir zum yuzma Qiyot
chekkasidagi hammollar va o'tinchilar mahallasi, mahal-
ladagi pavadan yatsigan g'arib kulbalar nigohi olibdi
ko'ndalang bo'ladi. Kichkina Abu Rayhon esni tanibdi-
ki, kunduz kundan guzar do'kondolarining xizmatini
qiladi. Ularga quloqdan suv tashiydi, do'konlarini supu-
radi, haddushaharlarning o'choq'iga o'ti yoqadi, somnape-
larning somnalarini sotib beradi, kukullarning dastgoh-
larini aylantiradi, temirchilarning bosqonini bosadi.
Qo'lyoyg'ni chiqqon bu org'in, qoramtir bolakayni
hamma yuxshi ko'radi, chunki u arillar rostanida yurib
arab tilini, hindlar masaxida hind tilini, hatto bidir-bidir
so'zlarini hech kim uqolmaydigan chin savdogarlarning
tilini ham tez hilib oladi va bepul, beg'abu ilimochlik
qiladi. Kechqurulari, kun betib, qosh qoraygan mahal-
da esa, Jayhan sohiliga chigib, sahro tomon tikilib o'tin-
di. Bir mahal uqda chumoliday tazilgan odamlar
ko'rsadi, ko'rinishi bilan yalang oyoq, yalang bosh Abu
Rayhon ular tomon qashday uchadi. U na oyoq'iga
qashilgan tilan, na chog'iroshlarni osadi, chumoliday
uchib bosadi-yu, bir qashoq sazoz' tagida egilib, uzun
osonni do'qillatib kelayotgan qoqoyak ayol lug'riga
o'zini otadi.

— Mamejon! Sazozingizni menga bering, men
arqalaymen, mamejon!

Ayol yurishdan to'xtab, org'in qoramtir yuzidan
oqqan marjon-marjon termi artadi, ko'ng, sazozday
dag'al, qop-qora qo'larini o'g'lining boshiga qo'yadi.

— Mamejon, degan tilingingdan momong aylasin,
toychoq'im! Shu bir og'iz so'zing bilan yilkanidagi
yukimni yengil qililing, shuning o'zi kifoya, toychoq'im!

— Yo'q, yo'q, — deydi Abu Rayhon, momosining
qoqoyak, dag'al kaflarini o'pib. — Endi siz ayda o'li-

tasiz, momojan, men o'zim o'zinkashik qilaman! Siroq tashib, shafi boqman, momojan!

Ayilning bog'ini ko'zlarini to'xtatib qoqsa yoshga to'ldi.

— Yo'q, toychog'im, sen hech qachon o'zinkash bo'lmaysen. Kachin hufvofurushning do'konida bir afsona meni chag'irib aytdi: ullo o'y'limga tengsiz zakoval va midatiz sashohiyat ato qilgan, dedi. O'y'lugini menga ber, o'zingni shog'iri qilib olaman, ashog' o'rganaman, dedi. Sen o'qib afsona bo'lsen, do'konlarga mirza bo'lsen. Shunda momojan ham shirdan saraq tashibdan qatoladi. Sen ul afsonaning etagidan qatig' ishdi, toychog'im!

— Siz Abu Sahl Mas'hiyini zaytate! Ulug' afsona ul, momojan!

— Momojan degan tilingdan murong aylansin, toychog'im! Naxromiy dandan bo'lsa ham, yaxshi odam ekan ul Abu Sahl Mas'hiy, etagidan mukham ushul ushug, toychog'im!

— Abu Sahl Mas'hiy!

Ajab hot-ustod Mas'hiyini eslatib bilan Beruniyning miyasida go'yo zaif shunday miltirab tarqan nana «lips-erib o'chdi-yu, «yarq» erib bosqaz bir chiroq yondi.

Ayji bahor. Jayhim sobiliga tutashib kongan ulkan bog' ayini gahni kizgan. Bog' o'rnatilgisi ikki qavatli ko'shik xiyobonlarida kamalak rangli to'sunlar to'slanadi, daraxtlar orasida yorqoyi kiyiklar ko'zga chalinadi, cheralari nozik chiniy kashinlar bilan bezatilgan hovuzlarda bulutday oppoq oqqashter suzadi.

Yonib Abu Rayhon ustod Abu Sahl Mas'hiy bilan oq ayiqlarning momiq terilari to'xtalgan zinadan yurib, ko'zining ikkinchi qavatiga chiqadi.

Ustod, tokchalarida kappi-kunduz behisob shumlar yotgan uzun yo'lakning oxiriga borb, turmag'atir eshiklardan birini ochadi.

Devorlarga bog'u muzg'atir, olmaxon va suvsar mo'yinlari o'silgan, tagiga og va qova ayiqlarning yumshoq terilari tashlangan keng xonaning o'rnatida mallarag' soqolli ko'ksiga tashgan, ko'zlarini ko'm-ko'k bir cho'qir qatig' yostiq'larga uyanib yotushlab yotibdi.

Uning yonida ko'zlarini xuddi choling ko'zlariday mo'viy, amshoq yuzi bozordagi Hazor jonyalarining yuzlunday oppoq bir sohibjamol hisobcho't qoqib, dallatiga bir nisalarni yuzib o'tiribdi. Mehmonlarni ko'ngan sohibjamol dafar-qalamini ko'ksiga bosganicha, nazokat bilan yuzib chiqib ketadi. Chol esa mehmonlarni dasturxonaga taklif qilib, ustod Mas'hiy bilan o'z tillarida usoz sab-hatlashadi, so'zga. Abu Rayhonni oldiga chiqarib hisob ilmsidan surov qiladi. Sinovdan keyin usoz ketadi, Abu Rayhon esa savdogarning uyida qoladi. U hisob-kitob ishlaridan qatulgach, tun yarmig'atir o'z hujrasida musolau bilan shug'ullanib o'tiradi. Nihoyat, mutaladan uharctirib, eshik to'shukko cho'ziganida kumdir eshigini gurg-gurg uradi, ketmo-keri ziyol kishining «Mazzam!» degan zarli sidosi eshitiladi. Abu Rayhon o'rindan sakrab turib, eshikni ochadi. Osmada... oppoq qo'larida shir-dir titragan sham, Rayhona degan boyiqi mo'viy ko'zli sohibjamol tarasdi! Sohibjamol Abu Rayhonni ko'rib:

— Otam! Mehribon otam! — deydi-yu, yerga tiz cho'kib, yuzini kaflari omisiga yaltiradi, Abu Rayhon marmar zinlardan kiyikday sikrab tepaga chiqadi. Chol o'sha, dasturxat Jayhonga qaragan serhasham sonali qavat-qavat shoyi ko'puchalar ushida chidqancha yotir, ushug ochiq qotgan ko'm-ko'k ko'zlarida hayot so'ngan, dahani osilib qolgan.

— Boshga oqibom. Dafn marosimidan keyin savdogarning serhasham ko'shiki motam sukutiga cho'ngan. O'z hujrasida yana kitob musolau qilib o'tirgan Abu Rayhon qandaydir tarag'atiruz-ovozlardan cho'chib boshini ko'taradi. Bu tovushlar ikkinchi qavatdan, Abu Rayhonning hujrasini tepasidagi Rayhonabonu xonasidan eshitiladi.

Tepuda, Rayhonaning xonasi oldida... savdogar hayot vaqtida ushug eng yaqin mahrami bo'lgan bosh mirza hilan... yummolqan kelgan, ko'm-ko'k ko'zlarini go'dak ushug ko'zlariday ma'mun bir bakti tumuli. Esigiga suvsar pu'shin, boshiga suvsar itipak kiyib, belini oltin kamaz bilan bog'lab ulgan bu bakti — so'rab — ko'p-yillardan

keyin G'aznada puydo bo'lgan, o'zining nayi va atirlik do'konchilar bilan dong chiqqan Piri Bukriy edi.

Yosh Abu Rayhon uni tanidi. U mahabida baki Qiyot shahrining eng mashhur savdogarlaridan biri hisblanardi.

Bukri, qo'liga qandaydir qalin daftar, zulfini uzilib tushgan eshiki to'rt besh o'ziga tortar. Rayhona esa, dag-dag tirab uning ko'ngidan harardi.

Yoshlik ekan, qaynoq o'qirindik chog'ari ekan, Abu Rayhon nimta bo'layotganmi so'rab-sarisdinib ham turmaydi. Rayhonaning yosh bilan yuvilgan yuzini ko'radi-yu, avval bosh murza, keyin nimalarid deb taqirayotgan baktini garibonidan olib, marmar zinlar tomon otadi. Bosh murza oyoq ostidagi sip-silliq ayiq terisiga siq'ish yig'ildi, shorhabidan kelgan bukri esa marmar zinadan xuddi to'rtkaday gashburiab yumalab ketadi.

Becunay keyin surishtirib bila Rayhonaning otasi baktidan qarardir ekan, biroq baktini bu qarz emas, hatto choldan behush davlat ham emas, balki uning yolg'iz qizi, go'zal Rayhona qiziqtirar ekan.

O'sha kecha Rayhona Abu Rayhonning quchoq'ida yig'lay-yig'lay ushlab qoladi, erta tong da Rayhonaning misq bo'valaridan mast bo'lib endi uyqaga ketgan Abu Rayhon vahimasi qayg'irlardan uyg'otib ketadi.

Yo'q, bu — bosh murza bilan ayvor bukri ko'targan to'polon emas, Qiyotga nozabon bostirib kelgan Xozirmdosh qo'ndinlarining qiyog'ini edi!

O'sha tong Qiyot bekini qo'lasida boshlangan yung'm bir zumda butun ahaharga taraladi, chunki shiroda ko'tarilgan dovul yong'in uchqunlarini osmoni falakka olib chiqib, yun-yoqqa sochadi; ulardan ko'tarilgan shov esa ajdaho kabi dahadon-dahaga, uydun-uyga, do'konlardan ko'ngiga uskrab, butun-butun rastalar, saroylar, qo'ndiri yamlab yuradi.

Abu Rayhon qo'liga behush Rayhonabemi, boqqa qochib chiqadi. Jeyhon sohilida turib, Qiyot boshiga tushgan misdir olibni, go'yo bu bog' shuvoqday lovlab yongan do'konlar, intash rastalar, uylar, kurvonsaroylar,

qarijami o'z ko'zi bilan ko'radi, jahannom lehada qolgan odamlarning fuyodini, dumlar va yoflari yongan otlarning kishnabi, qo'y va echkilar, mushak va itlarning odam bolasi yanglig' zurl yig'imini eshitadi, ko'zida yoshi, yung'i qon bo'lib eshitadi.

Qiziq dunyo ekan bu duryol! Keyin bila... o'sha kecha nasroniy savdogarining ko'shki bilan birga Rayhonabemi shajida yongan baktirning ko'shklari ham harbar kuyib, harbar kul bo'lgan ekan!

Bemasning mayasida bazo'r milingun xira chiroq dip' etib o'chadi-yu, boshqa bir chiroq yonadi.

Bepoyon sahra. Tun. Hammayoq gulxan, to'g'ritog'i, so'niyotgan gulxanlarning asif shir'asi, go'yo osmon to'la yulduzlar o'sha oqshom yerga yong'itlar, yug'ilgani hududlar sahraga tariqday sochilib ketgan. Sahroda, yulhaday mil-milt egan bu gulxanlar atrofida uvula-juvada odamlar. Bular mag'ab Qiyotdan muzaffar Gurganga haydab ketilayotgan behush mahboslar. Ular, Xoyazn-shoh sarbozlar qusharida kunduz yo'l yurib, kechalari sahrada tumanadi, gulxan yugib tanishadi, ur qaynatilib, sarbozlar ulashgan zeq'ara nomlari tanovul qilibhadi. Rayhona tashqacha bir amallab o'zi yuradi, tasdan keyin chug'itikon va toshlar tilka-tilka qilgan oyoqlarini hosilmay, yig'ilib qoladi, shunda Abu Rayhon uni opichlab oladi.

Ko'kada ham, yenda ham behush yulduzlar milliraydi. G'ing'ir esgan sovuq shubadada so'niyotgan gulxanining zulf cho'g'ari tug'itrongina jimirilaydi. Abu Rayhon, utidagi uvada shakmonini sechib, behol dilidizib yotgan Rayhonaning ustiga tashlaydi. Shu payt qorog'ida bo'g'iq xiriloq yo'lal eshitiladi.

— Olo yo'liga bir tashlan nom!

Zinaton qarung'likda... egmga jildur chopon, bodida eski qilib kiygan polakrogina bir-kimsa puydo bo'ladi. Kimsuning soqol-mo'ylovi, qosh-kipriklat kuyib, yuzi sovuq bir niqobga o'sshab qolgan.

Gulxan yonida iznib o'tirgan Rayhona g'iloni ko'rib, o'zini Abu Rayhonning quchoq'iga otadi! Yo tash! Soch-soqol kuyib, qosh-kipriklat to'kilib, arvoqga

o'xshab qolgan bu kimsa... o'sha. Qiyos shafiqning eng badiiat kishisi bo'lgan bakti so'dogari edi.

Ha, taqdirning o'ymini qiyos etkan!

Ko'p o'tmay, Abu Rayhonning ko'z ochib ko'rgan sevgilisi Rayhonahoni olmandan o'tadi. Abu Rayhon Qiyot qiyatidan so'ng Gurqanini tark etib, Jurqonga, Jurqondan Rayga, Raytan Hamdonaq o'tib, mustafir yurtlarda darbdar kezib yurganida olmandan o'tadi. Darning yeg'ini yulagan bu bakti esa hamaz tirik, hamaz oyoq o'tida yivish yuribdi. Iyivish emish! Da'atdan ko'rgan kishi rahim qiladigan bu ayvov timov kuni kimsan. Honar ar-Rashid g'azmatidan yo'qolgan mustafir jvohirini ko'z ko'z qilib, undan Sadafibini so'radi. Kim bilsin, Abu Rayhon bu sovuq go'ra tiriklay ko'milib yotganida, u bakti bakti yeto'lusga yashirangan hisobiaz duniyasini sozlib, Sadafibini olib ketgandir ham!

— Yo alhazar! Bu ne? Tashvini, o'ngini? Ana, eshik tovatshaygana ochilib, Sadafibi kush kelib, Ma'yar quray ko'zlarida allaqanday hadik, yumaloq kusha yuzi hayajondan oqargan. U harir ipak durrai bilan yuzining bir tomonini xiyol yashirganicha Beruniyning yoniga o'tindi.

— Yo'q, hozir emas, o'sha kuni, mushavvadan bir Ann avval. Xatibegim kelib ketgan kuni bo'lib o'tadi bo voqea, lekin go'zo hozir bo'layotganiday ko'z ufidida turibdi. O'z so'zlarini ham, Sadafibining javoblari ham — hamma-hammasi quloqlari ostida qayta yongrayotganday bo'lyapti unga.

— Bilim, Sen qizim bo'lsang, Sabhu mening o'g'lim.

— Utulof! Meni... men sho'fikim qovimang! Deydimgazni ko'rmoq haxidan juda qiziqsang meni, juda qiziqsang!

Mana, o'shandan beri ochsa kuni o'tadi! Biroq Beruniy hamon kafida qizning isiq lablarini his etadi, hamon uning luzin, dardli ovosini eshitadi. Yo tashv! Unga ne bo'ldi? Bo ne o'y, ne orzu? Bilagadan kuchi, heftan qovvati kezib, bu sovuq go'ra tiriklayin tiqliganda o'ylaydigan o'ymini bu?

Beruniy yungli yovsh ketayotganday bo'lib, qora

qung'ondan bir qullum sur ichdi... Yo'q, hozir alimni o'yur payti emas, bunday o'yur bilan uniz ham o'tamib turgan yurakni tutar o'rtalaydigan payti emas!

Beruniy, butun iradani to'rtlab, sayotini boshqa tomonga burishga urindi. Hasiqatdan, sai o'tmay, nroymadagi ko'ngilni g'ash qilavchi kuz chiroq o'chibdi, shu'asi hisqatq boshqa bir chiroq yondir.

— Yana bepoyon sahro, Yana seriyadur, zimiston kecha. Yana gulsan hovlilib yomadi. Biroq gulsan yonida Rayhona emas, ibt Sona. Ikki jam chiqar sukubda.

Qiyot qieg'midan keyin ko'p yillar o'tgan, ko'p suvlar oqib ketgan, Jurqon va Rayda, Qobus va Vushmagir kush manman, kalondimog' bokitlar saroyida kechgan musofirlik yillar orqada qolgan, u o'z eliga qaytgan. Lekin o'z eliga qaytqoch turgan tizzat-ikimlari, Gurqan bokitini Ma'mun ibn Ma'mun saroyidagi «Majlis siazmo»da kechgan ma'ud dantlar, shirin aditafalar, qizg'in munozari va munshioralar ham — hammasi o'z intihosiga yetgan. Chunki G'azna bokitini sulton Mahmuddan firroni o'iy kelgan. Ma'mun ibn Ma'mun saroyidagi harcha adomalar G'aznaga, sulton saroyiga jo'natilmoq'i lozim. Sulton istagan alimlar orasida Abu Ali ibn Sino bilan usud, Mas'udiy ham bor. Lekin ulur sulton tilagini rad etib, Jurqon tomon bosh olib ketishga shd qilishgan.

Zimziye kecha, Osmot allaqanday masaffo, oppoq yuklurkarga ko'la... Jashun sahildan egan g'og'it shabada o'rtadagi gulsamni goh u yonga, goh bu yonga yelish o'ynaydi.

Beruniy bir Jurqon tomonlarida o'tgan musofirlik yillarini eslab, xamoshlamadi, bir bo'lg'usi jadalikni o'ylab, ul tortadi. Abu Ali esa, qandaydir yandir umidlar qantula parvar qiladi, u Beruniyini ham bupa ketishga undaydi. Boshqa tashvanni birga ko'raylik, deb yohvradir.

— Birgi bo'lishni men ham staymen! — deydi Beruniy xo'minib. — Dū dilindon istaymen. Ammo tag'in Jurqonga bormoq, tag'in Qobus ibn Vushmagir yanglig' bokitlar siazmatida bo'lmoq! — Yo'q, kamina alarmi ko'rib to'ygamman, arizem.

— Sulţan Mahmud-cha? — deydi Abu Ali. — Qobus ibn Vushmagirdan nesi afzal tuting? Yo Hindistonni Xurosonda qilgan qilmishlari yodingizdan chiqqimi, ustod?

— Yo'q, azzim, yodingdan chiqqani yo'q. Kamina G'azna bo'limni Jerjon bo'limidan afzal ko'rmaymen. Oq qarg'a, qora qarg'a — biri bir qarg'a. Va lekin...

— Yo'q, ustod! — deydi Abu Ali qizilib. — Hamma hozim bir xil emas, somoniyarlarni eslagil!

— Va ajabot Somoniyar Buxoro va Xurosonni qoniga belamaganmi? Ahli madaniyning bochiga kuffar solmagami?

— Sulţan? Amma, bilasin, bu ilmiy daryoda hamma namu nabiydur. Somoniyar...

— Yoshlik qilasin, Abu Ali!

Har qalay bu o'liy banda faqat yomontik emas, ko'p yaxshiliklar ham qilg'on. G'aznani o'bod etdi, ilm va nazm ahlining boshini tiladi.

Gursh ne kerak? Sulţan Mahmud bir makami vayrin qilas, ikkinchi makami o'bod qiladi. Bise ustiga sen ila mening har bir qadamenizni poylab yurganlar bo!

— Qochamiz. Pinbona qochamiz, ustod... Kamina kichik bir karvon bilan ahdfashib qo'yganimen. Mas'ozni Mas'udiy ham ketmoqqa bel bog'lagandur, ustod.

— Sizlarga oq yo'l, azzim! — deydi Beruniy. — Yo'laringiz bexatar bo'lsin, Men esam... yo'q, bir burgan jayimga ikkinchi maromta borishga na ko'nglim chiqadi. Abu Ali, na toqtan yetadi! Charxi fakak hali necha bor aylanib kelur. Nash etsa tag'in dydor ko'rsib gaymiz. Ko'rishmasak... rozi bo'l, azzim. Oraminidan yashil-yomon so'z o'rgan bo'lsa, kechirgaysen, inim!

— Siz ham kechirgaysiz, ustod! — deydi Abu Ali Qorog'ida uning «quli» etib yurishini eshitibdi. — Gurohkor bandi, gurohlik qilib ko'nglingizni og'itgan bo'lsam... kechirgaysiz, ustod!

Yillar o'tadi. G'aznaga kelgan Beruniy shahar chekkasida nasabona quradi. Solţonning farmoni bilan qurilishga Isfahon va Hamadondan bir guruh me'morlar taklif qilinadi. Ular Bemrosga Ibn Sinodan ilk maktab

keltirishadi, maktab bilan birga sovuq bir xabar keladi: Abu Ali bilan Gurganjdan chiqib, Jerjon tomon pinbona yo'l olgan ustod Abu Sali Mas'udiy yo'l azobiga dush berolmay, sahro qo'nyida jon tashim qilgan emash...

— Mana, bu mash'um xabar kelganiga o'n besh yildan oshibdi. Biroq Beroniy hama tuguzin bir o'y ezadi nechtun o'shanda Abu Alining nasabloni o'lmadim, nasablonini olganimda, ehtimol, cho'l bag'rida kelso ustodga imash berimishim, degan betadkan bir o'y ko'nglimni sustim, dilini vayrin qiladi.

Ibn Sino esa... mana, sulkam yigirma yildirki. Beruniy uni bir ko'rsam, deb ortu qiladi. Ayniqsa, Hindistondan qaytib, uning «Al-Qorun»ini o'qigandan beri bu ortu unga tirchilik bermaydi, goho uni tashlatida ko'rib chiqadi...

Kim bilsin, unov kuni Xatibbegim aytganidek, Ibn Sinoga maxsus richilar yuborilgan bo'lsa, ehtimol, kelib ham qolar... Yo'q, bo'vi barobar oltin va'da qilganda ham sulţonga siymat qilalga ko'nmagan Ibn Sino endi ham ko'rmaz. Bardi-yu, ko'nganda ham o'yetib kelguncha uning o'zi tirik bo'ladimi yo bu qo'l azobiga dush berolmay jon tashim qilalimi? Uni ko'rmay, uning o'z qo'lidan «Al-Qorun»ini olib, «Hindiston»ini unga in'om etish hasliga muayassar bo'lmay olamdan o'tadimi?

Yo tarbu! Bu g'am, tuzlay tuzib bu ko'z yoshi qaydan keladi? Boshingga bundan yuz barobar katta mushbarlar tushganda ham bu qadar ezilmagan eding, bu qadar buktinmagan eding! Senga ne bo'lib, Abu Rayhon?

Beruniy muayyidagi shaxshatni o'charib, tiniqroq shaxshatni yuqushga usozq urindi, biroq qaysi shaxshatni, oxir-pirovaridida bora-bora xiralashib qolar, ko'ngilidagi yong' esdaliklar og'ir notinch o'ylar bilan ulmashandi.

O'n birinchi bob

Sultonning tantuq vaziri Abul Hasanak antrilmo' minining shahistonidagi shirakayfi odamday gandi-ruklab chiqdi-da, salomonmadagi kursiga o'zini tushladi. Kimdir yo'talganday bo'ldi. Salomonxonaga... qizil Sayid kirib keldi.

Qo'ldagi o'q kahrabo tashch, egnida bo'y-bostiga yamashgan saforang jubbha, boshida salomonning salta, ikki yuzi anodday qop-qizil qori lazzatli kursida bema-jut o'tirgan Abul Hasanakka qarab bilinar-bilimmas bosh irg'adi-da, boqma g'ozday kekkeyib-ichkangiz kirib keldi.

Abul Hasanak huzo'r o'rnidan tunda, hano'r yo'tib salomonxonadan chiqdi. Shu topda u hech kimga dach ke-lishtu intartas, uning ko'ngli laqat bir narsani tilar — tezda o'z ko'shikiga yotib borsu-yu, ust-ustiga bir-ikki pi-yoda may ichib, sohsomada bo'lib o'tgan sovuq qaplarni xarofidan chiqarsu. Lekin qasddan olib, saroydan chiqadu bilan daryoda eng yomon ko'ngli odami — vaziri a'zam ali G'aribga dach keldi.

Ali G'arib, sanay uladagi xiyobonda, o'z g'ulomlari qarshovida tamar, ulardan narinqoda yana ko'ri nafar sayori ko'zga chalinar, bular Abul Hasanakning shaxsiy g'ulomlari edi.

Abul Hasanak darvozidan chiqishi bilan Ali G'arib yoshi ulag' va marabasi baland bo'la ham pildia-ganicha uning istiqboliga yurdi.

— Inim Abul Hasanak! Mastaholi ish buzilmis, degan gap bor. Siz bilan muahabatlashadug'on bo'yamash chiqib qoldikim, ilimom — g'arib kulbsamizga itilish etsangiz!

— Ne mastahol? — Abul Hasanakning ovozi shubha aralash sovuq talhid bilan yangradi. U bosh vazirdan hamisha hadiksira, bu qari to'ki uni sinash maqsodida chiqarayotganini sezar va bundan qo'rqar edi. Ali G'arib hani payqub chiqar ko'rindi.

— Qilo shohid, inim, amialmo' minining boshida-gi muahbat siz bilan mening boshimizga tushgan muah-batdir. Ilo, bu muahbatim olampushniga dushmulari dach bo'lsa, do'stlari qon yig'laydur. Ilo, bu siz x hush-qat xkan, siz bilan biz har-birimizga sayarib ish tut-mig' imiz darkor. Otga iming, inim!

Qonb qarayib qolgan, shahar hano'r nimgon garta bilan o'talgangiz o'tashar, har joy-har joydagi tashchomalar sira yulduzday elashlar ko'zga chalinardi. Shahar ko'chalari kimsizor, do'konlar yopilgan, faqat soy bo'yidagi ha'ri karvonaroyatidagina tungi siri buyot shohmalari sezilar, qo'rg'omlarda gulkan yonar, o'choq-lar atrofida odamlar kuyushalar edi.

Bosh vazirning baland qo'rg'on bilan o'talgan ko'shik sayning chap sohilida, Bog'l Firuzdan bir chaqim qay-da, sodagundar dahasiyning boshida edi.

Ko'shik darvozisida gulkan yoqib o'tirgan yasovul-lar barobar qilich yulung uchlab, yo'l so'ushadi, baroq oldinda ot chiqarib kelgan sardorning, «Vaziri a'zam janoblari» degan xitob bilan darboz qilichlarini shars-shuruq qonlarga orishib, otlarining jilovidan olibdi.

Nafis haroratni marmar bilan ziyatlangan ikki qavit-li muazzam ko'shik darvozidan ancha yiroqda, ulkan bog'ning o'rtasida edi. Hozir ko'shikning laqat bir nech-tagina darichalari yurug', qolganlari o'yib olingan ko'rday qonayib tarar hammisyoq suv quyqanlagi jumb, laqat bug'da, daraxtlar orasida qandaydir soxalar g'imir-lab yurardi.

Ali G'arib xuddi bosh vazir emas, Abul Hasanakning ilirlikor g'ulomiday oldinda pildirah: «Marhamat, azi-zim, marhamat», deganicha, xiyobon bo'ylab ko'shikka yo'l boshadi. U ko'shik bo'sag'asida qo'l qonushirib tur-gan sartavize g'ulomlar yonidan o'tib, ikkinchi oshro-nigh ko'tarilib-da, o'vug' qo'ldagi ikki tavagil o'ymakor shikni ochdi. Ilo — Abul Hasanak kutganidek, shohona jilovlangan xons emas, aksincha, faqirona bezatilgan chog'roq sona edi. Xonaning eshik va darichalariga od-migina ko'k darpuhdalar tutilgan, yerlagi palolar usiga

qizil bo'z ko'rpachalar to'rtalib, qizil boloblar tash-
langan.

Xonaning o'rtasida neri nu'matiga to'la zakka qir-
rah katta xonama namdi. Odatiygina sepol taqsim-
chilarda piya va budoni, asl va shirinalar, musibolar,
ilkan laganlarda to'g'day ayilgan bedona qovurmoqlar...

Abul Hasanak to'rdagi qizil bo'z ko'rpachaga o'tib
o'tirarkan, vuzni o'zining sonasini yutu bir ko'zidan
kechirdi, kechirarkan, maqulir bundan ishti'ot va
muqaddam sobuq hush va'ze Xo'ja Ahmad
Maymandiyga taqilgan ayblar yodiga tashdi. Sobuq bosh
vazirga taqilgan eng katta ayb — o'z munasibidan ko'y-
datarib, hovobsiz boylik orttirganlikida edi. Rod, uning
Esmon Xo'ja Ahmad Maymandiyning tilik' va tiliz
boyliklari hech kimga sir emas edi, chunki sobuq bosh
vazir aql va makrila yagona bo'lsa ham, boyligini hech
kimdan sir tutmas. aksincha, Osmon malikasi kab-
ki'kani seroyin, seroyidagi harami, haramidagi ezari
o'paragan kamalarni, yuqun zeb-ziyyatlarini ko'z-ko'z
qildirib, yaxshi ko'rar, to'y-hushumarda esa, topgan shir-
yoni shunoiday savitar edi. Ammo bo' so'xylilik, bo
vafakari namoyishlarning oqiboti nima bo'ldi? Sobuq
bosh vazirning g'asmlari, jumladan, Abul Hasanakning
o'zi ham Xo'ja Ahmad Maymandiyning taqilishida uning
ko'rkam qisqari, haramlari va haramlaridagi husudi
tergosa seroyinlari to'kach qimadimi?... Bo'kach qildi!
Abul Hasanak ham, sobuq bosh vazirning tugiga sir qo'y-
gan bo' mukkor Ali G'arib ham Xo'ja Ahmad
Maymandiyga «salamat xazinangni ching so'ldi, degan
ayb taqil, uni o'z yoyi, o'z o'g'i bilan o'ib qutibdi!...
Ammo... ilonning yag'ini yalagan bo' tilki Maymandiy
taqirikdan o'zi uchun katta xilina chiqaribdi, o' esa, hov-
lagina Abul Hasanak esa... bu-ildan hech bir sobuq
olmabdi!

Abul Hasanak bilan, bir qatartuti chumoliday bezor
ko'ringar, bu yun-yumaloq sonasimiz odam hammo
shahar, hammo mozofir bokimlarni qo'lga olgan.

Abul Hasanakning ismi bo'ldi
1777-1778 y. 11-12-13-14-15-16-17-18-19-20-21-22-23-24-25-26-27-28-29-30-31-32-33-34-35-36-37-38-39-40-41-42-43-44-45-46-47-48-49-50-51-52-53-54-55-56-57-58-59-60-61-62-63-64-65-66-67-68-69-70-71-72-73-74-75-76-77-78-79-80-81-82-83-84-85-86-87-88-89-90-91-92-93-94-95-96-97-98-99-100-101-102-103-104-105-106-107-108-109-110-111-112-113-114-115-116-117-118-119-120-121-122-123-124-125-126-127-128-129-130-131-132-133-134-135-136-137-138-139-140-141-142-143-144-145-146-147-148-149-150-151-152-153-154-155-156-157-158-159-160-161-162-163-164-165-166-167-168-169-170-171-172-173-174-175-176-177-178-179-180-181-182-183-184-185-186-187-188-189-190-191-192-193-194-195-196-197-198-199-200-201-202-203-204-205-206-207-208-209-210-211-212-213-214-215-216-217-218-219-220-221-222-223-224-225-226-227-228-229-230-231-232-233-234-235-236-237-238-239-240-241-242-243-244-245-246-247-248-249-250-251-252-253-254-255-256-257-258-259-260-261-262-263-264-265-266-267-268-269-270-271-272-273-274-275-276-277-278-279-280-281-282-283-284-285-286-287-288-289-290-291-292-293-294-295-296-297-298-299-300-301-302-303-304-305-306-307-308-309-310-311-312-313-314-315-316-317-318-319-320-321-322-323-324-325-326-327-328-329-330-331-332-333-334-335-336-337-338-339-340-341-342-343-344-345-346-347-348-349-350-351-352-353-354-355-356-357-358-359-360-361-362-363-364-365-366-367-368-369-370-371-372-373-374-375-376-377-378-379-380-381-382-383-384-385-386-387-388-389-390-391-392-393-394-395-396-397-398-399-400-401-402-403-404-405-406-407-408-409-410-411-412-413-414-415-416-417-418-419-420-421-422-423-424-425-426-427-428-429-430-431-432-433-434-435-436-437-438-439-440-441-442-443-444-445-446-447-448-449-450-451-452-453-454-455-456-457-458-459-460-461-462-463-464-465-466-467-468-469-470-471-472-473-474-475-476-477-478-479-480-481-482-483-484-485-486-487-488-489-490-491-492-493-494-495-496-497-498-499-500-501-502-503-504-505-506-507-508-509-510-511-512-513-514-515-516-517-518-519-520-521-522-523-524-525-526-527-528-529-530-531-532-533-534-535-536-537-538-539-540-541-542-543-544-545-546-547-548-549-550-551-552-553-554-555-556-557-558-559-560-561-562-563-564-565-566-567-568-569-570-571-572-573-574-575-576-577-578-579-580-581-582-583-584-585-586-587-588-589-590-591-592-593-594-595-596-597-598-599-600-601-602-603-604-605-606-607-608-609-610-611-612-613-614-615-616-617-618-619-620-621-622-623-624-625-626-627-628-629-630-631-632-633-634-635-636-637-638-639-640-641-642-643-644-645-646-647-648-649-650-651-652-653-654-655-656-657-658-659-660-661-662-663-664-665-666-667-668-669-670-671-672-673-674-675-676-677-678-679-680-681-682-683-684-685-686-687-688-689-690-691-692-693-694-695-696-697-698-699-700-701-702-703-704-705-706-707-708-709-710-711-712-713-714-715-716-717-718-719-720-721-722-723-724-725-726-727-728-729-730-731-732-733-734-735-736-737-738-739-740-741-742-743-744-745-746-747-748-749-750-751-752-753-754-755-756-757-758-759-760-761-762-763-764-765-766-767-768-769-770-771-772-773-774-775-776-777-778-779-780-781-782-783-784-785-786-787-788-789-790-791-792-793-794-795-796-797-798-799-800-801-802-803-804-805-806-807-808-809-810-811-812-813-814-815-816-817-818-819-820-821-822-823-824-825-826-827-828-829-830-831-832-833-834-835-836-837-838-839-840-841-842-843-844-845-846-847-848-849-850-851-852-853-854-855-856-857-858-859-860-861-862-863-864-865-866-867-868-869-870-871-872-873-874-875-876-877-878-879-880-881-882-883-884-885-886-887-888-889-890-891-892-893-894-895-896-897-898-899-900-901-902-903-904-905-906-907-908-909-910-911-912-913-914-915-916-917-918-919-920-921-922-923-924-925-926-927-928-929-930-931-932-933-934-935-936-937-938-939-940-941-942-943-944-945-946-947-948-949-950-951-952-953-954-955-956-957-958-959-960-961-962-963-964-965-966-967-968-969-970-971-972-973-974-975-976-977-978-979-980-981-982-983-984-985-986-987-988-989-990-991-992-993-994-995-996-997-998-999-1000

aynaga boy qizart abli undan zir tiras, birorta serijiy
aynaga katta in'omlariz salomat sarfoshini hatlab
o'zilas edi. Ajab! Unda o'z bo'y-bosigiga zid pinhoniy
bir aqidor bir rikim, bo kuch va mukrim hammasini
o' bopni bir maqulig, boylik orttirish mosodiga qara-
gan edi. Abul Hasanak buni bilan, har qalay bu bartol-
ning boyligi Xo'ja Ahmad Maymandiyning boyligidan
yuz barobar oshib ketganini sezar va lugun bo'lmay
ortiga uni ish qilib, boshiga sobuq bosh vazirning kuni-
ni solingan, deb yurardi. Ammo, e yoh, bu qart tilki u
o'ylagundan o'n chandan mig'ambur ekan, pinhoniy ish-
latning izni ham qoldirmay, hammasiyqni shubhsizdum
qilib qo'ydi. U bo'lsa...

Abul Hasanakni yolg'u qodirib qayragadir gundan
bu'lgan Ali G'arib, katta o'lmay, bo'yni ingizika, qom
katta shiriyli bilan idish ko'zariy kirdi. Ilish otinlay
ovlingan shufaqrang may bilan to'ldirilgan edi. Bosh
vazir meygida kumushin, tulus idishni tokhadagi
shamya tutib tomosha qilarkan.

— Qirq yil yetti lada yotgan bir sum mayim bo'
edi. — dedi samolandi. — Siz arizim sharafiga shu
sumni o'xtardim, imin.

— Va qabul Agar yangidastaman, jaroblari shahar
kumogini qizochi azim, deb bilur edilar.

— O'ls o'zi kechiray? Bikan o'itohi o'zining alvohi
mehmasini ko'rib jigar-bag'rim erish kordiki, ko'ngil chig-
gillatim juday yuzmoq-gamoh bo'lmay, arizim. Qart,
beriyani shufi. Solimni salotimga shufi beray. Iloh
imol!

«Chamni bu tin shakar, ichi zahar qart tilikning
issimon bir muddasni bor. Ehtiyot bo'lishoq dardkor»

Abul Hasanak o'ltinday to'ldangan shufaqrang moydan
bir ho'psib, peyilini qaytarib bermogchi edi, biroq
masallas shunday xushbo'y, shunday xushm'ni ediki,
imog'ildan «qutib» o'ib o'tib ketganini o'zi ham sezmay
qildi.

— Bey-ha-bay! Filhanqart, qirq yil saqlaboz!

Abul Hasanak bu pikanangina, ko'ppis yuz odamni
imidan yomon ko'rsa ham, undan dotin bo'lasizah yuta

di. Bajarilibiq bosh vaziri ag'larida ujar bir yozadan bosh chiqarishgan, lekin Abul Hasanak bu shirin zabon tuki bilan Xo'ja Ahmad Maymandiyga qarshi zandan til birketganida uni vaziri a'zam bo'ldi, degan o'y yeri udab tashiga ham kirmagan; aks holda til birketmas edi.

To'g'ri, amiralmo'minin uni, Abul Hasanakni o'z farzandidan ham yaxshi ko'radi, eng yaqin radidim deb biladi. Ilgari, bu mudabb vaasv dardiga girifor bo'lishidan avval, ush birin o'ltirish qilmas, Abul Hasanak sul-tonning hamma unjumanlarida bosh-qosh bo'lar, bazmi jamsharifida soqylik qilar, yaxshi so'zlar, radidiyalari, lufflari bilan amiralmo'minin ham, boshqa a'yonu boyonlarni ham tashrif etib ketardi. Shu boisdan hamma uni sul-toning eng yaqin muqarrabi deb bilardi. Endi o'ytab qanssa, sul-toning bu ilofatiga suyanib, ko'p hovliqibdi, ko'p dushmanlarning dodini beribdi-yu, ammo-lekin oyoq ostidan bu falokat chiqib qo'lishni xayotiga ham keltirmabdi. Uning nazarda, sovganar tog'i amiralmo'minin taxtda o'ltir qirq yil emas, tashad turmog'i lozim edi. Hayot, faqat o'ir bandalar emas, sul-toni salotinday «metin tog'» ham ahadil-ahad tarmsa ekan bu dunyoda.

Xonda qirq yil usir yotgan «shayton» o'z sham qili boshladi. Abul Hasanakning ichini yondirib, tomirlarida gi qonni jo'shatirib yabocdi. Bosh vazir ham miti ko'zleri artilgan xig'aduy yadillab, lo'ppi yuzidan naqsh otmaday tarum-tarum qizardi, birinq ikkala vazir ham gap boshlashga jur'at etoimas, xayollarida tag'yon fikrlarni jilovlasiga urush, hadet nusi ne'matlariga zo'r bersalar, «oling, oling-tashib, izzat-ikramda bir-birlari bilan masohabatlashardi.

Nisoyat, Ali G'arib, lo'ppi yuzini silab, cho'zilab ketgan sukutni buzishga jur'at etdi.

— Shik yo'q, otampantoning tilagini hech bir kimsa tarki so'ib qilmayduar. Amri postulo vijibdir. Davlat-porohit katta o'g'il amir Mas'udni emas, katta zurriyoti shahzoda Moshammadni valiahd deb fuvvo bergan ekan. — Ali G'arib tilining uchiga kelgan so'zini ichiga

yutib, so'pansida yonboshlab yotgan Abul Hasanakka ko'z qirini tashladi, tashladi-yu, darhol nigohini uzdi. Abul Hasanakning marosun etilgan ko'zlarida qandaydir yomon bir hodik jilva qilardi.

— So'zlong, so'zmay bering, taqiriltin...

— Yo'q, mening otchiqa so'zrim yo'q, — dedi Ali G'arib, darhol hushyor turib. — Shahzoda Muhammad diyonatli, mo'min-qobil yigit. Va lekin faqir amir Mas'uddan qo'rqtansen. Davlatpasoh uni toju taxtdan nastavo qilib, shahzoda Moshammadni valiahddin deb fuvvo berganda... siz bilan men kalamulloni qo'lga olib, qasam ichdik: Shik yo'q, qasamyod qilg'imimiz amir Mas'udning qilog'iga borib yetadigud!

Abul Hasanak to'ntulan shiddat bilan quddini rostlab:

— Muddao? — deb so'radi. — Bu so'zdan maqsad ne? Ochiq aytin, jamob bosh vazir!

— Yo'q-yo'yo'q! Hech bir niyatim yo'q! — Ali G'arib shesha-pisha pyofalarga moy quydi, quyarkan, ninjonpina moniq qo'flari titrab ketdi-yu, tilfarang shahzodan bir necha tomchisi oppoq damaroximga tomib, pashirang muqshar qo'yd.

— Siz yoshsiz, azizim, kamina esa, ko'p bahodirni ko'raverib, ko'sa bo'lganmen, imin.

«Belli, ana endi baq gapni gapirding!»

— Faqir sizni bu garib kulhanga taklif qilib, karaghlisi ochgan bo'lsam, boshimniga qilich kelginini serib qadam bu ishni Toki, bu qilich ikkimizning boshimnida tashbar turibdi! — Ali G'arib to'satdan ko'ziga yosh o'ldi. — Takror aytamen, imin, amri postulo sovg'dur. Va lekin... amir Mas'ud! Toju taxt deganda hech narsadan qaytmaydi u nobakor!

— Xo'p! — Abul Hasanak may to'la pyofetni somas-taga «taq» etkilib qo'ydida, kalfining orqasi bilan qop-qota bejrim mo'ylovini siladi. Uning sharoidan bo'g'naqun chiroyli yuzida, harim go'zallarining ko'zlariday katta-katta serkiprik ko'zlarida qandaydir kishini o'ziga nam eigovchi shiddat va qo'lyat zahir etdi. — Boshimniga ne'matshoh kelmasin... kamina od'ohobi olamning izmi ishtoyotidin chiqmasmen!

— Borkalo! — dedi Ali G'arib, xomiq qo'llarni ko'ksiga qo'yib. — Ammo... amir Mas'ud!

— Ota nizi — xudo rozil! Padari bursakvoit moroz bo'lg'on zarriyotdan xudo ham norozil! — dedi Abul Hasanak, silaqtanday jo'shib. — Bas! Amir Mas'uddan qo'rqmoq emas, qilich chaxslamoq dardkor, janoibi bosh vazir, qilich!

— So'zingiz to'g'ri, azizim, Ammo-lekan, o'zingizdan qular gap yo'q, inim, barcha inim, barcha lashkarboshularning amir Mas'udga islohiati hissiyidan.

— Yo'q! — dedi Abul Hasanak bo'g'ay, tahdidi ovorda. Uning uchlar barajang bejirim mo'ylovi dikrayib, ko'zlar ota-kula bo'lib ketdi. — Balki lashkarboshilar orasida fitna boshlar? Balki amirullo'minin olmandan o'tmasdan ushib, unga cho'q qarizh payida yurgan nonko'rlar bordur? Balki bu fitnating boshida vazir a'zam janoblari o'zlar turgandur? — Abul Hasanak, o'z so'zidan o'zi juftiboga kelib, o'ng qo'lin qilich dastasiga qo'ydi. Uning ota-kula ko'zlarida telhalik alomatlar zohir bo'ldi. — Agar fitna bo'lsa, bilib qo'ying, vazir a'zam! Faqir tirik ekanmen, ikki amirullo'mining cho'q kavlaa, o'zi shu cho'qga qulaydi! — Abul Hasanak, qilichning boshini ushlaguncha, o'rnidan turib boshladi, biroq tirib ulgurmad. Ali G'arib haqiqat qaydalgisi zid bir chaqqonlik bilan o'rnidan sepbilib tirdi.

— To'rt qo'lingni qilichdan! Yo' bo'zi g'ulamlarimni chaqqiraman! Qo'llaringga kichik urdirib, zindonga toshlaymen, teitak!

Abul Hasanak, go'yo o'z quloqlariga ishonmayanday, ko'zlarini katta ochib angrayib qoldi, dilovaygan mo'yloving uchlar siddi o'q yegan qo'ning qarotlariday pi-pir uchlayu, qilichning boshini qo'yib yuborb, ko'pachaga hohizgina yuqildi.

— Ka... kechingaysiz, salimeman!

U, parchi bosh vazirning firib bobida benazir ekaniini bilib ham, ko'nglining tapkariyada tani pisonid qitmas, mansaba, agar o'soydli kichiksa, uni vazir a'zamlikdan aq'darib tashlashga ham qarbi yetar edi. U endigina bu

yan-yumaloq, haqaloq odamning butun mushsh qadri-tai his etdi.

Ali G'arib, go'yo hech narsa bo'lmaganday, qayta joyiga o'tirdi, bo'g'ay tahdidi ovazi qayta imlayim-ushib, sekin davom etdi:

— Kamina sizni o'z iminday yaqin ushib, ko'nglimda-g dardlarimni izhor etsam, siz...

— Uzi, salim' mat. Yashlik qilam!

— Boshga qilich kelganda kishi yurak amriga emas, aq'droq amriga toyanmog' dardkor. Bilib qo'ying, inim, ne ko'p, siz bilan bizning dushmanimiz ko'p. Qo'lingizda qilich, belingizda quvvat bor ekan, silar sizga ta'rim bo'yo keltirib, iljayib tusadi. Qilichingiz qo'lingizdan tashib o'zlar qilich yalung'ochlaydi. Siz bilan biz amirullo'mininning qo'lidagi qilichlari edik. Yodingizda bo'lsa, yangi shoh, avvalgi shohning qilichlarini taq-maydi, bu'aks, ularni sindirib tashlab, o'z qilichlarini qaymasdir. Amirullo'minin, — ulla uning usvini usoq qur'ay, — bu bebulo dunyoni yetim qilib, ul dargohi lo-hiyi musavvar etadug'on bo'lsa, siz bilan biz o'sha kantiyoq eski qilichga aylansomiz. Bu mushaf fiqat biz emas, bola-chocalarimiz, nusi-nushimizing boshiga ham tushmas deb qo'rganem. Qo'rganem sabab, sizni ko'nglimni ochib, dardimni aytdim, siz esa... so'zinning «xudo-sini ushib, shendisini ushib»ningiz, inim!

Yo' darig! Bir qarshida lam va beso'nazay ko'rganan bu ko'zimizgina xossemiz odam, bir ochib oydan beri Abul Hasanakning ko'ngliga g'ulay so'lib, uyga berray kelayotgan gaplari gapirdi. Buni uning o'yalarini, uning yuzagini kemirib kelayotgan shubha va hodiklarni bi-bir sanab berdi.

— Qisadan hira shukri, ul takabbor hakim Ibn Sino hazratlariga yuborilgan arte Abulvalla Sariqdan mushaf kalmisi!

— Mudrif! Qochon? Ne mujda ketindi u?

— Mujda! — Bosh vazir o'yinoqdekkin o'g'zini yash kimoyi kullimirdi. — O, azizim, azizim! Mujda beba — kamina sizni bu klabaga chaqirib, bu so'zlaru so'zlab o'tilmas — edim! Taassuflar, bi'lg'aykim, ul

betavfiq hukimi davron, ehtiboting darogini ehitib, qochibdi! Bundan o'n sakkiz yil moqaddam olampanohga sifomat qilishni istamay, Gurganjdan Jurjonga qo'lgan bo'lsa, bo'shar ariz Abulvafoning darogini ehitib, Hamadondan qochibdi.

— Qaysi?

— Qaysi qochganini o'zidan berib so'raysiz, azizim! Abul Hasanak bo'lsiz vazirning zaharandisini ichiga yutib:

— Vay tavba! — deb yo'qimsi ushlab. — Davlatpanoh unga bo'yi barobar ganj va'da qilgan bo'lsa, tag'in ne kerak ul tikabber hukimga?

— Siz hukimni qo'yib, o'z ahvolingizni so'zlang, azizim. O'ttobi olamning so'zini ushilingiz. Ul betavfiq hukimni bir-ikki haftada huzur nozir qilmasak, siz bilan bizning boshimiz tanimizdan judo bo'lg'usadir. Siz esa hukimni so'zlaysiz!

Abul Hasanakdan sado chiqmadi. Uning esiga hozirgina sulhtoring xobzanasida bo'lib o'tgan suhbat tushdi, amimimo'nilarning bo'g'iq qahri ovozni qaloqlar ustida qo'yni yangrab keldi: «Tilyog'larnalik qilma, Abul Hasanak, bilasan — hazir yolg'on so'zga inonmaymen yo sen hazrat Ibn Sino bir haftada huzur nozir qilasan, yo men hammatigini duni had qilamiz!»

Abul Hasanak esa kiyik ovidan keyin yuksak ruhbar kutar, hatto eski raqibi Ali G'aribning o'rtiga vaziri a'zam bo'lubni usud qilib yuzardi!

Abul Hasanak «may!» deb, piyolasi Ali G'aribga uzatdi. Biroq ali G'arib may qo'yib o'rtiga padorib bo'lib, eshikni zichlab yopib qo'ydi.

— May ichishdan avval so'zimizning «berli»-ini ehiting, azizim! — vaziri a'zam yo' chlo'ningini kavlashurib, to'n bukhangur bir qo'g'oz oldi.

— Omadsiz ehtibotim Abu'vafu Saricdan kelgan esak tuf: «To'jo tasmizimning ko'zki, sultanotimizning zymati, ul sifobi olamning siltat-sakomatligini olfo taododan har baytu nahor tilab turibulsa, va hokazo, va hokazo. — Bosh vazir maktabni ko'z o'ldiga yaqinlashtirib, bir zum lablarini pichirlatib ichuki o'qidi-da:

— Ha, maoni! — deb yotindi. — Mana... «U sarvari saltanatning uyangan tog'li, to'ju tasmizimning o'qli idroki bo'lmish siz valime'matimga kutib nu'ham bo'lg'aykim, biz hazrat hazir Isfahondan imid ofobimiz so'rab, Teginobod muzofotiga kelib qo'ng'animizda ajab bir haqomatning shobidi bo'ldik. Shundaykim, shahar hozirida bir chehrani munavvar soti tabarrak o'zini hukim davron hazrat Ibn Sino deb, ta'rif qilgantar va ko'p ustalarining darolariga davo topib, ularning duoi saodatiga muhtamal bo'lgandar. Bi ajab hangoma kamitang qulog'iga yetgach, ul hukimi davronni o'z qarog'ohang o'ldirishga jazm etdim. Ammo, afuslar bo'larsim, kamitang bu litagatdan oqoh topgan ul olimni zamon bir kechada qaygadir gundon bo'lmish. Faqir yun-yoqqa ayg'oqchilarni safatlar qilib, so'ralashuridilar hamki, ammo danoq topmalmi. Har yoqqa es choptirib ketgan muhriklar oxir-pirovardida tag'in bi ajab xabar topib keldilar. Shundaykim, o'zini Abu Ali ibn Sino deb ta'rif qilgan bul hukimi hozir muhriklar ari, inchutun, G'azni muhriklar tomon yo'l olgan emish.

Aqlissa, bu g'aroyib hangomani siz o'lymaqam vaziri a'zam juvobulriga yetkazmoqdan moqod shokim, ehti mol, o'zini hazrat Ibn Sino deb ta'rifla tassif qilgan bu olimni davronni dorisaltomatidan sirtitirib ko'rsangiz va kamim topsangiz, o'ttobi olamning qaloqlariga yetkazsangiz. Kamim esa, poshboyim olamning nigohiga tushmoqdan qo'rqib Teginobod muzofotida, shahar qal'asi tashida qo'rib turibmen, ko'zim yo'lda, siz valime'matimning duoi salomatini kutib yotmoq damen.

Tovba! duoi joningizni qilib, g'arib qulog'iz va hokazo, va hokazo.

Ali G'arib, munchoqday mitlangan qisq ko'zlatni ustidan ush, so'zda toshday qotgan Abul Hasanakni qaradi.

— Xo'sh, so'zlang, azizim!

— Siz, — dedi Abul Hasanak, tili o'zida zo'rg'a aylash. — Siz... bu yolg'on hangomaga inonib, o'zini

— Bu Sino deb ta'riflagan soxta fihriyni kutarmoq niyatidamiz? —

— Axtarmoq! Kattina uni allaqachon topib, habs qildirdim!

— Abul Hasanak chiqishi ko'zlarini osh-kula qilib:

— Inchinin, — dedi hamsirab. — Inchinin uni olam-puzolga yo'rtari' qilmoqchisi?

— Yo'q! Hazrat Ibro Simoni avval qatmoq qilib, keyin aminimas' rasminiga yo'rtari' qilib bo'lmaz!

— Xo'shi? Xo'shi?

— Buning uchun hukim huzmatlarini muvofirlanga qo'shib darhol Tegnotobodga, ul xunkalla Abduvalfo-Sariq huzuriga qaytarmoq dardir! So'zga.

— So'zling! So'zlay bering, taqsim!

— So'ng ul hukimi horiqni o'z matbahalariga munosib ta'ayin dardaba ta'kitib o'tmoq lozim, qoniga shohini libozlar yopib, izrat-dromlar bays keltirmoq dardir. Ana shundan keyingina.

— Bosh So'zimizni angladim. Hammasi angladim! — dedi Abul Hasanak sevgidir rangi o'chib. — Maqullangiz.

— Bu yolg'on dardaba bilan yolg'on Ibro Simoni chun Ibro Simoga aylantirmoq! Chun Ibro Simoga aylantirib, sultoni salotiga yo'rtari' qilmoq! Yo'rtari' bu yolg'on odikor bo'lsa.

— Odikor bo'lsa! — Vaziri a'zam qo'lidagi pyotla to'la mayni qahr bilan derisiga qarab sepi, natqib olinday qip-qizil yuzidan qon qochib: — Bu yolg'on odikor bo'lsa, chinni toping! — deb o'shirdi. — Yo chun Ibro Simoni toping, yoki bu qovog' kalimgizni sayxali rahnamoqig' qilichiga natib bering!

Abul Hasanak qalbinig' qo'rtari' bilan bosimni chiqarib oldi, so'ng, go'yo hamma sohibini, dumsig'-firig'li g'urini — hammasi yodidan chiqqanday, ikki bukilib vaziri a'zaming oldiga ta' cho'kdi.

— Afs' eting, valime'mal! Befarosat istingizni ulv eting!

O'n ikkinchi bob

Nochul shogird sabbah hifiga tushgan «hukimi aminisi» Abul Shilqim Ibro Shilqimiy bi-tikki kumlayoq adoyi tintom bo'ldi. Zax va zimiston yerio'ldi, u yolg' dabo bo' yoqqa tapir-tupur yugurib, ko'z ilingudek bo'lsa oyoq qo'lidanda o'rtmalab yuguribchi yovuz kalimushlar «larvosha» o'tgan hur bir kun mang kanga tulidi. Uchinchi kuni Abul Shilqim Ibro Shilqimiy hayotidan huzumini umidini uddi, «sall o'rdim, bu sovuq go'nga tarklayin ko'midini», degan o'rga bardi, bardi-yu, qilib tomonga suda qilib, utoq yig'ildi. Biroq yig'li tam yungiga tarkini tassili berilmadi, bil'aks, ko'nglidagi eski shamli o'ylarni qayta qo'zg'adi:

«Kim senga hazrat Ibro Sino berilgan deb, bu qing'ir yo'rtari' kir dedi! Bu kumingdan behisbitar bo'li, miyasini segan o'shaki!» — dedi Abul Shilqim, o'z yolg'ida o'zi qosulib. U bir o'zini, bir mamomi vaddirab, unga pond bergan shogirdini so'lab, ko'kka tavdilo qizib, nechinidir bot-bot ko'z darvesh esiga tushar, nazrida, u hatol sovuq yerio'laning zim-ziyu barchog'ida turib uni kizik qiziyotganlay bo'ardi. Go'yo u yolg'iz ko'zim o'rtarib, qiqir-qiqir kular: «Ha, ul g'asoli minulluq! Qovosi shuyo bo'! Menga o'zki yomonlik qilgan bo'lang hammasi qaytqosdir, qaytib yoqungga yugurib o'sadur!» deb g'ol'dirar edi.

Qamashinieg' uchinchi kuni bu vaqot va sovuq vabomardan aqil chovayalshib, o'tingan joylari yig'ilib qoidi. Yig'ildanda bir lahm ko'zi ilim chiq'li, tapir-tupur oyoq tovashlarini eshitib, cho'chib ko'zini ochdi. Zam o'timoy, eshik zullalarining shagirdshiqri eshitildi.

«Yo paryardig'!» — ochiradi Abul Shilqim, tirnoq barchacha muzlab. — O'z hufi himoyatingda soqitqay-ten!»

Qo'sh tavagali zalvasi eshik go'yo kimgadir nola qilganday utoq g'ichirab, huzo'r ochildi.

Boysag'ada, boshiga yaltiroq mis dardulga kiyib, boshiga qilich taqib olgan novcha bir sarbar sham ko'tarib lotar, uning orqasida zarbufo'rdi yum-yumaloq bir

odam ko'zga chiqarildi. Eshik ochilishi bilan novcha arbob oqarib chetkilib, zarbob to'ri'ni yum-yumaloq kim unga yo'l berdi u esa qo'l qovushdih.

— Assalomu alaykum, hi... hakim hazratlar! — deb g'uldarida yurib eras, yo'q, allahqanday poldirah kelib, Abu Shilqim ibn Shahvoniyga ta'zim bujo keldi. — Hakimi zamon hazratlar! aly etsinlar! Faqir vaziri a'zam Ali G'aribni!

— Vaziri a'zam Ali G'arib? Amirano' minining sayangan tog'i Ali G'arib?

— Bir qoshiq qonimdan kechgaysiz, taqdiri olam! — dedi vaziri a'zam hamon qo'l qovushdih. — Navkar ahli-mi bilasiz. Bu ho'kizir bosh olish bobida ustasi faranga, ammo lufi karom ur, izzat-ikrom ne — fahmi farsadlari yetishmaydi. Shon-shuhratigizga munosib izzat-ikrom ko'rmasoq o'rtinga bu savat yerto'faga qamaganlar. Biz gumbuldar esa bu yumushdan bexabar qolibuz!

Abu Shilqim ibn Shahvoniy har narani kusa ham, hozirgina so'kkan ko'z yoshlari arshi a'liga bunchalik tez yetib borishini kutmasagan edi!

— Yo rah! Nahot munchoq ko'zleri anov shamday zulf miltish tagim bu qari balkimig so'zleri rost bo'lsa? Nahot mukur bobida bemazir deb nom chiqargan bu qari g'ula uning. Abu Shilqim ibn Shahvoniyning chin ibn Sino ekaniga zimma?

— Tasanno sizga, allomal zamon, taxanno! Amirano' minin siz hazratlarni lufilar taklif etib, Hamadon va Isfahonga eng mo'tabar zo'larni elchi qilib yuborgan edi. Siz hazratim bo'lsa... o'z ayu'ngiz bilan yurib ketibuz. Ofatiz sizga, hazratim!

Abu Shilqim ibn Shahvoniyning yuziga «shuv» etib, a'royi, bodanidan behisob chumushlar o'rimalab o'tdi.

— Bled! Hamma siz-suzurini biladi bu barto!

— Elchi... Elchingiz Hamadondan qaytdimi, taqdiri olam? — dedi Abu Shilqim va bosh vazirining yuzida bilanar bilimas zaharandani ko'rib, ichida so'kindi:

— Ho'ki! Ho'kiz bo'lmasang buni so'rab ne qilmen, gumrah!

— Elchi... Elchimiz shu fursatda Tegisobodda.

Isfahondan siz hazratlarni topelmay, tarvuzi qo'lig'ildan ushlab qaytirish!

Abu Shilqim ibn Shahvoniy yangi nafas olib, vaziri a'zanga dadilroq boqdi. Bosh vazirning labfarsidagi zimoyati tabassum so'ngan, to'lin oyday yum-yumaloq, qo'qiril yuzida sheksiz hayrat va chugur ehtiram ifodasi talah turardi.

— Ul oflohi elam har on, har daqiga siz shayx ur rais hazratlarini ko'rmoq va izzat bujo kelitirmoqni mushkoq-durlar. Va ikim... agar siz hazratlarga mo'qul va manzar tashva, biada bir muslahat ber, mavlono!

— Bosh ustiga!

— Kamina siz hazratlarga lufi karom tamanno qytirmoqdan boshqa maqadim yo'qdir. Iba, bu sizni shu bulum yaqin bir nosirofoga uzatsak. Siz hazratim esa bu-ikki haftadan keyin G'aznani munavvanga o'z nomingizga munosib shon-shaykat va izzat-ikrom da ta'drif buyurmagiz. Toki, biz fuqirlar sizday allomal daromni o'z shovrig'ingizga layiq tarzda qarbi olish va lufi olam va izzati ikrom ila ul oflohi olimga taqdim etmoq bo'ligi maymas bo'lak!

— Chin so'zmi bu yo burgaga tuzoq qo'ygan bu qut shovronning hayal nayvaganini? — Abu Shilqim ibn Shahvoniy vaziri a'zanga yer ostidan o'g'rincha nazar tashladi, zammo uning hamon tavaze bilan bosh egib tur-gisini ko'rib o'zi ham bosh egdi.

— Vaziri a'zam jashoblarning usagi bunday fuqir hukimlar uchun vojibdur, taqiri olam!

O'n uchinchi bob

Hofaning so'nggi kunlarida Beraniy o'zini ayol yangi seadi, istimoi qaytdi, ko'ngli sal ravshan tortdi, fuqir hamuz darmomda.

Vaq' ehsosqotga yaqinlashib qolgan bo'lsa kerak, tepadagi to'yinukdan hibsoniga bir jum nur qoyilmoq-da, bu nur g'adir-budar xasangotlardan qarigan tor ushani bir nafaga bo'lsa ham yoritgan edi.

... qum'ning bira-
 off, yuzing-piradi, zindonon qo'yib kergan arpa nomi
 suvga borib bir hunda yedi. U o'zini sal bardam sezib,
 o'rindan turmoqchi edi, shu payt tepadagi tuyoqda
 nimada pite-pitr qildi. Beruniy yalb etib tuyoqqa qara-
 di. Tuyoqdan qandaydir bir qash «par» etib uchdi,
 uchganda yong'og'ekkina bir tosh «chors» etib uzildi-da,
 suv to'la qum'onga ketib «cho'lpa» etib tashdi.
 Qum'ondagi suv chayqalib ketdi-yu, jo'mragidan
 tashlab suv oqdi.

Beruniy, go'yo favqulodda bir hodisa ma'y berganday,
 yuziga qurs-gurs oqib qum'onga, to'g'irrog'i, qum'ou
 jo'mragidan oqib chiqib yerni ho'l qilgan suv tomchila-
 riga tikilib qoldi. Keyin, apil-apil o'rindan tushdi,
 qifasday tor xonani gir aylanib, yong'og'day-yong'og'day
 bir necha tosh tarib tashdi, so'ng, yerga tar cho'kib, bu
 toshlarni qum'ondagi suvga bita-bita tashlab ko'rdi.

Bir safar toshni qum'onga tashlaganida uning
 jo'mragidan bir necha tomchi suv oqib chiqar, kattaroq
 tosh tashlasa, tomchilar ko'proq tushar, kichikroq tosh
 tashlasa suv kamroq oqardil.

Juda oddiy, ammo... baribir ajab hodisa! Nечun bu
 sodda, ammo kunday ravshan fikr uning miyasiga avval
 roq kelmadi?

Beruniy, xuddi hibsdan uzad bo'lishi to'g'risida fir-
 moni olib kelganday, yuzagi hapsetgib, tor xonani yana
 bir necha marta aylanib chiqdi.

U go'yo ko'pdan beri miyasini band qilib kelayotgan
 chiqil bir jamboqning kalitini topanday hayajonlanar,
 entikar edi.

Yo'q! suv to'la idishga birer jism tushganda idishdan
 ma'lum miqdorda suv oqib tushishi uning uchun yangi-
 lik emas... Bu hodisa yunon olimi Arzlimidus' asarlarida
 qayd qilingan. Suvga tashlangan jism o'zi siqib chiqqan
 jumdan og'ir bo'lsa — cho'kishi, harorat bo'lsa suzib
 yurishi unga ayim. Ammo... tuyoqdan narzabon tarib
 tashgan bu tosh! Qum'ou jo'mragidan oqib chiqqan bu

bu necha tomchi suv! Ajabo, juda oddiygina bu hodisa
 beruniyning miyasida ko'pdan beri aylanib yurgan
 mamakat bir mamakatga kutilmagun bir tiniqlik kintil!

Mana, o'n-o'n besh yilfiki, Beruniy asdir ma'danlar
 to'g'risida bir kitob yozish orzusunda yuribdi. U olim;
 kamsh va noyob ma'danlar to'g'risida ko'p ilmiy ma'lum-
 otlar, g'alati rivoyatlar to'pladi, ular keltingan fejjalar
 tashlab ko'p g'aroyib hangozlar-yig'iti, ham ilmiy, ham
 buni hushur uchun ibni taridda yozilajak bu kitobning
 nomini ham topdi. Uning nomi «Javohir-nomas bo'ladi!
 Eski eng qiyin ish — noyob ma'danlarning tuzishi,
 tarkibi, qattqlik va yumsheqlik darajasi, eng muhim —
 solishtirma og'irligini aniqlash ista qoldi! Boring actun
 esa nozik bir esat yashah, to'g'irrog'i, bu olatti kashf qi-
 lish lozim!

Beruniy ko'pdan beri bu ma'iz va murakkab asbob
 hishla o'yilar, poto un kashf qilganday ham bo'lar,
 yana uyiga bosh qitilasa, hat, idiro no'yoqni chiqadi-
 gandek tuyalar edi, huroq sal o'lmay, kalavanning uchi
 qayta yo'qalar, yechish lozim bo'lgan yangi mamotlar
 paydo bo'lardi.

Mana endi masala oylantashdi!

U xuddi mana shu qum'onga o'xshash bir idish
 yozaydi, idishning tagi keng, bo'yini ingichka bo'ladi.
 Shundaykin, tariqday narsa tushsa, tariq barobur,
 yong'og'day narsa tushsa, yong'oq harorat suv oqib
 chiqishi lozim. Jo'mrakning beliga esa, kashflekina
 tashlanmcha yopishtirib, unga nozik tarovi o'rnatadi. Bu
 tarovi shunday nozik va «segir» bo'lsinki, bir misqol-
 ning o'ndan birini ham anqay olisin! O'zbekov birigi
 shifada esa, ma'danlar sulfoni oltini shadi! Ha, bu ishda
 o'tirdan shu ma'dan yo'q! Masalan, yuz misqol oltin
 olib, hodisha ma'danlarning solishtirma og'irligini shu
 oltin og'irligiga nisbatan aniqlash mumkin!

Beruniy hayajon ichida tor xonaning u boshidan bu
 hodisha xulkiir bo'ls-kelar, boyoqi dambonlikidan
 suv ham qolmagun, tayoli esa to'bara tavshantashdi

hunar, bir-biridan o'tkir, bir-biridan yorqin fikrlar tur-
muqtor bo'lib tizilish kerak!

Ha, g'olati narsa ekan tayof! Mana, tasodifan tur-
moldan tushgan hita tochi sabab, uni ko'p yillardan beri
qiyab kelayotgan muzakka bir jumboq yechildi ham!
Bundan bir necha yil muqaddim Hindistonda. Nand,
shahri tevarigidagi buland tog'ga chiqayotganida ham
suddi mana shunday g'aroyib bir hodisa ko'ry bergan.
miyasda nimadur -yaraq- etib, yushik chog'ladan beri
uni qiyab yotgan chigal bir muammoning uchi topilgan
edi!

Beruniy yurishdan to'xtab, devoqqa ziyandi, suya-
nishi bilan uning ko'p yillik fikrini tasvqlab, ulug' is-
tiro ato qilgan Nanda tog'ni «top» etib usgohi o'ziga
keldi.

Tog'ning to'rt tarafi yong'oq ota yumulab ketadigan
chekma chegarasiz sayhonlik edi.

Beruniy toqqa chiqishga abd qilib, uning etagiga bo-
ganada ko'nglida hali hech narsa yo'q edi. Nechunde
faqat bir narsa, ulis ulqda qaqayib turgan yolg'ir daraxt
uning e'tiborini jalb etgan edi, vofo. U toqqa ato-uckin
o'rnatib, ikki yuz qadamda ko'tarilgach, nalisini nusi
lash uchun to'xtadi, to'xtadi-yu... beistiyor boyagi
daxmasi qoldi. Ajabo: boyi ulqda turgan daraxt tog'
tagiga kelib qolgan, ulq esa yiroq-yiroqlarga shelingan
edi! Rosi, bu hodisa ham Beruniy uchun yangilik emas
edi. Lekin bulandlab borgan sari yangi ko'z ilg'amus
uflur ochilishini kuzatarkan, suddi tugatg'ay, miyas-
da allanarsa -yaraq- etdi-yu, uni yillar davomida qiyab
yotgan chigal bir muammo biddan nashonlashdi: bu
zamin — gir aylanasi osmoni falak bilan cheparalgan
bu zamin, hamma o'ylagandek, tep-tekis emas, yo'q-
tekis emas!

Beruniy tayoliga kelgan aloqanday fikrdan bog'ur-
dan ham qiziqroq hayotiga tashdi, ulis ulqda o'tgan
bir juft ximorini ko'z o'siga oldida, yana uchso'z yuz
qadam o'rindi. Yo'q, u yangilashgan, ulq boyagidan
ham olroqqa shelingan, bir juft ximor esa go'yo toqqa
yaqinroq tortilib kelgan edi.

Beruniy xarasangga o'tirib, birpas natijani natijada,
yana toqqa o'rindi. Yana o'sha hodisa! Ulq yana yiroq-
yiroqlarga chikindi. Beruniy ko'z o'siga olib qo'yg'an
muammasi-ga go'yo toqqa yanada yaqinroq olib kelgan-
der bo'ldi.

Rosi, bu hodisa ham Beruniy uchun yangilik emas
edi. Lekin toqqa o'tilgan uni ulq chikindi, yungidan
yung ko'z ilg'amus kengliklar ochilishini hayajon bilan
kuzatarkan, miyasida nimadur yaraq etib yondi-yu,
ko'pdan beri unga rindlik berayotgan osmonch bir
o'y, marhum, ammo g'aroyib bir faraz buyuqodda
oydushdi.

Bu o'y, bu inoziq, ammo g'aroyib faraz Beruniyga
yoshidan beri oson bermay kelardi. Nechun qayash
etish chig'ib, kechqurun botadi, nechun oy-tur o'n
besh kecha-kunduzda bir yangilardi, nechun yulduzlar
helati fashlarga qash o'zgaradi? Nechun yonda osmon-
ning bir burjida bo'lgan yaduhlar qashda hoshuq bir
joyga o'tib qoladi?

Beruniy tog'ulib voyaga yetibdi, bu jumboqqa javob
qashdi. Uni yechish umidida o'zi qurgan rasadxonada
kecham kunduzga, kunduzni kechaga ush-mud o'skar-
di, arab hind, yunon allomalarining kitoblarini uy qilib
kildi. Uning ko'nglida xalif shandiy matiragan bu fa-
malar o'shunda, rasadxonada bedor o'tigan tashuqda
ing'igan edi. Nanda tog'idagi kuzatishlar esa suddi
Nagan turmoldan tushgan tosh kabi, uni ko'pdan beri
qiyab kelgan fikrlarga qib bir zashanlik kirindi.

Shu-shu... Beruniy tog' yonbag'riga chodir qurib, bir
hullag'acha har xil o'lchovlar bilan shug'ullandi. Avval
tog' tagidan ko'ringan ulqni odimlab chig'di, krayin,
yash-ekin toqqa ko'tarildi, ko'tarilarkan, har yuz qadam-
da «chikgan» yangi ulqar o'sing'ini o'lchadi, so'ng olin-
gan naganlarni tog' bulandligiga ko'paytirib, hosil
bo'lgan barchaklarni aniqldi. Eng muhimi — topilgan
muammasini yer kuzatiruvchi but qamlay nagan bilan bir-
bitiruvchi to'g'ri chiziqni aniqldi, bu esa uni eng
ko'p qiyagan muammasini hal qilish imkonini berdi,
bu niki, yer kuzatiruvchi tep-tekis emas, yumaloq ekamini

roziqlar to'rtinchi isbotlash imkonini berdi. Keyin chalik, Hindistonda shahzoda-shahar sayohat qilib yurgan chog'larida Beruniy vodiqlar kishilaridan g'afliki bu rivoyat mahall: qo'yo olam yarashidan arxal na qaytar, bo'lgan, na oy va na yulduz? Birinchi bo'lib aytgan, aytishdan nar, so'ndan esa olav hamyod bo'lgan. Olovdan taxmin barmo bo'lib, u ommalar qo'rida suzib yurgan. So'ng, taxmin ichidagi olin homidalar hindlar aytgan. Beruniy aytgan, Beruniy taxmini yorib chiqarib, uning bir pulasidan ommalar, bir pulasidan yer hovli bo'lgan, shuning uchun ham hindlar boshida taxmin shaklida yaratgan bu olamni Beruniy taxmini deb ataydilar.

Vodila bir, katta kishilaridan chiqgan bir rivoyat ham, aytish bugin toymakchadan aytgan tash kabi, Beruniyga yer kishilar to'g'risidagi rivoyatni yaratish yashil bir turki bo'lgan edi. Yo'q, bugin toymagan yotirish hali-buzir fagat kullasida, bu oltinon hali nihoyatga yetkazish kerak, ko'nglida xedi oshib chiqqan bu nihoyat parvarish qilib, undan bosil oshib kerak ball.

Ya rah! Nahot boshlagan bu siddat, yozgan va yozib yotgan kishilar — hammasi chala qo'lsa? Ularni nihoyatga yetkazishga, bu sermo qo'rida ma'nod qo'lib kessa?

To'xta! Bu ne? Eslik taqilladigan yo' tungi shundan tuyuldim? Ana, zillalar shag'ir-shag'ir qadi, temir toymalar bilan qoqqan zavvati eshikning bir toymaga oshib oshib, qo'laride nayza, iki xaraba, ularning toymalarida esa, — egallat yashil to'rt, kuchida oppoq simobiy salla, kichikligiga, oppoqgona bir mo'ysalid ko'rinib. Bu — hosh devon soboti Abu Nasr Mishkan jamoatini edi?

Shohi devon qo'rida muayyidan yulduz, hammasi devotga suyanib qolgan Beruniy bugin yurdi.

— Muhtaram biradirim Abu Rayhon! — Abu Nasr, ko'zida yosh, puding kelib Beruniy bilan ko'ribidiki, dafsal qo'ldagi yotqani uchdi.

— Ul olohi olamning mehri munavvati cheksizdir, azirim. Mana, sizday alhamdu davronni uzud etmoq to'g'risida farmoni hamoyon kutib, fagatni huzurimgizga yo'ladilar!

Shohi devon qo'lini ko'rtarib, yorliqni Beruniyning ko'ziga tundi. Biraz yoshidan ham faron Beruniyning ko'zi eshikdan ko'rinib turgan to'g'lariga tushdi. To'g'laridagi ko'm ko'k qizlarda qiyq oq gullagan bodomzorlar oshib ko'rinardi. To'p-to'p gullagan bodomzorlar qir yombag'rida emas, yuksak bo'shliqlarda asta asta yurgan salla oq yulduz boshlariga o'xshardi.

Vopray! Nahot bu savqat yordam chiqib, o'zcha yam-yashil qizlarda yurmoq yuna-nash etsa? Bu go'zal oq-pasli bodomzorlarni kezb, ularning narx hadini to'rtib-to'rtib hislamoq nash qilib unga?

Ahu Nasr Mishkan jamoatini, qo'yo Beruniyning savqatidan o'zgin fikrlarni ilg'rib olganday, chetlari yorishib:

— Ul mehri davro Xalibegim, onon bo'lsalar! — deb suzib qildi. — Begim onon bo'lsalar hammasi narx toyma nashalar, mavdalar.

Beruniy behtayor nigohini to'g'lardan uzib:

— Xalibegim? — deb so'radi.

— Oltin, narxlar! Begim sizni ul haktin davron haktin! Bu Sinoga yo'lashni olampanchaga mas'ulot beripardar. Begimning bu mas'ulot ammalari o'zingizga mas'ul va mas'ul bo'lgandir.

— Kammasi Abu Sinoga yo'lashmoqchilar?

— Ball! Boshdan uch oy muqaddim ul hakim huzuridagi yuborilgan elchilardan hammasi dars ko'q. Siz esa, — hakim davronning eng yagim biradaringiz. Shu boshdan Xalibegimning mas'ulotini olampanchaga mas'ul bo'lgan!

Shohi devon uning salkitini almasat rizo, deb toymalar chamasi, eshikda sarmay toyma navkatlariga burldi.

— Noshun qoqqan qozilqay qoqqayib qozdinglar? Kelinglar, qo'ltig'idan osh yordam beringlar mas'ulotingiz!

O'na to'rtinchi bob

Amir Mas'ud kechasi toymog'i qatqib uyg'otib ketdi. Mas'ud ishtiroqda toymalaridagi be'ni shamar o'chgan, bu'ylari haktin millatlar haktin.

Amir bosh tomondagi olti qitroq g'azaxtani tayyorlab, toq'ing' jonina'matlar orasidan bir poytaxt shahar olib ichkiladi, yonilagi to'shakkal qaratib, Kechasi harom bekasi yozgan qalin shayx to'shak bo'm-bo'y edi. Bu bo'lib to'shak amirga kechasi qilishaverib bo'y bermagun hurskak malakni, uning bog'izlamayozgan go'shchoqday zotli nidanini eshildi-yu, yuzi bulandib ketdi.

Ko'zlarini bo'yaloqning ko'zlaridagi yovulib turgan bu yosh, hurskak malakni o'zinglari ham jumga amirnod — Qorako'z degim adli' amirga Buxoro bekini Alifegin in'om qilib yuborgan. In'omidan maqsad esa, bundan uch-to'rt yil muqaddam sulton Mahmud Buxoroga yurish qilganida xatira olib ketgan yovukli benja xotini bilan yuvukli qizini amir Mas'ud yordamida topqandax qotqurish edi.

Rost, Hironida Hamudon inson yurish boshlagan amir Mas'ud birda islahon uchun bo'lgan qattiq janglar sohib, birda G'azaxdan ketayotgan muvohid sifathar sohib, aysh-ishratga uncha ishti bo'y, ko'ngliga qil ham sig'masdi. Lekin Buxoro bekini Alifegin in'om etgan bu xotini, uning muhitvagan to'ychoqday hurskak qizlari, ko'z yoshlari, oppoq siyosini, mana hozir ham amir kechasi bu shakkal to'ychoqni jivovlar olmagunini eshildi-yu, yuvukida yana o'sha tizginsiz hayvonini hush uyg'andi. U harom bekasini chaqirib in'om yostig'li tagidan shuqildok'mi qilibdi, huroq shu past toshqarida dukut-dukar oyog' shaxpasi eshiltidi. Zum o'tmay, kimdir shikini betoqat qoqdi.

— Kim bu, tan yarmida behalovni qo'lg'on?

— Bir qoshiq qonimidan kachgavayiz, amirim!

Doramlamadan mushrif kelindi

— Siptosulor Abu Tohir! Shahzodaning in'omiga toq'ib!

— Hozir, Abu Tohir, hozir, — amir Mas'ud sapchib o'tiridan tirdi. Uning sayoliga harumidan burun: «Na hoc... naxot?» degan fikr kechi, Mana, bir oydan oshdi, G'azaxdan mas'afy elchi Alifrahil Sariq kelib, Ito Sino huzurlarini topolmay ommad qaytib ketdi hursak, amir

har on, har daqqa G'azaxdan xuroq sohib karib (muohkor bundangi o'zing kechigayon, sodavandi kuzim) betoqat bo'lsak, kechalari niza-qoqmay chiqadi.

Abu Tohir, ogmida xurq bunnas to'za, belida po'lat shaxshir, harumidan yo'lagida mahiy odimlardi.

— Ne xabur? Valine'mat qiblagohim...

— Olloqa shukur, qiblagohingiz xalimaduraf!

«Va parvardigor! Valine'mat padari huzridavur... bir oyog'li yerda bo'lsa, bir oyog'li go'zda. Va lekin ul bog'y daryoning g'azaxni yemoq o'tmaga bu norozni daryoning jumushlarini o'ylaydi. O'z xarizyotiga inonmay, mushrif ulga mushrif yo'laydi!»

— Kecha mushrif, hukan mushrif! Keltirgan nomai sodati qayda uming?

— Nomai sodatini faqirga (o'zomadi, insoni, amirning uyqunni behalovlar qutmas odim, shahxodai validur!

— Xa'p, hozir orqungdan yurib bormen!

Tong yotim, ko'zidagi yulduzlar sirasishob qolgan, bog'da qiy'och qullagan o'rik va olivular, siyobon bo'yidagi an'alar shikidat shubhatasida usta choyqalar, lajvati taber g'ovdalarining o'zlik xushbo'y hidi tutgan sili Amir, bog' o'rtaqidagi siyobonga tushib, — bu siyobon to'g'ri xuroqga olib borandi, — ishratxonadan ushukidax hodidat. Biroq, ul yarmay naxshidax yuragi qattiq ovshib, siyobon o'rtaqida to'shik qoildi. Neqadar, xilimol hozirgina ishratxonadan chiqqini eshildi, bulut Hironida, tuddi mana shu paytaxtda sohib bo'lgan yomon bir voqea amirning esga tushdi. O'shanda ham amir Mas'ud o'z farasida xuddi bugungiday yoshi bir kimsa bilan aysh qilib yozgan edi. Tan yarmida mana shu sptosulor Abu Tohir to'shikdan eshikni duk-duk urdi. Ma'lum bo'lishicha, unda ham xuddi hozirgiday G'azaxdan, hush deson sohibi Abu Nasr Malikan jonoblardir mushrif kelgandi. Mushrif keltirgan nomada aysh-ishrat, padari huzridavur sulton Mahmud amir Mas'udning Hiron suruyida qurilgan mas'afy haromni va bu harom desonlariga chiqqan shahxodai surulardan aysh topgan. Va shahzodaning bu ishdan dag'aysh bo'lib,

uni tashrif qilish maqsadida massaa mushrif yo'lariga ibid qilgan!

Ustoz Abu Nasr Mubkhan amiri o'z xudiyasi orqali bu ibodat oqoh qilar ekan, unga darhol haram devorlariga chizilgan shahroniy san'atlarni yo'q qilishni maslahat bergandi.

Darhaqiqat, amir o'z tasavvufga Hiyat ma'nofati tekkaidan keyin, Beg'i Hirotning eng sibat joyiga maxfiy ishrotxona qurdirgan, qizil mar-maridan harpo bo'lgan bu pinhoniy ishrotxona uning eng suyuqli urumgohiga aylangan edi. Bina tomonida katta hovuz bo'lib, tog' chashmasidan kelirilgan suv ayval shu hovuzga, hovuzdan yuzlarcha mayda quvurchalar orqali pastga shakilday oqib tashar, binoniy yung'irday yuvgan bu shahola eng xuzirasi kunisida ham ishrotxonani salqin va behava qilib tutardi. Ishrotxonaga amirdan beshqas hech kint tuzilmasq xuzulmas, usning devorlariga haqiqatan ham «Alfiya-shahfiya» dostonidan olingan nozik suratlar chizilgan edi. Eng nafis bo'yoqlar bilan chizilgan bo' belayn nusxalarda qop-yalang'och sohibjamolalar bilan alqaxmal yalang'och yig'illarning iborat holatlari tasvir etilgandi... Bu ishrotxona qurilibdiki, amir usdan chiqmas, eng yosh, eng go'zal kamalari bilan kunini shu dargohda o'rnatar edi. Shu sahahadan ham ustoz Abu Nasr Mubkhaning maxfiy sohasini olib, ulardan «dod» deb yiboradi. Binaq bosh devon sohibining maslahatiga kirmasdan iloji yo'q, padari burruksiyot bilan hazilshoh bo'lmaz edi...

— Amir o'stands maxfiy sohani oigan kunioy ustahimni chiqaribdi, bir kechada sumtani o'chiqirib, hamma devorlarini garchi bilan qayta shuvastdi... Bu ibhini ayni vaqtda qililgan ekan, etsayig'yoq sulhonning maxvas mushrif yetib keldi. U otakin sakrab zahidida, bir qo'lid noma, bir qo'lid yalang'och qilich, amirga safon ham bermasdan to'g'ri hujuga, beg'dar idrotxonaga o'rdi. U ishrotxonaning kafisini so'rab ham o'ltirmadi, shahidagi qilfni qilich bilan bir utib chindirdida, haram bekalarini siltib tashlab, atkariga keldi...

E'voh, mushrif kechikkan, garchi bilan qayta shuvastgan ishrotxonaning devorlaridagi hayosir san'atlardan asar ham yo'q edi!

Bu esdaliklardan bo'g'ilib kimgan amir Mac'ad banoras to'nining yoqastni ochib, otash ko'kisini shubadaga tutdi.

Ha, nechun bo'g'lmasin? Poyg'ambar yoshidan oshgan qilibog'ini o'zi hamuz ayshu ishara qilibdi Omon malikasi kabi muayyan saroyat qurdirib, ularga mahbus marublar, xozanda va sozmdular, husnda benazir roqqsalar, dovng'i butan to'yli zamanga ketgan matolik kalom va vohidi zatnon allomalarni yig'ain. Harumiga u yug'i Hindiston va Movarannahr, bu yug'i Xuroson purpayskarlarini to'plasin. Unga esa, o'z podinikamardan bo'lgan zurriyotiga esa, buning hammasini taqilgasin! Ayir, — u — amir Mac'ad, Haronda ishrotxona qurdirgan bo'lsa, buni o'z padaridan o'rganib qurdiradi. Otashning otashga mahbus ko'rbkida shahot go'shalar bor, bo' go'shular shahotlarning ishrotxonadagi san'atlardan yuz harobar behayo suratlar bilan bezatilgan, yalang'och uyol va erkaklarning oltin boykallari bilan zynatlangan.

Poyg'ambar shahotlarni yoshidan oshgan padari bu pinhoniy go'shahotda sovg'ian amirni ko'pitrish, binaq shahotlarning in'onga kelgan harifqolalar bilan ayshini suran, uni esa, o'z zurriyotini, bo' ne' malikidan mosavo qilib, mahshiq tomon o'chilishiga da'vat etibdi. Mayli, amir Mac'adning o'zi ham so'nggi yillarda jang-jidal shahida ko'p yonar, mag'ribda bostkal Xuroson, Bag'dad va harobikan Rumgacha zabt etib otasi jangig' boshni muazfar bo'lish orasida tashardi. Bu so'g'ri. Ammo suyuqli padari unib u ishga da'vat etarkan, nechun o'z o'g'ildan og'ir dariga chalinganini yuziradi? Unakni, o'z zurriyotidan yuziradig'ya, hazrat Ibn Sinonni so'roqlab, pinhona echi yo'laydi. Bu jumboq, bu sir-sozardan turodi ne? To'ng'ich lazzadi amir Mac'adni U'staza taxtidan mosavo qilib, erkaniy kimg'oyi shaharda Muhammadni tasvga o'qazirishni? Ehtimol, bevaq tashrif hayotiga bu mushrif shu so'g'rida firmonni o'ly kiritgandir?...

— Bog'ning etagidagi havoqang mazmunden qurilgan ikki oshxonali saroy bir-biri bilan taxt talashib kelgan ikki hakim — Shamsuddavla bilan Aloudavlatlarning o'zlariday saroy va ko'rimini edi.

— Amir tabiiyki sersayib turgan nayzazor suvovlar yosidan o'tib, ko'shikka kirdi. Kechasi yoqilgan shindar o'chirilmagan, ikkinchi oshxonaga olib chiqadigan tor yo'lak ham, yuzonidagi mashvartxonaga ham yop-yorug' edi. Havoda kuygan sham hili anjir, devorlari uliy koshinlar bilan qoplangan, tagiga guldor qizmis palolar to'shalgan keng mashvartxonaga ko'shikning o'ziday faysiz edi.

— Amir kirganda mo'ryolvi radigina sabzi turgan saroy-bon o'rtadagi devorgalak ximtasiga dasturxon yozmoqda edi.

— Abu Tohir qayda? Ayt, mashrifini olib kimsi!

— Amir mashvartxonaning shahar maydoniga quragan dirichalari oldiga borib, og'ir sayniga qo'mdi.

— Saniy otidagi maydon bir-m-bo'sh, faqat kunginador qo'rg'on bujlarida bitta-yaxinota soqchilar ko'zga chaltirdi. Qo'rg'on ortidagi shahar tong qorong'isiz shaselas ko'rinar. Zarfinud daryosining u yuzidagi tor ko'chilarda qandaydir ko'lalalar g'usirlar, har joy-hur joyda, chirmasi, g'uzarlarloq karvonasaylarda gulxan yonardi.

— Amir, qal'a ortidagi g'iris-bim maydonlarda ivirib yurgan soyulaga allaqanday julduvvoqi gadolarga ko'zi tushishi bilan shaharda bir oydan beri qora o'lat kezib yurgani esiga tushdi, tushdi-yu, ko'ngli g'ash bo'lib, teskari burildi. Ha, shaharda qandaydir mudhish kasal boshlangan, bu kasal dahoma-daha, xo'chama-ko'cha, uynoviy dahmish so'lib kezib yurir, shu bosdan saroy ham, shahar darvozilarin him taqa-taq bekilgan.

— Ajabo! Bu g'ash shaharga nechtan yurish qildi u? Nechtun G'aznani mamuvvara turib, qayyar, beimnat farsaylat yuretigi ot soldi?

— Yo' parvardigor! Bu padari bosturkuvri ani qachon, qaysi gunohlar uchun yomon ko'rib qoldi? Yozug'i ne uning?

— Yo'q, bundan besh-o'n yil moquldum Hindistonga yurish qilgan chog'larida sulton seni yosudan pikirmas, behisob qal'alar, qurilar, muazzam shaharlar uchun bo'lgan ayovsiz janglarda ungi eng og'ir qo'shinlarini ahshon topshirardi. Yosh amimning sironi janglardagi mafonatin, yov ustiga sherday na'ma tortib, bargunday bostirib boshlarini ko'rganida ko'ziga yond osh dun qilar, janga padalardan so'ng beriladigan hamni (amabidlarida esa, uni bebos) amir Sahispeyings o'shatib, ifixor bilan so'zlar edi.

— Hades o'rmon va hadudis chakalakzorlarda bo'ladigan ov puytlarida-chi?

— Ov chog'ida jangovori fillarga minib olgan filakidlar o'rmon ichida mog'onlar chahil, yo'lbar va qoplonlarni ochiq maydonlarga quvib chiqshar, filga muqan sulton esa, qo'lida kamon, o'z lashkarboshilari qurshovida otshiga shay ho'lib turardi. Bir mahal, mog'onlar gumbur va ayubunnes sodan ovchilar qiyog'ri o'rtida o'rmon orasidagi ochiq maydonlarga go'yo olinguday lav-kov yongin qoplonlar, mudhish o'kirgan yuvoyi yo'lbanlar otshib chiqardi. Esida bor, Sind viloyatida bo'lgan shunday bir ov paytida chakalakzoridan qochib chiqqan ikki yo'lbar yung'irday yug'algan kamon o'qlaridan vahshiyona o'kirganlaricha, sultonni qurshab olgan lashkarboshilarga hamla qildi.

— Amir Mas'ud o'q tekkan yo'lbarlarning bunan dahshatini o'shansiz birinchi mara ko'rdi! Sulton mingan fil na'ma tartanacha, xartumini kartuvogay ko'tarib, lapanglab qochishga tutildi. Sultonni qurshagan suvovlar esa, go'yo ikki jost emus, ikki ning yirtqich hamla qilganday, sepilgan tarajday soshilib ketdi. Kimsingdir oli do'mbaloq oshib, egasi egardan qapsoqday uchib ketdi, sulton esa, bir qo'li otin taxtda, bir qo'li bilan joshubalar qilichni sog'arib otinotqishi bo'lar, bironq shosh-gunahanni yo filning lapanglashidannu, sug'otib shohmas, olo-kula ko'zlarin fil damiga otshib olgan yarsidor yo'lbarlarda edi!

— Amir Mas'ud hami ko'ni-yu, dahshatdan osongu apchigan qora bedovini sulton tamon burdi. O'shunda

u qo'ng'us jamaligini bilmas, agar hita emas, yuzta yo'llar hamta qilsa ham tap bormas, uni faqat hita o'y — ostidagi otim pand bermasa edi, degan o'y cho'chitar edi. Xolos, Yo'q, unimning jar'ati, ko'ngilim qonimning tizimni: hammasi ostidagi otga ham o'ldi-ya, yuzador yo'llarim damiga unadim-oh, liponlab qo'chib ketayotgan fil ushga bostirib bordi.

Ha, o'z joni ko'ziga ko'nmay ot urib bordi-ya, fil ushda hamir o'kiets ketayotgan yarador yo'llarimning boshiga qilich soldi.

Ginohkor bandamni o'ldi o'zi ko'chirga? Ammo, bi'zi-bi'zida, ayniqsa, otasining unga qilyotgan adolatliklarini eshitganida, amir Mas'ud yomon o'y'larga boradi. Nechun o'shanda, yuzador yo'llarim hamda qilgan paytida ot solib borib uni ajal chingalidan qutqarib qoldim, degan kufi fikrlargaicha boradi ul Yo'q, ayt yolg'iz postunda emas, hammasi bulog'a solub — uning yonidagi sariq vuzarasi, betasvq Ali G'arib bilan asoc... herbachcha Abu Hasanakda. Bu ikki o'ldi sul-umning eng rafidor madimari, eng salohiyatli lashkar boshlari, itlay ushbu g'ulomlari, hammasi hammasim yomoniga chiqarib amoydan yiroqlashirishga muraffaq bo'lsadi. Sholar sabab bulog'a G'arim, butun sultanim ilagi Esod nayatga ajtandi. Ammo sultoni bont bilmaydi, yo buni ham o'zini bilib bilmaganlikki oladi, uning ko'zi ko'z, qilgisi kas.

Amimning sayyidni Abu Tohimning

— Valise'mat, amimni! — degur o'voni bo'ldi.

— Musrif qayda?

— Musrif... ikki hafta tims kun ot surib, heidan ket-mish.

— Nomni sozda?

— Nomni sozdam uning qo'yindan buzir topib otim, marhamat, valise'mat! — Abu Tabir cho'rtagi-dan mitigina qora tamoncha chiqarib, ta'zim bilan amir-ga nazdi. Ushbu uzma mirt kalitroba sifal taqilgan bu qora tamonchaga ko'zi tushishi bilan amimning yonga hupgirib ketdi: mehribon ammasi Xalibegimning tamonchasi!

— O'qil — Amir santasidagi guldor karmachadan bir piyola sharob quyib bir bo'plim ichi-ida, o'zini yostiqqa tashlab, Xalibegimning nomasini eshitishga chog'landi.

Ollega ming qatla shukurkim, damolaturada amimni go'ldikligidan yutib ko'rgan bu arzi zot bor!

Mehri olib ammasi zori! U eka jyaniga chekisi uchori mehribot va behshon duru salom yo'llib, birda ko'z yosh bilan, birda qo'ng'us-harati bilan durus-tamadaqi postimiy yomonliklarini hayon qilbdi.

Xalibegimning uhar herbachcha, sultanimning oshoni shukurati, sepi ta'stning zeri ziyatni ammasim tamin, garchi ufuhi xastalik, o'z yolg'ida o'zi qovurilib yotib ham, nomud shayim, o'fo tarlo o'z bandasiga shlo me qila ajab emas. Isqot sepi ta'stning taqdiri qil ushda tur-ganda uning, sultanimning yolg'iz ammasi — amir Mas'udning yiroq-yiroqlarida bo'lishi acidan emas. Sotaba, sultanim avrah, uning bag'riga kirib olgan Ali G'arib bilan Abu Hasanak kabi nofokeklar yomon mular bilan mash'uldirkim, bu mas'um nayatga ko'za, sultoni adolatni bir finiy dunyoni yetim qilib, ul bog'yi dunyoni mumayyar shahar to'bo'la, ulat-mubotir shah-zoda Muhammadni taxtga o'tqazmoq mullaboldir. Agar buni o'ldim qiyofasidagi bu ikki shayton o'z murod-larga yetsa, sultanimning ahvoli ne bo'lar? Zeri, sultanim barmasli bir daraxt bo'lsa, G'arim uning o'ldiri, boshqasi yapirog'ida. Bas, amir Mas'ud duxatning yirog'i emas, idorini o'ylaning i darok.

Suyukli ammasi zori!

Amir Mas'ud Abu Tohimning bir me'yorda so'kin usqan o'votini esharkan, mehribon ammasining chekmisi ko'z o'ldida namoyon bo'ldi. Furasati cheg'mag, o'zi org'ingina, qarachagina bo'lsa ham, yarim-turishlar shiddatli, gap-so'zlar o'kir, ayni chekda, nomni tortil-gan timqora ko'zlarida ichki bir iqtidor tuslanib tur-govdi. Xalibegim bobosi amir Saboqimni esltardi. Go'dakligidan ammasining bag'rida o'sgan amir Mas'ud uni o'z velidlikdan ham yusshi ko'radi. Go'dakligi ammasi! Mana heur ham, ko'zini bir nom yumas, kich-lari ammasining qo'yinda cho'pchak eshitib yotgan

ma'sum bo'laika chog'lati yodiga imbadi, quloqlari ostida uning so'pping'imsi, qo'ri'chig'ing'imsi, sho'talig'imsi deb erkaklagushehi maloyim ovozi yangraydi.

Amir, hazrat Ibn Sino, degan se'z qiblag'ga chalingandan bo'lib, xayal og'ushidan chiqib:

— Ibn Sino? Qaysi Ibn Sino? Qayta o'qil!

Abu Tahir ko'zini maktabdan arib, antega «yalta-eltib» qaradida, tashkari'lik bilan takror o'qishga kirishdi:

«Ko'zinning uari, belimning qasvati, mehriboni boshlag'at jiyamiga yetib ma'lum bo'lsinkin, biz dorussultanda ajab bir savdoning shohidi bo'lib turibmiz... Bundan uch-to'rt oy muqaddam valine'mat qiblagohingiz ariz Abulvalo Sarioq Hamadon tomon yo'lqan edikim, alifmisi zamon Ibn Sino hazratlarini tupib kul deb. Padari pakingiz bu tabii davronga shunday oxlos qo'ygankim, bu idossi uning diliga o'lo o'zi so'lmish. Ammo eicht Abulvalo Sarioq hazrat Ibn Sinoni tegsi olmay o'zi qaytib keloyotgan emish, degan xatir keldikim, bu xabarni eshitib ko'p aziyat chekdiik. Ajab hokli, bu orada dorussaltamda bosqap bir mash-mish tarqadi, go'yo ul hakimi hazratning o'zi G'aznani munayvarada joyda bo'lgan emish! Ammo hie bu mash-mish-lami hooqat qilib ulgurmagun ham edik, ul hakimi huziq qaygadar gumdon bo'ldi. Qey yo'sin sifli paydo bo'lgan bo'lsa, shu yo'sin sifli gumdon bo'ldi. Asir nahot ul takabbur hakimni tupib bo'lsana, bo'lam? Qilinz ko'r, shoyad topang! Shoyad ul hukim kelib, og'um sho'rliking dardini dal qilsa, shunda otampantib hum aqli norasi shahsuddan ko'ngli so'vib, shoyad mehri menga og'ot, qulimim!»

Ajab makruh! Ajab sovdol!

Ariz Abulvalo Sarioq bundan bir yarin oy muqaddam amir Mas'ud huzuriga tushirib buyragun edi. Ikki qo'li ko'ksida, ko'zida munchoq-emimchoq yosh, xuddi mana shu ko'rpatchada o'tirib, antega hamma sirasozmi so'zlab bergan edi. Ammo amir bu odamning na so'ziga inomli o'shamla, na to'kkan obidiyatiga! Chunki amir bilar: G'aznada lahhikar devonini boshqargan bu ma-

g'umbir ariz unga bosh egib kelishdan avval o'z navkarlari bilan pinbona Hamadon hokimi Alouddavla huzuriga o'tgan, unga hilda yalimb-yobvorih, birda do'q-pisand qilib, hazrat Ibn Sinoni toqib berishni talab qilgan. Ibn Sino hazratlari gumdon bo'lib, tabii to'yobga chiqmagandan keyin esa, sarvuzi qo'riq'islan tushib, amirning oshiga yskinib kelgan edi!

Padari sulton Mahmud: «Menga Abulvalo Sarioqning bo'yi bilan salfasi yoqmaysi», deb bejiz aytmagun ekim! O'shanda, katta surmaring salfasi boshida tumak qo'ngayib turgan bu beso'nagay adam unga ham yoqmadi.

Arvalambot, vallamat qiblag'ohi, qolaverna, bu beso'nagay ariz bu ishlarni unchan sir saqlashni lozim ko'rishgan. Agar lozim ko'rishmaganda, Hamadonga pinbona o'tishdan avval unga murojaat qilsoz edi! Agar yado sasi-sumbat berib, se'f bermagan bu eicht soqol ariz Hamadonga pinbona o'tishdan oldin uning o'dlga kelganida edi, kelib hamma sirasozmi beyon etganida edi, amir Mas'ud allagachon ul hakimi ramonni tupib bergan bo'lardi! Chunki ko'pdin beri amir Mas'uddan hiddikilab yurgan Hamadon hukimi Alouddavla endilik da'vish isub, har kuni eicht yubomadi, eichtlar bilan tuyatya sovg'a-salomlar yo'llaydi...

Bo'yi bilan salfasi yoqmisi ham salimning isho'chi ni qozona olgan Abulvalo Sarioq ko'z yoshlar bilan eichti soqolini yuva-yuva islahonni tark etdi! Amir Mas'ud esa... burpaga ichchiq qilib ko'rpaqa o'ri q'yibdi!

Amir yurishdan to'stab, Abu Tohirga qodalib qaradi:

— Darhol Hamadonga, Alouddavlagan chopar yo'lla! Darhol bilmoq dorkor — ul hakimi davron G'aznaga ketgani yo hamuz Hamadon tesaragida yashirib yurptimi? Bor, devon beklariga farmon ber: darhol noma bitislar!

Amir Mas'ud shunday deb, ko'rpatchaga yonboshladida, sharab to'la ko'ziga qo'l uzatdi.

O'n beshinchi bob

«Bukun, to'xt yuz yigirma bincchi yil hazri, tabii'd usir o'yining ko'rinishi kuni domdod chog'ida Hamadonidan chiqib, namozni amda shahardan besh farang joydagi bir rabot yoniga kelib qo'ndik. Shu y rabotga tashisini istamad, rabotdan yiroqroqdagi bir qir tagiga chodir tikib, odar bilan tuyalarni tushovlab o'talga qo'yib yubordik.

Kecha tun yurimda yana namozdan chopur kelib, shayxga noma topshirdi. Nomada aytilishicha, Hamadon hokimi Aloddavilaga Isfahonni zabt etib turgan amir Mas'uddan e'zbi kelgan. Elchi shuyni qidirib kelgan. Bundan ikki oy muqaddam ham shuyni yo'qlab e'zbi kelgan, u G'azni matavvaratdan, sulton Mshmadning o'zidan kelgan edi. Shuyn unla ham sulton sizaratiga boridan istamay, yashirinishga niqbar bo'lgan, bomo shahardan chiqib ketmagan edi. Bu safar Hamadon bosh o'ib chiqib ketmoqdan boshga chora qolmadi, sababi, sulton Mahmud tozoda bo'la, amir Mas'ud qo' cho'za yetadigan joyda. Ixfahonda. Iloz ustiga, Hamadon hokimi Aloddavilga amir Mas'uddan haloyi aziydan qo'rqanday qo'rqadi, chunki Isfahoni bir hamla bilan bosh o'igan amir, istasa, Hamadonni ham bir kamda zabt etmoqqa qodir.

Biz kechani bilan yo'l buzirligini ko'rildi. Bir sandiqqa kitoblarni joyladik, bir sandiqqa noyob dotlarni. Har ehtimolga qarshi ineshlarga uy to'ldirdik, dabihi buyovlarda boshparasiz qinaylik deb, chodir oldi. Qolgan narsalarni yor-birodalar eris-bumskun yetkazib bermoqchilari dakor.

Sabhi sodiq shahar darvozasidan chiqdik. Men shuyni: «Qayga boramiz», deb o'rading. Shuyn if tortib: «Qayga bosh q'yishni o'zim ham bilmaymen, o'g'lim, — dedi. — Mana, tavallud topgan yurtimni tark etib, musofirlik jandisini kiyganimga chosak so' bo'ldi. Ammo qayga moqim qo'nd, qachon haloviat topamen, o'zini ham bilmaymen. Ehtimol, Bag'dod toman tavona bo'lamiz, bolam».

Shuyn shunday deb, otini tushladi va shu rabotga kelib qo'ngunimizcha undar sado chiqmadi.

Shuynning ahvoli tubiyasi menga ayon. Mana, necha oydirki, Isfahonidan xabar yo'q. Yolg'iz inoi Abu Mahmud tirikmi, yo'qmi — hamiz qorong'i. Yo'q'inda qolgan kutubxonasidagi noyob kitoblari-chi? Nodir qo'lyozmalari-chi? Hamiz dand yo'q. Shahar qamalda. Shuyn shuni o'ylab, kechayu kunduz iziroh otadida qovuriladi.

Rabot yoniga qo'nd, chodirlarni tikib bo'lgunimizcha namozni so' bo'ldi. Namozdan keyin shuyn, bir sylanib kelamen, deb qirga chiqib ketdi.

Kun iliq. Qiradalar ko'm-ko'k, ko'rgan ko'z qovonadi. Chamas, bu yerlarga amir Mas'ud boshkariari yetib kelmagan, uzooqyoqindagi kichik-kichik qishloqlar osovirihi.

Shuyn kun botib, qosh qorog'iyada qaytib ketdi. U yama qatliq huyajonda edi.

— Ajab hol! — dedi shuyn. — Bu dush, bu adirar suhli Buxoro tesavagidagi dastur adirlarga o'zshydi. Amov qishloqlar esa, yo'ntab! — suhli kamina tavallud topgan Ashhamning o'ni. Buzini o'zi!.. Shuyn shunday deb ko'ziga yosh oldi.

— Tavallud topgan ayitaringizni sog'itubiz, ustod, — dedim. — Bag'dodni qo'yib, Buxoro toman yo'l olaylik!

— Koshkiydi, Buxoroni ko'rmoq masb etas! — dedi shuyn ma'yuslanib. — Sen bilmaymen, bolam, u yerda Altagin degan bir hokim bor, bu hokim adida amir Mas'udning etagida namoz o'qisa berib!

Shuyn shunday deb, qalam-qog'oz kelitishni itimoz qildi.

— Bukun «Kitob al-Insoloni qayta tiklashga urush ko'nylik, — dedi shuyn. — Men ayib nammen, sen yuzamen!».

Shuyn hamisha shunday qiladi. Boshiga bir musbat tashu yoxud alamli o'yat yuragini itkanjaga olib, hamisha o'zini ish bilan ovsatadi; hamma narsam yit'ibitirib qo'yib, biror asirini yozmoqqa kirishadi.

Bukan ham bir tun yarmigacha ish bilan mushg'ul bo'ldik. Men «Kitob ul-firofning qo'lyozmasini o'qigan edim, biroq yodunda yaxshi saqlanib qolmagan edi. Shayx esa, hammasi yodida ekan, chodirda u yoqdan-bu yoqqa yurib, aytib tardi, men aytganini yozib bordim. Shu tariqi tun yarmigacha yigirma sahifani to'ldirdik. Tun yarimdan ishiganda shayx ikkiltiz chiring'ni o'chirib, to'shik yash yotdik. Kamina charchagan ekamen, darhol uxlab qoldim. Bir mahal uyg'otib ketaman, shayx uyqodim turgan ekan. Sham yoqib, oqniqa qarag'anda, boshiga eski kufoh kiyimda edi. Men hayton bo'lib, o'rindimdan turgan edim, shayx:

— Tavallud topgan joylarim yodinga tushib, ko'zimdan uyqu qochdi, — dedi. — Sen usday ber, bolam, kamina atrof-tevarakni bir aylanib ketaman.

Men undan, nechun ustingizga janda, boshingizga kuloh kiydingiz, deb so'radim. Shayx: «Iltiyosi shayx», deb javob qildi.

Shayx shamni o'talirib, chudiedan chiqdi, men qayta yotib uxlab qoldim».

(Ushbu Ajiviyat asarlaridan)

Ibn Sino to'ng'i shodirninga bo'l bo'lgan chodir etagini ko'tarib, tashqariga chiqdi.

Bepoyon dastur arilgan tilidagi tiniz yirik yulduzlarga to'la, go'yo osmon bilan dastur qo'shib ketgani oppoq yirik yulduzlar bahoeqi giyohlar orasiga tariqday sochilib ketgan, go'yo tilini hovuchlab terib olsa, hovuchlab sochib yubora bo'ladi.

Ibn Sino, to'standan yuragi «shig'» etib, chodir yonida to'xtadi. Nigohi otalg'a xuddi mana shunday iliq tun qo'yisida, nisroq yo'lida karayotgan ho'kiz arava keldi, mava izra asta aylanayotgan tungi osmon o'shanda ham mana shunday oppoq, masafte yulduzlarga to'la edi.

— Bihijon!

— Hoy, oltinim? Nечun uslamaysen?

Qorong'ida tilla taqinchoqlar nozik jangilaydi, so'ng, uch-to'rt yashar go'dakning dimog'iga «gop» etib

isa va usiq min hild uradi. Kichkina Abu Ali osmon Sirohonunung iliq kafini tutib, che'p-cho'p o'padi, yuziga ko'zlariga surtadi.

— Bu yulduzlar qerdan kelgan, bihijon?

— Ularni o'lo yarmigan, oltinim.

— O'lo, qayda, bihijon?

— Yetti qavat osmonning ustida, ashi o'loda. Uxla, go'zichog'im...

Sur va usiq non hidi shingun mayin qo'llar go'dakning yuzini mebr bilan silab ko'rmani yopmoqchi bo'ladi, biroq go'dak betoqat taptirchilab, ko'rmani ochib tashlaydi.

— Bu yulduzlarning oti bo'mi, bihijon?

— Bor, oltinim, alami ulasalar biladi. Katta bo'lganingda sen ham ulama bo'lases... shunda hammasini bilib olases.

— Yo'q, bihijon, men bilamen. Har anov, qoq tepadagi katta oq yulduzni Oltin qarog' deyiladi. Oltin qarog'ning otidagi yetti yulduzning nomi fanoz nu'ah, Anov chekkada yulitab turgan yulduzni Ustoid yulduzi deyiladi, bihijon!

Go'dak so'zini tugatolmaydi. To'standan yurida, peshonasida nasosning biq labarini his etadi, ko'z yoshi aralash pichirlab yitgan gaplarni arava g'ildinlarning g'ichir-g'ichirini bosib ketadi.

— Hoy bu zehni ato qilgan tangrim o'z panohida seengay seni! Hoy usning usiq yulduzning yotug' ho'q'ay, bo'layotim! Endi usla, go'zichog'im. Hozu Afshonaga yetib boramiz, O'rliklar dovuchcha tukkandur! Gulnaxsor opang dovuchcha terib, seni kutib o'tingandur! Uxla, oltinim!

Gulnaxsor — tog'atung katta qiz. To'rt yashar Abu Ali uni o'z tug'ishgan opasi Gulnaxordan ham yaxshi ko'radi. Gulnaxsorning qo'llari osmon Sirohonunung qo'llaridan ham mayin, usloym, chiroyli. Ko'zleri osmonday ko'm-ko'k, tili novvotdan ham shirin. Gulnaxsor hovuch-hovuch tut terib, Abu Aliga bitadi, Abu Ali esa, siddi osurdan yem jegan troyloqday, uning hovuchiga tumbag'ini tiqib, undafday-usufday

marvarid talarni bita-bita terib yeydi, yeh bo'lib, allaqachay ushbo'y g'yohlar atir ulangan nozik barmoqlarini o'padi, bita-bita o'padi, Gulruxor qotib-qotib kuladi. Uning kulgisidan zavqlangan Abu Ali yana o'padi, qayta-qayta o'padi. Kechalar esa, Gulruxorning saybon hidi kelgan yumshoq, silliq sochlarini o'ynab yutadi, yuzini uning oppoq mayin siyaniga bosib ushlabni yaxshi ko'radi.

— Bihjon! — deydi Abu Ali emakib. — Men opajonimni yaxshi ko'raman, b'biyon!

— U ham seni yaxshi ko'radi. Uda, olinim, uslab tur, opajoningni ko'rasen!

E vah! Gulruxorini ko'rish nasib etmaydi, Abu Ali ettatib yurakni tilka-pora qig'uvchi yig' va fayodilardan uyg'unib ketadi. Arava tog'asining ibtibog'i yonida turipti. Eshik o'fida tamonat odati. Orasi Sitonabotu o'zini ko'k mato yopilgan tobitga tashlab, faryod chekmoqda. Abu Ali nima bo'lganini anglay olmaydi, lekin ko'k mato yopilgan tobitni qachoclab yig'layotgan onaxini ko'rib, aravadan sakraydi yu, onaxiga qo'shilib o'lib ham faryod chekadi.

Tun. To'rt yashar Abu Ali o'z hovliaridan, katla cho'tat tagidagi sapada yotipti. Tepasida yag'ini tizadlariga qo'rganicha Sitonabotu muz'ayib o'tiripti. Go'dak ko'ziyu ochilib bilan onaning yosh to'li ko'zlarini ko'radi.

— Bihjon! Nega yig'aysiz, bihjon?

— Nega yig'lamayin! Opajoningni berib qo'ydik, olinim.

— Opajonimni kimga berdingiz, bihjon?

— Opajoningni farishtalar olib ketdi, olinim!

— Farishtalar opajonimni qayga olib ketdilar, bihjon?

— Januziga, olinim, bog' firdavoga olib ketdilar, qo'risibog'im.

— Opajonim jannatdan qachon ketadi, bihjon?

— Koshkiydi kelso, olinim! Kim bilin, Buxorosta bo'lib yaxshi hokimlar ko'rganida, shifo topib, turalib ketarmidi opajoning! Bu yenda na bir yashu tabib bor, na bir habib, na chora, olinim!

— Yaxshi hokim deganingiz ne, bihjon?

— Katla bo'lganingda bilosen, olinim. Xastalarni davolaguvchi ilomlarni hokim deydlar. Kim bilin, yaxshi hokim bo'lganida opajoninglar ayrib qolarmidik, olinim?

— Bihjon! Katla bo'lganingda hokim bo'lamen. Xastalarni davolab, jannatdan olib kelamem, bihjon.

Go'dak so'zini tugatilmaydi. Sitonabotu o'g'lini bag'riga bosadi-yu, ko'z yoshlari bilan go'dakning yuzini yuyib, uni qayta-qayta o'padi.

— Hoy! Farishtalar omin degay bu so'zingga, olinim! Omin degay!

Ajab bo'l! Olinim oshin, yoshini yashab degenday, ellididan oshib qolganida ma'nun go'daklik cheq'larini uslab iztiboga tusha? Bu ma'yu o'pharning sababi ne? Hamadon sarhadidagi bu ko'm-ko'k dast Buxoro dasthalarini yuliga so'ngandimni yo' o'ladagi onov qishloqlar u inonid topgan suyoqli Afshonni o'zlaganidimni? Agar haqat e'langani uchun yuragi shunday pitirisa, ona yuzini ko'rganda qay shoviga tushadi? Musofirlikda necha bor tashlariga kirib chiqqan Buxoro ko'chilaridan qayta o'yn, Afshoni bog'lariga kirib, go'daklik cheq'laridagidek, o'z qo'li bilan tut sa dovuchcha terib yosa ne bo'ladi?

Tong tuqin. Ana, olib-yoqinlarda so'roqlar qichqirdi, zohaklar hangradi, har joy-lar joyda cho'kib yotgan hayalar, tashviblangan odar ko'zga tashlandi, rahot qo'ng'oni tomonlari g'ibhan yoqib, itilib o'tilgan ashborlarning g'ingir-g'ingir ovozlari qaloqqa chalindi.

Ha, Ibn Sino yangilashmagan, yam-yashil mayalar bilan qoplangan bu dast, ko'kni to'kilgan bu oppoq yolduzlar, gurkib o'tgan shuvoq va yovabandlar. Lekin va yurtoqlarning o'tkir bo'ylari, ulotning betakror atir, himma-himmat Buxoro zamini, Buxoro g'yohlarini tug'ulardi!

Ibn Sino g'yohlar to'g'risidagi ik sabbodlarni avval mashhur ush ilomasi Abobakr ar-Roziy, keyin Boqrot hokim bilan Izzatun kitoblarini o'qib bilgan, biroq sog' katla ilmi Afshoni qitlari ostidagi kashovulnar qanlik-

larni yashov kergan chog'larida, avam bo'la ham giyohlar sirini yaxshi bilgan cho'pon-cho'ziqlar davrasida o'tirgan edi.

Yana dard, yana bemor, yana dorivor giyohlar! Qo'choo bu o'y xayolidan ko'tarilib, bir on oron bezadi unga?

Dardini chalg'ab o'tgan harir tuman sal tarqab, osmonning mashtirij timsoli oqpan boshladi, ko'kda g'uj-g'uj yongan yudalar shraklashdi, ximlasbdi. Oyoq ostida gilanday yotgan mayvalar to'pog'ga kelgan yorudun va shuvoqlar, natti shamsharlay yalt-yalt etgan chirog'poyalar, yer bog'ini ignalay tashib chiqqan piyoz anzuylar bu qirlarni bezash o'rnasida, damakloy-damakday meva tukkan lolaloq'aldog'lar, o'tirki tikankalar bilan o'ralgan yarmoqlar, moviy gulchalarga bezangan noxatak va chitir gullar, kakra va yosvoyi bodalar ertalabki shudringda cho'milib, allaqanday yushub ketgan. Ibn Sino ularning betakror muattar hidlarini hidlab so'ymas, nazarda, go'yo hammasi giyohlar unga erkalanib boqayotganday, go'yo «meni tanidingsi, men qaysi dard, qaysi kasalga muallam bo'lishim yodingizlami», deb iltijo qilayotganday tuyular, u yerga siz cho'kib, bu giyohlarni ana silab qo'ygan, yuziga, ko'zlariga sirtgisi kelardi!

Ibn Sino qir yonbag'rida o'tgan suda tagida to'xtab, to'yib-to'yib nafas olarkan, shugirdi Abu Ubayd al-Juzjaniyning bir so'zi yodiga tushib, shunda kulib qo'ydi: — Ustod! Sizdan bir so'z so'rasam maylimi?

— Ko'rdi?

— Aytadilarким, siz o'f-o'lanlar tilini bilar emishsiz. Qirni-qir, dastima-dastir yarib, giyohlar bilan so'zlashar emishsiz. Giyohlar sizga bo'y cho'zib, «men falon dardga davomen, men pimsidon kasalga shifo bo'laman», deb sir-uvertarini buyon qilishar emish. Shin gap rostmi, ustod?

— Ko'rib so'rdi?

— Aytadilarким, bir sistanting dardiga davo topolmay, to'ngaligiz g'ash ko'lib, tog'larga chiqib ketgan emishsiz. Tog'ma-tog' yarib giyohlar bilan so'zlashgan

emishsiz. Shunda bir giyohning so'zi sizni lol qoldirgan emish. Bu giyoh o'sha, bevuqt olmandan o'tgan xastaning dardiga davo ekan. Shunda siz qattiq kuyingiz:

— Nechun bu so'zingni avval aytmadiz? — deb so'ragan emishsiz. — Yo' kechlik qilnammikan? U cho'rlik hali dahi qilgani yo'q, seni olib borib, muolija qilib ko'rsanamikan? — degan emishsiz. Shunda giyoh ham muassaf bildirib:

— Yo'q, hakimi hozir, men ul sho'fikning dardiga davo bo'lor edim, hiroq ajalga davo bo'lolmayman! — deb javob bergan emish. Shin so'z haqqotini, votod'.

Ajal! Hayot va o'lim! Mana, salkam qizg'yoldirki, bu yechilmas tagun Ibn Sining xayolimi betanim borsid etib keladi, bu chigal so'z-oronning tagiga yetish o'rnasida u igoy korchalarga kirib chiqmadi, ne-ne doridarni yaratmadi! Ajab hol: yushlikda, Baxroo hakimi Nuh Ibn Mansuri davolab, uning kutubxonasidagi Abu Bakr ar-Roziy, Bog'rot hakim va Jodima kitoblarini ochaynamay yutib-yurgan chog'larida, kelgusida uning uchun yechilmaydigan jumboq bo'lmashligi, hatto ajalga ham davo topishiga amin edi. Endi esa, minglab giyohlar sizni anglab, serjumboq tabiatning ko'p hodisalariga tashburganida esa, yoshlik orzularning puchligiga isondir. Haybot, tabiat sizlarni o'tirgan sayin uning tagi chiqurlashib bormoqda, bir jumboqni yechsa, ikkinchisi, ikkinchisini yechsa, uchinchisi to'ba'ni bo'ladi. Mana, soqoliga oq orulab, ko'zidan nuri, belidan qiyvati keta boshladi hamki, ilm bobidagi bu qurvi-qochbining intilishi ko'rinmaydi.

Durust, u endi tabiat sirlarining itridosini biladi. Tirik mavjudet borki, chumotadan torilib ham odamgacha — hammasi to'rt ussundan — taproq, sev, olav va huvodan harpo bo'lgani ayon unga! Ila olamning yaratilishi, tabiat hodisalarining bi-biriga chumbarebat bog'lanib ketishi metin bir qonuniyatga asoslanganini, qonuniyat esa, o'z navbatida, buyuk bir zarurat poydevotiga qurilganini anglab oladi. Faqat bu qonuniyatning tagiga yetmoq, bu shug' zaruragini anglatmoq qildi, xolis. Anglatmoq uchun esa, aq-simikka so'ratmoq zarur.

Shuning uchun ham u, avvalambor, ko'kka, ikkilamchi, aq-idsikka sig'masdi, aq-idsok ulidsa hosh egildi.

Ha, bu talakkur, bu aq-idsok ham odamga taqat bir maqsadda, o'zi yashagan bo'lsammi bilinsok, shait shaitini anglatmoq va nihoyat, oqu qotami tanib, o'z ha-yutini insof va adolat asosiga qimsoq uchun ato qilib-gan! Hani odam esa, e'voh, hamiz chirkun istak va tuban hushiyotir tavos'idan chiqolmaydi! Shu boisdan o'zi yang'lar odamlar ustidan hokim bo'lish istagida yongan sulton Mahmud labi fohshlar qo'lida qo'g'irchoq bo'lib yuribdi! Shu boisdan ularga donolar so'zidan mustabid shohlar sarr, o'lo hushlik, donolar qolib, fohshlar so'ziga yuradi!. Umr esa, e'voh, qoqa o'kan, o'lim, ha-yisot, haq ekari!

«O'lim» so'zi xayotiga kelishi bilan negadir yaza yoshlik yillari esiga tashdi, «Jaysi Mo'lyim» ko'chmasining o'tiridagi «Dorosh shifos» shifosmasi ko'z odiga ketdi.

Zimiston tan, Shifoxona o'yqida, Eng chekkadagi choq'roqqa hujrada Jolims kitobidan ilmi ushribiga' old bobini ko'zidan kecharib o'tirgan yosh tabib Abu Ali eslik taqllaganini eshitib, cho'chib boshini ko'taradi.

Bo'sag'ada... ustiga to'a, naidan urun oq rido kiyib, oq'zini oq ro'mol bilan bog'lab olgan ustod Abu Mansur qamary', — o'lo uning rahini shod etogay! — shogirdiga sinovchan tiklib turipi. Ustod bilan shogird muuxonaga tushib, o'sha kuni olamdan o'tgan bir gadoning murdasini yorib ko'rmog'lan-izom. Abu Ali hani biladi, Shuning uchunmi yo' ustodning ustidagi oq kiyimi ushsh-mi, bo'sag'ada turgan ustod — ustod emas, marhumning arohi bo'lib tayoladi-ya, a'royi budanidan so'voq ter chigib ketadi.

«Dorosh shifos» hovlining eng chekkasida ming til dorivor giyishlar saqlanadigan choq'roq xona, xonaning tagida esa, yuzda hani qishdagiday shiqin tursidigan katta yerto'la bo'lardi. Xastalar u yozda tuman, haffo qorovullar ham cho'chib, chechub o'tadigan bu amuz-

[1] № 141212 — 2004-yil.

«Abu Mansur Qamary'» — Inshokki 1986, The Evening 29 mart.

sona-da marhumlar jasadi saqlanar, to' qisodosh-urug'larini kelib olib ketganicha, jasadlar shu yerga qo'yilar edi.

Zimiston kecha... Hamma uyqoda, haffo qorovullar ham pinakka ketgan, hovlida taq'igan tovush eshitil-maydi.

Ustod, oyoq uchida yurib, hovlining mushriq tomoniga o'tadi, u yerdagi bostirma tagar kiygach, tik zinalar-dan yorib, «mushriqtaga» tashadi-da, qo'lidagi shimmi uyqadi.

Abu Ali, o'sha kungacha ustod rahbarligida qo'y-shikl va it-mushriklarni so'yib, ichki a'zolarini o'rganib yurgan bo'lsa hani, odam miandasini yorib ko'rishni o'ylatmagan, shu boisdan bo'lsa kerak, hamon a'royi budanida chumollilar o'tinalaydi.

Marhumning jasadi maxosa qurilgan baland so'ng'a qo'yilib, ustiga boshdan-oyoq oq mato yopilgan.

Ustod, eshik rangiga ichunmay, imi lebdan tirsak-laydi, so'ng, marhumning bosh tomoniga cho'kkalab, hzoq tilovni qiladi. U «Surat yosun»ning uzun yo'lim o'qiydi, Abu Ali esa poygakka cho'ngayib, surati so'zina-so'z takrorlaydi. Ajabo, tilovindan so'ng uning ko'ngli ayroq tinchiganday bo'ladi, go'yo ular «bu kuff-ihlari uchun marhumdan ayf so'nydlarni so'nglari ju-bat bo'ladi!

Muxosonaning darichasi yo'q, kunduzlar fiqat eshik-dan shu'la tashar, eshik yopilsa yerto'la zimiston bo'lardi. Ustod o'zi olib kelgan shamlarni bitta-bitta yoqib, to'chalarga qutab chiqadi, tilovindan so'ng nil hushiga kelgan Abu Ali esa, mahburkarni, jori va qum'oshlarni tayyorlaydi. Hamma narva taxt bo'lgach, ustod, hamon pochta-pichir duo o'qiganicha, murdasining yuzidan oq matoni oladi.

Bir kun neval olamdan o'tgan bu gado so'zida chiqargacha yotar, uning ko'zlarini ochiq qolgan, u go'yo firg'u silarsing ishini ko'p ushlanmay jingini kashitib botganga o'shvardi.

Yillar o'tadi, ilmi tashrihiy mukammal bilinsok ni-yatida Ibm Sino yaro ko'p murdalarni pinhoni yorib

ko'radi, har bir o'zining butuni va tuzilishiga emas, bu o'zlarining eng mayda qon temirizargacha tirkhatadi, o'rganadi, Zotan, Baqrot hakimning: «Kimni dori tuzatmasa, giyoh tuzatadi, kimni giyoh tuzatmasa, pichoq tuzatadi, kimni pichoq tuzatmasa, o'lim tuzatadi», degan naqliga amsal qilib, tarixotni shifo bobidagi o'zining eng ishonchli qaroriga aylantiradi. Lekin «Dorad shifodagi bu yer to'la, yer to'laning to'rida go'yo tirik odamlar ularga jimgina tashlab yotgan ko'zi ochiq bu gido'. Yo'q, ko'ngliga ma'duloh qo'ngur solgan bu oqshom hech qachon esidan chiqmaydi uning!

— Ustod esa... shingindining sovuq sahama og'ushida titrab turganini ko'rib:

— Oilo o'zi kechiray, bolam! — deb shiviraydi. — Kamina yoshini yashab, oshinni oshub bo'lganmen. Bu ishni men, ayvalambor, sen uchun qilmog'damen. Xudovandi karim o'z bandasini qarday yaratgan — buni bilmog' gunoh emas, bolam. Bil'aks, yaxshi tabib buni bilmog' darok, davolash borasida foydalanmog' darok! Hamma narsa o'fodam, bolam, ammo yangiruvchi o'z bundasiga ag'zakovatni shu matlabda in'om etgankim, u hammasini bilmog' lozim! Bas, davolash yo'larini bilmog' — biz hakimler uchun ham fuz, ham qirdur! Qo'ngura, bolam, nashtarni qo'lingga olib, yaqinroq kel!

Ustod shunday dedi-da, hamon bilinar-bilinmas qaltilmagan qo'larini bilan mardaning qorniga nashtar soldi.

Ha, bu Sino tabobatga xalos qo'yibdi, o'lamda neki dard bo'lsa, hammasini bilishga barsekt qildi, ularga davo axtarib, salim uch ming giyohning shifobaxsh sihrini o'rganib chiqdi. Bu dardlar uhar «Al-Qamun» kitobining besh jildini, doxirer giyohlar bayoni esa «Ash-Shifos» asarining ikki jildini tashkil qildi. U kasalliklarni o'kiga, ya'ni murakkab va sodda kasalliklarga ajratdi va shunga qarab murakkab va sodda dorular yaratdi. Yuzlarcha shifobaxsh giyohlar va ne'niastlar birikmasidan yuzlagan bu murakkab dorular oqizlik qilganida jarrohiya san'atini ishga soldi, o'zlas jarrohiya asboblarini, haqni'

qilishning yangi yo'larini o'ylab topdi. Va shu yo'sin ming-ming nastalarning davosini dardlarini daf qilib, dardlarini oldi. Faqat, haylot, o'linga davo topmadi!

Hayot ne? O'lim ne? Agar bu noraso o'lbandan hashuq ulam, boshqa hayot bo'lmasa, buni odam nechun krib, nechun keldi?

Har safir uning dorulari kor qilmay, biroq oqiz banda qo'lda jon taslan qilganida bo' notinch o'ylar, bu shakkok fikr unga oylab tinchlik bermaydi!

Yo' tosh! Bu g'ralati o'ylar qaydan keldi? Xayoli nechun buochilik panshon bagin? Bunchalik huzin? Nahot bunga sabab Buxoro qirlariga o'ashub bu ko'm-ko'k qirlar bo'lar? Afshonani elatrovchi anov ko'm-ko'k qidobolqar bo'lar?

Qirlar ustidagi oqshim tarqsh, dardni butun latofat bilan namoyon bo'ldi. Ana, ko'kdagi siyok oq bulutlar joylash yonq boshladi, qirlar ortidan ko'tarilgan ofshonning serjiva o'ynog'i narleri giyohlar bagidagi shubnam bilan o'pishib, butun dardni ajib bir shir'aga che'tiltildi-ya, yiroqdagi bog'lar boyagidan ham yashnab ketdi.

Bog'lar orasida pastak yapuqci uylar chis-chis ko'zinar, faqat qishloq o'rtasidagi ulkan mashchitning qubhador gumbazi charaqlob turar, u xaddi Afshona mashchitini oltar edi. Juma kholati Afshona mashchitiga yaqin tevarakdagi qishloqlariga emas, hatto Borocodan ham nascoxonlar daryodiy oqib kelar, machit o'ldidagi maydon va chornular, turmagitor rastalar, do'kon va du'konchalar ot sugan zodaganlarga, hammasi birday uppoq kiyingan ulamolarga, zikr ushgan qalamlarlar, lanchilar, gadolar, moxovlar, oyoq-qo'laridalar ayrilgan mayib-majushlarga to'lib ketar, bog'lar bilan qushlagan Afshona qal'asi esa uyusodiy g'ushilar edi.

Afshona! Yana Afshona! Mana, salimam o'ttir yildiki, bir nam yulg'iz qolax lop etib ko'z o'diga tug'ligan joylari keladi, Afshonaning bog'leri, ko'm-ko'k qirlari, hadsiz sayyabeklari yodiga tushadi.

Ibn Sino bir-bir bosh to'pandagi qirg' chiqdi. Qir tagidagi Katta anhor o'tanti. Anhorning u yuzida, bo'z yuktak kiygan bir necha bolalar uqir boqib yotiblar, olib roq'dagi yangiliklari omoachlariga bo'lib va xachir qo'shib yer haydayotgan dehqonlar ko'ngi chidimadi.

Yo'lash Afshona chukkasidan ham xaddi mana shunday anhor o'tlar, anhorning chap tohida beqoyun qovus polizlar yanasib yotardi.

Bu polizlarda shirin-shakar amiralar; borsolidan, sahar payti tun sukutini buzib kars-kars yoritil'uvchi shakarpalak, to'rtamlalar, kaundigi mushdekliklari bo'lib ham, shababi til yong'uvchi qora qovular bitardi. Kichkina Abu Ali kechalari qamish kapri yondagi shosapada ilk ustazi Nozilning purlitlari o'tanib yotib, oson to'la yulidlarini samani yasab ko'rardi. Subhidan esa, kars-kars yoritgan to'rtamlalarning ovozidan o'g'aytib ketar, serovdan shu-der tims polizga tushar, shudrigida chor'migan musday palaklarni yalang oyoq urilib, yoritgan qovus panchalarini terib-yrishni sevur edi!

O, bodalik! Brg'zbor, betashvish bodalik! Kechasi tectigan yuldar yanglig' «yult» etib, bir chiqqandiga o'tadig' krlidig'!

Bir-biridan ma'yus, ammo shuqanday tiniq esdaliklar xudli tashib munchoqlariday bir-biriga ulanib borardi.

«Ayi bahar. Afshona tevangidagi yam-yushil toymonlikda oq, jigirring, qora-qirg'ish o'tovlar saf tortgan, anhor yonidagi tepalikka esa rang-barang ipak toymalar bilan beartilgan o'n ikki qamchi ulkan o'tov tikilgan. O'tovning to'rtida, beland qilib to'shulgan oq kigirler ushga, tarzi timqora sochlariga behisob kumush tarzi va milti qo'ng'iroqchalar tutilgan bir qiz yotibdi. Qizning ko'zlar yamq, magobir, nimjon qo'llari beland to'shukdan urilib tushib, hozirgina oshib qolgan.

Yosh tabii o'tovga bodilib kirgan kuleha yuzli, bodomqovoq karizak ada borib to'shuk oldiga tiz cho'kadi. Shonda shapmani bergan qiz qalin lipiklarini bato' ochib, poyqada jimgini tikilib tiragan yosh tabii qiz qaraydi, qiraydi-yu, «qilt» atib yutimdi. Yuliganda

go'dakning tomog'iday nimjon, oppoq tomog'ining ostidagi mushdek qora yoli qandaydir o'zrigina qamirab go'yadi...

— Ibn Sino, go'yo bu voqea bundan o'ttiz yil burun emas, hozir sodir bo'lganday, yuragi shuqanday jizilish ketdi.

Ha, Bo'tako'zbeqim degan bu sahrondan shu ham uning hayot osmonida bir lazza yongan yorug' yuldas-der yaraq etdi-yo, o'tdi-ketdi!

Ne chora? Bani adam hayoti shunday qisqa ekan, ham qisqa, ham g'urbatga to'la ekan! Hayot! Uning bulalik yillarini yorug' nurga yo'g'igan bu mehri daryo imonlari kimlar qoldi? Kimlar bor? O'foga shuki, padon hozirqovlari o'z qo'li bilan Buxoro tuprog'iga dafn etdi, onlarini esa dafn etish nasib ham qilmadi. Simgin Gurganjda qoldi, yolg'iz o'zi Abu Mahmud esa... o'likmi, tirikmi, yonad uning kumbanani asoyim deb, yong'in shida qoldimi — mana, necha kundirki, bu notinch o'y Ibn Sinoqa na uyga beradi, na orom!

Ota-ona, qarindosh urug'larning qisqasi shu bo'ldi! Ona yuzi-chi?

Aytishlaricha, ilksizlar avlodidan bo'lmish amir Altigin Buxoroni ko'p tashlamas emish. Qoldi shu larda tarsi ham, yozda ko'nglari yuzin dushlarga ko'chib chiqq emish, behisob o'tovlar qandir, kum ov bilan, shuq va ko'plari bilan, qo'shul shaharlarga qiron keltirish bilan o'tar emish!

Altigin ham mayli, avur sulton Mahmud-chi?

Mashruqa Hindiston, mag'ribda Xuroson yetmagan-dek, sulton bundan uch-to'n yil muqaddam Buxoro va Samarqandga o'n ming jangovar fil bilan bostirib bergan emish. O'n ming jangovar fil biraor qadam tashlaganda Buxoro tuprog'iga luzzo-luzzo bo'lgan emish, bir yozda to'shuk, biraor ta'ra tortganda esa osmonni filak zir titragan emish!

Ajabo, mana endi u, liman Ibn Sino, Buxoroga qirg'ibsharot keltirgan shu suhanni davozimog'i darok emish, bedoro dardiga davo topib, boshqa qirg'indarga yo'l ochib bermog'i tozin emish! Buning uchun esa sh-

ton makon qirgan G'azni munavvanga bormo'g' dar-
kor emash?

Rost, o'z banda, uning o'zi ham odil poshho qilib
ko'p yurgilishi. Shumaddaviya va malika Saida kabi
ag'li ko'roh gumonlarni insof va adolat yo'lga solaman
deb, uningning eng mas'ud yillarini yo'qotib, shu njuhda
hatto ularga vazirlik ham qilib ko'rdi, birsoq hayhot,
shon-shuhrat ishqida yozgan bu jobil hokimlarning
tuban istaklari oldida uning engu ozuqat hamisoli tosh-
ga tekkan oymiday chul-chul sindi. Va lekin... bu daryo-
da hamma narsa nishiy!

Faqat bir narsa G'aznini o'rtaganda uning yunqul
allaginday jizilab yuboradi — u ham bo'la ustod
Beruniy bilan o'chior ko'rishni istag'i. Ular so'ngbor
ko'rishganlariga, to'g'rirog'i, kechasi Gurganj darvozasi-
dan pishona chiqib, qalin saksavodzor orasida so'ngbor
vidolashganlariga nechta yil bo'ldi, Mana, salkam yigirma
yil bo'libdi. Shundan keyin ilinsiy muammosilarga noli och-
to'rta maktub va sayyonlar oqali yetib kelgan usuz-
yulug' gaplarni hisobga olmaganda, ustodidan darak yo'q.
Ila'zi xoburga qaraganda ustod Beruniy Gurganjni tark
etib, G'aznaga borganidan keyin u yerda katta mas'ulama
qirgan, mas'ulonasi salimga ma'qul tushib, uni o'zi
bilan birga Hindistonga olib ketgan. U yerda ustod hind-
lar tilini o'rganib, avval sultonga ilmoschik qilgan, keyin
esa, bu yur haqiqda, uning tarisi, ilmi hikmatlari, urf-
odatlari, qo'shig' va dostonlari, hikoyati va ifoyatlari
to'g'risida katta kitob yozib maqsadida Hindistonda
uzoq fursat qilib ketgan.

— Bu gaplarning qaysi biri rost, qaysi biri yolg'on — Iln
Sino uning bilmaydi. Lekin yonidaklari ochrashuvlari,
suhbatlari, qaynaga Gurganjda, «Majlis ulamoo'dagi baha-
minozaralari yodigi tushib, qattiq so'g'insidi. Shunday
peytlarda kitob jasonidagi eng noyob qo'lyozmalar emasi-
ga yushirib qo'yilgan ustodning maktublarini olib
o'qiydi; qayta-qayta o'qiydi, hst, munakkab tabiat hodi-
salar haqida yozilgan bu maktublarda ustod uni qattiq
ko'rgan joylari ham bor, qaynaga, muallimi avval Aras-
tuning «Ilohiyatiga ko'rako'rta taqil qilgan, deb

undan notori bo'lgan ustadi ham yo'q emas, biroq,
haribir, nochimdir ularni qayta-qayta o'qikan, ustodning
qorantir shiddatli ehtiysi nigohi oldigi kelib, yungda
vona o'sha sog'inch toyg'uni levidib yonadi.

Yaqinda, har shahzo Hamadonda bo'ladigan ulamo-
lar majlisida, G'azna tomonidan kelgan bir savdogar
g'alini bir gap aytdi-ya, uning ko'nglida cho'g'lay milti-
ragon sog'inch toyg'uni hatlar yallig'landi.

Shundaykim, ustod Hindistondan qaytib kelgandan
keyin sulton uni Osmon malikasi qariga taklif etgan
emish!

«Ey, allomai zamon! Ilni ifon orasida shunday gap
borkin, go'yo sen yecholmaydug'on muammo, sen bi-
maydug'on sir-asor yo'q! Bu gap haqiqi yo kofisi, hini
sinamoq armida hozi o'rtaga masala tashlaymen, yech-
sang vaxting barobar olin qilamen, yecholmayang
sumkalariga tanangdan judo qilamen!

— Marhamat, aytang masalaringni! — degan emish
ustod.

— Masala shulkim, sen o'rtig'on bu mas'ulamat-
nizing to'rt eshigi bor. Hozir faqat o'rtimdan turib, shu
eshiklarning boidan ko'chuga chiqamen. Sen aq'ul-
vaida yozma bo'lang, qaysi eshikdan chiqishinni
qo'q'orga yozib, yostig'imning ostiga qo'yib ketasen.
Ongangdan men chiqamen, u'ring, jumboqni to'g'ri yech-
dingmi, yo'qmi, yozgan qo'q'atimgi olib o'qib bilamen!

Ustod usuz o'ylab turmay sar yozib salimga bergan
emish, sulton esa qo'g'uzni yoziq tagiga yashirib, usta-
larni chuqiritgan emish, ularga mas'ulamatnoma devorini
buzdirib, tuzuk ochilgan va shu tuzukidan tashqariga
chiqqan emish. So'ng yostiq tagidagi qo'g'uzni olib alla-
malarga o'qitgan emish.

Vo darig'! Oq'onda shunday deb yozilgan emish/
«Oltanpanoh to'rt eshikning hech biridan chiqmaydir,
devorini buzdirib, tuzuk ochtiruv va shu tuzukidan
tashqariga chiqadur!»

Bu hikoyani ehitib, butun majlis ahli yuzqatini ush-
di, Iln Sining yurgilidagi sog'inch uchqunlari esa hat-
lar yallig'landi...

Ha, Ibn Sino ustodni bir ko'rish, u bilan to'yib-to'yib subhlatish uchun na yo'l azoblaridan qo'rqadi, na boshqa qiyinchiliklardan. Ammo bu sulton! Alomatlarga izoha-teskari masalalar berib, ulardan domo javoblar kutuvchi bu telba hokim.

Nigobon qir etagida xashir yetaklagan bir odam ko'rinadi. U to'ppa-to'g'ri Ibn Singa qarab keladi. Ibn Sino negadir bu odam bilan ochrashgisi kelmay o'rmanan turadi.

— Qayga shoshasen, ey darvesh!

Ibn Sino bextiyor to'xtadi. Uning to'pamasida soch-sog'iri o'sib ketgan, ochlikdanni, betoblikdanni ko'zlarini ichiga bo'rib, uzan burni so'r'ayib qolgan bir mo'ysalid turardi. Mo'ysalidning ogzida quruq-quruq bo'z ko'yak, bo'z shalvar, oyoq'ida chilvir bilan chandib bog'langan eski chorik, xashirining belidagi xurjunning bir ko'zihi katta suvqovoq, bir ko'zihi bo'yini cho'ziq sopol xim ko'rsat, albatta, u yaqindagi esbot meshkobchini edi.

— Assalomu alaykum...

— Vaalaykum assalom. — meshkobchi kintaygan ko'zlarini bilan Ibn Singa bir daqiqa sinovchan tikilib turdi, so'ng— Muroding qorin to'ydirmoq bo'lsa... yo atov qishoqqa, yo rabotga bor,— dedi hamon Ibn Sino dan nigobini irtmay.— Oligga hamda sano o'qib rizq-ro'zimga terib yet! Sabab, bu qirlarda dardib yurib-sen, ey darvesh!

— Yo tavba! Soch-sog'iri o'sib ketgan bu kekka meshkobchi kimgadir o'xshar, juda-juda o'xshardi!

Ibn Sino yuragiga quyilib kelgan ichki g'alayonni zu'g'a bomb.

— Pesbonamga yozilgan shu bo'lsa ne qilay, ey bundi mo'min? — dedi.

Meshkobchi, go'yo bir nimadan cho'chiganday, sai oruga chekinib: «Yopiray deb pichiladi.

— Devonlik jomigga tekkan bo'lsa bizning karvoniga bor. Tuyakshlik qil. Usting but, o'zining halol bo'lar, faqir bundi!

— Qaysi karvon?

— Iblabondan chiqib, Buxoroni sharifga borayotgan katta karvon!

— Buxoroni sharif!

— Yo ajab! Buxoroni sharifi eslatmagan gumbalar ham botni o'zunda? Dong'i yetti iqimga ketgan shahri munovvashar Buxoroni Yura ber, ham ziyosat, ham tijarat bo'ladi sen uchun!

«Astag'firullo! Masofir yurtida sav tashib yurgan bu meshkobchini qayzerdagi ko'rgan u! Ha, buxorolik... yo'q, afsonalik bir kimsani eslatadi bu meshkobchi! Juda-juda eslatadi! Yo'q-yo'q, kekksugunda qayroqligi o'yilar keladi kishining sayofigal»

— Lutfi karaming uchun tashakkur, birsdar, ammu tuyaksh bo'lishga kekksalik qilaman. — Ibn Sino hayajon uchida teskan boshib, pastga qarab yo'naldi, biroq bir necha qadam yurmasdan meshkobchining «Yo parvardigor!» degan siobini eshitib, bextiyor to'xtadi.

Kekka meshkobchi hamuz o'z joyida turardi. Ibn Sino to'xtab o'ngasiga qarashi bilan uning qo'lidagi qanchuni yetga tashib ketdi, o'zi esa yoqanini ishlatib.

— Yo tavba! Abu Ali! — deb siob qildi.

— Shokaton?

— Abu Ali? — meshkobchi qo'llari qalishib olditga tepindi-yu, negadir jar'ati yetmay, yara to'xtadi. — Yo'q! Ko'zlarimga inozomaymen! Abu Ali Ibn Sino darvesh bo'lmish! Dong'i olimga ketgan faskini devon Ibn Sino devona kiyimida tilanchilik qilib yurmish! Bu ne hoi, yo parvardigor?

Ibn Sino ham hamon o'z ko'zlariga ishonmay kel bo'lib turardi.

«Yo rab! Telba taqdiring ne o'yini bu? Yoshlik birsdar! Shokaton bu masofir yurtlarda meshkobchilik qilib yurgan bo'lsa!»

Shokaton, patuk sog'ol di-dur tilab, Ibn Sino tomon juredi. Ikki do'st, ko'zlarida yosh, sroq quchoqlashib turishdi.

— Astag'firullo! Nahot bu ko'rib turganlarim tash umas, o'ngim bo'lsa, Abu Ali!

— Sen-chi! Senga ne bo'kil! Bu masofir yurtga

qachon keladigan? Fuqirga ters qaragan telba taqdir serga
nechun ters qaradi, Shokalon?

— So'rama, Abu Ali! — xitob qildi Shokalon. — Sen
so'rama, men so'zlamay, so'zlab bog'zimni tig'latmay! —
Shokalon ketaygan ko'zlarini qaylab Ibn Sinozni qaradi,
yu, uchinchi bor.

— Yo'q, inonmaymen! — deb yoqasini ushladi. —
O'z ko'zlarimga inonmaymen! — O'z ko'zlarimga inon-
maymen! Bir seni Hamadon va Irfahonda vaziri a'zam
deb oshigan edik, Abu Ali!

Ibn Sino ma'yus bosh chiqardi:

— Farqi ne? — deb kulinsiradi. — Vaziri a'zamni,
derovshni, farqi ne, Shokalon?

— Yo'q! Ajab dunyo ekan bu dunyo, Abu Ali!
Tavallud topgan yuringda mening odamlar ilohi
davri deston, sen bo'lsang...

— Mayli, Shokalon, meni qo'yib Afbonadan so'zla!
Buxoro qalay? E-yurtning ahvoli necuk?

— O, Abu Ali, Abu Ali! — dedi Shokalon boshini
g'amgin tebratib. — E-yurtning ahvolidi so'rama! Sen
bilan Afhonadan yolg'iz kulchepi qolgani! Bilansin, esha-
dimgi, yo'qmi, bundan to'rt-besh yil avval Buxoroga
sulton Mahmud bostirib keldi.

— Ming tassavf, eshiddin.

— Eshiosing... Afhosa xonavayron bo'ldi. Abu Ali,
xonavayron! Bog'rog'lar jazovat fillar ishlada toptadi.
Sen so'rama, men yuringinni tig'latmay, Abu Ali!

Ibn Sino boshini chalgalganicha ushuktaga tindi.

— E-yul! Bundan chiqdi, sen ham fuqirga o'shab...
sulton tazyiqidni qachib yuribsen, Shokalon?

— Yo'q, Abu Ali! — dedi Shokalon uf tortib. — Fuqir
bu misolga yortiga yolg'iz zuriyotim Shoyunfni qidirib
keldim.

— Zuriyotimga ne bo'ldi?

— O, Abu Ali, Abu Ali! — dedi Shokalon, o'tirgan
joyida og'ir tebratib. — Taziyotimga o'yiniga cheza yo'q
ekani! O'g'limning qizmati senting qizmatimga o'shadi.

Uning ishq Bo'tako'zbeginning qizga ishadi, Abu Ali!

— Bo'tako'zbegin!

— Ha, g'alati dunyo ekan bu dunyo, Abu Ali! O'g'-
lim ham o'shdi sen ushgan baxtagiga Bo'tako'zbegin-
ning qizini ushib qoldi. Ul ham serga o'shadi, ma'shu-
qaning visoliga yetolmay, yo'qmi, deb bu tomonlarga
bosh olib ketdi!

— Bo'tako'zbegin? Uning qizi? Yo' tash! Bu sho'rlik
mas'kubchi ne deydi? Agli hushi joyidami buning yo
boshiga tushgan mas'kubchi tashlanib qolganni!

— Yu tash! Bo'tako'zbegin tirkini?

— Yo'q, sho'rlik begin, — o'ldi uning qabrimi
chano'on qilg'ay, — olamdan o'tdi. O'zing devolgan
zotijam dandi olib ketdi ul notavonni. Binuq undan
Qorako'zbegin degan bir o'zga qolgan edi. O'laning
qidnati bilan qesalay ko'zlaridan tortib, bo'yudagi qira
soligacha mashamaning o'zi edi! Ne chom? Qizmati
ham sho'rlik Bo'tako'zbeginning qizmatiga torddi.
Bishur ko'klamda bek qo'rg'onini bir kachada qarog'chi-
lar bosib, Qorako'zbeginni o'g'irlab ketdi. O'g'lim esa...
O'g'lim misol bir shungor edi, Abu Ali! Qizning otasi
o'g'limni o'ziga sarbot qilib olgan edi!

Shokalon dam-badam uf tortib, o'g'limning boshiga
tushgan mas'kubni ushuk so'zlad. Uning aytishicha, bu
sirni, bek qizini olib qochgan qarog'chilar sirini hech kim
bilmas emish. Birovlar, Qorako'zbeginni olib qochgan
bebos sahronishin beklar desa, birovlar, Buxoro hokimi
Alitgin, der emish. Buxordan to'rt-besh yil muqaddam,
sulton Mahmud Buxoriga bostirib-boqanda, Alitgin-
ning kenja xotini bilan ushukli qizini asir qilib olib ket-
gan emish. Alitgin ularni qaytarish umidida, bek qizini
bosib olib, uni Irfahonga, amir Ma'ud haramiga in'om
olib yuborgan emish. Shokalonning o'g'li esa, bu gapni
eshtirib ma'shuqaning izidan Irfahon tomonlarga bosh
olib chiqib ketgan emish. Ota ekan, Shokalon ham bu
mas'kubga chiday olmay, yolg'iz farzandini qidirib kel-
gan emish...

Ibn Sino Shokalonning hikoyasini birde ilg'asi, birde
ilg'ammadi. Uning sayoli xuddi uya qo'rgan joylariga tal-
pagan qushday yana Afhona tomon parvoz qildi, ko'z
o'ldi esa silkan og' o'lov to'rida yotgan Bo'tako'zbegin

namoyon bo'ladil! Yo'q, bu — ik bor ko'rganida ko'zlarit
biqu yoshga to'lgan negiron Bo'tako'zbeqim emas, bir
oylik moziqa shahar, oradan qayta nig'lgan, xaddi
bo'taloqning ko'zlariday qop-qonit serkiprik ko'zlarida
sho'x uchqunlar paydo bo'lgan tannin boshqa, latif va
muloyim bir qiz edi!

Qanday dorular ishlatgan edi u o'shanda? Salkam
o'tuz yil o'lgan bo'zta ham hamuz yodida turipti, oq
tuyangan qimroniga yantqo shakarini, mo'moyga usharr
sutini qo'shib bergan, shahar uchun esa ko'knori
po'stining qaynatmasi bilan Misr sabzi'ining shaharini
shahar, shahar va uchchiq bodom yig'ida qaynatilgan
ham qo'zi go'shtini bayirgan ziti!

Bu — o'zi kash etgan muvakkab dorulami ikkinchi
bor ishlatishi edi! Birinchi marta Busoro hokimi Nuri
ibu Munvuri shifolab, uning boy kutubxonasiga kirish
buxiga erishgan. Ikkinchi bor esa, Bo'tako'zbeqimni
davolab, uning muloyim tabassumiga suzvor bo'lgandi.

Hamar nigohi o'kida turqit, Bo'tako'zbeqim, o'tirga
kigan yosh tabibni ko'rib, qardini ruzlab o'tiradi, ruz
laganida uning timqari sochlariga taptigan kashish
qo'ng'iroqchalar va noxik tilla halqachalar ajib ovos
chiqarib jaranglab ketadi, Begimning xatti-harakatlarida,
chehrasida, boqishlarida nimadir o'zgaragan, Abu Ali
sezadi: qizning nigohidagi bu o'zgarish faqat sog'lig'i
yaxshilangasidan emas, yo'q, uning yuragida qandaydir
qaynoq bor ehtiros paydo bo'lgan!

Abu Ali yuragi «jiz» etib, bo'sag'ada to'xtaydi.
Begimning lablaridagi, bo'taloqning ko'zlariday katta-
katta mu'sam ko'zlaridagi sirli tabassum uni sarosimaga
soladi. Begim esa yosh tabibning sarosimaga tushib,
«dovu qizarganini ko'radyu, muloyim kuladi:

— Keqing, o'kiring, hakim hazratim! — deydi qiz
qo'sha-qo'sha hiloguzuklar taqilgan noxik qo'larini yosh
tabibga cho'zib,

— Nechin mendan qochasiz? — deb so'zlaydi u,
so'zlaydiyu, usatidan ko'ziga yosh otadi. — Kelasiz,

biroq yomonda lahar o'tirmay, tag'in qochasiz. Uzun
kuni yo'lingizga tiklamen... siz esa... yomonda lahar
o'tirmay qochasiz...

Bo'tako'zbeqim yana «qub» etib yutinadi, yutinganda
terning'idagi moshleklim qira xoli odatidagiday o'zginin
qimirlaydi. Bu qira sol, yo'q, sol emas, «qub» etib
yutinganda using allaqanday o'z qimirlashi yosh tabib-
ning yuragidan o't chiqarib yuboradi.

— Sizning mehri sharofatingiz bilan men sho'rik bir
o'lindan qoldim, — deydi begim. — Bu yaxshiligingizni
tashad mutmaymen, hazratim!

«Hazratim» so'zi begimning tilida jada g'uladi oshil-
ladi. Abu Alining nazarida Bo'tako'zbeqim gu'yo unikan
kulayotganday tuyladiyu, «Bu so'zni bir ayidingiz,
qiyis aytotang!» degisi kuladi, biroq buyajnodan tili
aylatmay g'o'ldirib oshadi.

— Endi qozat etangiz, o'rindan tannan, — deydi
Bo'tako'zbeqim, allaganay noxi yalvorib. — Bu ipila-
dan chiqans, dala-dashlarni kerib, to'yib-to'yib nafas
obsan, chechaklar teran...

— Yo'q, yo'q, dala-dashlarni kezishga hali etadur,
begim!

Qiz asabiy harakat bilan to'z'lgan sochlarini orqaga
tashlaydi.

— Bugun qozat etmangiz, etaga kerib bo'ladi,
hazratim!

Begimning so'zlarida kashini cho'chitadigan pishoniy
bir ma'no bor. Bu selt ma'no Abu Alini vahimaga soladi.

— Mayli, men qozat beramen, ammo etangiz...

— Amn tabib — vojib. Otan sizning so'zingizni vojib
deb biladi!

O'shanda ham bahor edi. Ayni bahor. Bepoyon
Cho'li malik adimonshin chevarlar to'qigan guldor
pishtolarni eslatadi. Gurkuzib o'lgan gilyoblar to'piga
keladi, yam-yushil yunsoq, shuvoq, yovshan, bo'zikan,
qo'ng'iroq gullar orasida pilyoladay-pilyoladay lolqin-
g'alloqlar cho'g'iday yonadi. Binafsharang chuchimma-
lar ipakday eshadi, sachratgi va nomaq gullarida
salarlar virillaydi!

namoyin bo'ladi. Yo'q, bu — ikki bor ko'nganida ko'zlar
jiqqa yashga to'lgan nogiron Bo'tako'zbekin emas, bir
oylik muolaja sabab, onadan qayta tug'ilgan, suddi
botaloqning ko'zlaridagi qop-qora seripon ko'zlarida
sho'x uchqanlar paydo bo'lgan lamom boshqa, latif va
muloyim bir qiz edi!

Qanday dorular ishlatgan edi u o'shaoda? Salkam
o'ttiz yil o'lgan bo'la ham hamur yodlari turpi: ush
ruyaning qatnoriga yanoq shakarini, mo'miyoga asillar
utini qo'shib begun, ishlatish uchun esa ko'kron
po'stining qaynimas bilan Misre ubrisining shabstun
ishlatib, shafoli va uchchiq bodum yog'ida qovurilgan
bars qo'zi gurshini buyurgan edi!

Bu — o'zi kashf etgan mumukab dorularni ikkinchi
bor ishlatishi edi! Birinchi marra Busoro hakimi Nuh
ibu Masumini shifolab, uning boy katchaxonasiga kirish
hastiga erishgan, ikkinchi bor esa, Bo'tako'zbekinni
davolab, uning muloyim tabassumiga sazovor bo'lgandi.

Hamiz nigohi oldida turpi. Bo'tako'zbekin, o'tog'a
kiran yosh tabihni ko'rib, qandini rostlab o'rtadi, sud-
laganida usuz timperu sochlariga toqilgan kumush
qo'ng'iroqchalari va nozik tilla bilgachalarig'ib oruz
chiqarib jaranglab ketadi. Begimning xatti-harakatlarida,
chehrasida, boqishlarida nimachir u'zgarigan. Abu Ali
sezdiki, qiering nigohidagi bo o'zgarish fiqat so'g'ig'i
yashilangandan emas, yo'q, uning yuragida qandaydir
qaytoq bir chinis paydo bo'lgan!

Abu Ali yunagi «jiz» erib, bo'soqada to'xtaydi.
Begimning tabiatidagi, botaloqning ko'zlaridagi katta-
katta mu'om ko'zlaridagi sifi tabassum umi sarmamaga
soladi. Begim esa yosh tabihning sarmamaga tushib,
«shu» qizarganini ko'radi-yu, muloyim kuladi:

— Keling, a'itiring, hokin harakatlari! — deydi qiz
qo'sha-qo'sha bilguzoklari tagilgan nozik qo'larini yosh
tabihga cho'zib.

— Nechan mendan qochaste? — deb so'raydi u,
so'raydi-yu, to'ntandan ko'ziga yosh esadi. — Kelaste,

biroq yonimda lazza o'tirmay, tag'in qo'lsiziz. Uzun
kun yo'lingizni tikolamen... siz esa... yonimda lazza
o'tirmay qochaste.

Bo'tako'zbekin yun «qult» erib yutirodi, yuraganda
tomog'idagi musdolekka qora voli odatidagiday o'qigina
qimirlaydi. Bu qora vol, yo'q, vol emas, «qult» erib
yuraganda uning allaqanday qiz qimirlashi yosh tabih-
ning yuragidan o'ti chiqarib yuboradi.

— Sizning mahri sharofatingiz bilan men alu'fik bir
o'lindan qoldim, — deydi begim. — Bu yuradiligingizni
tasbad mutunaymen, hazratim!

«Hazzratim» so'zi begimning tilida joda g'ulati eshiti-
ladi. Abu Alining nazarida Bo'tako'zbekin go'yu unidan
kulyotqanday tustuldu-yu, «shu so'zni bir aydingiz,
qayta aytmang!» degil keladi, biroq hayajondan tili
aylanmay g'o'ldirish qoladi.

— Endi ijorat etsangiz, o'rtimdan tursam, — deydi
Bo'tako'zbekin, allaqanday nozi yoborib. — Bu qilas-
dan chiqam; dala-dashlarni kezib, to'yib-to'yib nafas
olam, chechaklar tursam...

— Yo'q, yo'q, dala-dashlarni kezishga hali ertadur,
begim!

Qiz zaahy harakat bilan to'zg'ig'us sochlarini oqoga
tashtaydi.

— Begim ijorat etmasangiz, ertaga kechi bo'ladi,
hazratim!

Begimning so'zlarida kishini cho'chitaligan pinhooniy
bir mu'no bor. Bu sifli mu'no Abu Alini vahiriga soladi.

— Mayli, men ijorat besamen, ammo oturing.

— Amri tabih — vojib. Otam sizning so'zingizni vojib
deb biladi!

O'shaoda ham tubor edi. Ayni bahor. Bepoyon
Cho'li malik ulanovishin chevarlar to'qtan gu'dor
palodami eshatadi. Gurkub o'ngan g'ryoblar to'piqqa
keladi, yun yashil yanoq, shuvoq, yovshan, bo'nikan,
qo'ng'iroq g'illar orasida piyodasay-piyodasay lilaqig'-
g'idoqlar cho'g'day yonadi. Binabazarang chuchmumlar
ipakday eshiladi, uchrag'aj va nozik g'illayida
asharilar vizillaydi.

Hadsiz-pudusiz doʻstning har joy-bar joyiga oq, qizil, qoʻngʻir oʻtovlar tikilgan, gʻalagala qoʻy-echkilar, ayur-ayur yilqilar koʻrinadi, boʻlakuqlarini yetaklab oʻlgan tuyalar varzin boʻx boʻx-lab yuribdi... Goh-goh sahro tinchini ayur talashgan ayyoqlarning muzaffar kishmasi buzadi, qoʻy-qoʻllarning allaqanday yoqimtoy maʼrashi va otlar daganini yurakni qitqalaydi. Oʻtovlar tezligida esa qizil koʻylak ustidan qizil mincha kiyib xaki pari taqilgan gʻalati qipochlarini boshlariga oʻtqoʻndirib oʻlgan qiz-kelinchaklar koʻrinadi: ularning shoʻx qilqilari, qizit hazillari, mihiyom kulgulari yurakka jaz-jaz tegadi...

Kechulari, biyalar tashovlarni, sigirlar sogʻilib, oʻchoqlarda olov soʻngach, pans joylarga boʻz yigitlar yigʻilib, qiz-kelinchaklarni kutishadi. Nihoyat, kekislar utqaga ketgach, qiz-kelinchaklar oʻtovlardan chiqib kelishadi. Ular taqinchochlarni mayin jaraglatib, uszandan puyepuyet kulishib, toʻp-toʻp boʻlishib kelishadi-yu, darhol oʻz julfalarini tepib olishadi, soʻngra gʻalati oʻyotlar, tortishmalar, choʻlp-choʻlp oʻpishiblar bilan tugaydigan berkinmashoqlar boshlanadi, tansaraf boʻlib lapar va oʻlanlar aytilladi...

Buxoroda yuzlari ochiq qiz-jovonlarni koʻrmanan yosh uduga bu oʻyin-kulgular, bu erkin va latif manasablar, allaqanday hazin nurga yoʻqʻrilgan oʻlan va laparlari juda gʻalati tuyuladi. U goʻyo bu zamandan boshqa, goʻzal bir otanga tushib qolganay seradi oʻzini. Boʻlakoʻzbegim esa... Yigitlar oʻttasdan doun yosh tabshni tanlaydi. Isiq tabshri bilan Abu Alining yuziga jaz-jaz tegib, berkinmashoq paytida qaytarga yashirinishini oʻdindan shivirlab aytadi. Shuning uchun ham birinchi boʻlib begimni Abu Ali topadi, qizning choʻgʻiday isiq boʻyasi ham aksar hollarda Abu Aliga nasib etadi! Yosh tabshni faqat bir narsa qiyaydi — u qiz-yigitlarning oʻlan va laparlarga qoʻshils olmaydi. Aytishlarda soʻz topolmay qiyaladi. Lekin bu tiniq, teryuldar dastl oqshomlarida Boʻlakoʻzbegimning yonida yimboldah yurib, bu oʻlanlarni, dastl oqshomiday tiniq, maʼyus laparlari tong oqimicha eshitgisi keladi, shirin tutilga oʻshagan bu maʼʼad dastlar foʻshal tugamasan deydi...

...Ibn Sino yuzini iliq bahor oʻtiboga tutib, utoq sukutiga kerdi. Shokalon ham tegadir sukutiga choʻngan, alfidan, darvesh qiyofasidagi hamyurtining xayolini boʻlishni istamaydi.

Ibn Sino boʻlakoʻz hamon bir-biridan gʻalati, bir-biridan hayajonli esaliktar oqimidan chiqolmaydi. Esaliktar esa goʻyo guldin gulga uchib-qoʻnib yurgan kapaliklarga oʻtshaydi, lip-lip etib, bir voqandan ikkinchisiga, ikkinchisidan uchinchisigaacha uchib oʻtadi.

Mana, kelinchakday yashnab ketgan dastl bagʻrida oʻn chugʻli qiz-yigitlar ot surib ketaypti. Oʻdinda Boʻlakoʻzbegim, Uning ostida soliga ipak popuklar taqilgan chircirel saman yoʻngʻa. Begimni uch-toʻrtta otliq kanizlar qushib oʻlgan. Orqasida esa sahroyi bekning shaxsiy sarbozlar, ular orasida... mana Abu Shokalon bilan Abu Ali ham bor. Boʻlakoʻzbegim oldinda ot choqtirib bormoqda. Abu Alining aʼki koʻzi qizda. U koʻk qushqa bedovining boshini qoʻyib, qizni qarib yetgisi, usung ochiq yuziga, serkiprik boʻta koʻzlariga tikilib, yonma-yon ketgisi keradi. Biroq sarbozlaridan iymanadi.

Ata, ular dastl bagʻridan chiqib, loʻlajiqʻadboqlar chaman ochilgan qumliklar bagʻriga shoʻngʻaydi. Shoʻngʻishlari bilan Boʻlakoʻzbegim uszamoqda ketayotgan Abu Aliga qarib koʻz qizali-yu, ostidagi saman yoʻngʻasiga qamchi bosadi. Qizning vren qochman, siz qivims, deganini tushungan Abu Ali ham, yuzagi gungars urib, koʻk qushqa bedovining boshini qoʻyadi, qoʻyarkan, ularni boshlab ketayotgan koʻxa yasovulga koʻzi tushadi. Yasovulning koʻzlarini choqchayib ketgan. Biroq Abu Ali unga eʼtibor bermasdi. Yosh tabshning fikri xayoli kumush tangalar taqilgan sochlarini yuyib, qumliklar orasida shamolday uchib ketayotgan Boʻlakoʻzbegimda. Abu Alining koʻk qushqabedovi goʻyo uning yuzigidagi gʻalayonni serpanday, qumliklarga shoʻngʻib ketgan saman yoʻngʻa ortidan qushday uchadi. Qiygʻirli koʻtushadi. Ot tuyoqlari ostidan otlib chiqqan loʻlajiqʻadboqlar goʻyo yamdan otilib ultiqqan qon yangʻiqʻ bir tononga sochiladi.

To'sangar, oldinda qashday uchib ketayotgan qiz otining boshini qalin takovuluzorga buradi, buradi-yu, Abu Aliga qarab sharaqlab kuladi.

— Balli! O' chopishni o'rganibuz, hazratim!

— Yo'q, chavandozlikda sizga bus kelohmayman, begim!

— Begim dadingiz... — deydi qiz erkaklarni, Uning bo'taloqning ko'zlaridagi ma'sum ko'zleri allaqanday charaqlab ketgan, litroq innoyida, xatti-harakatida yaqindagina to'shlikdan turgan xasta emas, yo'q, sahro-nihislariga xos bir qat'iyat bor. — Bilib qo'ying, hazratim, otam... orta-bonak ko'chub ketmoq niyati bor! Siz unga ayting! muolaja farsangi tugaganmi yo'q, deng. Hali bir oy davolamoq darkar, deng, hazratim, bir oy!

Begimdagi hayajon Abu Aliga o'tadi.

— Bir oy emas, bir yil bor, bir yil!

— Rostmi bu so'zingiz? — deydi begim tirab. Uning yumuq ko'zlaridan tirinib oqgan yosh tomchilari loyilab yongan yuzini yuvib, bo'yuniga yumalab tashadi-yu, tomoq'idagi mo'bedeklim qora solida turib qoladi. Abu Ali yaqinlashib ketayotgan ot dupurini eshitadi, biroq ko'ziga hech narsa ko'rmaydi, o'zini oldinga oqayotida, qimzig ingichka nozik beidan quchadi. Qiz ko'zini yumganicha cho'g'day isiq yuzini uning yuziga bosadi.

Ot dupuri, vahimali hayqiriq tobora yaqinlashib ketadi...

— Bilib qo'ying, hazratim! Siz roisi o'lim changalidan xalos qildingiz. Endi sizdan ayrilmoqdan o'lim afzal menga!

Abu Ali qizning pit-pit uchgan sho'rang lablaridan, yosh to'la qurayli ko'zlaridan, tomoq'idagi mo'bedeklima qora solidan o'padi, ahsotib, antikib, yonib o'padi, so'ng... so'ng Kimingdir dag'al harakatidan o'ziga keladi. Tepasida... ko'rs yasovul! Uning sarg'ish ko'zleri qisilgan, cho'qmorlay qora madati qattiq tugilgan.

— Sen... tabib emas, bek qizini yo'ldan urish niyatida yurgan iblis ekansan!

Yasovulning so'zini.

— Bas! Hakim hazratlarini haqorat qilamag! — degan litroq ovoz bo'ladi. Bu — begim. Uning ko'zlarida halqa-halqa yosh!

— Hakim hazratlari? — kuladi yasovul. — Uyatid! Dusha havosi bahona, diydor g'antmasi Qasi, otiningiz boshini oqqagi bur, behuyo!

Abu Ali garing. U ham ko'rs yasovulga o'shib dag'dag' titraydi, biroq tilga hech bir kalima kelmeydi. Yasovul esa, faqat uni emas, begimni ham haqorat qilib so'kadi, samat yo'g'oning ilovidan idib, orqasi sudraydi. Qiz, hamon kipriklarida halqa-halqa yosh, kanizlar va yuvullar qurshovida, orqaga qaray-qaray uzoqlashib ketadi.

Kapalakdek qo'nimsiz vertin bu ma'vus manzaradan «ip» etib uchadi-yu, hoshqa bir muhdish manzaraga borib «qo'nadi».

Sobhi sodiq. Kechasi bilan mija qoqruy qurushib chiqqan Abu Ali tong payti ot dupurini eshitib sog'oniib ketadi. Bu — begimning kanizi bilan ot surib kelgan — Shokalom! Mana shu Shokalom!

— Qamroqohni yov bosadi! — deydi kaniz yig'lab. — Sho'rlik bekam! Sho'rlik bekam!

— Tee! — daydi Shokalom. — Otimga mingasht Tezroq bo'l, Abu Ali!

Haqiqatan, qayerdandir ovloqdan, bek qarorgohi joylashgan qiz tomondan, qandaydir vahshiy hayqiriqlar keladi, «Ur, ha, ur!», «Chop, ha, chop!» degan xitoblar eshitiladi, otlar kishmaydi.

Abu Ali jonholatda Shokalomning otiga mingashti. Biroq, e'vni! Ular oq ko'pika cho'milgan otlarini shafqatsiz qamchilab, qarorgohga yetib borganlarida «Ur, ha, ur! Chop, ha, chop!» degan hayqiriqlar tingan, ot dupurini uzoqlashgan eddi. Tepalikda faqat sq'dirilgan o'choqlar, tutab yongan o'tlarlar qolgan, har joy-har joydun tugragan ovozlari eshitilar, sabroyi bekning sarbozlarigina emas, o'rs ham chavaylangan, bo'tako'zbekim esa... uning izlati ham yo'qolgan eddi.

Ibsi Suro go'yo bu muhdish voqea o'tiriz yil moqad-

dan orqas, bosh to'ry beqanday, yungi tinimsiz bezilub uzog' yotdi.

Ajab, o'shanda uqdir unga kulib boqib, o'z suygani bilan qovushganida nima bo'lardi? Saodat yor bo'lar-mi-di sharga? Yor bo'lganda u hoozidek, shakmi davton-degan nom chiqararmidi? Tubohat bobida qilgan ishlarini, yozgan yozlab asarlarini yasa olarmidi? Faqat avom emas, hatto shimni tiratgan shohlarigacha undan shifo izlab, o'fida bo'ib egib tarsharmidi? — dedi o'zicha Ibo Sino, dedi-yu, ichida bir kulib qo'ydi.

«O, Abu Ali, Abu Ali! Donolikni da'vo qilasan, ammu nodonlarning o'yini o'xtayson! Yushing zilikka kelganda hamon chak'in shon-shuhrat g'amini chekasan? E-yol! Bu doyrug', bu shon-shuhratdan yoshlik chog'laringda o'sha dahlil sanami bilan o'lgan mas'ud rasol onlari afzal emasmi? Mabodo chaxr bir aylanib, o'sha betakone onlar qaytib kelso, qaysi birini tanlar eding? Ul beg'ubor mulhabbat damlarimini yoxud bo' bevafo shon-shuhratim?»

Ibo Sino kinoyal kullensingimicha uzog' sukimga toldi, using yutagi hamon bezilub og'ir, nazarida, Shokalon aytgan qiz unga yet emas, yo'q, jigarining bir parchasidan bunyod bo'lgan o'z zueriyoti edi.

Yodida buni bundan o'n-o'n besh yil maqaddam Hamadoda, gunroh Shamsoddavlatning vuzrlari to'qigun linqi ligat ushob, bu bevaqim xomadomda yashitilib yotgan chun'larida ham xuddi shunday bir voqea sodir bo'lgan edi.

Erl o'lib, tul qolgan yoshgima, ko'hikkina besaning uch-to'rt yoshlar bir qizchasi bo'lindi. Ibo Sino bevaqim lashqi hovlida tutar, beva esa qizalog'i bilan ichkan hovda yashadi. Arval-boshda beva undan tortinib o'zini o'qib qochdi, biroq ana-sekin ust-boshiga, yo-ro'zg'or yitmaslariga qarashib yurib, o'zganib ketdi-yu, omalarida allaqanday linqi sanamini bor yuqulik vujudga keldi. Bu yuqinlikka besaning uch-to'rt yoshlar qizalog'i ham ushob bo'ldi. Tili chuchuk, ko'zleri ko'ra-ko'k bo' qizalog' ul o'tmay uni o'z otasiday sevib goldi.

Yorda, ajoi suraton ching'larida, Ibo Sino Isfahonga

atar qildi-yu, u yorda birikkat hafta qolib ketdi. Qaytib kelso, qandaydir taontidan zaharlangan qizalog' o'lim to'shigida qovurilib yotar, zali hashini yo'qotib qo'ygan beva esa nima qilishini bilmas edi.

Ibo Sino darhol mulojaga kiritildi. Hozna qildi, har shi domlar berdi. Uning davosidan keyin belinda yotgan qizalopning yuziga qon yugrib, ko'zini ochdi, uni tani-di chog'l, ko'kargan lablarini bazo'r qimirlatib: «Ota! Otajon!» — deb pichirlagan bo'ldi-yu, ko'zini qayta yumd.

Shu-shu, Ibo Sino qancha urimmatin, qizalog' ko'zini ochtutadi.

O'sha kecha, quloqlari ostida bevaqim betasalli notasi, qo'lida jonsiz qizalog', Ibo Sino hovlida ko'kka tikilib tong ottindi! Dilda ko'kning qudratiga shubha va isyon, xavolida o'lim va hayot haqida eski notinch o'ylar, u tong otguncha mijsa qoqmad. Keyin esa go'yo begona qizalog' emas, o'z pushukumaridan bo'lgan jigar-bandidan ayrilganday bir recha oygacha utarib chekib yurdi. Ho'ir ham... Bo'tako'zbeqim!

Ibo Sino osmondan ko'zini uzib, upiddi rostlab o'tirdi. Shokalon putak uzoqotini tutamlab, hamon o'yya cho'mib yotardi.

— U shu'rik... Bo'tako'zbeqimning qizi...

— Qorako'zbeqim, — dedi Shokalon.

— Qorako'zbeqim... Isfahonda amir Mas'ud haromida ekani aniqmi?

— Men qardam bilay, o'g'limning so'zini aytaman, Abu Ali.

— O'g'ling qaydu?

— Isfahon yonida bir g'omni makon qilib ko'kaini zozga berib, zahidlik qilib yotipti. Ammo bundan ne foyda? Shuhrat darvozulari terk. Shaharda qora o'lat day-dib yurmish!

Ibo Sino bir sapchib tushdi. Rangi qur o'chib:

— Qora o'lat! — deb so'mdi.

— Hi, odamlar shunday droylar. Shaharda qora o'lat boshlanib, shi mo'minlarni tutdan to'kmoqda omish. Isfahonga hech kim kirmo, hech kim ondan

chiqarilgan o'nsib. O'n ikki dars-otaning hatimasi topa-
taq hech emish. Ne chora? O'g'ilning yonida bir oy
turib, o'ngingga qaytdim: Mana shu karvon bilan Buxo-
ruga qo'tirib uzimda karvonga mas'ul bo'lib yo'l-
landim. Abi Ali.

— Iht Sino soqolli hatimam bir lahzra o'zga to'ldi-ya,
to'xtatib shart o'rindan tordi.

— Faqir... Iafabonga ravuna bo'laman, istaang birga
olib ketamen, Shokolor!

O'n oltinchi bob

Ariz Abulvalo Sariq Teginobod tomon ot chopqirib
ketgan sarbozlar orqasidan usaq tikilib qoldi. Sarbozlar
uzriq parda tutilgan soyibon aravani qurshab olgan
aravada G'aznadan kelgan hakimi davron... Iht Sino
hazratlariy bir edi. Rost, ariz Abulvalo Iht Sino hazrat-
larini ko'rmadi, chunki, ayvalandor, lazim soyibon
aravadan chiqmasdi, qolaversa, aravada o'tirgan hakimi
hoshiqning yuziga nechandir qora chamm niqob kiydiril-
gan, niqob ichidan faqat chag'itay yongan ko'zlarigina
ko'rinardi.

Abulvalo Sariq huni arava qo'zg'atib, ipak pardaning
bir chehi yiyol ko'tarilganida ko'rib qoldi, ko'rdi-ya, vahi-
ma bosib, cirnoqlarigacha muslab ketdi.

Kecha yuzi g'it chot'ir, serjali bir mushrif G'az-
nadan, vaziri a'zam Ali G'aznidan mas'uliy noma keltirdi,
Nomada aytilishicha, chot'ir mushrif boshlab buradigim
hakim hazratlarini to'ki Teginobod bozorida jar sulub,
odamlarga ayon qilinmaginicha hech bir kimsa ko'r-
masligi darbor. Jar so'linib taqariga ayon bo'lganidan
keyin esa, mas'ul mushrif hakimi davronni Abulvalo
Sariq istiyoriga yetkazadi. Abulvalo esa, hakim hazrat-
larini ro'y-lari kamam va to'za ikrom bilan kutib o'img'i,
so'ng, Teginobod hokimini bu ibidan bir og'zligina
sabundor qilib, G'azna tomon ravona bo'ltmog'i darbor!

Abulvalo Sariq garchi hazrat Iht Sino ko'g'risidagi
pinbotiriy gapni boshla o'zi chiqargan bo'lsa ham, vaziri

a'zarning mas'uliy nomasini o'qib, yuragi ovishib ketdi,
chunki Ali G'aznibing rejasida Abulvalo o'yilaganidan
ham xatarli va muhbish bir narsa bor edi! Lekin faqir
bukan, yuziga qora chamm niqob kiyib olgan bo' noma'-
lari kimsani ko'rganidan keyingina vaziri a'zam rejasini
nufuz dushatini his etdi... Ana, soyibon aravani
qurshab olgan sarbozlar yuzidagi rabot qo'rg'oni
yonidan o'tib, o'lsidan elat-eflas ko'zga chuligan
Teginobod qal'asi tomon ot uzaribdi. Sal o'tmay, so-
yibon arava ham, uni qurshab olgan sarbozlar ham g'im-
shira tong qo'ng'algida g'oyib bo'lishdi.

Abulvalo hanaq, bo'bir hosib, qir so'zbag'iga tikilgan
qizil saropadida qarab yurdi. Bundan bir oy muqad-
dan, Abulvalo Hamadondan qo'nganida utayim mana
shu nisbati tarilgan edi. Chunki amiralmuslimin far-
monii bilan shaylangan usung maxsus karvoni hech
narsaga multioy emus, karvonda hatimma narsa mavjud —
ozig'ovqatdan tortib ot-uloqgacha, qorol-udahadan tortib
kiyim-kechagi surun-kurum olingacha — hatimma
muhayyi edi.

Ariz Abulvalo bir-bir bosib tepasiga zar popuklar
taqilgan qizil ipak saropadida yugulashgonda undan
o'n besh o'n oli yushar, ko'zlari katta-katta morakkiza
bic o'spirin chiqib ta'zim hajo keltardi. Bu — ariz jamo-
larining sayikli g'ulomi edi. Qizil ipak ko'ylak va qizil
ipak shalvar kiyib, xipcha belini ingichka kimsosh kamar
bilan bog'lab olgan yosh g'ulom uyatchan kamizlariday
nazokat bilan bosh egib:

— Mustahab qilasizmi, taqarim? — deb so'radi.

Boshqa yust bo'lganda Abulvalo Sariq sayikli g'ulo-
mining tomog'ini silab erkakagan bo'lardi, lekin hozir
ko'ngliga qil ham saq'may:

— Xotiyalar sayida? — deb so'radi.

— Chodir ortida. Taqarimning sizaratlariga
mustazirdurfar.

— Chiqil!

Ariz gapini tugatmagan ham ediki, chodir orqasidan

to'rt nafar qizlari chiqib ketdi. Hammalarining ustida jildir-ehqon, boshlarida quloq, qo'liga esa, yelkalarida surin.

Abubalo Sariq sariq-ish qoshlarini chimurib, ularning yuzlariga bita-bita qadulib qaratdi:

— Tunda yotgan so'zlarini eslatmagiz borum?

Mo'aminon to'rtta quloq bati-batavay egildi:

— Toshof midan chiqmizmi?!

— An! — Atiz qo'lini niqtatib, yiroqda dlas-dlas ko'ringan Teginobod qo'ng'omiga shara qildi. — Hozir ketgan suvoqlarni ko'rdingiz. Darhol oqundan ot sezing! Kecha aytdim, tag'in aytaman; biror xato bo'lib, hakimi davroning izi yo'qolsa, hammamning kallang ketadi! So'zim ayovmiz!

Eski kulohli to'rt kalla yana batavay egildi.

— Ayon, xalife'mu! Abubalo Sariq qizandalar ot surib ko'zidan g'oyib bo'lguncha otqalaridan tikilib tundi, so'ng, chodir panasiga o'tib, tabomat qildi. Olatda, u, bomsod namoziga o'tirishdan avval qumog'ini bir aylanib chiqar, soqchilardan xabar olar, otlar, tuzalar, choditlar, suilas, maxsus hayvonning hammasi ikir-chikirlarini bi-bir sallasidan o'tkazar edi. Bugun qumog'ini aylanishga ham hush bo'lmadi, oltiroqda gulbon yoqib, ovqat yeyishga turingan bokovularga bir ko'z tashladida, bog'in odimlab chodirga kirdi, to'rtladi gilam joy-namozga o'tib, ikki nakat namoz o'qidi.

Mana, yuqin uch oy bo'ldiki, atiz Abubalo Sariq shu shaklida zamon-ni deb sarsoz sarzardan.

Bundan uch oy muqaddam, tin yarmida ayiga bostirib kirgan ikki mo'shirif uni ishq to'shagidan ko'tarib, G'azn'onon qal'asiga olib borishdi.

Onomni qora bint qiplagan, apvax ejonimon kecha edi. Atrofi bidand devor bilan qerthalgan tash qal'ada oq-qtan tovonib eshitilmas, qal'i ko'liga muqanday sovuq va esuda edi. Tuz-yo'laklarning marzur devorlariga qadalgan tilla shamandufanda bita-yarintagina sham yonar, ularning havis shu'asida qar ichi, garchi zarhai bezaklar va g'azoyib hind puloslari bilan bezatilgan bo'lsa ham allaqanday g'arib va muqil ko'rinardi.

Sulton qasning etg tupkariida, devorlan havoning kashinlar bilan qoplanga ulkan chorburchak xonaning to'rtida, parqo yontiqqiga suyanib yomboshlab yonar, otadagi oltin koshatada bitagina shuffoli gilli ko'zochu bilan bitaya bita mozik chinqi poyta turardi.

Sultonning araklan qopayak, bo'ychan gavidan burungidan ham cho'zilgan, sarosyularga nos keng, suqoldir yuzi sariq chorm qoplangan nupohi o'shar, taralmagan siyak mosh-guruch soqo-me'sto'vlari pax-maygan, laqat ko'zlar, siyak qoshlari tagiga yashirangan qiy'och ko'zlarigina burungiday tiryak va sinchkov edi.

— Janobi an! Faqir sizni katia bir umid bilan chaqir-irdim. Ammo bu umidimni izbot etishdan avval, sizga aytadig'on bosiqga bir so'zim bor. — Sulton cho'gir qovunday so'pox boshini xam qilib, tuzog o'yga tohli. Uning ovoti ham tanish, ham allaqanday notanidi, no-girin edi.

— So'zim shuki, laqimni alv eting, anets ariz! Men sizning qiy' yullik saokapri xudir xirmathuringizni umid, behuda oqot berdim. Benuqson parvardig'or, hani odam, xoh shoh bo'lsin, xoh gado, oxir pirovardida o'ir hunda ekamiz...

Yo tavba! Ariz Abubalo olamni xir tiratgan bu jirishi mu'raffarning qo'liga qiry yu xizmat qilib, bunday noqim va notamon so'zlarini birinchi eshitishi edi!

— O'ltchi olam! Dardan neki so'z o'tgan bo'lsa, ayb sizde emas, ayb beodal qilingizidur!

Sulton so'zlariga, deb imo qiddida, yangi ko'zim yurindi. Uning marjos-marjon berilgan keng tasi bu-mayib, yuzqa idlari qatig quldi:

— Saltanat g'animlari yomon so'z tarqatqandar... Ge'yokim, laqir og'ir darqda chalingimnen, go'yokim tanimdan kuch, belandis qovvat ketgan emish! — Sultonning uzun qumtir burmoqlari o'ta yig'ilib, cho'qmonlay emishiga ayladi. — Yot'nis! Olti taoloqa ming qitla shokorkim, tan-jovim salomat, to'rt muqim bot! Menga o'lim tilagan barcha g'animlarim bilan ushkor qoch simadga qovvatim yetadur! Ammo...

ko'ksingda-bir armonim bor! — dedi sulton va go'yo u bu armon yuzagini ezib yuborayotgandek. Jandur ko'kragini asta siladi. — U ham bo'lsa... hazrat Ibn Sino degan hakim hozirgi bir ko'rmoqdur! Duznat, minna, yigirma yildiki, bu takabbur hakim biga sizmat qilishdan bosh tortib, rim-a'l qochib yurmish! Ammo men ham shu dukungu qadar u bilan shim yo'q edi. Agar men ul alhoms davronni o'z gubohimda ko'rishni istaganimsa, yetti qavat yerning ostidan bo'lsa ham topilib kelinar edim! Osmonga chiqsa oyog'idan tortib tushirar edim, yenga kimsa qulog'idan tortib chiqarar edim! Endilikda esa... endilikda ko'rmoq'm darkoe un! — Sultonning ovozini negahon motaqaddimday qaldirib, ulkan jazabiy zomani yangirib yubordi. Shunday bo'lsa ham aciz Abulvafu sultonning ruhida qataydir mag'ublik borligini, u to'g'rida shaharda yuzgan qalplar, allaqan day savax dardiga muhtalo bo'lib-qolganligi haqidagi ma'lumotlar lug' ekatiga inondi.

G'azasda utchadan beri kezib yuzgan bo' sovuq mish-mishlar sultonning do'stlarini dafshatga solsa, g'amimlarini behad shod etmoqda, tarafdorlari olinlar unga shifo tilasa, dushmanlari tami kam unga o'lim tilamoqda edilar. Shu tufayli donas-silansa zotinch, hammatning qulog'i saroyda, mash'um xabar tilagida edi. Uning o'zi, bir necha yil avval harbiy devondan chetlashtirilgan Abulvafu Sarig'ning o'zi ham, shaxsiy ko'shikida har kun, har on bu mash'um xabarni kutib yotardi. Shu holidan ham sultonning so'zini eshitganda xayoliga kelgan birinchi fikr — qochmoq bo'ldi! Doch kelgan tomonga bosh silib qochmoq va bu ishlar bir taraf bo'lmaganicha yashirib yotmoq bo'ldi. Hirq sultonning oldidan chiqqach, bu fikrining neo'stirilgini tushandi, o'zi ham tushandi, pishonay kerag'iga yu'lgan zehni oqimolari ham tashvirihsiz. Birinchi, qo'l cho'zsa, qo'l mashriqdan mag'ribga yetuvchi bu qora qat'undan qochib qutulmoq amirmahol, ikkilamchi, hammi narsa olinning imdasiga bog'liq. Olla taolomig' inciyati bilan amirahmo'minin shifo topso, uning hoi ne bo'ladi? Faqat o'zi emas, barcha zariyotlari, avkodu adodlari

ning shivoli ne ko'chidi, degan o'y doch kelgan tomonga bosh silib qochish fikridan qaytardi un.

Xullas kolum, mana, yaqin uch oylikki, maxfiy richi Abulvafu Sarig' yo'ldi, yo'q, yo'lda emas, ikki o'z orasida! «O'» so'zi mo'chidir amir Mas'udni yodiga soldi. Amirning xuddi o'zining ko'zlariday sovuq olq'och ko'zleri esiga tushdi, qulog'leri ostida uning bo'g'iq, tab'dilli ovoz yargirib ketganday bo'ldi. Dorhaqiqat o'ziga yuzsang ajdahoga doch kelasan, so'zga yuzsang jshun-namga!

Abulvafu Sarig' bn og'ir o'y'laridan charchab boshini yostiqqa qo'ydi, qo'ygan zahoti pinakka ketgan ekan, bir mahol allaqanday shov-sho'mi eshib, ko'zini ochdi.

Kun peshundan oqqan, saroyda tevarigidagi ko'm ko'k adalar bahoe o'fshirning iliq seliga g'anq bo'lgan.

Soyning u yuzidagi Teginhob qo'rg'onlari tomondan bir guruh suvorilar ot ushrib kezar, ularning orqasida sarig' itak perda yopilgan soyabon arava ko'rinar, aravaning ortida yana bir guruh navkarlar ko'zga chalinardi.

Ana, o'zindagi gurubdan salisiga elchi nishoni qadalgan bir kimsa ushrib chiqib, Abulvafu tomon ot surdi.

«Mushrif! Kecha vaziri a'zamdan masfiy noma keltirgan cho'sir mushrif!»

Salisiga elchi nishonini qadab olgan cho'tir mushrif, og'zi qulog'ida, ot ushrib kezb, qardan sakrab tushdi.

— Janobi erte! Sir qdirgan hakimi davron... Abu Ali Ibn Sino hazratlari topilmish! Hazratim Hirat bozorida jar soldirib, nogiron va notavon bandalarni davolab yuzgan ekanlar, inama, huzurlariga tasrif buyudilar!

«Bu ishing uchun behad kullangan judo bo'lishingni bilmay tirjaysen, ahmoq!» — dedi Abulvafu ichida, dediyu, har tarafdin yuzoribsh kelayotgan g'uzentlar, hokovullar, sarbozlarini ko'rib:

— Hakimi davron... Ibn Sino hazratlarining qadamlariga basanon! — deb xitob qildi. — yo qadartug'dan o'rgulay, parvardig'or olam! Bukin Xizr ilay-hislatimni yo'qlamb ko'rib ekan. Nigatim xolis ekan,

mansabiga ming qat'la shukrkin, Ibn Sino hazratlari
ni yetkazdi bizga!

U gapini tugatuvagan ham ediki, sariq ipak parda
yopilgan soyabon arava yetib kelib, ariz janoblarning
ro'parasida to'xtadi.

Sallasiga nishon qistirilgan cho'tir mushrif chopqitib
borib, soyabon aravaning pardasini ko'tardi.

— Ariz Abulvalo jnobl o'liylarining qarorgohiga xush
kelibsh, Abu Ali ibn Sino hazratlari! Qadamlariga ha-
sanot!

Arava zinada oldin soqol-mo'ylovi esdigina sahza
turgan shohqomat bir g'ulom ko'rindi. U saropanda
oldida jingira bosh egib turgan ushbohga allaqan-
day sinovchan nasar bilan tikilib qaradi-da, pardani
ochib:

— Marhamat qilg'ayyiz, shayx urmas! — deb ta'zim
qildi.

Bir onay sukundan keyin parh ichidagi parda ochilib,
egnaga ko'k movuz to'n ustidan ushlay oq rida krgan,
boshidagi uchli ko'k taqya ustidan oppoq simobiy salla
o'tirgan «hakimi davron» > Abu Shilqim ibn Shalvromiy
ko'rindi. Bir qo'lida saxsiyon jildli yostiqlay kitob, bir
qo'lida il sovg'undan jilo berilgan arg'aveniy sac, Abu
Shilqim, arava zinasiqa oyug' qo'yib, atrofga allaqanday
viqarli qarash qildi.

Yo'q, bu Malikul sharob kulubidagi Abu Shilqim ibn
Shalvromiy emas, mushg'urch soqol o'ziga xo'p yaras-
gan, butun vujubini — egnidagi movuz to'ndan tortib,
boshidagi simobiy sallasigacha, qo'lidagi yostiqlay kitob
va hatir arg'aveniy asog'acha — butun borig'ida
allaganlay ulug'vorlik mahri afg'ur bo'lgan bir donish-
mand, shayx urmas, deso degidek, chehmasdan nur
yug'lib turgan bir... «allomai zamoni» edi! Shundaykin,
yig'ilgan nishon bir zum ekanlikni qoldi. Faqat hushyor
turgan cho'tir mushrifgina;

— Taqsim olam! — deb «allomai zamoni»ga ta'zim
bijo keltirdi. — U amirato'minonning o'ng qo'li
bo'lmish ariz janoblarning muavvar saropandasiqa
marhamat qilg'ayyiz! Qadamlariga hasanot, taqsim!

Ibn Shalvromiy joyidan jiltildi. U Abulvalo Sariqning
besor'usqay bo'y-tuzi bilan qo'yol surmalarig' sallasiga
jirg'andib qarab qo'ydi-da:

— Tashkukur! — dedi moyig'ida kulimarah. — Ammo
lozoga alohida saropanda derkor! Qani saropanda?

Chuzir mushrif yati etib ariza qaradi.

— Ha, shayx urmas hazratlariqa alohida saropanda
tikilmasg' daktar! Alohid!

— Sini zahotiyoq bir necha g'ulomlar: «Saropanda
Saropanda» deb qichqirg'urilarcha usozdagi oq o'tontar
tomon yugurib ketishdi.

Chuzir mushrif yana «hakimi davron»ga qarab ta'-
zim qildi:

— Taqsim olam! Sze hazratlariqa saropanda tikilg'urcha
ariz janoblarning ehadiga marhamat qilg'ayyiz!

— Qadamlariga hasanot! — dedi Abulvalo Sariq
besor'usqay qaddini ikki bukkiti.

Ibn Shalvromiy xoshnazar shagirdining yetkasiga
qo'lini qo'yib, aravadan tashlib, viqar bilan yerni bir-bir
bosib, qatib ipak cho'zir tomon ravona bo'ldi.

Hamma, hatir Abulvalo Sariqning o'zi ham, mar-
hamatiga xid bir shohqo'ldoqlik bilan ortaga jiyorilib, unga
jy'ol berishdi, yolg'iz sallasiga nishon qistirilgan cho'bir
mushrifgina «hakimi davron hazratlari»ni ehadiga bosib-
lab karimga jar'at etu riddi.

«Hakimi davron» Taginobod huzurida jar'atlash,
olamni oqibidiga sazovor bo'lgandan keyin nechog'li
o'zgarib qotmansin, cho'bir mushrif nechlumde, eltimoli,
«hazratlari»ni G'aznodan o'zi o'lib kelgani uchunde, uni
ushbu nazariga litnas edi. G'azni, to'satidan dimog'
«fleg» jaydo qilgan «allomai zamoni»ning bema'ni qilg'
bema'ni ko'chirishiga mujbir bo'la ham, ichida undan
kijar, nazarida, «shayx urmas» bir necha dajiqqadan
keyin o'ziga kelib, mo'minlashib qoladig'andek tuyulardi.
Shuning uchun ham to'ndagi olti jar'at kontaxa atrodi-
ga joylashib, dazo o'qilg'andan keyin, paper yana cho'bir
mushrif bushladi.

U kelgusi jilarni muahharlashib oltinog'chi edi, birzoq
«mas» og'zini ochgan ham ediki, «hakimi hozir» birmoq-

laridagi qo'sha-qo'sha tilla uzuklarini ko'z ko'z qilib, oppoq nozik qo'zini ko'tardi.

— Sifat haqida hali ko'p so'zlashamiz, janobi mushrif! Biz hakimlar aytamizkim, avval tann, bi'duz kalom! Bilib qo'ying — bu naql ko'p puthikomat naqlidir?!

«Hakimi davron» shunday deb, qoyirigida kumtarona bosh eqib o'tirgan Abulvafo Sariqqa yuzlandi:

— Faqirni kuchingaysiz, janob ariz, siz hakimlar tanuvulga kiradushdan avval dasturxonaga tortiladug'on taomlarni bilsezg'uziz dastur...

— Sho'rva, — dedi Abulvafo Sariq, — sho'rvai sher nomi bilan dong chiqargan so'roz sho'rva, hazratim.

— Bu shunday sho'rvaki! — dedi cho'tir mushrif, — Ichgan xo'roz bo'lin, ichmagan makkijon!

— Boshkalle! Ming makkijondan bir xo'roz a'ladur! — dedi «hakimi zamon», — Zotan, tabobatda xo'roz go'sh si ming bir bulog davodur. Yana?

— Kaboh! Fimchakdan uzilnagan barm qo'zichoq ning jigridan qilingan tandir kabob, hazratim. Archa ko'mirida pishirilgan.

— Badi! Archa ko'mirida pishirilgan bo'la, yomon bo'lmas. Xo'lah, esdi, maydan so'zlang, janobi ariz!

— May!

— Ha, may! — «Hakimi davron» chiroyli qaychilangan mesh-giruch soxolini silob, to'sindan qab-qab o'ib kildi. — Yo ariz janoblari umrida sharob ichmagularmi, yo sho'rvai sherdan boshaq ne'matni iste'mol qilmaganlarmi?

Mushrif ham «hakimi davron»ning kulgasiga qo'shilib qab-qab o'ib kildi.

— O, siz janobi arizni bilmaysiz, hazratim! Yoshlikda ariz janoblaringning saroyida bo'lgan gulgan o'tirishlari hu o'tirishlari bezagan mutriblar, malikal kalomlar! Darvo yang'ig' oqgan sharob guloblar!

— Nezzantarchi! Yo xo'roz sho'rvani tanovul qilib makkijonlariga qochganlarmi, ariz janoblari?

— O, siz erte janoblaring tanuzlarini ko'naganasiz, hazratim! — dedi cho'tir mushrif va barchash ko'tarib kimgan bakovullarni ko'rdi:

— Boda! Bir suq boda! — deb buyurdi.

Zun o'tmay, u'zadagi o'bi g'irali xontaxta yuz xil non ne'matlarga bo'ldi. Nafis kumudi taqdimchalarida po'sti yuqqa g'alvitrak bodomlar, xurmo va pistalar, qoni mayiz va ko'k kishmish, qaymoqqa qorilgan issiq patir-lar, somon va bodana qovurdular, buq'i burqitib turgan sho'rvai sher, qo'ying'it, olamds neki ne'mat mavjud, hammasi muhayyo bo'ldi.

«Hakimi davron» cho'tir mushrif turgan pijolani bir ko'taribda bo'shatq'ildi, ariz Abulvafoga qaradi:

— Ming ahskul, janoblari faqirning kitoblarini mutal-las qilmabsiz! — dedi qo'sha-qo'sha tilla uzuklar bilan bezalgan oppoq qo'lini tizzasiga yustaglay kitobga qo'yib, — faqir bami bashar g'amida tuslarni bedor o'tkazib, bunday behalo kitoblar hindim. Bami odam esa, bu noyob dunyodalardan bemaish, ya'niki, donolar fikridan bezabardur. Agar hahraman bo'lib, bu behalo dunyodalardan bosabar bu'g'oningizda bilur adingiz: yaxshi sharob ham go'zal rozanin kabi olonug behalo ne'matidur! Shunday ne'matim, bu ne'matni iste'mol qil-moq gunoh emas, bil'aks, uni iste'mol qilmaslik gunohi azimdir! Alayhus, sho'rvai sherdan keyin. Yo janoblari bu behalo ne'matni iste'mol qilish baxtidan mosavdiqar-mi? Mesavo bo'lsalar davosini qilurmi?!

«Hakimi zamon» bilan cho'tir mushrif harohar qab-qab o'ib kulishdi. Abulvafo Sariq esa, hamon sigirning ko'zariday sarg'ish ko'zlarini lo'q qilib o'tirib, ahidan, u «hakimi davron»ning tagdor so'zlarini hamuz yaxshi ilg'ab ololmas edi.

— Bas! — «illomat zamon» to'sundan shogirdiga yuzlandi. — Biz o't' itaklarimizni qo'zga hib bermasak, ariz janoblari tashvishmas ekanlar. Qalam-qo'oring ni ol, Olingim? Yoz! Avvalazobot, har laytu nihso tog' shusi sutidan olingan bir kosa qaymoq muhayyo qilmay!

Abulvafo Sariq ma'mun ko'zlarini javdindib, cho'tir mushrifga qaradi.

— Tog' shusi!

— Obu emas, qo'! Ya'niki, shu sutidan olingan qay-

moq! Yo amirida qaymoq tanovul qilmaganlarni janohi ariz?

— Olganmiz, taqir, olganmiz, ammo... tog' o'hand!

— Nechun ajablanasiz, janohi ariz? Yo amirai mo'minning viloyatlarida tog'lar yo'qmi?

— Bor, taqiri alam!

— Yo bu tog'larda obu yo'qmi, janohi ariz?

Bu safar Abulvalo Sariq o'rniga che'fir mushrif!

— Ofarin! — deb xush qildi. — Sizday allomat ramon uchun obu sari uyvoqda tunin, anqoning uruqi desangiz ham mahayyo qilamiz, hazratim!

— Borakalla, inim! Bax tutining sharhati!

Abulvalo Sariq ko'zlarini pikipirib:

— Hirot tutining sharhati bo'la-chi? — deb so'radi. — Ya'niki, Hirotida poyvand qilingan Bax tutining sharhati!

— Yo'q, yo'q! Bax tuprog'ida o'sgan Bax tutining sharhatidan boshqa sharbat ise'mol qilmaymiz!

— Bosh usiga! — dedi che'fir mushrif, hayrat to'la ko'zlarini chaqirib.

— Peshinga... Bodom yog'ida qovurilgan obu bolaning go'shtikim, unga kiyik o'ri bilan reshon taqson, zira va qurtuq uruqi sekinmog'i darkor. Yodingizda bo'lsin, bu gyo'hdandan birontasi bo'lmasa bir chaqirins yiroqdan sezib olasan!

— Bosh usiga, hazratim!

— Kechki toom yengil bo'lmog'i darkor! Bir juf bodom kabob bilan boya aygan xo'rux sibo'rvokim, bu sho'rva ni muzik bir muk'yon bilan, ya'nakim, onasi o'pmanag yosh malak bilan birga hadam ko'rsak ur usiga nar bo'lar!

— Tasanno hazratim, tasanno! — qajbojodi che'fir mushrif matnima ishduyib. Abulvalo Sariq esa, boshida gi beso'nacaq sallasi bir simsongi og'ib, bir nuqtaga tikilib o'tirar, o' xuddi piri murshidi o'ldida dovdinib qilgan murshiga o'shundi.

Qiziq, boya ertalab, yuziga usqob kiygan bu kimsani tasodifan ko'rganida ko'zligiga yopirilib kelgan shubhalar endi, shukini davronning g'aroyib talahlardan keyin

tanomon usqob ketdi. «Hakim hazratim»ning talablari orib jo'ngan sari, sibo, ariz janohlarining qalbulagi har mar-ul-tarom ham orib borar, faqat bittayo bita talahi, ya'niki, onasi o'pmanag malak to'g'riyatagi talabi uni silyo dovdinib qo'ygandi.

— Shaxx ur-rub hazratini laqimi an'f etsinlar. — dedi ariz qo'ripasa. — Mavloni ramon aygan ul jam'iatii malak... har tami yangisi bo'lmog'i darkorni yovud...

— O, janohi ariz! Koshkiydi, har tami yangisi bo'lsa, bu ne'matning yangisiga ne yetsin taqirim? — «Hakimi davron» yana boyogiday qah-qah atib kildi-yu, to'satidan nimadir esiga tushib, kulgasini siydi. — Ha, inchinin, kamina eshitgan edim... Basim boki mi Amir Aliteginning soysaki kenga xotini Teginobod qal'asida asim deb eshitgan edim!

Ariz ko'zini bo'q qilib che'fir mushrifga qaradi.

— Amir Aliteginning suykli xotini!

— Ha, ul ofobi niam sulton Mahmud bundan uch to'rt yil muqaddim, Buxoro shartiga yurib qilganida amir Aliteginning suykli xotini bilan erka qizini asim qilib otib ketgan emashim, eshitkchimcha, bu go'zal madbodlar Teginobod qal'asida emish. Ehtimol, ularni upirib kalamiz?

— Yo'q, yo'q, chorasi yo'q huning! — dedi ariz qo'rqib ketib. — Bilamchi, go'zal asirlar Teginobodda emas, boshqa joyda saqlanar! Ikkinchisi, silar amirai mo'minning qattiq nazoratidadir!

— Ofarin sizga, janohi ariz! — «Hakimi ramon» uchunchu poy-ola sharohi sipqarib, che'vayli mu'ylovini silab. — Go'zal asirlar olampashning nazoratida bo'lsa, olampashning o'zlarini, erta-ildin, laqimning nazoratiga tashqisidir. Chumchasqday joni kamnaning qal'ada bo'lg'usadir. — dedi «hakimi davron», dedi-yu, to'satidan ko'zlarini buqirayib bo'sag'aga qarab qoldi.

Sotoparda bo'sag'asida, qal'ada nozi ne'mat to'la kamash harkash, Abulvalo Sariqning yosh g'ulomi tunar, uning qal'aning ko'zlaridagi qop-qora serkuzuk ko'zleri hayn bilan yerga tikilgan edi.

— Kel, yakhuzim, aortinma, kelaver, oppog'im!

Ko'zlaringdan og'ang yulovin! — dedi «ilimni zamon», og'zining tanohi qochib. — Sizlarga rusnat, janobi atiz va janobi muohir! Faqir dam o'zimg'in darhod Xizmatiga shu ebelni shumni qoldirangiz has. Sizlarga rusnat, boshlar sizlar!

Abulafso Sariq najot so'rab muohiriga qamad.

— Bul yosh g'uloni.

— Daf bo'l ko'zindan! — Iht Shabvoniy qo'ldagi piyolani xonimxatadagi kumush barchasiga qarib otdi. — Kimon, «istikim davo» Iht Sino hazratlari-ga so'z qaylamoq! Ko'zindan yo'qol, miyasi ayngan temak!

Abulafso Sariq boshidagi, heso taqay salhini to'g'ritib, bir narsa demog'chi bo'lib, biroq cho'tir muohir tuting qo'ldan «shap» ushlab, tashqariga sudirdi.

— Vazmin bo'ling, janobi atiz, vazmin bo'ling!

«Alfomni nazom», ja'nik Abu Shikof Iht Shabvoniy ularga qoyilib huro qaramadi. U shirkoyf ko'zlarini masoma suzib, yosh mahomni yanaga tortardi.

Abulafso Sariq, xuddi bo'talog'idan ayrgan katta tuyulay, orqasiga qaray-qaray chodirdan chiqdi.

O'n yettinchi bob

Beraniyni «Qal'ni qahrdan olib chiqqan Abu Nasr Mashkan uni o'z navkarlari bilan to'bovlag'acha kuratib qo'yd. Xayrlasharkan, suroydan shu hujanoq choparlar kelib, uni olib kerishini, ustun to'kan och'rashirig'ga hoziriz nezir bo'lib tushini tuyindadi.

Eshikni Sabbitu ochdi, uchil-yu, ustodni ko'rib, safondsizah o'rniga turgan joyiga tir cho'kili, g'oh nig'ohini osmonga tikib, g'oh yer o'yib, ko'kka tavallo qilish-ga tutindi. Azidan qop-qom, og'ir in yuz, u burungidan ham orib, cho'p bo'lib o'tgan, g'am cho'kkan ko'zleri ichiga botib, si'navongan shamday milinab tarardi. Beraniy Sabbitu o'rnidan turg'arib hovliga keldi. Hovligi sus-sepsagan, ariq bo'yalariga gul va ruyhon nisbol-lari o'tqarilgan, hammayiq sarimom-uzmibta edi. Lekin

beraniyga nimadir yetishmayotganday tuyulib, Sabbituga qaradi.

— Sadafbibi qayda?

— Sadafbibi... bihin! — Sabbitu eshik tutqichini qo'yib yuborib yana turgan joyiga tir cho'kidi-yu, peshonasini yerga gus-gus urdi. — Bihidan o'ynib qoldik, ustod. Ayrtib qoldik!

— Qachon?

— O'shoh... siz hibsga tushgan kuni tunda... to'rt nafar sarbozlar bostirib kelib, sayabon amiriga to'qib olib ketdilar.

Beraniy devorga uyanganicha tuzoq hirdi. Bu sovuq xabarni eshitishi bilan negadir esiga top atib Piri Bukriy tushdi. Nig'ohi uldiga qotongan yeto'la keldi, yeto'la-ning hurebagida silkan qora kalantuliduy g'imirlab, yum-rumloq qotichani topib chiqqani, iming ichidagi bebah-javobirni ko'e-ko'z qilish. Sadafbibi so'rab yalimb-yob'irgardari sayohida jantandi-yu, a'zo'yi bodimini sovuq ter bostdi. O'sha! Bukriy! Biroq... buki bo'la, Sabbitu aytgan sarbozlar qaydan keldi? Yo'q, tunda bostirib kelish faqat auroy sarbozlarining qo'ldan keladi! Lekin imdiy afsa... nabot ustun, harami to'la kamir, ishq shu sho'rtik jiriyaga tushgan bo'lsa?

Ehtimol, bu jumbog'ni Malikul sharob yechib hemar! Ehtimol, bu sendan voqiflar u, dedi Beraniy. Biroq Sabbitu qatir bu uradini ham ch'chil sindirdi. Ma'ham bo'lahicha, Beraniy hibsga tushgan kunda Malikul sha-rob ham zinofo qilingan, huning sababini ham hech kim bilmas, birozlar shukohlik qilib, ustonga qarshi gapir-gan, desa, birozlar uni zindonga tashlagan ustun emas, vaziru suzaro deyishardi!

Sadafbibi odan judo bo'lgan faqir kalba xuddi shumir hujraday xiralashib, huvillab qolgan edi. Beraniy o'zi ham endi biddi: uning kulhasini to'ldirib, ofobobiy yash-tatib turgan Sadafbibi ekan. Qizning kulg'i arimaydigan kalba yuzi, usrongacha tal chochuk tili, birla sho'x, birla mang'i, zimmo yoqimtoy qo'shiqlari ekan!

Ne qilmoq kerak? Qaydan qidirmoq kerak? Bu ishda Xalibegimdan boshqa biror kimsadan najot kutish qiyin

zili. Shu boʻydan Beruniy, garchi bu oʻtkam, shaddid xotiraga toʻhira boʻlishdan yuragi bezillasu ham, Abu Nasr Mihsan aytgan choparlarni shubhali bilan kula boshladi. Biroq sohibi devon aytgan choparlardan nebuldir darrk yoʻq edi.

Beruniy garchi veydan chiqmasa ham shahardagi tahlilka battar kuchayganini, sayyoda boshlangan pin-boniy kurash battar aʼj olganini payqar, shuning uchun ham bnda choparlarning kelatganidan ayninsa, birda shahardan bosh olib chiqib ketgisi kelar, ammo Sadafibi bilan Malika sharobning taqdiri uni bu fikrdan qaytatar edi.

Beruniy ularni qutqarish choralarini oʻyab, xayolan uning bir koʻchaga kirib chiqar, hiroq hech bir chora topolmay koʻngli xulfin boʻlardi-yu, bu tizginiz oʻylar girdobidan qutulish imidida zoh «Hindiston-ni qayta qoʻlga olib, uni yangi shaharlar bilan toʻldirar, gah «Qalʼai qalʼida xayoliga kelgan istisni nihoyatga yetkazish imidida rasadomga yoʻl olardi.

Rasadoma «Gardis» qalʼasidan bertogʻdagi «Koʻn-sher» choʻqqisining tepasida boʻlib, uni bundan oʻn ikki yil muqaddam, Hindiston safaridan avval Beruniy oʻzi bosh boʻlib qurdirgan edi. Iki oshyorali muazzam binoning yuqori qavatida sayyoralar harakatlari kuzatuvchi musakkab otalar joylashgan, yana devorlariga taqsim va jadvallar oʻnigan. Birinchi qavatda esa ilmiy sanjuman va mushohazalar uchun maxsus vonalar, sulbonga atalgan doston va qasdalarni koʻp nusxalarda koʻchiruvchi hushxat raftolar uchun qurilgan shablon harajalar bor. Ilgari rasadoma qurilgan dastlabki yillarda sulhon boʻyga koʻp kelar, kechalar u musakkab otalar yonida oʻtirib, munajjimlar bilan sirlar shabhatlar qiziqishi, ayniqsa, nazm boʻstonlarning bogʻlonlari biygan doston va qasdalarni eshitishni yasashi koʻrardi. Keyin xushxat battarlar sul-tonga yoqqan eng dardlaboli qasdalarni yuzlaricha nusxatida koʻchirib, qalʼ ostidagi barcha hokimlarga, ektalar orqali esa soʻgʻy ellarga sovgʻa qilib joʻnatardi. Lekin keyingi yillarda, sulhon dunyoviy tashardan saf oʻzini tiyib, taqvoga yuz tulgandan bayon, ayniqsa kasalga

chalinib, dardaboyi toʻssidan koʻngli sovgʻandan beri nasadomadan loyzi ketgan; koʻp ulannalar ham qadamlarini tiygan, fikar koku munajjim mavlaron Abu Talib Farruziy bilan shoir Ziyatli, yoshlaridan esa salohiyatli tarixchi va toʻyob xushxat sohibi Abu Fazl Botobokiyga hamon kulib-ketib turishardi.

Beruniy ilgari ham koʻp vaqtini rasadomada oʻtkazar, uning tizib, osuda sovalarida oʻtirib, mutola va mushohada bilan shugʻullamar, bu ishlaridan charchagun chogʻlarida esa, oʻz hatimkab birodarlar bilan ilmi munjim, handasa va shohlar haqida shabhat qurishni yaxshi koʻrardi. Masu endi ham azir azir doʻsti Malika sharob bilan Sadafibidan ayrilib, oʻzini qoʻyadigan joy topolmay qolgan boʻlgʻir kurlanlar ham rasadoma uning joniga osh kirdi. U rasadoma istaxotomida maxsus dastgoh oʻrnatib, «Qalʼai qalʼida sayolan istom qilgan gʻamoyib olarni yasashga kirishdi.

Obdasto shaklida yasalgan bu olat va uning tuzilishi Beruniyning kallasidan obdan pishgan edi, hiroq shunday boʻlsa ham, bu istom uni koʻp qiyndi. Ayniqsa, obdasto joʻnragi tulgai oʻrnatiladigan tarozni yasash mushkat boʻldi, chunki bu tarozni haqiqatan ham nihoyatda «sezigir», yaʼni, bir misqolning yuzdan birini ham aniqlay olishi kuzim edi. Shundaykim, say oʻlta obdastaga solingan maʼdar oʻz hajmi barobar suv tomchilarini siqib chiqarganda «nozik tarozni maʼdar ogʻirligʻini, toʻgʻirigʻi, maʼdar ogʻirligʻining siqib chiqarilgan say ogʻirligʻiga nisbatini aniqlamoq» iczimi. Bu nisbat, oʻz ishbirida, otin ogʻirligʻiga nisbatan soladuriladi va chu yoʻsin tabiatida naki maʼdar boʻlsa, hammasining so-hilirma ogʻirigʻini aniqlash niyati yaraladi.

Beruniy avval bu «nozik» tarozni topish imidida rasatma-rasat yurib, hammasi tushib zurgorlarni aylanib chiqdi. Piri Baktyidan boshga hammasi atrofning tarozlarini koʻrdan kechirdi, hiroq oʻzi istagan «sezigir-tarozni hech krodan topolmadi. Hatto asradurilar-ning otin tarozlari ham u tilgan dardoma «soeiko»mas eddi. Ammo Beruniy koʻp qiyngan bu masumning yasashi tomoni ham bor — u fikri chalgʻitib,

ko'nglida zil bo'lib yotgan og'ir o'yfarni xiyol tarqatar edi. Shu bosidan Beruniy bir necha kun kechaya kunduz masxaradan chiqmadi. Bagan bir lahzat o'ron olish usulida shahar hovlisiga kelgan edi, g'amandubda yurgan Sabhuni ko'rib tug'un ko'ngil g'ash bo'ldi-da, yana tong oiguncha ish bilan o'zini chalg'itdi. Tong parti o'tirgan joyida ko'zi ilingan ekan, Sabhu kirib uyg'otdi.

2

Tashqarida to'rt nafar navkar ot o'yatib turar, ular onasida boshiga ko'k salla o'rash, usiga ko'k mavit to'rt kiygan sohbi devon ko'rinardi.

Tong yaqin, tevarak-atrofdi xo'rozlar qichqirar, ular bunar, gobo-gobo eshaklar haqirar, lekin o'sson hamuz yulduzga to'la, zodagonlar dahshoning har joy har joyiga o'rnatilgan toshfumarlar hamuz o'chirilmagan edi.

Afshon soy yopqidan tasir-tasir ot sarib ketayotgan savonlar bog'i Malumud qo'rg'oniga yetgach, xuddi bir narsani yo'qanday, bir on tapir-tupur qilib turibdi-da, chap qo'lidagi Ko'shki davlat saroyiga emas, o'ng qo'lga, shahar tashqarisiga qarab borilubdi. Sal o'tmay soyming u yulidagi uyta, rastalar, do'konlar, macha va karvon-saroylar orqada qo'ib, oldinda bir-biriga tutashib ketgan yasa qirlar ko'rindi, qirlar ortida «Mozori kalon» qabristoni machitining tillakori gumbazi yarqirab ketdi.

Beruniy hayron bo'lib, yusida ot choptirib borayotgan sohbi devonga qaradi. Devon boshlig'i ko'zini yumib, ma'yu bosh chayqadi: «Sabr qiling, mavlono!»

Zam o'tmay, qabriston qo'rg'onini ham o'ngida qo'ib, oldinda qalin archazor qirlar ko'rindi. Dimoqqa yurdi sacha va yovvoyi gijohlarning nozik bo'yi gap-gap urdi, so'ng, qirtar orasida keng saybonlik namoyun bo'ldi. Yosh archalar bilan qurshalgan bu saybonlik o'rinasiga xuddi mo'jar tilla qasni estatovchi sap-sariq ipak sarpanfa tikilgan edi. Saropardidan yiroqroqda na bir chodir ko'rinar, na chodir atrofida g'imirlab yurgan allaqanday soylar ko'zga chaltirardi. Archazor suv quy-gandek jan-jil, ovtoqdagi qabriston kabi muqil sukutda edi.

Sohbi devon, navkarlar yordamida otidan tushib, avshib qolgan oyog'larini tugalarlar:

— Mavlono,— dedi allaqanday yulvorib.— Olampanohning shivoli og'ir. Ne istak bldfinsa yo'q demaysiz, azizim!

Shu payt qarshidagi ipak saropardidan to'pig'igacha qora libosga o'rashib, yuzini qora durra bilan to'lab olgan navcha bir ayol chiqib, yuzidagi durrasini sal ko'zarib.

— Asalomu alyukum, mavlono!

«Xatlibegim!»

Xatlibegim, qora darvasini qayta yuziga tortib, sohbi devonga yuzlandi:

— Kechagi xo'zim yodagindadur! Bu subhat pin-hama qo'lnog'i kuzim! Farsat ziq, tez kiring, taqurim! Men sizlarni Osmun malikasi saroyida — o'z xosonimda kutaman!

Xatlibegim shunday dedi-da, oyoq ostidagi mayin gijohlarni shup-shup bosib, archazor orasiga kirib ketdi.

Beruniy bextiyor yuzagi avshib, sohbi devon orqasidan saropardaga kirib, Bittay hita sham yoqilgan yuz kishilik ulkan saroparda bo'm-bo'la va nimqorong'i edi. Saropardaning chap tomonida, halqad qo'ib to'chalgan oq kigizlar ustidan boshiga qora tepak, og'iga urum qora jun chakmon kiygan bir odam... (Yo' rsh! — bu odam sulton Mahmud G'aznaviy edi) unda tushib yotarid!

Saropardada odandagi seb-ziynatlaridan asar ham yo'q, sultonning kiyim-boshidan tortib, yerga to'chalgan kigiz, mustahab uchun qo'yilgan jom va qum'otlar, hammami esk va allaqanday g'arib edi.

Sulton saropardaga kimdir kimganini sezib, o'rnidan qo'zg'almog'chi bo'ldi, bironq Abu Nasr Mshkan jinobdari chaqqonlik bilan pudirab bosib, bosh ostidagi yostiqlarini ko'zarib qo'ydi. Sulton o'yinoq tagidagi simobday miltiragan ko'zlari bilan Beruniyga bir on sinovchan tikladi, so'ng: «Yaqinroq kel!» deb imo qildi-da, ko'zini yumdi.

— Mavlono Abu Rayhon! Ne chora, hammamiz ham o'iz baodamiz. Chumchuqday jomimiz yaratguvchining hukmidadur. Va lekin... xodovandi karim ko'nglimga bir

armon solgub, ul ham bo'lsa... Ibi Sino hazratlarini bir ko'rmoqdu! — Sulton aynak kiptirak osonidan sizib chiqqan ko'z yoshini «qult» etib yutindi-da.

— O'lo shohid! — deb xitob qildi. — O'lo shohid, bu arzonni ko'nglimga yaratgubchun o'zi solmadi! Bas, sizni chiqaribdiyoq marudim shukim, bu so'nagi arzonim o'zim bilan birga go'rimga ketmaydi!

Sohibi devon shohid-po'eta chor'atigadan dastur-molimi o'ib ko'ziga bosdi.

— Davlatpanohi! Insho'ullo, niyatigiz mustajob bo'lar. Atiz Ahulvoto Sariqdan xabar keldi: Ibi Sino hazratlarini o'ib, bir hula buzni Teginobodlar chiqqan emish. Mana, mavhobo Abu Rayhon ham bukan yo'lg'a chiqar, ul zoti shahidni qarddi o'ib, tunda G'aznaga yetkazadur.

«Yo' tarbi! Nahot bu so'zlar rust bo'lsa? Nahot Abu Ali, yigirma yildan buyon sulton Mahmudga xizmat qilishdan bo'ib turtib, musofir yurtlarida darbadar kerib yurgan Abu Ali endi G'azna tomon yo'l olgan bo'lsa? Nahot Abu Rayhon u bilan diyor ko'rashmoq haxtga mayasur bo'lsa?»

Sulton Beroniyning yuzida sis ergan hayajonni bosdugacha tushundi, chog'i:

— Faqatni af' eting, marudim, — dedi chuqur xo'rindib. — Tuzov kuni jahl ustida sizga qat'at azar berdin. Ng chom — salamat yuzmohidan shunday ekanim, tash sohibi birla o'z faqrasining bendini ulfusa, bunda qat'atqo'l bo'lmogdan boshqa chora yo'q ekan!

Beroniyning alida bir zam «yarq» etib yangin sham qayta so'ndi. Uning qalbidagi qat'at bo'lib yotgan tug'yondir, uyqusa bundarda sultonga aytishni armon qilgan so'zlar top etib qaytassanig'i tushdi. Yonhik chog'larida, adolatlar ishlaridan yuragi kivilib yongan paytlarida Beroniy bu so'zlarini sulton bilan yuzma-yuz tarib gaplashibni ortu qatir, ushbu Ahulvotad avval kabi dert tapida tarib bo'lsa ham ko'ngildagi darolarini tap haxtmay aytish usufidida yotardi. Mana, u'shu demlar keldi, yomg'irda yig'ilgan jasrimo darin shahidan, lumims shari, hamma ayonlarini to'kua arzistig'ar qanodi o'ntur

kefni. Va lekin... boshiga o'lib toq o'rimga eski qat'at, egniga zarrin libos o'rimga qora chokimon kiyib, eski kigiz ustida uzala tushib yongan bu g'arib sulton!.. Uning qat'at tapidagi bir tarochi shunday miltiragan-mungli ko'zlar!

— Sahibxonohi! So'zimga inting, alonim devon! O'ly bunda qilgan gunohlarimni hilaman. Shu sahabdan, mana, go'ristonga keldim. Niyatim — valdir qahrini javob ulfih, ularning tuzim shud zimmoqdu? Qaysiki bunda mo'ziraning ko'ngliga nohaq zava bergan bo'lsam, uldim — barchaning ko'nglini o'rdamoq, mulkiga xiyonat qilgan bo'lsam, o'n fardus ko'proq qitib apy-tarib bermoqdu. Zero, fardusan jibr ko'rgan har bir bunda mo'min kaminaning gunohidan o'lib, usi af' etgay! Mana, sohibi devon shohid! Lich kan muqaddam shahri Tuzga yana bir taya o'lib, bir taya kumush yo'lladim. Marudim — ul malikul kalam... Ahulqosim Firdavsiy hazratlarining maqbrasiga mamur tag'ama o'rnatib, tvalldir topgan shahrida yana bir masjidni jome qurdirmoqdu!

«Yo' puryatigul! Bu insof, bu ulfah-nadomatlarini bu g'arib bundangim ko'ngliga o'tiz-qitq yil muqaddam solsang bo'lmamidi? Nechun faqat qizmining so'ngida, ko'ziga Atroil ailyhissotom ko'ringanda insofni adolatga kelg'andir bu qatir qat'at bundingni!»

Sulton Beroniydan javob k'itib, bir faqitqa s'ukur saqladi, so'ng yana o'z'ha mahzun ovozida devon etdi.

— Sizga yolg'in, olloga rust, mavhobo! Mana, o'n yildikim, men ul nazm sultoni Ahulqosim Firdavsiyini rangtanimdan pushaymonim! Nechun o'z'banda ul malikul kalonni o'z qinotimga o'limadim, nechun ichiqom varilar so'ziga k'itib, imi G'aznadan hayladim? Nechun yolg'in kitobini o'ib, hoshidan olima javohir sechtimadim!

Sultonning ovozi to'xtidan tugisiz bir o'leoch hilan yangrib keldi-yu, Abu Nasr Mishkan uyulib kelgan ko'z yoshlarini qult-qult yutib:

— O'lobi olum! — deb zorlandi. — Bu ibidi pushaymonim chekmang! Agar Ahulqosim Firdavsiy, — o'lo unga

ravza rizvodini joy ato qilgʻay! — oʻsha dastqada to kabbutik qilmay, unday amiradim¹ maninga izhovi idos etganida, agar nazm ahli haxillik qilish, unday olim-pandoni chalgʻitmaganda.., siz bu shoiri qilmas qidrigʻ?

— Tashakkur, azizim!

Beruny indanmay boshini xam qildi. Shu shohioyq Afshar shoh dabasidagi eski hammomni koʻz oldiga keldi. Hammom toʻla kafangado shoirlar, muhriblar, miskini majruhlar oʻtirsida, bir qoʻlida kosa toʻla kumush tangra, bir qoʻlida may, boʻy-basi kelishgan, serxoqol, serjabl bir moʻysafid tutar, u ost-ustiga qadah koʻtarib, kasadagi kumush tangalarni hovachilab osomoga otar, biron yetga daranglab sochilgan tangalarga hech kim qarantmas, hamma uning idagʻvor vajahali va isyonkor soʻzlariga mahliyo boʻlib qolgan edi:

— Nazm sultoni atalmish kamona ham
«Shohnoma»ni yuzguncha senlar kabi gado edim! Bukun
«Shohnoma»ni yozib tugaganimda ham oʻshundayin
gadomon! Mana, «Shohnoma»ning pulini olinglar!
Yurmini senlar, yurmini sulton Qʻazzoniyning oʻzi-
ga inʼom etaman. Toki, ul sohibqiruv xitlar yurtiga
yurish qilib, gʻazzasi boʻshah, kambayʻal boʻlib qolmish-
lar!

Serxoqol, serjabl shoir shunday deb, yana bir sigʻim tangani osomoga otadi, yerga tashgan kumush tangalar allaqanday shoʻx jaranglab, har tomonga yamulab ketadi. Bu shoʻx darang-durangani miskini majruhlarining xurram qiyatigʻi bosib ketadi:

— Oʻfarin, ustod!

— Yoʻq, sit gado emas, gadolar pitiriz! Ustod!

— Piri emas, shohi de, tentak, gadolar shohl!

Bu voqeani eslaydi bilim Berunyning yodiga negadir malikul sharob tashdi-yu, endi ogʻzini ochlunoqchi boʻlgan edi, amiradim¹ mening uning soʻzini boʻli:

— Ibi Sino hazratlarga yetkulgayisiz, mavlono! Ul zot sharif Oʻazzoni munavvarada eng yuksak jazom topgʻusidir. Saroyga tashif buyurgan kum-vazni harobar oltin inʼom etaman. Tabiatik boshidan jon-jon dar va

javohir sochaman! Qʻazzanning eng buhayo joyidan mumar qur qurib, hammomidan itagan kaminu sovgʻa qilaman!

«Ajab dunyo ekan bu dunyo! Kuni kecha hufun oʻyi zamini zir tarangan, arkoni harb va arkoni davlat oldida im ahlimi sariq chiqargʻay oʻlmagan bu magʻnar shoh hukun Ibi Sino¹ning oyogʻiga yalimoqqa raz! Haqiqatan.. ul-qoʻxoil munohaq! Haqiqatan qasoli dunyo ekan bu dunyo!»

— Koʻngliriz toʻq boʻlin, mavlono! Ibi Sino hazratlar qanday martabaga erisha, siz ham shunday martabalarga erishuviz!

Beruny Malikul sharob toʻgʻrisida gapirish mavzida keganini sezib, izʻrim qildi:

— Bu yaxshiligingizni toʻlabl unutmaymen, davlatpanohi Amova...bir qoshiq qonimdan kechangiz.. sizga bir ilimomim bor!

— Soʻzling, mavlono!

— Ilimomim shukki... davlatingiz soyasida Malikul sharob degan bir gʻarib shoir bor.

— Gʻarib emas.. shakkok mayparat ul Xoʻsh!

— Kaminani kechirgaysiz, davlatpanohi Amova... bilim nechtun, keksalik manziliga qadam qoʻygan bu nogiron shoirni kimlariz zindonga tashlabdir. Uning keksaligi hufun..

Sulton yozgan joyida betoqat qimilab, qoqiyak qoʻlini koʻtardi.

— Boshqa paytda arzingiz inobiga oʻtmis edi, mavlono! Zerokim, ul betovfiq mayparat... Xoʻp! Mavlonoring arzi yerdi qolmisan. Farmon yoz, Abu Nasr!

Beruny iki qoʻlini koʻksiga qoʻyganicha onqasi hitan yurib, saropardidan chiqdi, chiqarkan: «Sadafni ham soʻrib-uriditirmam boʻlar edi», degan fikr koʻnglidan oʻtdi, biroq bu fikridan darhol qaydi.

«Yoʻq, bu dunyo ustunlaridan bir mahdala iki narim ilimom qilib boʻlmis. Yaxshisi, bu ilimom bilan Xalifabingim munosul qilmoq yoz!»

O'n sakkizinchi bob

Beraniy bilan sobhbi devon saropandani tark etgandan keyin sulton a'zoyi badani ulqaganday bo'shahshib, uzoq yotdi.

Kechu kumbarush oilida «Morori kalom» qibristoni yaqinidagi bu qisharga kelib qo'rganidan keyin boshidagi sanchoq yuzi pasayib, tinnimst qoqshab og'riqan jami sil o'ssoy oylan, bu oram qalbida tinnal shaxmni yoqqan edi. Bu sham hamon miltirab turardi.

Ana, qibriston tomondan aron o'voz i xshildi, Mo'minolom borsad nazmaga chagirgan bu o'voz tog'larida aks sado berib, shunday tinniq yozgradiki, sultonning a'zoyi badani jimirab, ko'zidan yosh chiqib ketdi. Nazarda, bu o'voz qibriston masohidan emas, yo'q, g'oyibdan kelganday ilohiy o'voz bo'lib tuyulduyu, necludir marham padari buznokvorining bir gapi esga tashib keldi.

U mahalda sehon hali yosh edi. Padari buznokvori amir Sobuqtegin, — o'lo using o'slratim bezavo!, imeni ni basalomat qilg'ay! — Nishoniga yurish boshlagan chog'lar edi.

Xuddi hozirgiday iliq buhar kuntari edi. Nishonpur yo'lidagi adirlar, qiralar, ko'z ilg'amas ushmonliklar yum-yashil g'iyollar bilan qoplangan, qir va dastlarni ur'ldigan hisobst lashkar ham qandaydir ko'tariksi rahla zdi. Har kuni namozni sar pastu qo'shin bir joyga to'rt qo'nar, shunda ulkan qamroq chumolli tyyidlay g'isulub qolar, kichik dastlida belashob g'ixanlar yomir, qo'ylar, otlar, bo'ki'lar so'ylar, doshqonlar o'shib, marham qiblagibi uchun qo'lgan yuz kashlik saroponlarga barcha atillar, lashkarboshilar, vazira vizaro to'planar, ularga eng nozik tasovlar tarillar, eng mashhur mitriblar, xonalar va uzandalar yig'ilib, tongotar bazmari bo'lardi...

Bir kuni, esda bir, Nishonpur yaqinidagi Hekisov degan joyga yetib burihildi. Yo'lning iki tomoni baland adir edi. Bu adirlarga yetganda amir Sobuqtegin to'satdan boshqarlardan o'zib ketdida, bir qirdan ikkinchi

qirga ot sarib, uzoq aylanib yurdi. Hamma hayron, lashkarboshilar unga yaqinlashishni ham, orqada qolishni ham bilishmas, amir esa, lom-nim demay hatmon ot sarib, har qirga chiqqanida atrof'evarakka uzoq tikilib qolar, so'ng, yana lom-nim demay, oldida ko'ringan boshiga bir qirga ot sarib ketardi.

Nidoyat, ushbatdagi qirga chiqqanida qidrgan narxam topci chog'i, otan sakrab tushdi-da, iz cho'lib qayta-qayta yer o'pdi. Ketma-ket ot chog'itirib tongan yosh Mahmud otasining qo'lida katta bir tomir qotiqni ko'ndi. Padari buznokvori, ko'zida yosh, bu qozimni qayta-qayta o'par, to'ng, qibliga yuzlanib bot bot silda qilar. Hamma hayron, padari buznokvor esa, namoz o'qishda davom etar, bir takallidan keyin ikkinchi rakatga kirishar edi. Nidoyat, u yuzga lotilla tortib, o'zidan tushdi-da, qoziq topilgan urpa'ikka saropanda tikishni, qo'ylar ar'ylshib, batus lashkarga ziyofat berishni amr qildi.

O'sha kuni sulton namozidan keyin padari buznokvori saropandaga hamma lashkarboshilarni yig'ib, Buxoro bozorida qul bo'lib sotilganidan keyin boshiga ur'ldigan ushbatlarni so'zlab berdi. Uni sarib o'ib, Nishonpurga haydagan qizillob shunday xasib ekanki, esidagi ot yo'lda yiqilib qolganida o'lgan otning egar-jabduqlarini ham uning yelkasiga ortib, u bepoyon ch'rib biyobondan yuyov haydabdi...

— Yelkanda egar-jabduq, — degan edi o'shamda padari buznokvori. — Yaxing o'voz tikin bosib, salkam bir hafta yuyov yurdim. Shundaykim, bir cho'li biyobonda ko'rgan ushbagubshlarim, chekkan zahmatlarimni xidovandi kurim hech bir bandasining boshiga solmag'ay... O'zi-pirosaridida, jonlar bulqunimga kelib, yuzi'ga madorim qolmay o'ir bo'lganida mana shu tanga, huzar saropanda tikilib, silar o'tirgan joyga kelib qo'ndik. Faqir yolg'iz soyam qo'lgan edi. Bir qulhan szi ichishga majolim yo'q, shu yuzga kash qubadimi tinnim bo'lib ketgan chog'larimni ugatib, tong otquncha esa chekum. Yuzg'i ne qir bundangning, deb ko'kka tavallu qildim. O'zi churechoq yuzib, ko'zim ilgan

ekan, etish ko'rdim. — Tushida... qo'lida avl, boshida salla, oppoq bir qariya tepamga kelib:

— Hey, hazil g'ofir! — deb xitob qildi. — Nechun parvardigari olamga burchular osh faryod qilasan? Nечun burchular g'ussa chekasan?

— O, valine'mat, buzruktori! Faqir yig'lamay kim yog'lansin? Mening boshimga tushgan bu ko'rgulik hech bir mo'zimning boshiga tushmasin!

— Innalilohi mansobirin! — dedi oppoq chol. — Osh sifir qilguchilar bilan bergadir. Sabr qil, bo'tam. Faqirni haqir Xizr alayhissalom bo'laman. Sabr qilsang... boshingga tushgan bu musibatlardan yaqin kamilan fariq bo'laman, to'zieng baland, istiqboling yonig' bo'l-g'nodir. Ulug' martaba va to'za test kutadur seni! Shukrona bildirib, sabr qil, bo'tam!

— Uyg'onib ketsam... ko'rganlarim tush ekan... — degan edi o'shanda padari buzruktori ko'ziga yosh olib. — Tong yaqin bo'lsa-da, kurvon ahli uyqada edi. Darhol o'rnatimdan turdim, tahorat qilib namoza kirishdim. Kurvon ahli g'afolat uyquidan uyg'onuncha kamina tilik ruknat namoz o'qirdim. Har nakaatda keyin a'zoyi hadimandagi og'riq tarqab, oxir-pirovardida jomimda shunday bir qavat sezilirdi, qolgan yo'lni o'zday yelib yugurib bosdim. Nishonpurga ikki kun darganda kirib bordik. Nishonpur bozorida faqir kaminani soto'niylar ipotoboliri Alpteginga ro'baro' qildi. Amir Alptegin, — o'lo ruhlarini maszur qilmas! — salohiyatli ishkarboshi, maro va tami odam edi. U zoti sharifning faqirga mehri tashib, o'ziga sodim qilib oldi. Faqir ham unga hudoi xizmat qilidin, janga jadallarda o'z surib, bergan tuzini oqladim. Shu-shu, birlamcha, nolo tashining inoyati, ikkilanchlik, Xizr alayhissalomning duoi saodatli mustajob bo'lib, mana, xohibi toj bo'ldim!

Sulton padari buzruktoring bu hikoyasini esitarkan, tekis ham, bag'in ham, negadir Xizr alayhissalom tining ham tushiga kiradiganday, unga ham shifo tilab, oq fof-la qiladiganday tuyulardi.

Sahon ko'zini yumib, ko'kka tavalla qilib yotarkan, bir necha bor butchakda, saroparingning shim shu'losi

yermagan g'ira-shira joyida, oppoq bir chol unga tikilib turganday, go'yo uning muloyim ahimgar ovozi qulo-g'iga chalinganday bo'ldi. Biroq har safar ko'zini kuy-tiroq ochib, o'sha tomonga tikilib qarashi bilan naroniy qariya qaygadir gumdon bo'lardi. Mana, hozir ham shunday bo'ldi. Nazarda, chodirning pandasi ko'tarilib... qo'lida soo... boshida oppoq dastur, manoniy bir qariya; yo'q, qariya emas, cibrasidan ajib nar yog'ilib tangan Xizr alayhissalomning o'zi kilib keldi. Xizr alayhissalom poygokda to'tab, unga bir nimalar deb shivirladi. Yo rah! Nahot tushida ayon bo'lgan naralar tag'in behuda ro'yoga aylansa? Nahot ko'zini ochishi bilan bu nehrif-toni boshalqin qariya yana qaygadir gumdon bo'lsa?.. Yo'q, sahon ko'zini ochmaydi. So'zlang, valine'mat! Qo'l icheg, handal o'zini o'z hifi hamoyatingizga olib, bir duoi saodat qiling, piri mushrif! Faqir esa, ham kun isig'for aylab, qolgan umrimni to'at-bodat bilan o'tkaz-gaymen!

Shu payt qulog'iga:

— Oltanpanoh! — deb asta savatlagan ovoz eshildi. Ovoz sulton tanavvuridagi hazrat Xizr ovoziday muloyim va seheri emas, sal xirlikli va o'ktam edi. Lekin sulton ko'zini ochmay: «Yo jabbol! Yo xalifo!» — deb shivir-ladi. — O'zingga inoq qatis shukurkim, o'zi bundangning so'zgi tilagini vojib qilding!»

— Davlatpanoh! — bu safar ovoz aniqroq eshildi. — Ko'zingizni oching. Tong otdi. Barcha ahli mo'-'min Mozori katen qabrstonida hoziri nozir. Bomsod namozi qam bo'lmasin!

Endi hatamom ayon bo'ldi — gapirayotgan Xizr alayhissalom emas, piri mushrif qozi Sayid edi! Ammo sulton birdan ko'ngli sov ichganiday yoritib:

— Piri... — deb xitob qildi. — Siz hozir faqirga hazrat Xizr alayhissalom tirisoldi ayon bo'ldingiz. Peshonamni silab, duoi saodat tiladingiz! Piri mushrif duoi — mozi xodax! Xudo xohilasa, endi shifo top'asimen, piri, shifo top'asimen!

Janob Sayid ko'zlarini ko'kka tikdi, kahrabo tabeh ushlagan oppoq qo'larni ochib:

— Dohi omim! — deb yuziga sotilgan tondi. —
husho'lik, har laylu rahbar takbir tashirib, mashho'qat-
dan siz amirulmo'minlarga kashbo'yoh iloh, duo qilib
tarbiha'likin, bu duo kayrimiz mustajob bo'lg'ay!
Dard — mehmon, shafiqati bera ajab emas. Dohi halim
yulmiz tortmoqqa qovvat va muhabbatning mehmatini tort-
moqqa uhr bergayvati. Quni, hismillohib rahmonni
rahim!

Sultonning chiqar bog'ni ko'zlar zinnasini kulbada-
gi shamday yurqilib ketdi-ya, qarim tekday qovlir-
gan tannasida allaqanday notabiiy bir kuch sezib, sekin
o'zidan tondi.

Tashqarida, arxanaga tikilgan saroydaning bir
yomida hammusi birday saforang jabba krgan ulamoi
zahardastlar qo'l qovushirib turar, bir zonida esa arkoni
harb va arkoni davlat, vaziri vazaro va s'yoni beryontar
saf tortgan edi.

O'fob hali chiqmagan, yimqilagi qo'li tog'lar usi
endi oqara hushlagan, biroq levirak-arof yashnab-
yashirib ketgan. Oyog' ostidagi bo'liq muysalar o'essida
chigirkalar chinihar, Ashon soy tomonda qurbagilar
qurillar, daboqqa archa, na'ustakgal, yashan, bo'zi-
kan va yovvoyi pnyoz gap-gap uradi...

Sulton birdan qoyib kelgan qandaydir ichki bir
uyg'uga bo'ysunib, orqasiga, Ashon soy ortidagi sha-
hara o'qirib qiradi.

Soyukli shahri! Padari huzniyoti unur Saboqatga
anon solgan, lekin uning, sulton solibqisning peshona
teri, mehru muhabbatini, zar va o'ri bilan kamol topgan...
soyukli shahri G'azni muvavvat!

Shahar tutash bog'lar, orzidan yaxshi ko'rmasni,
faqat Bog'! Fissir ortidagi O'amon mulkati qarrining oq
marmir peshoqlari bilan Ko'shki davlat saroyining loya-
vardi g'umhari elak-elas ko'zga chalinadi.

O'amon mulkati!

Sulton, negadir, G'aznida qandigan barcha saroy,
ko'shki va qishiri, behisob machitlari o'essida silkan oq
qushga o'shatgan mana shu muamir saroyi yaxshi
ko'radi. Bog'! Firuz bilan ma'sum kelinchakni rahbarvati

mans shu oq qar dilning hushi, ko'nglining orom!
Bog'! Firuzdagi osuda yo'kalat, qubin-yozni kumush
firvoralar sovg'a cho'milgan munaflo gulozlar, chiniy
koshinlar bilan bezatilgan tiliq hovuzlar va hovuzlarda
muth yurguvchi oqqullar, kamalak rangli tovuslar,
yurmo va ananas yangig' nodir daraxtlar o'g'ayochi
ko'rkan ayoboolar!

— E, yanigan agam! Nahot bu go'zalikni, bu qari
muazzamlar, bu jannatxonand bog'larni harpo qilib,
endi rohatu farog'atda yashayman degesida hammasidan
moyuvu qilsang? Nahot uning, amirulmo'minim
atalmish sulton Mahmud G'aznaviyning taqdirini go'ri-
tunda temirab yutgan anov gadolar va yo'qsillar taqdiri
bilan barobar qilsang? Boradigan joyi ham o'sha gadolar
boradigan hech gaz sovuq go'r bo'lsa. Unda nechun
Qur'oni karimida «As salotin idallohi fil ayy, ya'niki,
«sallotlar yerdagi soyandor», deding? Nechun ularni
hondalarig uzidan baland ko'arding, e, sarvari ko-
noc?» Sultonning saydini Ali G'aribning:

— Taximovvoni kahirig! — degan o'ktam ovzati
bo'ldi. Unga Abul Hasanakning allaqanday qirovq, san-
tam tovrishi qo'shildi:

— Shoshming, hazratim, men, men o'zim...

«Gur» etib yopirilib kelgan katta olomon taximtan-
ni dast ko'tarib oldi-da, talash-tortishni qubsoni
tomon yo'raddi.

Raiyatning hoshidan inom Sayid borardi. Egnida keng
saforang jabba, boshida sarayrang salla, inom Sayid,
qo'lidagi asmi yerga shu-duk qatib, to'ngan g'ozday
ast-asta qadam tashir, uning yurishida, oppoq-qoshlari
og'iga yashirangan katta katta song'ish ko'zlarining mam-
nun purlashida, ko'ziga tushgan chireyli soqolining
kumushrang jilvada ichki bir vigo' va mamunniyat harq
urib turardi. Ha, u endi o'zidan mamnun bo'lsa arzidi.
Axir kimsan, butkul to'yi zamini zir ixtiragan sulton
vohibqisronni o'z ligideriga bo'ysundirib, yet desa
yatadurg'on, tir desa turadurg'on qildi! Rod, sulton
hech qachon janob Sayida qarshi borgan emas.
Poyqadimi yetgan yort boyki, hamma joyda uning isagi

bilan yong'i machalar qoldirib, harcha pestivoi din va ulamo' zabardastlarga homiylik qilgan, yuksak ruhalar bilan ko'ngillarini tushladigan. Va lekin hech qachon burchalik to'be, burchalik musto'han bo'lgan emas! Gayri, pining gandi nasibatlarni turid' o'tmasan ham, pinhone o'z bilanini qilgan, bil'aka, anov alimni mutakabbir Abu Ali Ibn Sinoga zimdan ekibi yubordi, kuchay kunduz uning yo'lini poytan o'ltirmas edi! Inom xalqalarining sabb berishida, sulton latto anov betavfiq Abu Rayhon Beruniyini ham hibsdan chiqarib, minasa divsivoilar bilan Ibn Sinoga yubotishga ihd qilgan. Shir bosidan ham inom hazratlar boyi savoyunda-ga kuzgunda sultonidan o'rozi od, lekin bu o'rtada, elimasa, sultonning ruhida noqahoniy bir o'zgarib ro'y berdi, u Xizr alayhissalom to'g'risida so'z o'club, inomning ko'nglini chos' qildi. «Sizni Xizr alayhissalom tim-solida ko'rdim», dedi. Bas, endilikda uning aytgani ayt-gan, degani degan! Endilikda hech bir kimsa, hatto ul takabbur hakim Ibn Sino ham sultonning fikrini o'z qo'lga oclimaydi! Sulton endi toshad inom Sayid hazratlarga musulmansur!

Sulton taxtirovon qattiq silkinganini sezib, ko'zim ochdi. Yukukda, boyog'idan ham tinajlashgan ko'm-ko'k osmon qo'nda yolg'iz oq tulut suzib yuradi. Yo'q, bu bahar emas, bulut shaklidagi bir odam, ustida hakimler ridosi, hushida hakimlarning uchli oq qalpo'gi, soqoli ko'kaga tushgan mironiy bir kimsa! Yu tab! Hakimi divron... Ibn Sino emasmi bu? Ha, ha, haera Ibn Sino! Xuddi o'zi! Boya Xizr alayhissalom ko'ziga ko'ringani bejir emas! Xizr alayhissalom hakimi divron Ibn Sino timsolida ayon bo'la qib emas. Istiqbolning buyfi alo-mati bu!

Sulton bundan tomon'g'i b'ib bo'g'ilib, ko'zini yurdi, Shu sayr daryodaiy givuligan silimon o'rozi qolig'iga kirdi.

«Inomni Malikat shozob! Barkul sazomangi sadasa qilang ham qilgan guncolaringini yivulmoyensa», dedi,

Т а л и қ — 102-ақсар
 «М а р т а б а» — 1988.

Yo'q, sulton mardumi mo'minga yusohilik qil'gon ekan, mans, buton G'azna ko'chib chiqmish! Yurishga qadir ahli inon borki, har istagholiga kelmish. Faput... Qatlug'qadam aytgan Bobo Xorxo qayda? Uni toponoq darior! Kimyaki o'zor beqan bo'la, taxtmastor qidirib jopmoq va ko'nglini olmoq darior. E, yuratgan qim! Nechun imolu odolat to'g'risidagi bu o'yalar uning xayuliga emli kelmish? Nogahon yopishgan manov bidoi saba bilan birga kelmish?

Azim daryo tobori kuchlinoq givulomog'da edi. Ana, zikr tushgan darveshlarim vahimall shav-huv'lari, navkarlarim «po'ali-po'stblari va hamo ayrim sitoblar qolig'iga chalina boshladi.

— Bu za? Kimning tobtu bu?

— Tobur emas, taxtirovon bu, xumkalla! Postsho bilam!

— Xudo rahmat qil'gay! Inomni postsho edi sulton Mahmud!

Sulton noqahon taxtirovoni farzon urdirib, qadlini galdadi. U qabrston to'g'oni oldiga yig'ilgan behisob olomoni ko'rdi. Ot o'yuzgan savozlar, zahof to'nilar-ga o'ralgan arkoni davlat va arkoni harb, kushkollarni silkitib, dud va tutun ichida zikr tushgan darveshlar, kosa qo'llarni cho'zib, sadaqa so'ragin gado'lar, uvade to'nil monovlar, oq g'ozlay kerligin ulamo' mhardastlar!

Sulton behisob daryodaiy ko'pirib-toshgan bu olomoni si ko'rib, bir dasipa hushidan aytilib, garing bo'lib qoldi. So'ng:

— Qayt orqag'gal Qayt!— deb baxardi-da, taxtirovon-ga chalangancha yiqildi.

O'n to'qqizinchi bob

Beruniy bilan solhi divon Abu Nasr Mankar navkarlar qurshovida Afshon soya yiqinlashib qalgan-likda, qashshu Mozori kalon qabrstoni tomon yo'l oigan elimon ko'rinadi. Tu'p-to'p darveshlar, bi-hirfan bilur ko'kishgan, affanimlarni talashgan gadolar, ot

o'ynatib, «go'sha-po'sha»larga zodagandir, sozlarini do'qillatib, ko'kka nota qilgan majmualar najot tilagan ustalardir, sozlar, poyoda va otliqlar chindan ham qiyog'ardan tashib chiqqan selday yopilib kelarib. Faqat Alishon soy sohibi zmas, g'ira-shira tong qorong'iligiga borganan shuhr ham cho'p taqqan an uyusday gazillar, dabalalarda gulsunlar yosur, qorovullarning shug'illig'i shug'illar, uyusqan-buzyoqqa cheqqan ot uyusqlarining dopon osonni falakka chiqqan edi. Lekin «sho. Osman malikasi saroy ham, saroy otdag'i Xatibegumning alohida ko'shaki ham uy. qayg'andek jonli, qo'g'on o'ldidagi ulkan maydon kinosazir, ay-yobon va g'uzorlarla tirik bir jon ko'rmas edi.

«Melmon-lamni ko'shik o'ldida kutib olgan yosh kanzir besh devon sohibini bir chega inlab, qulog'iga allam-talarni shivirladi-da, zar sochilgan shuffol durasi bilan og'zini to'ng'uncha Abu Ruyhongga qurab ta'zim qildi.

— Marhamat qilsintar, mavlono... Begim meni kutmoqdalar!

Kamizning ko'zleri nechuradir kashib turardi.

Beruniy og' marmar zinadan chiqib, baland peshayvon orqali uzun yo'lakka kirdi. Yo'lakning o'ki tarafida qator o'ymakor eshiklar so'f tortgan, to'kachalaridagi tosh-fonustar shu'lasida eshiklarning oltin namasini va ularga qadalgan dur va javohirlar ko'k, qizil, baramon ranglarda nalla jilo sochandi.

Oldinda borayotgan yosh kanzir to'rdagi eshikni ochib, to'zgina ishkarigi kirib chiqdi-da, yana boyagiday bilimsiz-bilimsiz kulimsirib, navozish bilan hosh egdi:

— Marhamat, mavlono!

Beruniy negadir xiyol yaratg'i o'ynatib, ishkariga kirdi. Xatibegim devorlarga shuffol, ya bodom gulli nozik so'zlar va palaklar taqqan katta cho'yburchak xonaning to'rida, nozi to' mistlar bilan to'ldirilgan do'yuqalak som-taxta orqasida qizil-shoyi bolalilarga sayonib o'tirardi. Shiffadagi chashberek qandilga tortilgan hisobsiz shamlar shu'lasida xonadagi ipok g'illalar, to'kachalaridagi yuqut pilyola va kumush harkushlar, fil so'yog'idan yasalgan g'aravsh qizil va qizilchalar, todir ziyovlar, zirgachargina

zmas, zarra liboqatiga o'ringan Xatibegumning o'zi ham allaqanday sohibiyi yuzirib ketgan, go'yo zmas to'yuk jandi ayol zmas, to'kachalaridagi oltin ma'budalar-ning libosini joy olgan edi.

Beruniy kirib, ta'zim qilib bilan so'ltin ma'buda-ga jon kirdi, yuqut ko'zli tilla uzug va yirik oltin bilaguruklar taqqan qo'llarini uzatib, taklif bilan yonidan joy ko'rsardi.

— Xush kelibsiz, mavlono, to'rga o'ting.

Beruniy begim ko'rsatgan joyga o'tib o'tirarkan, mushk-ambur va upa-elikning tanha'oy hidi dimog'iga «gup» etib urildi.

Bukan begimning libolari ham, parino-andorlan ham hoshupacha, zar sochilgan ko'k shoyi ko'shik ustidan qizil baxmal muraq kiygan, hoshiga harir shoyi durra tashlab, durra ustidan qizil qadalgan uy qo'ndirgan. Qo'nocha yuziga qalin upa surib, qiyg'och ko'zlariga zarra surtilgan, hatto toshga surilgan tishgohi ham yangilangandek, gapirgandir tishlari qona so'zlanay yaltilab ketardi. Beruniy diyorlaks suratida begimning hushkafamni kuzatarkan, bundan ko'p yillar ilgari, so'd mizofotidagi ko'l sohibida pishona ochrashganlarida ham dimog'iga mushk-amburning xuddi shunday nozik hidi «gup» etib uzgini yodiga tushdi. O'shanda ham Xatibegim mana shunday qimmatbaho zarra libolari kiyib, yuziga nozik bo'yog'lar surkab olgandi. Lekin unda, begimning shaxsiy saraqatidagi pishona ochrash-ganlarida, bo' o'ktim qo'nocha juvonga hammasi yaratib, zarra libos ham, yuziga surkalagan upa-elik ham, qiyg'och ko'zlariga qurtilgan zarra va hatto tishgohi surtilgan tishlari ham — hammasi yoqintoy va jandali edi. Heyr esa uning yurt... hidd kobinlari va shirgachlar kiyadigan shirgah esdilar, faqat zarra to'rt-gan usruk ko'zleri allaqanday chiqqan, xushomad andash ilijo bilan javdirlab turardi.

«Qosimtar ayol yuziga upa surta... qoni qozirga un chiqirganday bo'lar ekim. Aqlli xozir, ochluk barga hatvan yetmaydi?»

— Shudimni yo shafqatni, mavlono!

— Shariat, — dedi Beruniy va Xatibbeginning yuqori lablarida zulm bo'lgan istehzoi tabassumni ko'rib, qo'shinchqa qildi. — Ne chora, nahu-ul hayot shunday tez oqar ekankim, sharoib achadung'on yoshlik chog'larimiz o'tdi-ketdi, begim.

Beginning suzuk ko'zlarida inuqulodda sho'x uchqunlar j'iva qildi, tashqoli surtilgan qora sadaf tashlari g'alti yuzlarib ketdi.

— Bil'aka, erdi kuzlga to'lgansiz, mavlonol!

— Tashakkur, begim.

— Yodlik paytlarim o'tgan, deb nola qilasiz, uyimgizni esa... o'n gulidan bir guli ochilmagan shahbijamolar xizmat qiladi!

Beruniy «yult» etib qaradi. Upi chaptagan nuqotli yuz hamaz sovuq kulimsirdi!

«Alvast!.. Sadafbining bosliga yetgan bo'lvast!»

— Ayol rotini ma'zur tutasiz, mavlona, sizga bir og'iz ko'zim ber. O'n gulidan bir guli ochilmagan ul shahbijamol... sizga faqat joriyalik qilgan odani yoki...

— So'zingizni angladim, begim. Ul sho'rik ma'suma... Faqirning yurtidan olib kelib sotilgan bir joriyadir. Ibu joriya bilan bizning elimiz bir, tilimiz bir... — Beruniy hujayon ichida o'tirgan joyida bir tebrantib qo'ydi. — Hibsda yotgan chog'imda... kulhai voyromanga bir garuh sarbozlar bastirib kelib sho'rik ma'sumani olib ketimish, begim.

Xonaga bir daqiqa chiqar sukut cho'kdi. Ibu sukutni Xatibbeginning sovuq kulgisi buzdi.

— Bir garuh sarbozlar bastirib kirib, siyukli joriyangizni olib ketgan bo'lsa... buni men g'arbiga arz qilganingiz qirig, mavlonol!

— Faqirning guzahidan o'ting, begim, miskin kulbanga bastirib borgan ul sarbozlar siroyidan emish!

— Bilimam! Sulton salotining ahvoli sizga ayon! Boringki, ahvoli yuzshi bo'lganda ham, sulton sizning joriyangizga zor emas, mavlona. Olla taolo utga shifo bergay! Shifo bersa... haram to'la paripaykar. Sizning joriyangiz bu gulxunorlar oldida cho'rlikka ham o'tmaydi, mavlona...

Xatibbeginning zaharxandasi Beruniyning yuzidagi shubhani so'zdirishi troyqda turin, battan o'z yuzi.

«Shu jodugar! Sho'rikning bosliga yetgan shu jodugar!»

O'rtaqa cho'kkan jamlikni Xatibbeginning birtan o'zlagan tahdidli ovozi bo'ldi.

— O'tobi olam sizga o'z tilagim izhor etgandur, mavlonol!

— Izhor etdilar, begim. Ibu Sino hazzatleri yo'lga chiqqan emish!

Xatibbegim betoqat bosh chayqat:

— Siz ul hukimi bozq... Ibu Sino hazzatlerini taniiy sizni? — deb ko'radi.

— Taniiymen. Biz Xorazmda, Ma'mun Ibu Ma'mun siroyida hesh yil biga xizmat qilganmiz, begim...

— Ofarin! Tannangiz sizdan bir istimos, mavlonol, — Xatibbegim timoqlariga xira qo'yilgan uzun qonmizir burmoqlarini Beruniyning qo'lga qo'ydi-da, yuzimga surtib o'tirdi.

— Sizdan yashiradug'on siri pistonum yerq, mavlonol. Bir mahallar o'zingiz saboq bergan shog'indingiz amir Mas'udidan kecha ajab bir maktub oldim. Xabaringiz bur, ul shuhroda vullishd lufabonda ishkar tortib tarmish!

Xatibbegim negadir ko'ziga yosh olib, bir daqiqa jim qoldi.

— Ul sadoqati boqiy shog'indingiz, amir Ma'ud yozmishkimi, hakim davron Ibu Sino hazzatleri G'aznaga borishdan bosh tortib, hamaz Hamador tomonda qochib yuzgan emish!..

Beruniy yer ostidan Xatibbegimga o'g'rincha qaradi. Begim, dasturton tagidan ikki buklagan bir maktubni olib ko'zatlida, qo'ya dasturton tagiga yashirdi.

— Ha, shuhroda vullishd xuddi shunday deb yuzmish. Siz bilmaysiz, mavlonol, bu vaziri a'zam Ali G'arib bilan anov hez... meni aly eting, mavlonol, anov kashchelta hezalak Abul Hasanak!. Ibu ikk qurg'unning siyatlari yomon, mavlonol! Agar sulton shahbijaron bu faniy dunyoni yetim qoldirib, = boqiy daziyoni obod

etga... bu ikki hujjat shahzodani valiahdiyi to'la taxtdan mosavo qilib, o'rniga anor bafarosat shahzoda Muhammadni ko'tarishniq niyatidadar... So'zim ayontu, mavlono!

— Vazirlar to'g'risidagi so'zingiz ayon, begim. Ammo hazrat Ibn Sino!

— Men ham shunga hayratman, mavlono, — dedi Xatibegim. — U hakimi hozir G'aznaga kelishdan bosh tortib, Hamudun tomonlari qochib yugan bo'lsa... ustun aygan bu Ibn Sino qaydan keldi? Bu Ibn Sino Teginoboddan topilgan emish, mavlono!

Xatibegimning so'zlarida og' bovar qilmis bu ayonor bor edi! Beruniy beixiyor yoqmani ushlab:

— Ajab jumboq! — deb yubordi. — Siz aytmoqchi-sizki, Teginoboddan chiqgan bu Ibn Sino boshqa hakim, ya'ni... sarta Ibn Sino demoqchisiz, begim?

Xatibegim qattiq af tortib, boshini sarak-sarak qildi:

— Bilaman, mavlono. Men uni ko'rmagan bo'lsam... Chin Ibn Sinomi, sizmani — bu jumboqni yolg'iz siz yecha olasiz, mavlono!

— Durat. Ammo bu ishlar, ya'ni, chin Ibn Sino o'rniga sarta Ibn Sinomi topib, uni sulhni salotiga to'har' qiltiradigan masadlar ne bu ikki xalimang?

— Masadlar! O, mavlono, mavlono! Allotni zaman degan nomingiz bilan bu ikki shaytonning firib yimshilarga uqlingiz yitmaydi, Masadlar! — amirah mo'aminuzing boshiga yetmoq! Bu sarta Ibn Sino qo'li bilan unga og'u berib o'ldirmoq! — dedi Xatibegim, dedi-yu, o'z so'zidan o'zi qo'ngib, ko'zlari olanzak bo'lib eshikka qaradi.

Beruniy boshni garing, til bil, chunq etmay o'tiradi. Boya Ibn Sino to'g'risidagi salihni eshitganida yangini yopirilib kelgan quvonch emi tamom so'ngan, uning o'ziniyi yana o'sha eski alomdi o'ylar egallagan edi.

«Haloqatdan, ushchun uni, fikri zikri kitob bilan bund bo'lgan bir sho'ri'lik alliconani bu qabih ishlarig shirik qilmogchi bo'ladi!» Hukimiyat uchun, to'la uet uchun, hami odamlar usidan hakimlik qilmoq uchun hech bir tubunlikdan qiytmas ekanlar, o'zlar qibin bu tubunlikni!

Uning yolg'iz tiligi — bu firib-fisadlardan yiroq ushob, qolgan umrini amulias va mushobadaga bag'ohlamog edi! Nabot bu eril ishlar sabab, eng so'nggi niyitidan ham mosavo bo'la?

Xatibegim, go'yo uning ko'ngilidagi g'alayonni sez-gandek, shub bilan o'rnidan tardi.

— Qolgan so'zni siza sohibi devon... Abu Nasr Motkan janoblari aytar, siz uchun o'qlov, xofiyalar, na-karlar — hammasi shay! Shoyad Teginoboddan topil-gan bu hakimi davron o'sha' siz bilgan chin Ibn Sino bo'la!

— Shoyad! — Beruniy jingini to'zim qilib eshik timon yardi.

— Bir im sabe qiling, mavlono! — Xatibegim uchiga inu qadalgan zarin shippagi bilan ipak gilimlarni sharpasizgina bosh tortib, tokchadagi oltin burkash ushasidan bejirimgina bir quticha oldi.

— Kecha tarovga sardo ahli ushraf buyarib, arziman bir narsa badiya qilgan edilar. Ko'rib qimmatini aytan-giz, mavlono.

Xatibegim, allaqanday sirli xalimangamicha, qutachini ochdi. Fil ushasidan yasalgan bejirimgina qutachaning tagida... ko'k, qizil, narimon va yana allaqanday nozik ranglarda jilolangan yirik bir javohir yotardi! Yu tarba! Bu o'sha, Piri Bukriy ko'rsatgan, ne-ne shub qadolarning qo'lidan o'tgan, ne-ne mu-shih roqpalarga sabab bo'lgan va oxir-provaidida Sada'ibhi uchun o'zida qilgan mash'um javohirning o'zi edi.

Beruniyning nazarida, go'yo hidan oshob chiqdi-yu, ko'z oiddi to'lab tuzgan nuzun tarqab kelib! Xuddi Hindistonda, Nunda shubni yonidagi toqqa chiqqonida bo'zulgan mbyasida nimadil yaryo-rib, yer kuzastning shubki ayon bo'lgandek, huzir ham hammasi narsa ayon bo'ldi: bu sovg'a Xatibegimga Sada'ibhi uchun kelgan! Muzofiq Piri Bukriy Sada'ibhi uchun in'on qilgan bu javohirni!

Beruniy hidan qati o'chib, begimga tik boqdi.
— Bu javohir... ko'p yovuz ishlarig shohidi!

bo'lgan. Ko'p shohi gadolarning bodini segan javohir-
dur, begim...

Xatibeginning qisq ko'zlati hayrat bilan postadi.

— Ajab hangoma! Se'zang, mavlono!

— Bu javohirning tarti uzoq, begim. Nasib bo'lsa bir-
kun so'zlab beraman. Huning bahosi ham... bebahodur.
Va ikkin, qancha bebaho bo'lmasin, bir sho'rlik qiz-
ning to'yot-mamonini bi toshga bog'lamoq... adolatdan
bo'lmas, begim!

— Sho'rlik qiz?

— Nechtun ajblanastiz, begim? Bu javohir... mening
joriyam, sho'rlik Sodafisbi uchun in'om qilingandur
sizga, begim!

Xatibeginning upa surtilgan qoncha yuzi to'satidan
nafrat aralash g'azabdan bujmayib ketdi.

— Joriyangizni yo o'ynashingizni bu manjalar?

— Begim!

— Bas! Sizga ruhsat, mavlono! Amri peshvoh —
vujibdur! Farmoni o'yni hajo keluring, mavlono!

Beraniy beginning o't chiqqan nigohidan ko'zini
uzib, boshini xam qildi.

— Qulluz, begim! Ammo... Faqirning arzini ham ino-
batga oling! Sho'rlik joriya saroyda bo'lsa o'zod qiling!
Agar ino'v firibgar hukrning qo'lida bo'lsa — ul bustol
barki qo'yib yubosin begunoh ma'suman!

— Ma'suma? — Xatibegim teskar huzilib, devo'dagi
ipak gilamni asta tindalarkan:

— E, yuragan egam! — deb nido qildi. — E, rasul
bertuq! Qaysi gunohlarin uchun bu xo'rlik, bu haqo-
rut? Timog'imga arzimaydigan bir cho'z! Ko'chada
qolgan bir manjalar!

Beraniy indamay eshik tomon yo'raldi.

—Yo tavba! Ne-ne bek va amirlar tuganda kiman
amiraimo'rsininin suykli singlisi bo'lmish bu xotin-
ning ibhqi faqodlay kekka bir allomaga tushsa...»

Beraniy eshikni sekin ochib, o'zini yo'lakka oldi.
Ichkaridan hamon Xatibeginning bo'g'iq, atamli yu'zi
eshitilib turardi.

Yigirmanchi bob

Hibxonaga to'ntarilgan qozondagi zimiston edi.
Malikul sharohni boshlab kelgan sarbozlar uning
qo'lidan kashanini, ko'zidan qalin bo'z belbog'ini
yechib, *eshikdan ittib yuborishdi*. Malikul sharob
oysoqlari ostidagi to'rkaga o'stashni bir narsaga qoqilib
ketdi-yu, box oq'rilgi bilan yuztuban yiqildi, boshu qattiq
bir narsaga tegdi, anshagacha hushini yig'olmay yotdi.
Uning ikki ko'zi shifida edi. Shifidagi do'ppidekkina
tuyukidan tushgan bir hovach nar yerto'laning kalfdek
joyini ham yonta olmas edi. Eng yomon — yerto'lada
huzur jonat o'lgan bo'lsa kerak, zimomni to'ldigan
kasa va kalamush hidiga o'lakka hadi qo'shilgan,
ko'ngilni andiravchi bu qo'lansi hidga toqat qilib
bo'lmas, biroq toqat qilmay iloj yo'q, boshini toshga urib
dallasa, do'dini hech kim eshitmas edi!

Yo'q, kimdir bo? Hibxonaning allaqaysi bir bus-
chagida kimdir betoqat pitilganday, asta ingraganday
bo'ldi.

Malikul sharob sekin boshini ko'tarib, qifog'ini dling
qildi.

— Hoy, kim bir bu boloi jahannamla?

Qe'da tomondagi zimiston burchakdan.

— Malikul sharob? — degan zali ovoz keldi.

— Bobo Xurmo? — Malikul sharob qyoq ustida
yurmalib yotgan zarang kasa, jumi va qizg'onlarni
aq'dar to'nur qilib, ovoz kelgan tomondagi emakladi.

Belgacha qiz-yalang'och Bobo Xurmo taqir bo'yirada
uzala tushib yotar, uning soch-sog'oli burangidan ham
o'sib ketgan, ko'zlar yumsa, hamarati baland, allaqan-
dun sirilib nafas olardi.

— Suv! Bir qullum suv!

Malikul sharob qozong'ida yet timerskilab, — uning
ko'zi zimiston yerto'laga endigina o'rgana boshladi, —
qora qang'onni topib keldi. Bobo Xurmo qozong'on
bo'magiga ushini shaq duq urib, suv icharkan:

— O! — dedi bezgak tuganday qillirib, — Qani endi
v'shu gulgun sharbatigandan bir pyrola bo'lsa, Malikul

sharob! Loqul bir piyola! O't ichish qovurlanm, azizim, o't ichida!

Mallik sharob endigini uning badi'ida sog' joyi qolmagani ko'rdi, qatni, ko'kragi, bo'yini, hatto yuzlarini ham qanchi ulardan tarasn-tarasn bo'lib ko'karib ketgandi!

Mallik sharob chakmonni yetchi, uning bosti oshiga qo'yib, belbog'ini yotib, ustiga yopdi.

— Sho'rlik Bobo fardoyi! Qaysi gashlarning uchur seni qiysoqqa solilar bu battallar!

— Gashlarim? — dedi Bobo Xurmo yotgan joyida to'lg'ashib. — Birlan-bir gunotim sening mayvonangda o'tgan ertagim!

— Ertaging!

— Ha, tinov kuni, tushli ikki uyub indirif bayragan oqshom beshalqat bir kimsani tuzga o'tkazgan nodon fashga bo'g'risida so'zlagan ertaging yodimgidami? Yodingda bo'lsa, o'shal ertaging uchur! Go'yo bu ertak bilan kamini sudur sohibqironning izatini yerga negan emishmen, Uvi johil va betarim, G'azna shilim va nodonga chiqarigan emishmen!

Mallik sharob bo'g'ilib ketaroganday bo'lib, berz ko'ylagining yuqasini sharta yulqib o'chadi-da, boshlarini devorga saytadi.

Yu tarfal Necha mara uning o'ziga ham vaddi shunday bema'ni ayblar taqshgan, birda shakkalkida, birda dahaylikda, yana birda esa sultanat qadimi va uning mo'minini o'trasiga pular yetkazishda ayblab, necha mara zindonga tashlagan. O'zlarini to'ngan bo'g'ochlarga iproc qilishga urish, ne-oe qiyosolarga solishtirgan uni Yashayim, sulton Mag'mud yoshlik chog'larida, yuragida tinov va adolat turq'usit tanomon so'nd bilmagan mahallarda, Nargizabonu sabab, sobiq g'ulomi Qutub qadamlarini dirxizligi to'g'risida birlan-bir adovatli falmos bergan ekar. Mallik sharob, tur safar boshiga qilich kelganida, shu falmosni dastak qilib, qutub ketardi. Ammo bu safar... Bu safar sultonga bir hala bo'lganga o'shaydi. Avval Beruniyni hibe qilardi, undan keyin o'zini ibn Sino deb atagan amov telba may-

vonini! Mayparandasi keyin uning shogirdini, shogirdidan so'ng manov sho'rlik Bobo Xurmo Sardoyini, Sarobiyulani keyin unil Hamo Sulafihini ham qiyogadir yo'zalgan. Beruniyn zindon qilingan kuni kechasi bir guruh navkarlar bostirib bosh, uni ham qiyogadur olib ketishgan! Yo ulhazar! Kimi Mallik sharobga yaqin bo'lsa, hammasi hibodal! Endi bu hibadim, o'laksa hali aqshon bu jahannamdan tiriklayin chiqqa oladimi, so'ngim — buyog'l yolg'iz o'liga ayon!

Mayil! Unga barhic, uni bu bevalo dunyo bilan bog'lab tug'uvchi na bir ilim qoldi, na bir yashil umid! Faqat bir mara qiymaydi uni, u ham bo'lsa Nargizabonu!

Nargizabonuni esladu bilan hozirgina mayvonida o'zini saroblarning uyog'larini oshiga tashlab, fardod chirkam kampir karz odliga keldi-yu, tirsoqjangacha zingirib ketdi.

Saroblar mujtib kampirning fardodiga qatog solishmadi. Kampir, qilich kegan mayib qo'larini bilan saroblarining ertagiga tirsoqshib, bo'saq qacha emaklab boshdi va o'sha yerda yimtalib qoldi. Qo'liga kishon tilingan Mallik sharob esa, yerda yiqilib qolgan kampir tomon bir-ikki talpinib ko'rdi, biroq saroblarining qo'larini temir kibritsizlar ham malkam edi, yuriltirgan imoday pitir-pitir qildi-da, o'shig' erib yiqildi.

Yo'q, bu mad'um yuvoshlar bejiz emas, bu yerda tarasn bir sir-asar bor. Amov telba sayyoh ham bir baloni boshlab keldi! Boshda, bu sayyoh mayvoniga pishona kirib kelganida, ayvona, vashovrat shogirdining qo'lidagi suratni ko'rganida Mallik sharob uning ibn Sino ekaniga chappa-chin ishonadi! Sayyoh esa... sayyoh bir haliqacha Mallik sharobning yerto'lariga yashirinib olib, kechayo kunduz ichdi, shunday ichdiki, avripshovradida o'z qiyosiga o'zi bulg'ashib qoldi. Maydan hushiga kelgan chog'larida esa, amov va sulton hushidagi mishmishlarni so'rab-suzishtirar, mayvona eshigini qiya ochib, mayvonlarning gap-so'zlariga o'g'rinchu qolqo'lar, so'ng, yana yerto'lariga tushib, suvlarni quchoqlaguncha ichkilikka mukkasidan ketardi!

Umrda muq'ambirik ko'chasidan o'tmagan oqko'ngil odam, Malikul sharob shunda ham gumonsizlanagan edi, bir kuni tun yarimda yerto'lada ko'tarilgan allaqanday g'ala-g'ovandan uyg'olib ketdi. U yerdan qattiq so'kingin bo'g'iq ovozlar, tanaq-tanaq tovushlar eshikladi. To'satdan, esik tanaqlab ochilib, kimsiz alqung-talping yurib chiqdi. Bu — yosh sayyob edi. Uning yuzlari tirilgan, ko'zlarini ola-kula, o'ziyam oyoq'ida zo'ng'a tuzardi.

— Bu ne to'pokon? Ne bo'ldi? — dedi Malikul sharob qattiq rangib.

— Anov... Abu Shilgan! — dedi yosh sayyob yig'irlanish g'o'ldiesib. — O'zini Ibn Sano deb, ahli mo'aminlari tunab yurgan Abu Shilgan ibn Shahvoniy. Sirini ochsin dorja tortiladi! — Shegirdi shunday dedi-yu, o'z so'zidan o'zi qo'ng'ib ketdini yuxud sahabi mastlikni, yuzidan tashib, dardol pinakka kerdi.

Malikul sharob o'zlarini Ibn Sano deb, oqko'ngil avomini to'rab yurguvchi qalloqlar haqida ko'p eshitgan edi. Bu safar ham xuddi shunday firibgarlardan biriga duch kelganini sezib, uni huydashga chog'langan edi. Biroq xuddi o'sha kecha bir guruh navkarlar mayxonaga nogahon hozirib kelib, «Ibn Sano hazratlarini» qo'l oyoq'idan bog'lab olib ketibdi.

Malikul sharobning sayyobni Bobo Xarmoning ota iningani ovoz bo'ldi.

— Sov beraymi, perim?

— Yo'q-yo'q... Kamina senga bir so'z aytmoqchi edim, yodimdan ko'tarildi! Hm... Ha, yodimga tashdi! Bu yovuzlar... o'sha kuni mayxonangga mehmon bo'lib kelgan ikki sayyobni ko'p so'nb-surishtirdilar, Malikul sharob!

— Nechtun?

— Bilmasam, aytim! Bu yerda ne air-acror bor, yo'g'iz olfo biladi. Ammo sha ikki sayyob bila anov... imonini ko'p surishtirdilar qurg'unlar!

— Qaysi imon?

— Qaysi bo'lar edi! O'rtal birodarim imom Imool G'oziyni aytaman: O'f... Qani endi bezovti yushlik chog'larim qaytib kelsa! Imom Imool tashkanda ce

surib, yo bu imomilarni qiz'inhurot qibsam, yo jang maydonida shahid o'lam!

Malikul sharob devorga sozanganicha ko'zini yumdi, yuzidan zahoti darhol imom kamolning qilich tirikkan chandiq yuzi, lochinning ko'zinday tiyrak, o'tkir ko'zleri yodiga tushdi.

Malikul sharob ham necha marta imomning Ko'hu-ber darasidagi qarorgohiga bosh o'lib qochmoqchi bo'lgan, lekin imom uning bu istagini xushlamagan edi. «Saltanadagi ahyobni bilib turmoq uchun G'arnada penhoni mahkumimiz bo'lmog'i darok, bu ishni sening maysonangdan yaxshi joy yo'q», deb, uni niyatidan qaytargan edi. «Nahot shuning yig'ini yalagan bu mukkorlar bu sardan ham oqot topgan bo'lsalar?»

— O, yovuzlar, yovuzlar! — dedi Bobo Xarmoning. — Hamma nasadun voqif bular! Yer ostida lon qimirlas — biladilar bu kuzoblar!

— Nechtun bilmasinlar? Bir odamga o'n uyg'ochi, o'n xafiyat...

— O, Malikul sharob! Bu ma'nan xafiyalar orasida inongan tog'ingni ko'rasen hali! Qil o'rman qadriningni ko'rasen hali!

Malikul sharob beixiyor uragi ovshib:

— Qil o'rmas qadrindim? — deb so'radi.

— Ha, tassoflar bo'lg'aykim, inongan tog'ing ham uyg'ochi ekan!

«Isongan tog'im? Kim ekan u inongan tog'im! Yopray! Bir bala bo'ldi bu saltanaga! Na davlat tinci, na salton!»

Malikul sharob payg'ambar yoshiga kirib, ne-ne bidadari ko'rmadi! Sho'rika mardumi mo'min qal keba so'lim haq» deb, taqdirga tan berib, bu noras duno bilan befig'on, befaroyid, bezahog'ina vidolashadi. Qirg'yl saltanat tebedib, davri davron surgan bu salton esa... Uda so'lim olfoning inoyati, desa ham, dilida tavah-ham, jumlar holiga tashib galdi!

Bundan uch kun muqaddam, mayxo'rlar tarqab, mayxona uyg'ug' chog'iganida, Malikul sharobni boroc qorovul kirib uyg'otdi.

— Seni kexsa bir devona yo'q'lab kelmadi!
— Neki shmoq yo'q'lab kelis usq'ona berasman, nekon? Devona bo'lsa bir burda non sadaga qil!
— Kechigayson, Malikul sharob, Devona aytdaki, vaziri a'zamdan kelidim deb! Qo'liba bir xalta o'tir! Mana, o'zi ham kirli...

Malikul sharob yali etib eshikka qamali, qarsdi-yu, o'z ko'ziga shosonay unqayib qoldi. Yo' tarbi! Bir'sig'adi... amiralim'minin sulhon Mahmud turardi... Ustida eski qanoq chopon, boshida xosonacha eski cho'girna, belida qizil bo'z belbog'!

U: «Indama, ovoning chiqmasin!» degan ma'noda kalfini labiga basdi, so'ng, bonor qorovuliga yuzlandi:

— Sen bo'aver! — deb g'uldiradi-da, oyog'ini aring sotrab ichkariga kirdi.

Qorovul qo'lidagi toshfonusni tokchaga qo'yib, shosha-pisha sonadan chiqib, chiqishi bilan sulhon, go'yo kimdir oyog'iga bolta urganday, tuzalari qaltirib, yerdagi eski namunga hohibog'ina cho'k'kaladi, shunda belidagi xaltasi yerga tagib, darang-darang ovoz chiqardi.

«Qorovul ayrgan o'tir! Yopini! O'tirlarni ne qiladi? Devona uftatida tun yarmida ne malabda temtab yuribdi bu junusofat sulhon?»

Amiralim'minin, ko'zlarini yurmoq, og'ir hansiab amcha o'tirdi.

— Birushirim Qatlug'qadam! — dedi sulhon, alagan-day noqiron, malzun tovuhsida. — Tuzov kungi so'zlaring hamiz yoldimda, hamiz kechukari usqa bormaydi menga!

Sol hushiga kelgan Malikul sharob noqahon yuragi «shig'» etib:

— Bir qoshuq qotimdan kechigayson, amirim! — dedi. — Qurib ketgur mindon ko'yfyt' ashob, faqir o'sha kuni ko'zlingga o'zr berdim...

— Yo'q, yo'q! — Sulhon raif chirog'day mihragan ko'zlarini bir ochib, qayta yandi. — So'zimga inon, Qatlug'qadam, agarchand o'lsa tashu o'z inoyatini darig' turmay bu dardi bedavodun furtg' qilsa... men ham darveshloni tutyor etib, bir tunda dormadumandan

chiqib ketar edim. Ustimga janda, boshimga kuloh kiyib, shuv» deb boshimni otib chiqib ketar edim, tilamchilila ila kun kechirib, qilgan gunohlarimni yuvor edim! E, yatsagan egam! O'zingdan o'ziga g'anguzimda yo'q! — dedi sulhon to'satdan alagan-day firyod chikib. — Va lekin... natoh bu maypurat aytganday avob yumush-tarimdan qilgan gunohlarim ko'p bo'lsa? Yo'q, inon-maymen bu gapni! Ammo... inonimaman ham, mana, bir xalta oshin olib keldim. Qatlug'qadam! O'zshu o'zing aytgan yetim-yesirlarga ulashgaysen! Kenak bu'za... yuz xalta desang ham keltirib beraman...

Sulhon so'zini tugatmagan ham ediki, eshik sharaqib ochildi-da, g'irni-shira xonaga... vaziri a'zam Ali G'arib kirib keldi.

Sulhon go'yo Ali G'arib emas, ko'ziga baloi azim ko'ringanday talimovshib:

— Ali G'arib! — deb xitob qildi.

— Yo' rah! — dedi Ali G'arib yoqasini ushlab. — Sulhoni solibqiron gado kiyimida! Bu ne hol? Sizga ne bo'ldi, olampanoh?

Sulhon, noqiron jami qib-qalt tirab:

— Yo'qol ko'zimdan battol! — deb baqndi. Biroq vaziri a'zam amiralim'mininning hayqirig'iga bo'ysenib, o'rniga yerga tiz cho'k'ib, sulhonning oyoqlarini quchoqlab oldi.

— Sadoqati boqir qalingizni ulv etgaysiz, olampanoh! Va lekin... birov ko'ru ne deydi? Ef-yurt eshima ne bo'ldi, o'tobit olani?

— Daf bo'l, jilal!

— Mayli, faqirni o'ldirsangiz o'k'iring! Ammo... bulam darq'ash bo'lsangiz etraga tashukkar aytsoz faqirga! Hech bir kimsa ko'rmasay sizni, olampanoh! — Ali G'arib shunday deb, qo'yundan qizil shoyi belbog' chiqardi-da, sulhonning yuziga tashlab eshikka yuzlandi:

— Sardo!

Tashqarida tapit-tupur oyoq tovuqlari eshitilib, so'naga ikki savkar kirib keldi.

— Ko'faring bu gadam! Olib chiqib, aravaga so'ting!

Yuzi qizil shoyi belbog' bilan o'ralgan sulton bihakk
marta piti-pitir qaldida, uzala tashib yotib oldi. To
navkarlar sultoni ko'rarib olib chiqib ketganicha: Ali
G'arib bir chekkada qovog'ini uyib sakat saqlab tandi,
so'ng Malikul sharobga qarab:

— So'zinni qolov'ingga qoyib ol, betarafliq — dedi
pasir, tabdilli tovonchida. — Yuzi ko'rdingmi — yo'q! Biyu
ko'rdingmi — yo'q! Bil'aks, po'stingni shilib, kelibga
somon tigamen, shayton!

— Ha, bir bala bo'lib bu saltanatga Hammayoq sa-
fiya! Hammayoq ayg'oqchi! Hammayoq vohana!

— Qil o'tmas qadrdoning dading, Bobo Xurmo!

— Ha, ul qat'gan sezing tuzingni ichib, tuzha-
g'irga.

Bobo Xurmoning so'zi og'zida qoldi, chunki shu payt
zindoning qo'sh tavasifi zaharli eshig' g'achig'achir
qilib, hazo'r ochildi-da, toshfonas ko'targan ikki sarbor
ko'tindi.

— Quy banda Qutlug'qadam! Chiq zindondan!

Malikul sharob qovog'ida Bobo Xurmoning boshi
uzra egildi.

— Alvido! Davdor ko'rish nasib etmasa rozi bo'l,
Bobo Xurmo! — Malikul sharob bo'g'ziga tiqilgan ko'z
yeshini ichiga yutib, o'rindan tarakam, Bobo
Xurmoning: «Iloyo kaminantog' boshiga tushgan bu
qushbar mening boshingga tushmagay, azizim!» — deb
shov'elaganini eshitdi.

Ikki sarbor — biri oldinda, biri orqada, Malikul
sharobni zindondan olib chiqishdi-da, uzan tor so'lak-
dan qaysoqasir boshlab ketishdi.

Malikul sharob, tekis yo'lida qoqinib-sutinib
harakam, uni kutayotgan qyinoqlar to'g'risida emas,
hamon Bobo Xurmoning so'zlarini to'g'risida o'ylardi.

Yopinq, kim ekan u, Malikul sharobga qil o'tmas
qadrdon tatinib, bor uridan gap tashib yurgan? Tuzini
yeb, tuzing'iga tushib yurgan bo' hatoli kim? Piti
O'ljakiymi? yo anov kekaz mahavand Bobo Hofta
Bullinlymi yoxud... Piti Bakriymi? Yo'q, yo'q, o'z eli-
dan ayrilib, musofir yurtida yungu qon bo'lib yurgan bu

mag'rib mastshoq bosday tubantikka bormaydi! Nafosat
va ozokot ahidan bo yuvazlik chiqmaydi!

To'stadan, tor yo'lakning ikki homonidagi turtoqtator
eshiklardan biri ochilib, ichkaridan... yalang'och qilich
salangan ochkisoqol bir navkar chiqdi. Sarbozar uni
ko'rishlari bilan o'zlarini ebtaga olib, Malikul sharobga
yo'l berishdi. Navkar mastshoqga bosidan-oyog' tikilib
qaradi, bo'z ko'yligi tagidan og'zini tanasini poypalab
ko'rdi, ko'yni, qovog'ini uyganicha, ichkariga imo qildi:
«Kit!»

Malikul sharob, birinchi dar'a yungu allanochuk tvi-
shib, qiya uchliq eshikdan ichkariga kirdi. Uning ketidan
senoqol navkar ham kirib, eshikni zich yepdi. Torgina
chorburchak xama, to'kachadagi toshfonasni hisobga
olmaganda, deyarli jhonasa, unda faqat ikki kuzi turar,
sharning biri bo'sh, ikkinchisi esa... so'zlang'! Kuzim
vaziri a'zam, Ali G'arib janoblarining o'zlarini o'tinir edil.

Malikul sharob shaytonga saboq berginchi bo qari
talchini ham, undan avval qing yil hukmi surgan sobiq
bosh vazir Xo'ja Ahmad Maymardiyini ham yaxshi bilir,
ular davrida nechki marta hibsga tushgan, birida shakkok-
lik, birida dahriylik, yana birida salamat shu'niga yomon
so'zlar aytding, degan kechirilmas gunohlar bilan zim-
danga solingan, ammo hech qachon shaxsan vaziri
a'zarning trypoviga maslaxat bo'lmagan edil.

U beixtiyor kimoyli kulimshoh, poygakda ko'targan
edi, Ali G'arib.

— Nas-nasabing qul bo'lo-da, Malikul sharob degan
soming bor,— dedi blinar-bilimmas kulimshoh. —
Mashamat, kuziga o'tir, Qutlug'qadam!

— Toshakkur! — Malikul sharob kuziga o'tirishi
bilan vaziri a'zam o'rindan turib ketdi-da, qo'larini
orqasiga qilib tor, shipshiydani xonasi bir aylamb chiq-
di. Uning harakatlari asabiy, qovog'i soliq, sakk ko'zlarini
mug'izlikdan qizarib, battar kintayib-qolgandi.

«Sarti yaltimq, ichi qaltiroq um! Bosh vazir bo'lish
ham oson emas! Ammo oson bo'lmasa, bu azob-qaqat-
ni yelkiziga erib ne qiladi bir palana fosiq? Qo'rsi to'la
qo'y, xazinasi to'la garj, hammi to'la kaniz! Aysihini

urib, kayinl xurib yotmaydimi beg'l bo'xondal? Yo'q, yotib bo'pti bu qari tulk! Hokinmiyt kensk bu ibloga! Kani odam usidan, o'zi yunglig' bandalar usida: hokimlik qilmoq darsligi mubtalo bo'lgan bo' dajig'la.

— Ali G'arib, to'sadim yurishdan to'stals!

— O'ey banda Qutlug'qadam! — dedi sekin, mulo-yim to'vashda. — Illoga shu narsa ayostant, bundan cha-masi uch hafta muqaddam, ayniq maysoningga bir lekna sayyoh o'z shogirdi bilan pishona kelib qo'ymish. Va bir hafta mehmon bo'lmish. Kim edi va ne muddalo da kelgan edi bu sayyoh?

— Vaziri a'zam o'z'ini mukoyim boshlasa ham, ayorni tahdid bilan tugadi-yu Malikul sharob bir on allaqanday talmovsirab qaldi.

— Bu sayyohning ne muqadda yurgani fiqirdan ko'ra siz janoblarga ayoturoq ammasiz, taqdir?

— Sabab?

— Sababi... shu daqiqda janoblarning qo'lidadir ul firibgar!

— Firibgar?

— Ha, o'z'ini huzrat Ibn Sino deb, sho'rluk avomisi to'mab yorgan bir hallet ekan ul sayyoh!

— Hime! — Ali G'arib, xuddi noxush gap eshagan odamlay, yuzi bujmayib, qovog'ini aydi. — Xo'sh, xorta tabib ekanini qaydan bilog'ining?

— Kamina yomon odamni ming chiqqim nuridan bilamen, taqdir! Kimsan, hakimi davoni Ibn Sino huzrat-lariga nomunosib yurib-turishlacidan, mos-alat qillqar-ridan; telba-ieskari gap-o'zloridan bildim, huzratim!

— Xudaj avoridat! — dedi vaziri a'zam, ngadir bies-dan g'uzatib jo'stals. — Ibn Sino huzratlarini farshda deb kim aytdi senge?

— Farshda umuslar, va lekni...

— Sen ul hakimi davon... Ibn Sino huzratlarining surtidini ko'rdingmu? O'shai mushkur va mu'lum suraxash, allemini zamon Abu nazar Artoq chiqgan surti-ni ko'rdingmu?

— Ko'rdim, taqdir olam.

— Xo'sh? O'shayidimsiz?

— O'shaydi...

— Iki tunchi surday o'shaydi! — dedi Ali G'arib, Malikul sharob vaziri a'zam janoblarning maqsadiga e'tibonolmay, bir lahza jim qoldi.

— Yo' o'z'im noto'g'rim. Qutlug'qadam!

— To'g'ri va lekni ul firibgar...

— Firibgar! — dedi Ali Farib, kirtaygan ko'zlarini chiqqhaytirib. — Firibgar bo'lsa nechun unga meyo-ning to'ridan joy berding? Aziz melmon deb, shohlarga ko'rsatmagan hof-karam aytding, boshingga ko'tarib e'zuziding? E'zozlab turib, saltanaga qasdi pishona sabbatlar qusding? — Vaziri a'zam oppoq lo'ppi qo'lini mashl qilib tug'di-da, postnavi halatid qizil sarfyon etigi bilan yetdi dui-ik ukrah, Malikul sharobga yuqinlash-di. — Yo'g'iz bu sayyoh amas, mana, qing yildiki, G'azni manavazada neki iprimisiprimilar, neki gado, neki qalang'i-qasang'i, donlan qochgan zuki qul-koblar bo'lsa hammasiga boshpama berasni! Ular bilan kufir majlislar qamasni! Va bu majlislarda saltanat sha'niga bo'htonlar yog'dirib, shakkoklik qilasni!

Malikul sharob, qo'larini kuni sayanchig'iga tirab, sata o'rnatgan bardi.

— Taqiri olam! Agur qing yildan beri shakkoklik qil'ou bo'lsan, saltanat sha'niga yomon o'z'lar aytib bo'htonlar yug'dig'on bo'lsan nechun faqirning tilini sug'arib otmadingiz? Nechun ayog'undan dorja usib, ostindan o't qo'ymadingiz, janchi bosh vazir?

— Zaharxanda qilma, betovbiq! Agur amiraimo'mi-nun... saboti yoshlik, farmon berib qo'ymaganida, o'z'im bilar edim ne qilmoqni. Ammo... Bas! Endi pichoq suyakka borib taqaddi! Endi mening qimishlaring ayon bizga! Bosgan har bir qadaming, ayrgan har bir o'z'ing ayon bizga! Tunchi sal bo'lmis, dushman el bo'lmis! Anov quag'un inson lamoil bilan tiling bir sen immun-sitning!

— Qaysi inson lamoil, taqdir?

— Hozir bilasen qaysi inson? — Vaziri a'zam, ukki ku'zlar cho'g'day yotib, eshikidagi rebkisoqol narvarga yurtdi. — Chiqir o'nguchini!

«O'rganchi» so'zini eshitishi bilan Malikul sharob «shük» etib kuziga o'tirib qoldi.

«O'sha! Piri Bukriy! Odamlar uni nechandir «qira o'rganchi», deb ko'p xadimmas edi. Malikul sharob bo'lsa, musofir deb, ko'ngli o'rkak, mayib-majruh tug'ilgan, yurtdan ayrilgan bir g'arib notaxson deb unga rahm-shafqat qilgan, ayniqan to'ridan joy berib, boshini silagan edi». U iblis bo'lsa tuzini ichib, tuzlug'ga topirib yongan ekan! Vo darig! Nahot bu gap nsa bo'lsa? Nahot o'z kuyalar bilan bir ay mahol o'zlarini yig'itib yurgan bu buki bunday tuban sozqinlikka bosa?»

Malikul sharob o'tirgan joyida g'ujanak bo'lib, ko'zini chirt yumb oldi. Shu payt eshikda qoqdaydir bir shaxs eshikdi, so'zgi Ali G'arbiyning:

— Qani, so'zla, o'rganchi! — degan tabdilli ovozi qulog'ga chalindi-yu, qo'rqinqirab ko'zini ochdi.

Poygakda... Piri Bukriy turardi. Yo'g, bu Malikul sharob bilgan Piri Bukriy emas, boshqa bir buki edi! U odamlar qora chaknon o'rniga keng zarbob to'n kiyib, boshidagi eski kulob o'rniga uchiga dar qadalgan sivasar tepkax qo'ndirib olgan, o'z yaim, suqal-mo'ylovlarini qaychilashib, allaqanday yosharib krgan edi. Faqat ko'zlarini, o'sha, bolalarning ko'zlariday ma'sum ko'm-ko'k ko'zlarini allaqanday bejn yuldirardi!

Malikul sharob Piri Bukriyning chehasiga jekantish aralash tanjuh bilan tikilab qararkan, to'xtidan, «Sadafibi!» degan fikr miyasida yubinday yanq etdi. «Ha, bu bukiyning yashanib olgani bejiz emas, sho'rlik g'izni qo'liga tushirgan bu qari o'rganchi!»

Bu fikr Malikul sharobni shunday bayratga soldiki, tili gapga kelmay, bir on angqayib qoldi, so'ng, qaysoq dandir o'lsidan vaziri a'zamning tavvabi qulog'iga chalindi:

— Ha, buki, nechun og'zingga taqan solib o'lding? So'zla! Bor hasqatni so'zla! Hammasini eshitgan bu nobakor!

Malikul sharob yalt etib Piri Bukriyga qaradi. Bukriy qo'liga'dan qora charam jiddik qatib bir lamdan o'lib, vaziri a'zaming ta'zim qildi:

— Taqiriz! Mana, marhamat, hammasi bitilgan bu dafarga! So'nggi yigirma yilda bu shakkok maypanatning kufi kulbasida neki so'z aytilgan bo'lsa, safsanat sha'niga, poshahoyi olam va siz jamoalarining sha'niga dog' tushiruvchi neki fiqri hujar gap bo'lgan bo'lsa — hammasi bu dafarga bitilgan! Kuzma-kun, so'zma-so'z bitilgan, taqir!

Piri Bukriy shunday dedi-da, qalin dafarni kafilarida tutganicha, vaziri a'zam tomon yovdi. U Malikul sharobdan hulfikarab, uni cheflab o'ta boshadi. Biroq Malikul sharob supchib o'rmdan tardi-yu:

— O, qatq'on, o, sokus! — deb muhtiri ko'tardi. — Salkam yigirma yil tuzimini ichib, tuzbog'imga topurgan monko'! Nega yer yuzmaydi sen iblisi? Nega?

Piri Bukriy ko'zlarini o'la-kula bo'lib, dahshat ichida erqaga tishatdi. Ammo Malikul sharob bir hatlashda unga yetib, zarbob to'ninging yoqasidan oldi:

— Bu sozqinliging uchun, yigirma yil bu qora dafarga bitgan ig'vo so'zlaring uchun ne o'lding? Ne shon-sharaf topding, ne martabalariga erishding, buki shayton? — Malikul sharob shunday deb, bukiyning qo'liga qora charam jiddi qalin dafarni yubib oldi-da, quloqchashlab boshiga tushirdi. Piri Bukriy «sh» deb, boshini ushlaganicha yerga cho'kayib qoldi. Malikul sharob unga qarab yana talpindi. Iltisq shov-shuvini eshitib, chopib kigan ochkisoqol navkar uning qo'llaridan qayirib, eshik imonon sudirdi.

Malikul sharob navkar bilan o'shib, eshikdan chiqarkan, to'rdi haykalday qotib qilgan vaziri a'zam bilan yerda ingirab yotgan bukiyga ilg'arib qaradi va bor kuchini to'plab bukiyning yuziga tildidi:

— Bu kuzingdan beshbatar bo'l, hatto!

Yigirma birinchi bob

1

Beruniy hech narsaga tashunolmay qoldi. Ush G'aznadan olib chiqqan nuskalar goh karvon yo'lidan yansa, goh yigirma joylarga bostilib, to'g'u to'plar, qir va idirlar, jiriklarni puzalab ketardi. Katta karvon yo'lidagi esa qanchaydir shubhali choparlar, qo'ch o'qli divisavolar, sillalarga nayzatonon kumush nashon qabalgan mushriflar besimim ot ariklar, biri Teginobod tamon yo'l olsa, biri, bil'aks, G'azna tamon ot choptirib o'tardi.

Beruniyni boshlab ketayotgan mushrif xudafi ikkovuch odek, hamma narsani oldindan sezardi, yiroqda odam qonni ko'ringan zahoti using timlight bilib, goh narkarlarni yutirmaga boshlar, goh, aksincha, o'z yo'lidagi dafil davim etar, choparlar bilan idonilashib, bo'ahvat ur'ashib o'tardi.

Xatibegim boshliq bir qancha arkoni harb va arkoni davlat bir tomonda vaziri a'zam Ali G'arib va uning tarafdorlari bir tomonda, toju laxt uchun pishomy kurash ketayotganini Beruniy yaxshi bilardi. Ammo bu kurash banchalik shiddatli tus olgani sayo'ga ham kelmaygan idi. Bor ustiga, qayog'andir paydo bo'lgan bu siri Ibn Sinu! Uning nomi bilan bog'liq bu qonimg'i mishmishlar! Bu ayovsiz pishomy kumal!

Har safar, navkarlar mas'fy mushrifning imosi bilan otlarning boshlarini yutirmaga burarkan, Beruniy ichkididan zil ketar, qay bulodim ba tubun s'g'a aralashib qoidim, degan fikr uni qattiq azoblar edi. Shunday paylarda tashvishmabagi so'kin hujras, soxtastada qolgan qo'lyozmalar, javonidagi kitoblari'ka'z o'ldiga ketardi-yi, yanagi hatlar achidob kemdi.

Beruniy so'nggi yillarda, yoshlik davridan o'tib, kek-salik mazrligiga qadam qo'yganiidan beri firsat deb atalmish ne'natning qadimi jada yukasi bahotaydigan bo'ldi. Ibtihuda o'lgan har bir daqqa uni qattiq iztiribga solar, hatto hordiq o'ulim ham huzur o'rtinga ko'nglimi g'ash qilardi. Ayniqsa, «Qal'ni qabr'ni ko'ridi» shaxtiza muysaars bo'lgandan beri bu tuyg'u kuchlayib ketdi.

Nazarida, o'ylib qo'yg'an ko'p rejalar, xususan, ma'danlar hasidagi besh kitobi bilan nahotot olami to'g'risidagi asarlari yozilmay qoldigunday tuyalib, ko'nglidagi g'ashlik hatlar kuchayar edi, ayni zamonida, bo'lg'usi uchunshur ham uni tobota hayyog'ga solimoda edi. To'g'risini aytmagan, Beruniy qaytandir paydo bo'lgan bu siri tabih Xatibegim aytgandek, yolg'on Ibn Sinu emas, chin Ibn Sinu bo'lib chiqishini isar, juda-juda istardi. Sulton o'z yo'lga, utar esa... qani endi, sababi bu qing'it ish bo'la ham, diydor ko'rishmoq nasib etar! Diydor ko'rishib, yoshlik cheg'larini bir eslasmo! Avval Buxorida, Ashbna qirlarida yonboshlab yotib, to'yob-ur'yob dandilagan onlarini, keyin Gurganjda, Ma'mun ibn Ma'mun saroyidagi «Majlisi ulamo» yig'inlarida bo'lgan hazimotandarni eslashib, ajb murga yo'g'rilgan o'sha mas'ul damlar haqida sohb'lashsa, sababi yoshlik, oralaridan o'tgan nizo va nifoqlar uchun kechirim so'madib, ko'ngillaridagi g'uborlarni yivichsa!

Ibn Sinu, ur'ngi somonlar isqoridan keyin Buxoroni tark etib, Gurganjga kelgan maholda Beruniy Ma'mun ibn Ma'mun saroyidagi eng nafisli silimularidan hisoblanar, u «Majlisi ulamo»ning doimiy zaid edi.

Ma'mun ibn Ma'mun tug'ilishin o'ngin, kasl-masal, hadikchi odim edi. U, sulton Mahmud sobib, toju laxt doim silkinib turgani uchun hamma narsadan, hatto o'z saymaktan ham cho'chir edi. Yomon tash ko'rsa tashidan qo'ngur, o'rimonda memaqaldiraq qalimasa, memaqaldiraqdan, yotib chiqmasa, yashidim vahimaga tashar, shuning uchun ham saroyda hafaqat shoir va allomalar, har til folbinlar, ashug'lar, sayimxonlar ham ivinib yurardi. U bida mas'har allomalarining majlislarida ishorok esa, bida bo'kur'ishi-xtim ulamoi zabardastlardan uz so'rah, ularning etagi-da namoz o'qir, yana bida esa, folbinlar va kobonlar «Ishini»ga imonib, qabrisonlarda tunab chiqanki. Shu borsidan «Majlisi ulamo»ning yig'inlarida ko'proq tabut oflatari — bot-bot bo'lib taradigan bo'mni va divonlar, Jashning bebosh toshgilar, tiza qing'in kaltirovchi vabo va ch'chuk kasallari to'g'risida gap borardi.

Ibn Sino u maholda yosh edi. Biroq yosh hulkimning har bir so'zi chuqur ilm va mantiqqa asoslangan, u tibbiyot pftirari — Uqlidus va Jolimus, Abubakir ar-Rozzi va Buqra hakim alomalarining kitoblarini yoddan bilari, hatto Arzstuning ilohiyat bobidagi mashhur asurini ham (padan-qonushgacha o'nganang, rotan, majluda qanday musiklab masala ko'tarilmasin, hammasi to'g'risida fikr bildirishga qodir edi.

Beruniy har safar Ibn Sino va uning Gurgandagi obru'si haqidagi o'ylaganida keyinchalik unga yozgan xatlarini, to'g'rirog'i, bu xatlarida yo'l qo'yyan gusobihliklari esiga tushadi-yu, ko'ngli g'ash bo'ladi. Xeyofidan esir: Bu dalg'aliklarga sabab ne? Inson nimniga nomunosib raqobat dardli emasni? degun fikr o'tib, dil-dilidan iztirob chikadi.

Yu'q, Ibn Sino hech qachon manmanlik qogun emas, unga esa huzmatsozlik alomatini ko'rsatgan emas. Ular ik bor Buxoroda uchragan mahullaridayuq yosh Abu Ali Beruniy «ustod» deb atagan edi, ko'p yillarlan keyin Gurgandagi uchraganlarida ham «ustod» so'zini og'zidan tushirmadi.

Yerqa, nechin Beruniy keyinchalik, tabiat siratini to'g'riidagi yorishmalarida, alxusus, Arzstuning «Dohiyoti» tuglida, jumstarning sozligi va sovsaglikla kengayishi va torayishi to'g'risida xat yozishganlarida Ibn Sinoqa nisbatan qo'psilik qiladi, alomalar sha'niga yashimaydigan gusobihlikka yo'l qo'ydi! Yozishmalar ham mayli, Ibn Sino Juzgan hukimi Qobus ilmi Vushmagirning qisi Zarrinabotuning itirimosi bilan shaharlar orasidagi masofalarni o'tlash to'g'risida risola yozganida Beruniy uning bu risolasini kutmasdi, hatto uni yerga sinovchi maqtublar yo'ladi? Nechin?

Buning sababi ham o'sha dard, inson sha'niga, xusus, alomalar sha'niga nomunosib raqobat tuy'sasi emasni?

Uchrashtur onlari yaqinlashgan sayin bu o'yilar Beruniyini ko'p qiyuz, ko'p ezar edi!

G'azna — Teginobod yo'li ko'm-ko'k uldlar orasidan o'tar, dam keng saybonliklar, hududlar yulaglik-

lariga chiqar, dam yana bir-biriga o'shashtir yam-yashil yo'li qirlarni onlab ketardi.

Gohi-gohida uzroq-yuzimla baland tog'lar ko'zga chalinir, yo'l tor va qonimg'i daralariga sho'ng'ir, sharoqib oqqan soy va daraslarni yoqibin ketardi.

Safening ikkinchi kuni kechqurun ulur baland qir yonbag'rida joylashgan katta bekotga yetib, qo'nishdi.

Bekotning ulkan sarobusi bor, afidan, u katta karvanga mo'ljallangan edi. Lekin sarobodan ham burun Beruniyning diqqatini bekat ortidagi baland qir jalb etdi. Uzoqdan ulkan gumbazga o'shashtir ko'ringan bu qir nimni bitarsin? Nanda shahri yaqinidagi yuksak tog'ni eslatardi. Beruniy qirni uzoqdan ko'qandayoq g'alati bo'lib ketdi-yu, bekatga yetib, otidan tushishlari bilan mo'diy mushriflan sozab so'rab, qir tomon yo'l oldi.

Oftob ufug'i yonbozlagan, bitmas olam uning iliq nuriga g'arq bo'lgan. Qir yonbag'rida suny-sunay qo'y-qo'zilar o'tlab yurar, tashovlangan otlar, sigirlar, tushdan toshga sakrab yurgan oq ochkilar ko'rinardi. Bekat qo'ng'oningi har joy-har joyidan tutan ko'tarilar, havoni tezak va yovshan hidi tugun edi.

Ha, vaddi o'zi! Nanda shahri yonidagi tog' ham xuddi shunday ko'm-ko'k, xuddi shunday baland, tevarak-atraf esa bundan ham tekis, bundan ham beqiyos, behudud bir saybonlik edi.

Hamar yodda: u har yuz qadam ko'tarilganda bir to'xtab, ufugga qarar, ufug esa yana bir necha chuqurim chekmis, yangi kengliklar, padan ko'rinmagan yiroq namzardar namoyon bo'lardi... Har safar yangi balandlikdan yangi ufug ochilganda Beruniy bu noqtadan xoyolan chiqir o'tkazib, turgan joyga nisbatan husil bo'lgan barchakni belgilar ekan, firqalidda ulkan bir kashfiyot oldida turganini sezib, yuziga gurs-gurs urardi!

Haqiqatan, g'alati yaralgan ekan inson aql-idroki! U ko'yo xasis bag'qodday ilm deb atalmish durdonalarni bita-bitla terib, noyadng eng silvat barchaklariga yig'ib qo'yaverar ekan. Ammo nimadir berki bo'lib, kechasi yomgan mush'ulday «yuz» etib yomraguncha bu xil-tilidagi durdonalar ham jilo berib yuzqirib ketmas ekan!

Beruniyning nazariyi. Nanda tog' idagi bodiva uning uchun ana shunday mash'ul xizmatini qildi-yu, xayolida yig'ilib yurgan fikrlarga o'lib bir tinchlik kiritdi! Ha, bu voqeadan ancha o'tdi, samoviy hodisalarni kuzatib, mashhur rasadxonalarda yulduzlar jadvalini tuzib yurgan paytlarida ham yer kuzatishning shukli haqiqati bu fikr uning ko'nglidan ko'p marotaba o'tgan edi! Lekin o'sha kuni, Nanda tog'idagi sarxangtoch ostida o'tirib, toqqa chiqib jirayotanda namoyon bo'lgan g'arbiy bodiva to'g'risida sayohatimarkan, ilgari qilgan tasmisifati aniq va mukammal bir shiklga keldi!

O'sha oqshom, Beruniy tog' tepasida, osmon to'la yulduzlarga tikilib to'ng o'tirdi. Mija qoqmay tong o'tirdi! U dunyoda eng basti' ulam edi! Chunki o'sha kecha unga tabiatning buyuk bir siri ayon bo'lgandi!

Kechki o'lib ulqqa qo'mak, qilar ustini qoplagan harir tuman ostida u xohli eritilgan bir jam oltiniga o'xshadi. Ana, bu bir jom oltin go'yo ulkan nahrga cho'mqanday yer qo'riga sata cho'mib ketdi. Lekin Beruniy bilas, agar u bir qirdan bulandroq qirga chiqib boqsa, botqan o'lib hamon botqamga bo'ladi, hamon jom to'la oltinday bulqib tursi!

Rost, Beruniy bu o'lib kashfiyoti haqidagi risolani hali alimular davrasida e'lon qilnadi, chunki biladi: oddiy alimular siyoqda tursin, eng katta-mumajimlar ham bu risolani idrok etibha qizik qiladi!

Hayho! Unga besh qo'lday aniq ko'rinish turgan haqiqat boshqalarga qo'ng'ni, unga ayon bo'lgan ayt-shinolar boshqalar uchun jumboq! Uni ziyozotgan naasa ham shu! Uning kashfiyotlariga aqli yetadigan, farazlarining mag'zini chaqa oltinigan na, bir yo'ldoshi bor, na bir shodisi! Hayotda aqli uqlongga teng bir hamdamning, qilgan kashfiyotlarini, o'yigan o'yalariga tushumadigan, shodlariga hamalari bo'ladigan bir-kimsing bo'lmasa ham qilin ekan! Qani endi yonida Ibn S'no bo'las! Ibn S'no u qilgan kashfiyotlar, u yozgan kitoblarini mag'zini chaqa oltini, ularning qo'ldiga yetardi!

Ufqdagi bu jom oltin hatamom yozga singib ketdi, yiroq yiroqlarda to'villab yurgan shufiq asta so'ndi. Qora

qosobaday tiniq osmonda ilk yulduzlar yondi, bekat nasiralarining darichalari yoriladi...

Beruniy aniga tayanib, sekis o'rindan turdi.

2

Yo, qodratningdan!

Xotgina moychiroq arang yoritgan tur-buiraning to'rida... tushida eski qalpoq, egnida eski o'lacha chakmon, kolasa bir odam o'tirardi...

— Malikul sharob!

— O'fatin, allomai zamon! Taridingal! — Malikul sharob yonidagi xarajimini bir chetga surib, o'rindan turdi.

Uning soch-siquli ayvaligdan ham o'lib ketgan, o'ziyam cho'pday uzib, alluqanday buksayib qolgan, biroq hamon ilgirigiday xarmon ko'rinar, og'zidan bilinar-bilimas sharab hali kelardi...

Beruniy aniz birodarining ahvoldan yuragi zirpirab, qochog'ini uchib ko'rishdi.

— Yopiray! Hibslar chiqdingni yo mayxomadan kelidingni, azim?

Malikul sharob, boshidagi eski qalpoq'i bilan yuz-ko'zlarini artib, kimoyali kulimsirdi:

— G'alati so'zlarni so'zlaysin, allomai davron! Malikul sharobga zindon ham mayxona, mayxona ham mayxona! Tilang senga ham quyib beramen! — Malikul sharob shunday deb, eski chakmonining bel-bog'ini yechib, qo'yindan kichikroq bir meshni sug'urib o'lib, uni shudolatib chiqardi:

*Bu daayo bir kishona, kish ul,
U daayo hira yon jamat, kash qol,
U ham oltin ulug' lordan, ko'ngul ul,
Kaning bittay so'rov, o' yash-kash qol!*

Malikul sharob mezoning og'zidagi obam ipni yechdi, boshini orqasiga tashlab, qutilatib bir-ikki bo'plam shariat ichi-da, meshni Beruniyga uzardi.

*Bu daayo go'p, o'lar-da kash,
Qoni, Abu Rashid, ul, meshni ko'tur!*

Beruniy o'zini tutolmay beqaror qalib yubordi-yu, darhol lab-hujini yig'ibitirdi.

Malikul sharoh, garchi bir qarashda jada xushroq ko'rinsa ham, gap-so'zlari va satti-harakatlarida ilgari unga yot bo'lgan choqir bir negironlik sezilib turardi. Zotan, u so'nggi yillarda muy ichidini yig'ibitirib qo'yg'an, uni qanchalik ulug'batmasin, o'zi kamdan-kam og'riga olardi. Endi esa...

Beruniy g'ira-shira qorovg'ilikka qadrdonlariga zahil yuzga, ichiga botib ketgan p'angin ko'zlariga tikilib-tikilib qaradi.

— Senga ne bo'ldi, Malikul sharoh? Sulhus zindoniga hadigan hech bir bardsai mo'min undan omon chiqqan emas. Muna, qutalib chiqqibsen, shukr qil, izzim!

— Yo'q, Abu Rayhon! Sen bilmaysen! Kamisoning yuzagini qon qilgan narsa zindon emas! Zindonda yegan kaitaklarim ham emas! — Malikul sharoh shunday deb shoh qilib-da, egnidagi eski chakmonini shartta yechib, yetga otdi. Uning qorovg'alar tarib chiqqan simjoni-na timarida sog' joy yo'q, hammayog'i ko'k bo'yoq surtilganday tarum-tarum bo'lib ko'karib ketgan, chum-chuqday jon bo'qiz tamadan «pir» etib uchib ketmasig'iga hayron bo'lgan kishi.

— Yo'q, Abu Rayhon! Malikul sharohni qiryanagan narsa zindon azabi emas, yo'q! Kamisoni qiryanagan narsa... qil o'rmas qadrdonimning shoyoni! Ha, sen haq ekansen, Abu Rayhon! Kamina rahm-shafqat qilib yurgan Piri Bukriy tuban bir soqin ekan! Anov avasir vaqiri a'zamning xudiyasi ekan! Yigirma yildiki, kulba veyronanda ne majlis, ne so'z bo'lsa — hammasini dilga jo qilib, kishiga birib, oqmay-tomilmay yetarib yurgan ekan bu firibgar dukri!

Beruniy indamay devonga suyanib tutardi. U Piri Bukriyru qanchalik yomon ko'rmasin, uning bu tuban ishlaridan bezaher edi. Malikul sharoh mayxomusida mayso'rlik qilib, nayi navoi bilan hammasini ko'ngilni olib, zindon gap tashib yurgan bir ibtib ekanini sa-yoliga ham keltirmagan edi.

— O, hani odam! Hani odam! — dedi Malikul sharoh lig'ori chiqib. — Hani odamning bu tabiatiga oidda nechan bu omon ag'dasib yetga shojunaydi? Nechan asfilasoflarga ketmaydi bu naraso olam? Ul tuban asg'oqchi bilmaydiki, bu dunyoda kimki valo qilsa valo, jalo qilsa jalo topg'asidi! Kamina esa, uni masofir deb, doqru haqir deb, qalim-shafqat qilib yetibsen! May jahannam, ul kazzobis ichmas odim, osh yesim, ul qar-g'atnax jemas odim! U! dattol bo'lat... so'zlagan har bir so'zimga yuz so'z qo'shib, yusabi kalonimni yomoniga yoytib, anov makkor vaziri a'zamga yetkazib yurgan ekan... Yo tavbi! Bu tuban yumushga qo'l urgan ul soqijini bir ko'rang edi, Abu Rayhon! Kuni kecha gadoday ivusib yurgan bu azozil zarbufo to'nalarga o'rulib olibtib, uch-soqolisi qirtalab, yasharib ketmish ul tukri!

«Sadaibini! Sho'rlik Sadaibini!»

Beruniy tashini tishiga bosib hamon devonga suyanib tutar, dilida esa ilgari hech nechan lin atmagun alamli ro'y'uzar jo'ish turadi. Quni endi, shu topda shartta chiqib, G'arna vamon oi arishning iloji bo'lsa! Hech joyda to'xtamay, so'g'i! G'arnaga kirib borsa, kirib borsa-yu, burgan taroq qo'yg'an bu ibtining do'kangga bastirib kirib giribonidan ustlins!

— Yo'q — dedi Malikul sharoh. — Na adolat bor bu may bandalanda, na imof va na haqiqat! Qirg yil ekle qutib qirg'in qilib, endi Azroil qo'lida to'lg'asib yurgan bu sahton esa... o'zini «hakim davron» deb, hammani shilib yurgan bir qallobu chin Ibn Sino deb e'lan qiba!

Beruniy, garchi bu gapni eshigan bo'lsa ham, beivoye bir sapchib tushdi:

— Hammani shilib yurgan bir qallob? So'zimgi atqamaden, Malikul sharoh!

— Nechan anglamaysen? Vaziri a'zam topgan bu Ibn Sino — chin Ibn Sino emas, Ali G'aribning o'zi yanglig'! bir makkor! Shabarma-shahar ig'ib yurgan bir mayxomir, o'zini Ibn Sino deb, avomni to'nab yurgan bir qallob! Vaziri a'zam topgan bu «jazma» Ibn Sino o'zabaf hamid! Laqabi Abu Shilgim Ibn Shalhoviy!

— Abu Shilqin ibn Shalvo'ni? Ajab laqab! Bu sirri qaydan bilding?

Malik sharob ma'ijos eshingan yosh boladai gapirib keldi.

— Sirri aqilim, surcini so'ramu, Abu Rayhon! Ammo yodingda bo'lsin. Bu sirri butun dorus-sultasada faqat ikki kishi biladi. Bir — ul shayxun layn Ali G'arib, bir — Kattilari kamari! Basi Siz chin Ibn Sino mi taniyding, kamama bu so'za Ibn Simoni taniyding! Ikkovonta ham bu mu'dshih o'dan voqifim! Va jekin bu voqiflik biga yr keltiradi — yashukim yoxud yomonlik — buni yolg'iz o'la biladi, Abu Rayhon!

Beruniy javob bermadi. Uning ko'ngliga hozir na gap sig'ardi, na hazil-matoyiba!

Malik sharobning gaplari, Sodalibini taqdir, chin va yolg'on Ibn Sino haqidagi mu'dshih hangoma — buning hammasi uning ko'nglidagi oseyishdiki o'dan chiqqan, sayohi yanz to'vo'point bo'lib ketgandi.

3

Odatda tong qorong'usida yo'liga tashadigan navkarlar hu safar kun chiqqil hunkil, o'rtalaridan qo'zg'altinadi. Beruniy bilan Malik sharobni hech kun bezovta qilmadi, ular go'yo mushriflarning eslaridan chiqqan edi. Faqat mushga yuqin qayoqlandir ikki suroni ot choptilib keldi-yu, rshot cho'p suqligan zri yuviday g'oyilab qoldi. Farosdilar bekat qo'ng'odining ichu sirim sumpiriga kishibadi, turanqator lizlign meshkobchilar ko'dobadan suv olib, katta yo'liga sav sepibadi, o'choqarlar otzonasidan eng choqir otlarni olib chiqib, yangi egar-jabduqlar urishdi. Beruniy bilan biga ketgan sarbozlar esa, go'yo Ibn Sino stalmish hukmi davroni emus, ayovoz dushman ishkarlarini qarshi o'dahga hostirlik ko'rsatgandek, qilichlarini qayrib, o'dalari shay qilib qo'yishdi. Sal o'tmay Beruniylar joylabgan hushga uleni boshlab kelgan puchug mushrif tashrif buyurdi. U agniga yangi zarbot to'g' klygan, belini og'ir kumush kamar bilan bog'lab, boshiga koki' osilgan dubulg'a qo'ndirib o'tgandi.

Puchug mushrif bandiga popuk tujilgan egri qilichini o'diga shay-shay ush, yerni tap-lag bosib kishib ketdi, qovog'ini uyib, hnt bir so'zini qilchuday kesib-kesib gapirdi, biroq xatti-harakatlarida qarshaydir-iriki bir g'alayon sezilib turardi.

— Mavlon! — dedi u Beruniyga marjuf qilib, — Hozir... hukmi davron... Ibn Sino ta'zirlari verib ketaduriz. Ul o'tubi olarning anzu faromonlari stadm, biz ul mo'ishar zotni o'z ummadiz o'daga olib, sog'-sakomat dorus-sultonagi yetkazmo'g'omiz dardor... Siz ul zoti o'ylarini yaxshi taniyiz, mavlon?

Beruniy sekin bosh ig'aldi.

— Taniyman, agar bo' Ibn Sino faqir bilgan o'shal Abu Ali ibn Sino bo'lsa...

Puchug mushrif Beruniyning kuzoyasiga tushumagan bo'lib, Malik sharobga yuzlandi:

— Siz ham taniyiz?

— Bilaman. Kamama Abu Shilqin ibn Shalvo'ni degan bir kamsani taniyman, xolud!

— Ibn Shalvo'ni?

— Bili, janobi mushrif! Yaqinda G'azni muqavsurada Abu Shilqin ibn Shalvo'ni degan bir firibgar pashu bo'lgan edi, faqir o'shal firibgarini taniyman, xolud!

Puchug mushrif shu o'dalarning ogli joyidammi, degan ma'noda qovog'ini uyib, Beruniyga bir qarib o'dida, qo'lini qilichining bandiga qo'ydi.

— Bu shila qanday shayxor bo'lmasin, kaminadag boshiga biror tirik jon hiltasligi dardor! Bil'aks, boshingiz ketadur! Naki sir-somat bo'lsa, dorus-saltanaga bor-gush, davoni davlida so'zlah beremiz. Hoxir esa shu nima yodingizda bo'lsin: mavlon! Beruniy huzat Ibn Sino bilan biga soyabon aravida ketadur. Siz ma... navkarlar bilan biga bo'lasiz! Farmoni hamiyun shu erur!

Beruniy jingina bosh egdi, Malik sharob bir nima demog'chi edi, puchug mushrif «gap tumoni», degan ma'noda qo'lini ko'tardi.

— Farmoni o'liy — hukmi staddur! Tamm, vassakent!

Kun choshgubdan oshib, oftob nayza bo'yi ko'taril-
ganda, bekat minoralaridan «Ko'rindi! Ko'rindi!» degan
sahdalar eshildi.

Sal o'tmay ufqda, bir-biriga tutashib ketgan ko'z-
ko'k adalar ortida katta oq bulut ko'rindi. Bu — ot-
aravalar ko'targan ching-to'zo' edi. Zuni o'tmay, to'zo'
osidan oqilib chiqqan bir guruh savorilar ko'zga cha-
lindi.

Kabot oldidagi katta yo'lni puchniq mushrif boshliq
navkarlar egallagan, yo'l chetida siboqarlar yigirma
chog'li otlarni slay qilib turishar, ularning orqasida esa,
siv to'la meshlarini orgalab olgan meshkobehtar
ko'rinardi.

Beruniy bilan Malikal sharob qo'ng'on darvozasi oldi-
da, negadir rangi o'chib, dir-dir timb turgan bekat yam-
rachisi yemidan joy olishdi.

Mushlagi mayni ichib tutagan Malikal sharobning
kiyfi chog' edi. U goh o'zicha sekin xirgoyi qilar, goh:
«O, kazzob! O, qazg'uno!» deb so'kimb qo'yardi. Beruniy
esa... Beruniy hatmo o'sha g'alati holatda edi. Xath-
begin bilan Malikal sharobning gapidan keyin ko'nglida
uyg'ongan g'alayon rudi jumhushga kelgan, unsoqdagi oq
bulut yaqinlashgan sayis uning oldidagi g'alayon ham to-
boni ortib borardi.

Ana, ulkdagi oq to'zo' orasida bir guruh navkarlar,
navkarlardan keyin sariq ipak matn bilan yopiqat so-
yabon arava ko'rindi. Uzoqdan katta chodirni eslatgan
bu arava to'rt tomonidan o'tiz-qizq tutar savori bilan
qushlab olingan, go'yo soyabon aravada Ibo Sino o'li
hakim emas, butun ro'yi zaminni viz cho'kimgan jahon-
gir surus ulab kelardi.

Ana, aravani qushlab olgan savorilar aniqroq ko'rin-
di. Oldinda qora terga tusigan ko'k qashab sig'umof'ini
yeldirib, o'sha Abu Shilqim ibn Shalvoniyning Tegin-
obudga kuzatib borgan cho'tir mushrif kelardi. Mush-
rifning qomantir cho'tir yuzi bo'g'riqqan, ko'zlari chaq-
chaygan, go'yo bekat oldidagi katta yo'lda asirah-
mo' minirning tichilari emas, yovuz qarog'hilari yig'i-
gan edi!

Nihoyat, savorni qushlab olgan savorilar lasir-tusur
ot surib yetib kelishdi. Ular katta yo'lni to'rtib turgan
navkarlarga besh-o'n qadam yetmay to'xtashdi. Sin
zahotiyoq oldinda kelayotgan cho'tir mushrif unsoqiga
oyuqlarini timb, egr ustida qadlini rosladi-yu, bo'g'ig,
tahdidli ovozlar:

— Bekat begi! — deb qichqirdi. — Charchagan otlar
darhol zimastirilm! Qo'lganlariga suv va yem berilm!

Cho'tir mushrif so'zim tugatmagan ham ediki, so-
yabon aravaga yopiqat ipak matn qimirlab, niymk ochib
di-da, boshiga kulohsimon ko'k qalpoqcha kiyib, ustidan
ippoq simobiy salla o'nib olgan bir kimsa ko'rindi.

Uzunchoq savorilar yuzi unsoqdan bo'g'riqqan, kal-
tagasi mesh-guruch soqoli o'ziga yuradigan bu ulamo-
nimo kimsa ko'zlari xushnod charaqlab, tesamk-atrofiga
qiziqqumb qaradi, qandi-yu, to'satidan:

— Malikal sharob! — deb qichqirib yubordi.

Malikal sharob negadir sarosimaga tushib, Beruniyga
yuzlandi.

— O'sha! Xudbi o'zi! Abu Shilqim ibn Shalvoniy!

— Malikal sharob! — xushnod qichqirdi aravadagi
kimsa. — O'tarin! Faqirday hakim davronga pedvor
chog'gan sho'ir zamon Malikal sharob hamo ragimchu
tumlari!

Malikal sharob Beruniyning biqo'liga turtib, qiqqitab
kuldi.

— Mast! G'iri mast, muttahaam!

Ibn Shalvoniy qo'lini ko'turib yana bir sarva de-
moqchi bo'ldi, biroq kimdir uning eyog'adan ushlab qat-
tik toridi chamasi, qo'lini ko'targanicha soyabon arava
ichiga gundan bo'lib-yu, ochilgan niymk qayta yopildi.

Bir zum tidan ayrilib, jung bo'lib qo'lgan otomon
orasida piq-piq kulga va g'alag'ovur ko'tarildi. Bu g'ala-
g'ovur Beruniyning boshlab kelgan puchniq mushrifni
hushiga keltirdi chog'i, u ostida yer depisimgin otini
cho'tir mushrif tomon niqildi.

— Janob mushrif! Ul oftobi olamning farmooi o'liy-
lar shulkin, bu alimni davron... Ibn Sino hazratlarini
kaminaning unarofluga topshirg'ayis!

— Qani o'xlat farmoni hamoyun?
— Mana! — mushrif boshidagi kokilli dubulg'asi tagidan to'rt boshlangan zarfali qog'ozni olib havoda silkitdi, lekin uni cho'tir mushrifga topshirish o'rniqi to'satidan qilichni sharita qinidan sug'urib

— Bo'shat yo'zoi! — deb auz qoldi.
— Layhay? Husdiy farmoni oliydun faqirda yuztani bot! — cho'tir mushrif ham qilichni sharita qinidan sug'urdi. Mushriflar bilan barobar ikki tomondagi navkarlar ham qilich sug'urdlaru bir-bilariga tashlandilar. Jang hidini yetgan arg'umog'lar achchiq kishnab ommonga sapchidi, olamni vahshiy qiyqiriq va qilichlar-niq shavaq shurug'i tutdi.

— Bo'shat yo'zoi!
— O'zing bo'shat!
— Buz!
— Uj!
— Uk, ha, ur! Sur, ha, sur!

Shundan keyin nima bo'ldi — buni hech kim bilol-may qoldi. Katta yo'l bo'yidagi qirg'in qanchalik tez bo'ldanva, shunchalik tez tugadi. Beruniy hatta boshini yig'ib hatu olinmadi.

U: «To'xtang! Bu ne qabohat! O'rtadagi nizoni asl-idrok bilan yechmoq darkar!» demog'chi bo'ldi, hatu o'zini utlar tagiga tashlab bo'si ham qirg'inni to'xtat-mog'chi edi. Lekin hanning o'rniqa negadir Malikul sharobni qochqolganicha joylga qotib qoldi. Hushiga kelgenida esa, qirg'in tagidan, teginbodlik cho'tir mushrif Xalilbegimning puchiq mushtifisi chopib tash-lagan, uning navkarlaridan faqat bir nechtasigina oson qolgan, ular ham uszoqlagi odillar tomon lapanglab qochib ketmoqda edi.

O'z faqisini chopib tashlagan cho'tir mushrif qonga botgan qilichini qingis so'lib, ommonga sapchigan ko'k qabog' arg'umog'ini katta yo'lga burarkan, yonidagi savortga Beruniy bilan Malikul sharob tomon adons qilib bir sima dedi. Sha zahotyoq bir mecha suvot or chopirib ketib Malikul sharobga tarvushidildi, uning oyoq-qo'larini bug'lab, arava tomon sudrab ketishdi.

Hamon kariat bo'lib turgan Beruniy shundagina hushiga keldi-yu, cho'tir mushrif tomon intildi.

— Janob mushrif! Bu darvesh — faqir bir shoir. Xalilni salotining farmoni bot! Dushaidur ul!

Cho'tir mushrif Beruniyga qiyirib ham qaramadi. Qon hidi va jang surmiden qanchib, hatim ommonga sapchigan qora arg'umog'iga qamchi urib:

— Ketdik! — deb sariladi-ula, otining jilvotini qo'ydi. Usuzog oqasidan boshqalar ham tash-tash ot surubdi.

Beruniy bekat darvozasiqa wayungimicha joyida qotib qoldi.

Yigirma ikkinchi bob

«Bukan sobbi sodiq chodindan chiqib keran shayx peshindan keyin uchir yetaklab olgan sersoql bir mo'yxalidni boshlab keldi. Shayx g'ayratbaxir bir haya-jonda edi. U sersoql kiamoni chodirga qoldirib, karni-hani chodir oridagi tepaga boshlab chiqdi, egnidagi shakomoni pyofillar usniga yuzib, yonboshladi. Men tining so'ziga mustazir bo'lib, yoniga cho'maydim.

Shayx ko'zlat yamaq, uszoq sayalga tolib o'tirdi, so'ngi:

— Hamadondan shank yo'qmi? — deb so'radi.

— Darak yo'q, — dedim.

— Hamadondan ot-udov, usziq-ovqat keba... Isfahonga yo'l olurnmi... — dedi shayx.

Ajab gap! Kuni kecha Isfahondan amir Mas'ud elchi-let keganini eshitib, Hamadondan pinhona qochib chiqqan shayx, bukan endi Isfahonga yo'l olturmish!

— Isfahonda... qora o'lat kezib yurgan emish, — dedi shayx. — Uyru-uy, ko'chama-ko'cha, dahama-daha qora o'lat kezib yurgan emish!.

Boshonga bir xam sovuz auz quyilganday vujudimni qaltiroq bosdi.

— Qora o'lat kezib yurgan shaharga borib, o'zini shaharga urgan kapulak holiga tushmaylik, ustod, — dedim.

Shayxning nigohida serovq qahr, lablarida kinoyal tabassum zahir bo'lib.

— Balli, o'g'lim! Irfahonda qora o'lat chaxr usin! Ahd marshus boshiga oq'ir masbat tashin. «hakimi davron» nomini olgan faqir esam, jon shirin, boshimni olib qochay! Balli, uzirim!

O'ylantay so'zlaganimdan qattiq o'tai bo'ldim. Buz usiga, shayxning ifahonda qolgan inisi Abu Malumd yodimga tushib, qom terga tushdim. So'z mahabini boshiga tosmoga burish marudida shayxidan vabo va qora o'lat yaralg'ib falot ofatlarining sababini so'radim.

— Sababini o'lat xursi qilgan shaharning o'ziga borib unigilmoq darke, — dedi shayx. — Va lekin, Baqroi hakim, Julimas, Alimskir ar-Roziy kabi tabiblar, qadimiy Rum, Qebira, Hind va Chin tarixchilarining guvohlik berishicha, janga sidallar satub, Irfahondiy geyum shaharlar qansalda qolib ochlik, yalang'ochlik suruj qilgan chog'larida vabo yaralg'ib baloi ofatlar ay olg'usida. Uli mo'tabar olimlarning kitoblarida nika qilinishicha, bunday masbati kunlarda yur qa'ridagi barcha imon yuzaga chiqib, o'lat yeyishga tutinadi, o'lat hidi va o'lat qonini ayima-ay tashiydu. Bilansen, kasal borki, yuzmaydi, kasal borki, kishidan kishiga o'tadi. Qora o'lat ham sichqon va kalambaklar bilan oyduz uyiga o'tib, o'lim sudrab yuzganchi nuqa ofatdur. Ajab emaski, Irfahon boshiga tashgan bu qora kunlarni o'shal masdqlar boshlab kelgan bo'lar!

Zarriabonu daryosining chap sohali yodimga tushdi. Shaharxonan chiqib, darvodon o'tish bilan yo'qullar dahasi boshlaradi. Qing'is-qiyshiq ko'chalar, kulbat vayronalar, bostanlar, g'arib karvonsaroylar, temirchilar, chilingarlar, tagachilar, behikozlar, ergachi va sang-taroshlar, tobozoz va pichoqchilarning sarob do'konlar nigobin oldiga keldi. Nazarinda, hammayogda mardalar qalashib yotganday, xlar orasida doydil iflar, nch mushuklar, sichqon kalambaklar izg'ib yurganday bo'lib, jostim maslab keldi.

— Bilman, — dedi shayx, — qo'rqangiz qo'shis ku'rinsir, deydiyar. Goho ofat keltiruvchi boshqa kasal-

liklarni «vabo» deb vahimiga tushadiyar. Bilman, agzi bu yo'lovchining «qora o'lat», ilgani zot bo'la — uning davosi ham mushakdadir. Bosh ko'rganda ayon bo'lar. Animo neki doo-darmon, neki dorivor giyoh bo'la — hammanini sandiqlarga joylamoq darkor, hammasini olib ketmoq darkor. Shokalen degan amov yo'lovchi xanga yordam beradi.

— Bu yo'lovchi kim? Irfahonlikmi? — deb so'radim.

Bu savolimdan shayx g'alati aytvoiga tushdi.

— Yo'q, bu yo'lovchi Irfahondan emas, Buzroni sharifdan, — dedi shayx. — Kamina tavallud topgan Ashonadan. Bolalik chog'larimizda bir dahada birga yong'oq o'ynab katta bo'lganimiz, Kamina Buzronidan ketganidan keyin bu shirkarning boshiga ham ko'p savdolar tashibdi. — Shayx shunday deb, ajib bir sevgi xangomasini so'zlab berdi.

Aldumalik serovq yo'lovchining zarriyoti bilan Irfahonga, amir Mas'ul usoyiga iz'om qilib yuborilgan turkiy sanam o'rnatidagi bu ishq xangamas shayxni nechundir qattiq iztiboga solgan edi.

— Men bu sho'riik yigitni ko'rmoq'im darkor, — dedi shayx. — Alhatta qo'rmoq'im darkor! Yoshun, o'g'lim, mahabbat jafosi boshiga tashmagun. Mahabbat jafosi tortmabsen, bu ioniy daryoga k'ramabsen!

Kamina: «Bu ne jafu ikan, so'zlab bering, anodi», deb kulgan edim, shayx mas'ul bosh chayqab: «Yo'q, ishq dostonini so'zlab bo'lmas, — dedi, — Bu dostoniy yozmoq mumkin, nazimga solib kuylamoq usamkin, ammo uni birovga so'zlab bo'lmas, kimki so'zlash qadrini yetga umr, azizim!»

Shayx shunday deb usov fikriga toidi. Men usadning mahzun chehrasiga qarab dilidan nalar kechganini, yuzigida ne daralar borligini o'yladim. Shayx yoshligida bo'y-hasi ketishgan, bag'oyut xudsharat yigit bo'lgan. Ne-ne sanamlar uning vadi orzusida oh chekib o'tganlar. Jarjon hakim Qobus *bu Vazhmagirning qizi Zarriabonu shayxga shaharlar onnidagi nasofalarni o'chirish usali haqida kitob yuzdirish bahonasida uni tut-fun usoyga taklif etgan. Shayx Zarriabonu aytgan*

ruholari yozib bergan, buni esa rishta boyoqida qilib, shayxning o'ziga mahabbat lahor qilgan. Key hokimasi malika Saidra ham shu ahvolda tashgan. U shayxni molukiyat davriga muhtalo bo'lgan o'g'lini davolantish mo'ljahida chiqartirgan. Ammo shayxni ko'rib, o'zi oshiq bo'lib qilgan. Shayx yodli bir joyga borgan bu malika-ning lahiri shajidan zu'z-hazir qo'chib o'tulgan. Zaman, shayx ayol o'zining darulni ham, ko'nglini ham bag'oyat chuqur tutadi. Men buni bundan besh-olti yil muqaddam «Al-Qosim»ning oltinchi jilidi bitirilganda bildim. Bu jildning bir necha fasli o'zlarining kasallari va ularni davolashga bag'ishlangan.

Shayx bu fasllarda ayollar jami, ularning o'zlarining eng qalbi kasalliklar, yomon shubha, hayz ko'rish va ko'rmaslik, farzand bo'lish va bo'lmadik sabablari haqida, bu kasalliklarni davolash yo'li, aytavim, bu ishda jirobiya usullarini qo'llash to'g'risida shunday bilimdonlik va shunday nozik tafsilotlar bilan hayvon qilgankim, kamina o'qib sol qodim, toki bu faslni yuzmish uchun og'ir davga chalingan necha-necha o'zlarim ko'rmoq va ularni davolashni ko'rdim. Bor ustiga, bu shunday daroldi, Azroil alayhissalom ishuladan kirib kel-maganicha ayol zoti tabiiyga ko'rmasdilar. Bir safar Isfahonda baslavlat bir saydovlar o'z mahabbatini behush holda tan yarmidan o'shgirida o'tib kelgan yodimda, Shayx buni bilgan uchun bu ishni katta odob va iho bilan qilar edi, bu bundan ko'plari ungi pinhonu mun-jar qilar edilar.

«Al-Qosim» kitobining yana bir fasli — oshiqlar vujudi va ularning sevgi aloqlariga bag'ishlangan. Shayx bu nozik masalada ham ajib zakkohiy va mayitlik bilan fikr yuzgankim, mahabbatning shayxga bu yo'sin mehr qo'yishining bosini kamina shu faslni o'qiganida angladim. Shayx uqtiradiki, sevgida roh bilan vujudni bir-biridan ajratib bo'lmaz, oshiq-ma'shuqlar vusol onla-mda bag'oyat mudoyim bo'lmoqlari lazim, aytavim et.

1. H. V. 631/99 — uzoq tashrif.
2. P. 11 — bosh sahifasida.

to'ki mahabbat jami shunday yuzaganki, ul mayitlikka tashnadur. Shayx bu nozik muammolarni shunday sharh-ma'hofo va iho bilan bayon etadiki, ularni silinavozligi va narokatiga tayinlar o'qidim.

Shayx hatuz mahzun o'ylar og'ushida edi. U tarning betoqat bo'lganini sezib: «Men ul sho'rlikni, amir Mo'ulda in'om qilib yuborinchi ul basirigano qizarni ko'rning'ni lazim» — deb qaratib ul tartab.

Men shayxam: «Ul sho'rlikni tanoyisim deb so'za-dim. «Yo'g, men ul hechonaning onasini tanir edim», deil shayx. Men boshqa savol berishga jo'at etmadim.

Kun botib, qosh qozayganda chodirga qaraydik. Xul-tim namozidan keyin shayx chodirga sham yoqitib, qog'oz-qalam so'radi. Men shayxning ko'ngli nazm va nuvo ishqiida etarimni angladim.

Shayx key va nazm bebida qalam ixtirishiga shid qilsa, tanholikni ko'ngli tusab qotdik. Iim bebida bir narsa yuzishga jahl qilganida esa, bil'aka, shogirdlarini yig'adi, o'zi aytib tash, shoga yuzdirishni yaxshi ko'radi, ammo shu' ishqiida yongan chog'larida tanho-likka moy' birladil.

Bu safar ham shunday bo'ldi. Men shayxning xayri og'ushida uza ixtirash, lablari pichirlab o'tiganini ko'rdim-da, uning xayotini ixtirashidan jymahib, bir chirkakga joy uqib yotib edim.

Qotiq uyqusa karibim, bir mahul qulog'uzga hazin bir ovuz kirgunday bo'ldi. Kimdiy yurakti ezib, sin qilib yotirguvchi bir tovushida rola qilar, darhu hasanlarini ayib yig'lar edi. Uyg'antib kerdim.

Shayx chodirning to'rida boshim xam qilib, o'zi tusagan p'qajakda monoh bir kayri cholib o'tirardi. Uning yonida Shokalon degan boyog' serosog' mo'y-safid bolishga yonboshlab yotardi. Yonib berlayu-gan sham shu' lasida shayxning nigajlarida yosh imoch-lari sinoh zarrafatiday milimub juzardi. Bilim — shayx hozir chodirda zmas, sayolan o'zi chalayotgan hazin kuy qanoqlarida boshga bir olamda parvax qilib yuzildi...

Key fasli

Shayx nigalaridagi yosh tuncularini kaffi bilan artib, hammahariga qirab jilmaydi.

— Qariganda ko'ngli bo'sh bo'lib qotar ekan kishi, Shokalon!

— Ayl qatlikda emas, asli kishini yig'latadigan kuy bo'libdi, — dedi Shokalon, — hujam bayting ham yunkni tilka-pora qiladi, bastalagan kuying ham. Yana bir o'qi, Abu Ali!

Shayx bir so'rashni o'ldi-da, ko'zlarini yumib sekkin o'qidi:

*Dilimda o'm yul' dug'i,
bu shayxning hami' davosi,
Dunyo bog'larini qizaltdi
ona yurtingni' jahoni.
Ko'zingda to'rtin qilgani
qor bir kuz qajar etmani,
Munofir xalqni tashlab
dunyoim usuliga yetmani.*

— Hayhot! — dedi shayx boshini atrak-atrak qilib, — Munofir bo'lmay, musulmon bo'lmas, deganlari rost ekan. Judok us tug'ilgan yurtidan ayrilib, musofir bo'lmoq ne, faqirdan so'y, Shokalon! Ko'zinni bir daqiqa yumam — nigohim oldiga Afshona qirari keladi, bolalikda chu'milgan arslar va buloqlar ketadi. Ko'zini uyqaga ketar... Buxoro ko'chulari, Joyi Mo'lyun dahu' tashimga ketadi. Uyg'onib ketib, tong otguncha to'lg'ashib chiqarman...

— O, Abu Ali! Abu Ali! — dedi Shokalon if tortib, — Afshona ham, Buxoro ham sen bilan Afshonaysi sen bilgan Buxoro emas!

— Ne shuna? — dedi shayx, — ne chona, Shokalon! Sening so'zlaringga inonmay ilojim yo'q. Amiro... ne bo'lmasin, ko'zinni bir un yumam, nigohim oldiga bolalik chog'larim keladi. O'shal bog'lar, o'shal qilar, o'shal ustlar esimga tashadi. Qarigan chog'inda bir ko'rnam, Afshona bog'larini bir kezam, Buxoro ko'chalaridan bir o'snam, padarim qabeini bir ziyarat qilam, shundan boshqa tilagim yo'q, Shokalon...

— Imbodu, tilaging qabul bo'lg'ay, Abu Ali! — dedi Shokalon.

— Mayli, — dedi shayx, — sen yotib damingni ol, mening uyqum qochdi, dalagi qashq, bir aylashib kelaman...

Shayx shamlarni o'chirib chodirdan chiqdi.

Ertasiga Hamadonidan keladigan yuklar yetib keldi. Bir rabotni tark etib, Isfahon tomon yo'l oldiki.

(Abu Ubayd al-Juzjoni so'zlaridan).

2

Sipohsotir Abu Tohir tong chog'i ot choptim kelganda butun saroy uyqaga turgan, hovlidagi toshfonuslar, qumillidagi shamlar yoqilgan, qilichlarini shuruq-shuruq qilgan savkarlar, tinglari qov o'chgan haram bekalari, tabeh o'g'irgan ulamolalar va yana allaqanday qora ko'lagalar uyqozim-buyqozim izg'ib yurar, shun shu'lan yoritilmagan g'ina-shira butchaklardan: «Simoh! Simoh! — degan shirin-shirin ovozlari eshitilardi. — Buxoro sanami amirning quloq'iga simoh qaymish!»

Ikkinchi odyonadagi salomonmada, tabiihar bo'lu kerak, urun oq yaktakli uch-ur-t odam qashqab-qalishib turar, to'rtlagi shabiston eshigi bori, uchkaridan sekkin ingiragan bo'g'iq ovoz eshitilardi.

Salomonxonaga shirah bilan kirib kelgan Abu Tohir shirah bilan yotib berib eshikni ochdi. Ichkaridan kelayotgan bo'g'iq noisi eshik ochilganda qattiqoq eshitildi-yu, eshik yopishi bilan so'nali.

Amir Mas'ud, ne-ne janglarda yovga ziyovir qiron keltirgan, Hindiston chakalakzorlarida quturgan yo'lburdlar bilan yakkima-yakkim olishgan amir Mas'ud, boshini zarhof to'rtning etagiga o'rash, yerda yamalab yotar, uning atamli ingirashi ulkan eharbutchak xonaning qabbulimon shifida aka sado berib, uyqum yurgandi. Amirning to'rtasida qo'rquvdan kosasi dir-dir taragan tutanishi bir tabib bilan rangida rang qolmagin eshik og'asi tarandi.

* Bu qisim o'qilgan — bosh qisimidan.

Abu Tohir tez yurib borib amirning yoniga tizib
tutildi.

— Valine'mat.

Amir tuzoqqa tashgan qushdan pitir-pitar qilib, zarfob
to'ni stagidan boshini soqit qildi. Xuddi otasining ko'z-
larida qyiq'och ko'zlarini qomatlashgan, yonoqlari bo'rtib
chiqqan cho'yanday qop-qora yuzi allaqanday ko'karch
ketgan.

— Abu Tohir! — dedi amir Mas'ud, to'satdan ko'zla-
rida o't chiqqub. — Ul makkor salomonin Aliegin
padari buzuvkorim uchun kaminandan o'ch olmoqqa
qasd qilibdi! In'om etgan fitohatni simob qaydi qilo-
g'imga, simoi!

— Qani farshta niqobidagi ul jodugar? — dedi amir,
qoratlashgan ko'zlarini esbuk og'ziga qitfab.

— Estuk og'ni ikki baskib ta'zim qildi.

— Ul jodugar aqlidan ozmish, amiri kalon!

— Aqlidan oqgan bo'lsa... uriklayin ga'zga tiqmoq
lozim ul yosunanon! Hmn... — Amir yana qulog'im
changalladi-yv, suzlashan tushib bosh bilan yer suzishga
kiritildi.

Abu Tohir betoqat bo'lib:

— Insho'lo, shiko topasi, valine'mat! — deb
xitob qildi. — Faqir amirning asab bir xabar topib
keldimi Tohiriston darvozasining darvozaboni... dar-
vesh kiyimida uch nafar noma'lum kimsalarni tutib-
dur.

— Noma'lum kimsalar? Men aqlidan so'zlasam, sen
noma'lum kimsadan so'zlaysan!

— Amiri kalon! — dedi Abu Tohir zarfob. —
So'zning shedi-sini eshiting. Bu darveshlarning biri
o'zini... hazrat Ibn Sino deb atamishi!

— Hazrat Ibn Sino?

— Baayri shukey!

— E, Yaratgan egam! Valine'mat padari buzuvkorim
ber-yi harobte olin va'da qilganida lum boshidan bosh
torib, qochib yuzgan hazrat Ibn Sino endi darvesh qil-
yofasida o'z oyog'ni bilat yurib kelmasdi! — Amir, qorta-
lashgan qisq ko'zlarini ko'q qildi, boshini ikkiladi, ikki-

tatqanda bir on tinchigan og'riq qayta xuruj qilidi chog'li,
quloqlarini shap ushtab:

— Ibn Sino bu'ha qaydi? — deb ingradi. — Olib kel
uni darhol! Yo ralloq! Shuyid bu hakimi hoziq subab,
o'zing bergan bu danti bedavoni o'zing daf qilsang!

Abu Tohir apu-sapil o'rtidan turib, tashqariga o'tildi.

Bu payt Sino bilan Abu Ubayd saroyning bog'
tomonidagi hovlidagi, bir mahallar havo kavvar nomini
olgan maxmur hovuz bo'yida o'tiribhar edi.

Hali kun chiqmagan, bimoq hovlidagi tishori va
sadalari nufis tolarang shu'liga chiqq'angan, o'tohuz
sig'ingon qushlarning kuyi avliga chiqqan. Tong yeti
ovloq qir-giyohlarning sal taxir, o'tkile hidlarini uliazandi.
Qayendandir yaqindan, qilich-qalqonlarning shuraq-shu-
rug', «Hah, ur! Xah, chop!» degan be'g'iq xitoblar ushi-
tilar, afidan, sony ortidagi hovbida sarbozlar mashq qi-
lilmoqda edi.

Ibn Sino g'alari bir holatda edi.

U kecha natuzi suda Abu Ubayd va Shokalon bilan
tuzga Tabariston darvozasiga yetib kelganida kimgini
oshkor qilmoqchi emas edi. U o'z shiriklari bilan
darvesh qiyofasida darvozadan o'tib, shularni dahama-
daha, ko'chama-ko'cha aytanib chiqmoqchi, qora o'lat
tu'g'risidagi mudhish gaplarning rost-yolg'onligini
so'rab-surishtirmoqchi va shuiga qarab binor tadbir
kuzmoqchi edi. Keyin hovlisiga o'tib, inisi Abu
Mahmaddan xabar olish niyatida edi. Uning hovlisi
saroydan yitqoq emas. Zarfob darvozasining mashriq
tomonida, Shahrison mashitining ortidagi Quy Gunbar
dahanida, sendarax, senoyra, soyo'ldatagina bir ko'chada.

Buzoraga o'tish shi'abonimg ham o'n ikki dar-
vozani bo'lar, imiga tog'da yuk ortilgan fillar ham
botalo' o'ta oladigan bu darvozalardagi hatmas darvo-
zabonlar uni yaxshi tanir edi. Agar Tohariston darvoza-
sila ilgari darvozabon bo'lganda «Ibn Sino» degan
kalamining o'zi kifoya qilandi, biroq amir Mas'ud tayin-
lagan yangi darvozabonlar «Ibn Sino» degan nomi
eshitganlarida lum pinaktarini buzishmadi, yo ishonish-
madi, yet ishonishva ham parvo qilishmay, kechasi bilan

ushlab qoʻllashdi. Faqat tong chogʻi oqʻte-burnini qora mato bilan bogʻlab olgan bir sardor berib, ularni oqsa mindirib olib ketdi.

Shahar hali uyqudani yo barcha maʼlum moʻmin uni tark etganni, qalʼa nam qandaydir sovoq sukunat hokim edi. Gʻira-shira koʻchalar, chornahalar, qumlar-da qandaydir qoni sayalar yoʻq, soʻyi emir, oʻlik yigʻib yurgan sarbozlar koʻzga chalmardi... Ha, Ibn Sino yung-lashmadi, ustlariga qora libos kiyib, toʻla-borunlarini qora mato bilan oʻrab olgan sarbozlar, qoʻllarida pan-shaxa, keʻchama-koʻcha oʻlik yigʻib yurishardi...

Ular daryo sohilidagi gʻuzalar, tor koʻchalar, sarob kuthalar boʻsagʻasida choʻzilib yotgan murdalarni xuddi toʻnkani tepgandek tepib koʻrishar, soʻng, qoʻllaridagi pishiraxani yerda choʻzilib yotgan murdaga pichonga sanchigʻandek sanchib, dast koʻtarishardi-yu, orqalaridan ketayotgan aravaga otildirdi.

Ningqotongʻi koʻchilarda oʻlik yigʻib yurgan qora soylar, ayniqsa Pul Shahrison koʻpigidan oʻtib, Naqshi jahon maydoniga yuqindashganlarida koʻpayib ketdi.

Yo darigʻ! Shekaton aytgan matlʼum paglar toʻli chiqdi, xutʻ.

Ibn Sino, yuragi tinimsiz ziqqab, bir-ikki joyda toʻstamoqchi boʻldi. Biroq ularni hushlab berayotgan sardor, qarshi oʻqalib, toʻstasini qoʻly mas qoldi.

Naqshi jahon maydonidan oʻtiblari bilan oʻng qoʻlda, daryoning u yuzida «Huro» kutubxanasining yukaak peshqofori koʻzga chalmadi.

Soykali muskan! Soʻnggi yillarda ruhiga safi, koʻngliga tasalli berib kelgan birinchi-bir oʻsmoqchi! Aʼlomiyat, shoʻhrat, toʻlti ilmlar qarogʻohil. Ibn Sinoing oʻz hov-lisi ham kutubxonaga yaqin. Keyi Gurbar didani kutubxonasi ortidagi guzardan boshlandi. Lekin bu ne? Kutubxovaning buland illakori gumbuz oʻpirilib tush-gan, atrofdagi doʻkon va rustalarga oʻt ketgan boʻlsa kerak, ulkan kutubpaga asfangan edi!

Ibn Sino yuragi qattiq siqilib, oʻzining boshini beqo-yir oʻrnga burdi, binuq soʻlinda ketayotgan sarob yan

qahr bilan boshib «Orqandan qoʻlma!» deb ishora qildi... yara orqina yursa hovli-joyini, yora birodalarini koʻrardi, inisi Abu Mahmud tirikmi, yoʻqmi — boshar boʻlardi. Ne choʻra? Koʻrilmadi. Bilolmadi!

Mana endi, koʻngli asfion, insoy hovlisida, marmar sarbovuz sohilidagi marmar soqada oʻtiribdi. Koʻpandagi ikki oshyoralik havorang marmar saroy soviy oshyor-diy tinuq yurqiydi, bogʻda bulbulalar sayraydi, dala gi-yohllari zozik atir ulardani, usiq non u qovurilgan goʻsh hidi dimoqqa gup-gup uradi, goʻsso shaharda na qora uʻlat bor, na ochlik-yalangʻochlik!

Ibn Sino ichida achchiq kulimsirab, koʻzini yumd.

Ha, nechun hantga qarblanassen, Abu Ali? Oʻzing bil-gan Sibirsoʻddavla davrida ham, bu shaharda koʻp yillar hukimlik qilgan Aʼsoʻddavla chogʻlarda ham shu ahvol oʻsmamdi? Mana shu baland devorning u tomonida biron och boʻlsa, biron soʻg, bironing usi but boʻlsa, biron yulangʻoch oʻsmamdi? Bu tomonida esa, mana shu sarbovuz oʻrtasidagi ana u gumbuzli shayton tagida har oqshom misli koʻrilmagan harni jamlidilar boʻlardi. Bu yerda barcha arkoet barb va arkoʻvi davlat yigʻilab, tinuq, tushboʻy sharob favvoralaridan oqqan shodiy oqar, eng mashhur soʻasada va shovozandilar oʻhrish shilimig koʻngliti xushlar, gohi-gohida esa, hovurning u chekkasidagi soʻri oldiga harir parda tutilib, unga yosh, goʻzal kamizlar taklif qilinir, ular yarim-yulangʻoch boʻlib taqqa tushishar edi...

Hamadanda-chi? Aʼsoʻddavladan avval Shamsuddav-la hukimlik qilgan chogʻlarda-chi?

Bir kun sogʻ boʻlsa, oʻn kun xasta, bir kun boshyor boʻlsa, oʻn kun sarman — Shamsuddavla meshday qomini mayga toʻlgʻarib, taba-teskari ishlar qilar, jum-bodga kelgan chogʻlarda oʻzini ulugʻ sarkarda deb his etar, faqat qoʻshni shahar va qoʻshni davlatlar emas, maslufida sidros Gʻaznaviy, msqʻribda Rumgacha rubt otish huqida uq bovar qilmas rejalar tarzardi. Saroyga yigʻilgan aʼyimu boyimlar esa, qoʻllarida limmo-lim qidab, mas-alast hokimga hamda asoslar oʻqshar, oʻzini amirshoʻminin deb atagan sahrimshin sultan

O'zaro-yig'ri kalaka qilishib, tentak Shamsuddavlatga ko'klangi ko'tarib maqtashardi, uni birinchi fofibi maraffar deyishsa, birida bo'lg'usi amiral-muslimin, deb ayyuhson-nak ko'tarichandi...

Shon-shuhrat o'zrasida xo'ngan telba hokim esa bu madhiyalardan burtar shihar, shu on, shu daqiq qo'shin tortishga chiq'ganardi. Ha, u tingi-bazmi jamohullarda jo'zhib jumbosha kelar, etralah esa, mesh-diy qonini chuangalab, dot-faryod chekar, kochagi «fotibi muazzaf» etralah kochula yegor itek itozotib, ilijo to'la ko'zlar bilan Ibn Sinoning ko'zlariga mo'kirab qarardi. Uni birida «hazratim», desa, birida «taqdir olim», deb chug'irar, usning ayrganini tarki vojib qilmasdi. Ibn Sino esa, sababi yoshlik, adolatli shohi haqidagi ko'ngilidagi ezu o'zrasini to'yobga chiqarib istagi bilan yonib, o'lim dahshatidan qo'yday yuvish bo'lib, ko'zlar mo'kirab yotgan «isitni muazzaf»su insoni va diyonatli hokimga «yilantirib»ga tutmardi. Shu ziyada telba hokimga fur kuni hoqqa qilar, og'ziga deru qaysa, suylagan miyosiga ezu itakkur, adolatli shuhlar haqidagi etrak va rivoyatlar, buyuk allomalar-niing buyuk o'zlarini «qoyishga» tutmardi. Shunda yana bir ajab hol sodir bo'lar, Ibn Sino donatlaridan yangil to'rgan go'dukki'l, telba hokim usning ezu o'yalarini, setimparvar, gadoparvar shohlar haqidagi etrak va rivoyatlarini jon qulog'i bilan eshitardi. «Hazratim-niing bar bir so'zini ma'qulardi, negahon yopshigan bu bedavo dardidan davo topsa, incho'ullo, a'zi ham shunday ezu ishar qilishga qisam ichardi. Ibn Sino esa, yana sababi yoshlik, og'ko'ngilik, meshqorin Shamsuddavlatning bergan va idlari, ichgan qasmlariga og'u-omon monaydi. Inso'gani uchun ham unga «vazir bo'lishga» razik bergan, keyin vazirlik mansabigi suyasib, devoni lankarga qaratilgan pullarini devoni davlat id'voriga o'tkazgan, qo'shin sonini kamaytirib, mad'musalar, kar-vomaro'ylar qurib, arklar qazib, dushni biyobonlarga sov chiqarib to'klarini tuzgan edi. Lekin, e' vol! Uning ayralari amirlar qidichini qindas chiqargan, inso'fga yuz tutgan «adli shoh!» esa... qonidagi og'riq sul p'royib,

ko'chulari ko'ziga ko'rtqan Azroli ulayhsolam daf bo'lishi bilan hazrat Ibn Sino'ga bergan va'dalari ham yoshilar chiqardi! Va'dalar o'zrasiga Hamadon bog'idagi suddi mana shunday gumbazli shiypon tagida yama ilg'rtgi huzni jamohullar bosilgan; yana may va shahar foyvralaridan oqgan suvdag' oqar, yana sozanda va sonadalarining koy va qo'shiqlari insonni falakka ko'tarilar, yana burungidag' hamda sonori o'qilib, kechog'isa igna yutgan ulay tugab yotgan «oddiy shoh» yana jahonni tez che'ktirish orzusi bilan yonar edi! Bu hol necha marta takrorlandi! E' vol, faqat amir Shamsuddavlatning puch orzulari emas, Ibn Sinoning ma'rifi va ezigulik haqidagi orzular ham — hammasi hammasi puch sayul bo'lib chiqdi!

Ibn Sinoning xayolini:

— Hazratim? — degan ovuz bo'ldi.

Hovuzning oldida sipohsolur Abu Tohir qo'l qovshirib turardi.

— Marhamat! Amiri kalon hufan ko'rmoq istaydur sizni! — Abu Tohir Abu Ubaydning agnidagi qisq' jandag' shubha bilan qizib qo'ydi. Buni poytagan Ibn Sino.

— Bu yigit shugirdim bo'lar, — shdi, — Kamimgi yordam berur. Yu'l boshlag, janobi sardor!

Tanish koshomaning behob shamlar zo'rg'a yorqan tor va uzun yo'laklari kimsasiz edi. Iki yonda naf to'rgan ikki tavaqali behob o'yimakor eshiklar berk, mar-mar zinalaridagi g'lamlar yig'ishtirib olingan, yo'lak shi'pshiydan va ko'timsiz edi.

Ikkinchi qavaidagi silkan salomonning barchog'ida bir gumb oq jubbali ulamolur g'uj bo'lib tushar, ular-niing ko'zlarida qo'rquv va tashvish aks etardi.

Abu Tohir bilan kirib kelgan ikki darveshni ko'rgan-da ular «gur» etib, bir qo'zg'alib olisdi-yu, yana jim bo'lib qolishdi. O'rtaga cho'kkan jirdikida:

«Ibn Sino darvesh qiyofasida? Voy tash! Qay biri Ibn Sino?» — degan shivir-shivir inozlar eshildi.

Abu Tohir ikki tavaqali ruqshinkor eshikni asta ochib, Ibn Sino bilan Abu Ubaydga yo'l berdi.

Shifli va devorlari to'rik pushtirang kishilari bilan ziyoratlangan keng, binoq allaqanday fayziy xosa g'irahshu edi.

Boya Abu Tohir kieganda gilam ustida yamulab yotgan amir Ma'ud bir mahallur Shamsoddavla, keyin Aloudavla o'rtiqan serjio oltin kursida o'tirar, u o'ng quloq'ini mahkam ushlab utgan, ko'z'lari yumuq, ko'kimir keng yuzida cheksiz bir iztirib mah'langan edi.

Amir, Abu Tohirning «Valine'ma» deb shivirlaganini eshitib, ko'zini ochdi-yu, eshikda ta'zim hiso kelirib turgan ikki qatindarga uzuq qadaliq qoldi. Uning ko'kimir yuzidagi iztirib tashub bilan, tashub-shobhs bilan zimabdi.

— Hazrat Ibr Sino?.. O'zini Ibr Sino deb da'vo qilg'on kim?

— Fiqir, davlatpanoh!

— Vo ajabot! — dedi amir. — Sen o'shal... hakim davron Ibr Sino bo'lsang... u amirimo'minin elchi yuborganida nechun yashirindiq? Nechun mening mushriflarim boganda Hamudoni tark etib, hosh olib qochding? Nechun qochdinga, nechun endi o'z oyog'ing bilan yurib kelding?

Ibr Sining lablariga bilinar-bilimas tabassum yugardi.

— Agar amiri kalon kamerasidan norozi bo'lsalar, Ishahoni darhol tark etidiga hozirmen, davlatpanoh!

— Yo'q-yo'q! Men tashrifning sababini so'radim, to'xtol!

Ibr Sino chaqur so'zlanib, boshini pastroq egdi.

— Amiri kalon! Kamirani-Ishahonga olib kelgan bir-dan-bir sabab — vubodur!

— Vabot?

— Ma'zur ko'mat, amirim, sababini yo kirasizmi!, hazir bi nana deyishga o'zimen. Va lekin shaharda yirma-uz o'lat kezib yumshib, degan mash'um asfar quloq'imga yetib bordi. Bu mash'um sahar...

— Shaharda qoni vabo kerib yurgan bo'lsa... jachunin, hokim olo shu erar! — dedi amir, dedi-yu, so'satlan yuzi qattiq bojmayib, o'ng quloq'ini changalab oldi.

— Simob? Makkor Alitegin yuborgan jodugar simob qaymish quloq'imga. Sitsob?

«Makkor Alitegin yuborgan jodugar?» — Ibr Sino yuzigida ko'tarilgan g'ajayirni zo'rg'a bosib, taxtaga yashirlashdi.

— Simob? Qunday simob?

— Ul firibgar Alitegin...

— Avval og'riqdan so'zlang, amirim! Beto'xtov og'riyolmi yo?

— Yo'q-yo'q... dam og'rih, dam to'xtaydur. Bigir suqqinday bezilab og'riydur!

— To'xtaganda-chi? Darhol to'xtaydurmi yo og'riq davom etidurmi?

— Darhol to'xtaydur, darhol! Mana, to'xtadi, oliga shukr, to'xtadi... Yo'q-yo'q, tag'im boshlandi. Milyonga o'rdi. Quloq pardamni teshib ziyonga o'rdi! Simobning o'zi emas, og'u qo'shilgan simob bu, og'u! E Yangan egam! Yozug'im or mening, yozug'im!

«O, qattiq! Berahim-beshadigat qattiq! Sen kelirgan bu qatib qirg'in, bu ochlik-yalang'ochlik, bu ofat — yozug'ing emasmi, dajol?»

Ibr Sino bo'g'riga kelgan alamni zo'rg'a shiga yutib:

— Kamira ul kamirni ko'rmog'im darkor, — dedi. — Ul kamir...

— Ko'rmog'im darkor! Shubho'ellol! Avval bu arzobdan qutqar meni! Agar chindan o'shal hakim davron... hazrat Ibr Sino bo'lsang, bu balo sogahoniydan qutqar avval! Keyin... kenk drang, haomingga of ul jodugarmi!

— Ko'rguluzir to'q bo'lin, quloq'ingizni davolaymen, amirim. Ammo... davolashdan avval sizga bir arzim bor...

— Avval shayofa, so'ngra aytasen ozingni!

— Sabr qiling, amir kalon! Arzim shafiq, shahur davozalan darhol ochilmog'i darkor. Bu balo ofat og'ushib qolgan sho'rik ahli mandum qir-adirlarga chiqib,

bulur g'iyohilardan bo'lsamand bo'mog'i lozim. Iba bukan barcha jarohi va boshqa tabiblarni sarqog'a yig'mog' jozi? Faqir-dorivor g'iyohlar nomini aytib beraman. Jarohilar va tabiblar jar solib, bu g'iyohlarni ma'dami mo'ming'a aytmoqlari lozim. G'uzalarda dushqozonlar qandirmoq darice. Dorivor g'iyohlarni qaystib, santsi tirma-uy ulashmoq lozim. Bil'aku barcha ahli mo'min qisilib ketar, amin kalon!

— Yo xaliloq! — amir qo'limi qo'qog'idan olib, qontalshgan ko'zlarini Abu Tohirga qadadi. — Sen... qiy go'rdan topib kelding bu telba darveshni? — dedi u, qaltiroq bo'lib, lekin bir daqiqa tingan og'riq gayta xuruj qildi chamasi, kursidan sekin sidirilib tushib, yendagi gilarga yuztobur yotib otdi. — Hakim! buziq Ibo Sino emsa, makkur bir shayton bul' Bil'aku... neki amir bo'lsa, avval davolat, keyin ayta o'lurmas bu xomax?

— Hozi davolatmen, umirim, hozir... Faqir faqirning sharti yoshingizda bo'lsin! — Ibo Sino shunday dedi-da, Abu Tohirga yuzlandi. — Uchinchi shertigim qaydi? Darhol toping ush! Tuzida dori-darmon solingan sandiqlar bor. Farmon hering. Darhol kelirsinlar!

— Darhol! — dedi amir ingim. — Darhol!

Abu Tohir apil-tapil yuzib xomadan chiqdi, Ibo Sino oyoq uchida yuzib Abu Uhaydning yoniga bordi.

— Sen hovliga nashib, qiril sandiqni och!

Abu Uhayd uning so'zini eshitishga sabri yetmay:

— Utold! — deb shivirladi. — Utold! Chundan amirning quloq'iga samsob quyilganmi?

Ibo Sino kalbini og'ziga qo'ydi.

— Yo'q, chamasi, quloq'ni yirimglab, qurt tashgan...

Abu Uhayshing ko'zlaridagi qo'rquv vahimaga aylandi.

— Qurt?

— Henni! — ingradi amir. — O'qiyasen, hakim! hozir? Daf qil bu haloi ofatni! Bo'ying harobar oltin beramen, oltin!

Ibo Sino omurga javob bermay, Abu Uhaydga yuzlandi.

— Qiril sandiqni ochsang, ko'x shishachada min joqlashning shinsini ko'rsen. Uning yonidagi qora xalqada yunchilgan kurt, sarig' xalqada nuzli o'zi bor. To'xtal Nafarmon shishachada koval' urug'ining qaynatmasi ham bor. Chopib tushib, hammasini olib kel!

— Darhol! — dedi amir, boshda bilan yer melb. — Hay, kim ber? Saroybun? Darhol kelir dordarni, darhol!

]

Amir Min'ud uyqudan uyg'ona ham qimir etadiga qo'rqib to'shagida uzoq yotdi. U qatrig' uxlagan bo'lsa kerak, oflob mashriqdan mag'tilga go'nguz, silvaxo'ning kunguz isonimini qoplagan shertuzi gilalar, laqiz gilam emsa, botun xoma — uzuk injuzard koshinlar bilan ziyatlangan idoh, shiftdagi jimginador bilar qandil, qandilga terilgan shamdonlar, devorlarga osilgan qilich va qalqontlar — hammasi go'yo qo'ngi bo'yalganday tinuq qimiza rangga kirgan edi.

Amirning quloq'iga qadalgan sanchiq taga-tag to'xtagan, xayuli rovdan, hog'in isoni qib bir orom va laqiz idali edi. U ko'plam ber' xomaxida bunday rahat'iroq'at sezmayan, faqir bolalik chog'larida, kachalari suyuqli ammasi Xalibeganning quchog'ida yotib, uning mayin samsini o'ynab etakalgan mo'sum bulalik chog'laridagina shunga o'xshash qib bir holatda bo'ladi toles.

— Yo karm! Bu ko'rsanganingga ming qatli shukof. Osiy bandagidan o'z inoyatigini dang utimadig. Yomonlar yo'lugan haloi ofatni o'zing daf etding!

Ha, kachasi quloq'niyosiga nishtarlay sanchilgan og'zidan sog' o'rib ketganida, amir bu faniy danyo bilan vidolashish onlari keldi, deb o'ylagan edi. Yo'q, oflarning inohi karamiga qarungki, Ibo Sino timsoxta bu hakim bulog'atidanni yetkazdi!

Bu hakim! hozir safro rangli uch-to'rt to'shchi malham tomirib, mayizdekkinu bit surasini ichirdi hamki, amir ko'zi uyquga ketganini o'zi ham bilmay qoldi...

Mana endi, toliqqan vujudida g'ulati oqim, xayoli oftoqday munavvir, osuda siyosatimda yulg'iz yotibdi.

Ajab sado! Nahot egniga qurug' janda, boshiga ziki kuloh kiyib olgan bu ketax qalalar chindan ham hokimi davron atalish huzur! Iht Sino bo'la?... Agar chindan ham o'shal Iht Sino bo'la... nechun darvesh kiyimida keldi? Nechun ermish? O'x itijoyim bilan kelishimga sabab — shaharda uyma-oy kezib yurgan qora o'lat demadimi bu darvesh? Vahomi — kassumi, sullas kalom, ahli mandumning boshiga ushgan hokoi ofat shahab, ruhm qilib keldim, demadimi u? Ha, shunday dedi! Shahardagi barcha jarchi, barcha tubiblarni chiqartmoq kerak, dedi. Dorivor gyobhlarni bor, dabal-dabalga doshqartmalar o'rnatmoq lozim, bu dorivor gyobhlarni qaytash, ahli mo'miniga uladmoq darkor, dedi. Shahar davozularini ochib, manzumi mo'minni qir va adirlarga chiqarmoq lozim, toki o'z aytdan dorivor gyobhlarni terib yusintar, dedi.

Vabo! Qora o'lat!

Mana, bir oydan oshdiki, bu hokoi azimdan amimning o'zi ham qatib vavayada. U samoy davozularini taqatig' yotirgan. Odam bolasi istiqdasi turvini, pashsha ham kimlayadi. Lekin pashsha kirofayasi ham bir-bindan suvug' xahadir qilug'ig'icha yetib kelmoqda. Uyima-uy kezib yurgan qora o'lat to'g'ridan it, mushuk va hatto kalanzashlarni yeyib boshlagan yo'qillar to'g'ridagi mudhish mishmishlar amiru ham vahimaga solmoqda, kechalarif kafanga o'rtilgan o'ldiklar, jaldur chopon gashlar, qoqoqiyak tilanchilar tashlarga kirib, oxomini buzmoqda. Shu boisdan ham dorivor o'lamga keigan bu alohami zamomning o'zi oyog' bilan kirib kelgani yaxshi bo'ldi. Yaxshi bo'kil-yu, birug' amimga kelishi bilan boshqa bir g'uyat nozik va g'uyat qatib manzumi tug'ildi. Agar darvesh qiyofasidagi bu kimsa chindan ham o'shal hokimi davron Iht Sino bo'la, amir uni darhol, shu buginug' doruz-saltatiga, padari buzraksoyining huzuriga jo'natmoq lozim! Chunki huzuri Iht Sino Ihtahonga, amir Mas'ud saroyiga tashrif buyurgani to'g'ridagi bu tabar G'atnaxi manavvirga yetib bosa, davosiz dard

ushlida qovqilib yotgan valine mat' ne deydi? Ushie ham o'x pashtikamaridan bo'lgan farzandidan hushlabirib, uni tozu zavdat monovo qilish niyatida yurgan otasi dahr qilichini yulang'ochlamasimkin? Yalang'ochlaydi! Bas! Iht xabar ovoza bo'lmusligi darkor, uni hech kim, shisnas, tashiydigan odamlar ko'rmasligi joiz! Agar lozim bo'lsa boshqa tabib va jarohlilar jar sohanlar, doshqartmalarida dorivor gyobhlarni qaytash, faqatiga ulashsinlar, Iht Sino esa... Yo'g', uni hech kim ko'rmasligi mu'qil, saroyda turganini hech kim bilmamasligi darkor!

Amir shu to'stamga keldi-yu, yoshig' otadax shaqil-dog'ini olib shaqilladi. Eshik og'asi yo'g' bo'lsa kerak, Abu Tohir kirib, amirning qarshisiga tizza hukdi, bukarikan:

— Ollaga shukr! — deb kulimsiradi u. — Rang-ri yingiz yozshi, amir! Buzraksoy!

Amir qovq'ini tash:

— Anov... Darvesh qiyofasidagi tibib qayda? — deb so'radi.

— Tibib... Ijoratig'iz bilan hamadonlik jodugarni ko'rganini ketdi, valine mat.

— Ham... — amir, yarxu yostiqdalarini qo'lig'iga tortib, oyoqlarini ko'rpachaga uzandi. U ham otasiga o'shal: eng yaqin nafarihimga oyoq oqalotishini yaxshi ko'radi.

Iltis bilgan Abu Tohir beixiyor amimning oyoq tomoniga siljidi. Lekin shu payt eshik berxosi ochiladi-yu, eshik og'asi kirib, ta'zim qildi:

— Bir qo'shiq qonimdan kechgaysiz, amirim, dorivor!

— Qaydan?

— Doruz-saltanadan, keltirib kelon! Ush mehri daryo Xatibbegandan maktab amirini bil!

Amir shizob bilan o'ridan tash-da, to'rdagi yo'lbaz terisi bilan qoptangan naqshinkor kurgiga burch o'rdi.

— Ijorat et, kims!

Eshik og'asi chiqishi bilan bo'sag'ada boshid dorivorlar nishoni qadalgan qunduz terlik, egnida qalin jun

chakmon, belini kumash kamar bilan bog'lab o'gan, ko'zlarini yuqsatildan qontalabgan bir tavkar kirib, poygalka tir cho'kdi-da, tom-mim demay qanchisining dastasini bira-siga kiritdi.

— Maklub!

Diyovvor hamon indamay qanchisining dastasini hamir edi. Ti'ntidish, dastaning bosh tomoni ajralib, qitgan qismida ingichka tayak ko'rinib. Diyovvor kavakdan naycha qilib o'rtidan bir qog'o'zni olib amir o'tirgan kuni tomon emaklab kela boshladi.

— Kimsah to'ri!

Amir qaltiroq qo'llari bilan najsimon maklubni yoritib o'qishga kirishib. Uning qog'o'ni ko'zlarini qog'oz sathidagi chumoli lei yanglig' mayda sarlar ustida yugurarkan, hayajondan bo'g'riqan qonamir yuzida taajjub alomati zo'hir bo'lib. Taajjub hayrat bilan almashdi-yu:

— Sahnonolol! — deb o'zidan turib keldi.

Abu Tohir rangi o'zibdi.

— Ne mujda bo? — deb so'radi. — Ul valine'mat amiraimo' minin, inshoollo, salomandarlal?

— Salomat! Inshoollo, salomat! — Amir to'xandan azohiy xuzulab tushdi. — Ul hakimi davron... hazrat Ibn Sino dorosahamsala... emish!

— Yo tavbat Hazrat Ibn Sino G'aznal munavvarada paydo bo'lgan emish! Uni o'sha, ikki oy zotiqdalan kelib ketgan ariz Abulvafol Sarig' Teginoboddan topib bergan emish. Vaziri a'zam Ali G'arib bilan anov... herbochchu Abul Hasanik az-asayy daldaba bilan kutib olgan emish hazratimish!

— Vallahu a'lami! — dedi Abu Tohir yuqsatini ushlab.

— Sen esa... bu darveshga hamish yuribsen!

— Amir kalim! Davlatpanoh! — Abu Tohir kimning o'zida turgan yoldan chiqib yuqsatini ushlaganicha u yuqsatini bo'yoq yuqdi. — Yo'q, yo'q, bu az'ga izomimang, valine'mat! Ya'niki, dorin saltanada paydo bo'lgan ul Ibn Sino... chin Ibn Sino emma, yolg'on Ibn Sino!

Amirdan sado chiqmadi. U to'rtidagi kutibga uyenganchicha uzoq o'yiqa totdi. Tuzimikdan qaytgan qizg'ish

shu'lada uning otasining yuziday dag'ul keng yuzi miqobday suvayq, siyak qoshlari qaltiq chumirgan, toqsimon marti tagidagi yuqa lablari altisimalam pichirlar, u go'yo o'z-o'zi bilan gaplashar edi.

— Yolg'on Ibn Sino nechun kerak u ikki kurchalen-zil?

— Nechun? — dedi Abu Tohir, kinoyali kulimsah. — Hargalay, yaxshi niyat uchun emisdur, amirim!

— Inchunim?

— Inchunim amiraimo' masimning ishonchini qazonmoq, so'ng davolash hushonasida shu soxta Ibn Sino qo'li bilan... — Abu Tohir o'z g'amonidan o'zi qo'riqib ketib «yalt» etib amirga qaradi.

Amir, qisq ko'zlarini batay qisilib, unga tikanday qadulib turandi.

— Qo'li bilan ne? «Xudovsint aytiling, «berdastim ham ayt, Abu Tohir!

— Valine'mat, siz ayrgan ul ikki makkor hech naradan qaytmaydi! Ul soxta hakim qo'li bilan og'ri beroldan ham qaytmaydi ul ikki shayton!

Amir belidagi egri qilichni ko'ziday yahiragan etagi-ga shiq-shiq urib, u yuqsatini bu yuqa yura boshladi. Uning tor peshonasi tirishib, yuzida ko'pdan beri yutagim kuzmayotgan chugur bir iztirib aks etdi.

Abu Tohir haq! Suvayki amirasidan kelgan sufiya makrabida ham shingay o'xashib bir fikring shabadas boi. Xatibegim shonchli diwovorgi ham uncha inonmagan bo'lsa kerak, hami ochiq astmagan, lekin baribir, makrabida shu gogga ishora bot. Amir esa... yo'q, amir o'z padariga yomaylikni tayo ko'rmaydi... Ammo... valine'mat padari buzukvorining bu masala adolatsizligi Tarag'ich zarriyoti, shar'iy valiahd shahzadu Mas'ud tinganda anov telba kenjayoyi valiahd deb ovoz qilgindi.

«Yo'q, yolg'iz masi emas, anov ikki vazir, shaytoni ayvob o'z noq'orasiq o'ynagan anov ikki qizg'on aybdor bu so'rtik, bu huznat, bu adolatsizlik! Keksa padarini ilodday chimsh olgan o'shal ikki ibis aybdor hamma haloga! Iles, bu hazrat Ibn Sinoni yuborb

ko'zini ochmoq dafkar padarining, ko'zini ochib,
po'stini shilmoq ko'zim anov ikki hatimning! Po'st-
tini!»

— Se'zimga quloq sol! — dedi amir, to'standan yurish-
dan to'stab. — Sen shunga ijrurankim, dorji-saltana-
da paydo bo'lgan ul Ibn Sino chit Ibn Sino emas, bul
Ibn Sino — chit Ibn Sinodur!

— Shunday, amirim!

— Agar bu se'zga imoning koril bo'lsa ne qilmoq
dafkar, Abu Tohir?

— O'ylab ko'zmoq dafkar, valine'mur!

— O'ylab ko'zmoq ermid! Hozir, shu bakan eng
chopqir otlar bilan o's nafar naykar shaylagiyen! Oriq-
uqat, kiyim-kechak — hammasi toz bo'lsin! Subhi
sodiq hazrat Ibn Sinoi shul paykarlar bilan G'azni
mansabiga yo'laysen! Shundaykim, ko'p bilan ikki
haftada dorustlantida bo'ru islah bo'lg'ay! Se'zim
ayonnu, Abu Tohir?

Abu Tohir lom-mim demay bosh egdi:

— Ayon, amiri kalem!

Yigirma uchinchi bob

Mana, ikki kundirki, vazir a'zam Ali G'arb Omon
mulkini saroyning salomxonasida sulton buzurgu kiro-
may saq'ayib o'tirpti.

«Hazrat Ibn Sino, ya'naki Hirsudan dabdaha va
a'zom bilan olib kelingan Abu Shilgin Ibn Shabovniy
ikki kundas beri sulton buzuridan chiqmuydi.

Ali G'arbi «hakimi davron» buzurlarini faqri bir
marotaba, Teginobodan kelib saroy oldida sojabon
aravadan tushayotganida ko'rdi, xobos.

Aravadan tushgan «hazratlari» burvora o'cida turgan
xo'roday qip-qizil, yum-yumaloq vaziri a'zami bilan
bosh ir'abgina ko'rishdi-da, uning yonida turgan
xushqad, sushamit a'yonga euronjat qildi:

— Ma'zur nazari, agar yangilimmasam, janoblar!..
vaziri buzrukvor Abu Hasanak ibn...

Abul Hasanak miyig'ida kulimsizib Ali Qarbiga isho-
ra qildi:

— Vazir buzrukvor janoblar! — bu kishi bo'ladilar.

Lekin «hazratlari» bosh vazirga qayrilib ham qarama-
di. Uning mas'utona suzilgan ko'zlar Omon mulkining
yuslak marmar peshoqlarida edi.

Bosh vazirga «hazratlari»ning mana shu qilg'i, uni
tanib tanimaganlikka olgani aytiqqa alam qildi. Yo
darig! Uning o'cidida tinov kimgi qo'rquvdan di-dir
qahrigan soxta «hakimi davron» emas, qo'yo chit
hazrat Ibn Sinoning o'zi, bulki undan ham seriqor,
undan ham basavlat hir kimna tanedi!

— Bilishimcha, — dedi bu kimna, ovozi vazmin
do'ri'lab, — Bilishimcha, ul ofotbi olam faqiri shu qari
benazirida katesoqadilar. Quni, boshlang, vaziri a'zami! —
«hazratlari» boshidagi simobiy dastori va egulidagi oppoq
ridosini to'g'ri'lab, saroy tomon yo'l oldi. Uning og'zidan
«g'ur» erib may hidi keldi. Bun sezgan Ali G'arbi yalt
etib ariz Abulvafo Saroqqa qaradi. Nayoq Abulvafo ikki
hakilib ta'zim qildi:

— Ne chora, taqsim? «Hazratlari» aytdilarkim,
yaxshi may yaxshi dora emish...

Vaziri a'zami Abulvafo Saroqning g'uridagi kinoyani
ichiga yurdi-da, «hazratlari»ni hamononga solib, yangi
liboslar kiydirishlarini buyurdi. Uning «hakimi
zamon»ga oid bequn biltayo bita buyrag'i shu bo'ldi.
Chunki hamonotadan yangi liboslar kiyib chiqqan Abu
Shilgin Ibn Shabovniy vaziri buzrukvorning yuslak
sigor bilan yurib o'tidi-da, salomxonaga ozik ushik-
anhar atirini sepih, sultonning shabstoniga kirib keldi.
Hamononga uni Abul Hasanak olib kigan edi, sulton-
ning buzurgu ham Abul Hasanak olib kirib keldi. Ikki
qurg'a topishdi. Ul esa, bu ichga bosh-qosh bo'lgan vaziri
a'zami esa, mana ikki kundirki, salomxonada, ikki ko'zi
shabstonning dor va sushlar bilan ayronlangan
suqshinkor eshigida amiri-mo'mininning bir og'iz
su'ziga zor bo'lib otiribdi...

Kechkude beri silvatonaga kimlar kirib, kimlar
chiqmudi! Ayniqsa xazimadorlar bilan bakovullar serqat-

ov bo'lib qolishdi. Xazinadorlar barchasi-barchasi olin
dinorlar, yoqalariga inji, yoqat va mo'rayid qadalgan
zarbaf to'ntar ko'tarib o'tishar, bakovullar esa nozik
dorivor gisollar arisni sochgan tog'-tog' bedana
kaboblar, archa ko'ntirida pishirilgan burni qo'zilar va
yana ming xil nozik taomlarni bebinim tashishar,
shafaqning sharob so'lingan biltar idishlarni ko'tarib
o'tishardi... Bir necha oydan beri g'ariston solumatiga
cho'mib, ulkan mochariga o'xshab qo'lgan Omon
mulkasiga to'satdan jon kirib, ari uyasiday g'arvillab
qoldi. Kabinomig' eshik og'zari, chiqqon, sertanakat
yosh mahramlar, bakovullar, rang-barang kupalaklarday
lip-lip uchib yurguvi hatam bekalanting yuzlariga
tabassum, lablariga kulgu yurgan, hammaning og'zida
ofobi tilanga shifli keltingan «hakimi hoziq Ibn Sino
hazratlari»ning muborakat nomi, «allomai zamon-ning
mo'jizakor dori darmondari, aqasi saf etguvchi shog'ir
mualliflari!».

Gubho-gubho ikki tayvaqli o'ymakor eshik asta ochilib,
Abul Hasanakning boshi ko'rinar, shunda osonada
amru farman kutib qo'l qovushdirib turgan xazinadorlar,
bakovullar, vazirning so'zini imo-ashorasidamoq ilg'ab
olg'uvchi sodiq mahramlar unga qarab talpiniblar edi.
Chetroqdagi yumshoq kursida o'tirgan vazir a'zam ham
shobos-pishia o'tiridan tamar, u ham Abul Hasanak
toston umid bilan talpinar edi. Lekin Abul Hasanak
qovog'ini solib, haqoratimuz bir burakat bilan to'xtata-
di-da, xazinador va bakovullarga beradigan farmonini
herb, astu orqaziga qaytadi. Bosh vazirning sultonning
sulumatiga to'g'risidagi savolliga esa:

— Alhamdulillo, yaxshi, alhamdulillo! — deb doimo
bir xil va doimo nonniq javob qaytaradi.

Vazir a'zam kecha shu tuziga osmonni asragicha
o'tirdi, keyin shabistoniga kiribdan umidini uzib, ko'zhi-
ki ma'muriga qaytishga majbor bo'ldi, o'ng kechasi,
suroy srayiga ketganda, shaxsiy ayg'oqchisi bo'lmish
bosh bakovulni oldirib, bo'layotgan ishlarni surishtirdi.

Bosh bakovulning aytishicha, «hakimi davron-ning
poytaxtami yuqqan, sultonning suqulidagi sanchiq

to'xtab, ancha yengil tortgan. Shu sababdan davlatpanoh
«hakimi zamon-nga bir nechta barchash oltin in'om etgan,
hoz usiga, xilvatxonasi bilan mahsuratxonasi o'rnatil-
gan «hakimi davron-nga shahida bir sotoz ajratilgan.
Peshshoyi olam ko'zi ilingan chug'larida «hakimi
hoziq» bilan Abul Hasanak shu sonada istirohat qilishar
emish.

Vazir a'zam xofiyaning so'zini eshitib, tong og'ma-
cha mijja qoqmad, sadfli qavat-qavat shoyi ko'pularida
emas, tikanda yotgandek ag'achob chiqdi.

Yo'q, Ali G'arib hech qachon xudovand karimning
qodoriga shak kelirgan emas. Va lekin, o'zini kimsan
«hazrat Ibn Sino» deb, ahli mo'minni chulg'itib yurgan
bu fe'lgar tabibning dorulari sultonning divosiz dariliga
davo bo'lishi bu dorulardan shifto topgan ofobi olam-
ning u makkavega barchash-barchash oltin javoblar
in'om qilib, usiga zarbaf to'ntar yopishi! Bu hatim
tabibi topgan Ali G'arib bir cheida qolib, barcha
ishonlarni yaratgan egam jamol hech, aql bermagan
amru bezalak vazirning olishi! Darhaqiqat, uskati duryo
dagiylari rost ekan bu danyoni!

Bugun peshinda salomononga to'satdan Xatibegim
kimb keldi. Egnida uzum qora baxmal ko'ryak va tugma
o'rniqa injalar qadalgan qora dovoba nirosak, boshida
tar sochilgan qoni ipak to'mot, Xatibegim chokkadagi
yumshoq kursida o'tirgan Ali G'aribga bir o'qayib qara-
di-da, uning sakiniga qilik ham olmasdan, shabiston
tomon yo'naldi. Biroq eshikda turgan ikki mahram aql
hovar qilmas bir betakallulifik bilan begimning yo'lini
utirishdi.

Xatibegimning apa saritgan qoramir yuzidan qoni
qochib, surma tartgan qoqig ko'zlar churagaqab keldi.

— Meni tantidingsizni, itbachchalar yo ko'zlingiz
ko'rmas?

— Tanidik, o'lyhimmat ona begim, tanidik. Va
bikin... (juzat yo'q, ona begim...

— G'azat bo'lmasa kimb arz qil!

— Arz qilib bo'lmas, ona begim!

— Kim bor xilvatxonada? Darhol xabar ber: ofobi!

shundan huj'otigani Xatibegim qadam tashida qilmish, deb ayt, ibtixcha!

Nimasi bilansur Abul Hasanakka o'sohab ketadigan shohsorat eshik og'asi rangi oqganicha xilvatxonaga kirib ketdi. Xatibegim esa keshki huritlib, vaziri a'zamga qaradi, go'yo uni endigina ko'rganдай, shahob bilan yarib, oldiga berdi.

Ali G'arib salomonxonning no'ridagi kichikligina o'ymakor eshik tomon chekinib, chiq'roq so'zga kirdi. O'zundan Xatibegim ham kirdi, eshikni zich yopib, bosh vazirning ko'zlariga tik qaradi:

— Bu saroyda... bu saltanatda ne yumushlar sodir bo'lmoqda, jazobi vaziri a'zam?

— Faqir... faqir ham hayratna hayratdaman, begim!

— Hayratdaman! Hamma haloga bosh bo'lib, endi hayratdaman, vaziri a'zam! Kim bor xilvatxonada?

— Anov... Abul Hasanak.

— Abul Hasanak? Anov xotinchalish bezalak vazir? Tag'in kim?

— Tag'in... hukmi davron... huzrat Ibn Sinul.

— Ibn Sinoni yo... o'zini Ibn Sino deb, ahli mo'minni chalg'itib yurgan bir mutadilami?

— Ona begim! Oliyhimmat begim! — dedi Ali G'arib zarfi il'yo bilan. — Avvalambor, yaratgan egan, qobavesta, shu hukmi davronning muolajasi sabab, ofo-bi plamga yopishgan halayiq ofat, insho'ullo, dal bo'lmish. Amirimo'mininning ahvoli ruhiyasi yaxshi, ko'ngli ravshan to'kish, insho'ullo.

— Yaxshi bo'lsa... nechin bu it emgan qulbushchalar yo'limesi to'sadi? Yo Xatibegim bilan sulton Mahmud bir qimoqdan tushmagarona? Yaminaddavla amir Saboqirning pashikamaridan bo'lgan zuriyot etimim Xatibegim?

— Begim! Oliyhimmat begim!

— Oliyhimmat! — dedi Xatibegim nussaxaromoz. — Agar bu tabib o'sha... hammaga ma'lum va mashhur Ibn Sino hazratlari bo'lsa... nechin uni ahli mardumdan pishon tutasiz?

— Begim!

— Nechin mavlona Abu Rayhon Beruniydan yashiringiz uni? Yo bu ikki alimna do'stu biradar ekandan saburlari yo'qmu jahoblarning?

— Oldi shohid! — dedi bosh vazir munchuq ko'zlarini shiftdagi toymakka tikib. — O'limdan saburim bor va lekin bundun saharini yo'q, begim.

— Malikul sharob qayta?

— Malikul sharob? — Bosh vazir javob berib ulgur-madi, shu payt eshik ochilib, bo'sag'ada rangi oqargan eshik og'asi paydo bo'ldi.

— Oliyhimmat begim, aiv etanlar. Karidga ijorat bo'lmadi!

Xatibegim, xuddi bevositan zarb yegan odamday, turgan joyida chayqalib ketdi-yu, yumshoq karisning nazdikor uyanchug'ini chalg'itib oldi. Ahidan, eshik og'asining so'zi so'zida rad javobini eshitmagan bu shahod so'ziga malumat toshidan ham qattiq tekkan edi. Begimning tirsoqlariga sira qo'yilgan usun qaromir barmoqlari kusi uyanchig'ida dir-dir titir, yuqqa lablari xuddi yaratilgan qush qanotlariday pirrab ochardi.

— Bu so'zni kim aytdi sengi, eshik og'asi? Anov bez... hezbachcha vazirni yo...

— Har ikkisi, begim. Vazir ham, ul hukmi zamun... huzrat Ibn Sino ham! Olampanohning o'zlari ham begimni ko'rishga ro'yashohlik bermagan emishlar!

— Yolg'in! Yolg'in so'z bu, eshik og'asi! Daf bo'l ko'zindan! — Xatibegim sharita huritib, vaziri a'zamga qaradi. Boriganda bo'yindagi qat-qat zebigardon va murvosid shodalari, quloqlaridagi yoqat kir'iz olim sig'alari tufti jaranglab ketdi-yu, yuksak qubbusimon shifga g'ulati aki-sado berdi.

— Vaziri a'zam! — dedi Xatibegim. Uning ovozi bordan o'zgarib, vazirin va sovuq ohang kash etdi. — Ul bezalak vazir bilan sengi baxtinga amirimo'minin shifo top'ar! Agar masbodo bu qabih yumushlaring, bu biyus nuyranglaring sabab... bir fahokat yuz bersal...

— Ona begim! — Ali G'arib qo'larini ko'kka cho'zib to'sandan yerga tir cho'kdi. — Sizing qahringiz faqim!

cho'chitadi, begim! O'lsa islohi o'zi yetkazgan bu najot farishtasini maktoqqa chiqarib, fugirni nayrangbox deysiz! Yozig'im ne mening? Yozig'im yetti qilmini oyoqqa tutg'uhib, chopor ustiga chopar, elchi yo'lib topqich kelganini bu hakimi hozirig'?

Eshikka borgan Xatlibegim keskin o'qitilib qaradi:

— Shu so'zlaring rost bo'lsa... kalonulloti sharifi o'qib qanayod qilasan!

— Yo jabbar! Yo xalqol! — dedi Ali G'arib; hamon ko'kka qo'l cho'zib — Qasmiyod qilamen!

— Qasmiyod qilsang... ertaga mavlono Abu Rayhonni saroyga yo'llaymen. Mavlono bu hakimi davron bilan sulhbat qarib, izhorat islohi qilajak! Men og'amning, bir qumooqatni tudgan yolg'iz og'amning ahvoli rahiymini bilmoq'im dahor; uning diydorini ko'rmoq'im lazim.

Xatlibegim, qora so'mol o'ringan takabbur boshini baland ko'rtganichu, shihib bilan yurib sonadan chiqdi. Vaziri a'zam esa, o'rnidan turishga majburi yetmay, o'rtgan joyida o'tirib qoldi. Bu o'ktam, erkaksho'la xotin uni yomon ko'rishini, uning hitayni bita maqodi og'ni o'rniga sayukli jiyani amir Mas'udni ustiga ko'rtarib ekatini vaziri a'zam yaxshi biladi. Amir Sabuqatg'inning — o'lo uning gunohlarini kechiray! — Yolg'iz qiz, sulhbat solotining sayukli singlisi bo'lishi bu takabbur begimning hosh saqmag'an islohi yo'q, saroyda sobihi devon Abu Nasr Mishkan kabi o'z odamlari, arkimi hurb va arkimi davlat orasida o'z sandiqdolari, o'z xufiyalari bor. Vaziri a'zam hush biladi, juda yaxshi biladi, tiroq shunday bo'lsa ham, uning hushfalk qabri qattiq ekatini birinchi ko'rishi!

Mavlono Abu Rayhonni yuhgari emish! Topgan so'zini qarang bu farishtasiz alvastaning!

Ali G'arib biladi: bu zunjihoshara alvasi bilan o'sha dahiry mavlono Benazir orasida pinhoniy bir sit bor. U takabbur alifomaning boshiga mahkalk tushsa bus, bu judagar darhol bozima mo'ri bo'ladi, darhol uni o'z pirochiga oladi. Mana, yaqinida ul betarofq mavlono sul-tonning g'arabiga dichor bo'lib, «Qal'asi qabr-ga tush-ganiki ham uni shu yomonan qitqarib oldi, qo'liga fir-

mon tutqazib, maxfiy mahzir bilan «hakimi davronni qushu olgani jo'natdi. Yolg'iz Beruniy emas, anov shakkok shoir Matlulk sharobni ham qo'liga oldi. «Mitti talki», deb nom chiqargan bosh devon sobihi Abu Nasr Mishkanni ustiga solib, u mayparast shoirni zindandan chiqardi va Abu Rayhonning onasidan yugurtildi!

Yaxshiyanski, vaziri a'zaming xufiyalari bu judaganing xufiyalaridan chapdastroq ekan, hamma ishning odini o'lsiga muvaffaq bo'lishdi. «Hakimi davron» atalmish bu sexta Ibn Sinoni tanib qilishi mumkin bo'lgan odam boriki, hamminni qayta hibsga soldi. Endi bu «hakimi ramon»ni tanitilgan birin-bir odam qolib, u ham bo'lsa mana shu ahvati o'rtgan imonisi Beruniy!

«Osiy bundangni o'zing kechirgaysen, e Yamigan qan! Ali G'arib ne qilmasin, keching yerdig' soyang bo'lishdi aminalmasimiga mehru xadoqat arzida qildi. Mana hozir ham izhorat islohi ahvoda uning ostonasida tir cho'kib o'tiribdi. Fugirdan fugir yaxshilik ko'rgan bu ko'rnamaklar esa uni sot qilib, ustiga chiqib oldilar! Asir bu ne laqarat? Ne ko'rguqik? Qoyi gunohlar uchun bu istiqomni ravo ko'rassen, e xudovandi karim?»

Vaziri a'zam yaqinlashayotgan oyoq tovushlarini esitib apil-tapil o'rnidan tush Eshikka, ko'zleri hadik bilan javdilib... Abul Hasanak turandi.

— Anov... qari yomonan daf bo'ldim?

— Daf bo'ldi.

— Xayriyat! — Abul Hasanakning lablariga allaqanday ishtizo aralash shox kulga yugardi. — Faqirni kechirgaysiz, tapirini! U hakimi davron, «Ibn Sino hazmatlari-ning xobishi shu edi!

— Kamnaga «hakimi davron» emas, oftobi olamdan so'zlang, jashob vazir!

— Oftobi olam o'ldaydurlar!

— O'lday?

— Shundaykim, ko'ngillat may va mo'hi tilamish! Hozir mashvartxonaga qirg' qubdan bir gull ochilmagan sobihjamollor, sozanda va nevazandalar yig'ilar!

— Sozanda va nezozandalar? Hazi-mu'tayyibning o'rti emas, jacob...

— Hazi-mu'tayyib? — Abul Hasanak ma'noga qiqilab kuldi-da, eshikni yopib shivir-shivirga o'tirdi. — Bu hakimi hozir siz topgan soxta Ibn Sino emas, o'shal, olamga mashhur va ma'lum chin Ibn Sinoning o'zinasidur, taqdiri olam. Shundaykin, bu alilomat zamon ming bir dardga davo topmasdir, hatibolam (tolo o'zi alyegay) o'likni tiriltiribchoqqa qodirdurlar. Innemaangiz orqandan yuring, taqdirni!

Abul Hasanak bilan Ali G'arib salomxonaga, salomxonadan silvaxonaga, undan mas'ulxonatxonaga o'tdilar.

Baland qubbasimon shilliga behisob billur qandillar usilgan o'rdaday keng, muhojiz mashvartxonaning ko'ridagi sevilga oltin taxt o'rtiga ulkan so'ri o'rnatilib, unga hularang ipak g'illalar, g'illalar usilga qat-qat shoyi ko'rpachalar yuzilgan edi. Ibo ko'rpachalarda... ofisbi oltin toq puzga yostiqlogra yashobosilab yotardi... Sultonning o'ng tomonida egizda hazoras bi'n, boshida mo'ricimon ko'k dushba taqqa usidan sinobiy tulla o'rab olgan «hakimi davson»... ibn Shahr-no'zi chorlana qurib o'tirar, chap tomondan esa shoir Unsuriy joy olgan. Ularning oldidagi davarsonda vorik g'yoblar bo'yini taratgan qip-qizil bedana kashoblar, archi hidi usilgan qovurmalur, nufis yoqat va firuza ikopchalarida oltinday to'langan shivislar, g'udor chimy taqimchalarda yuz xil shirinkliklar, shafarqang may, gulob va usur-falar to'la billur idishlar saf torqan.

Mashvartxonaning to'rt burchagidagi to'rtta yoqat kosalardan harir ko'kimir tutun ko'tarilar, tutun bilan birga mushkablar, archa, kuyik o'ni, tashbon va yanu qandaydir dorivor g'yuchlarning o'tkiri va xashbo'y hidi dimoqqa gap-gap urardi.

Sulton, eshikda paydo bo'lgan bosh vazirni ko'rib, farqilodda shag'qon hazirak bilan qaddini maslab o'tirdi, qovoqlar shilgan ko'zleri silanganday suzilib:

— Otarin senday vaziri u'zangil! — deb zabarcasda qildi. — Senga o'zoshah suyangar tog'lurir kashinaga go'y qurib, kafan bichib yurgan d'inglar. Mana, Yasni

gan ogam o'y inoyatni darig' tutmay, hakimi davson... Ibo Sino hazratlarini yetkazdi...

Sultonning rang-to'yi uncha o'zgarmasa ham, qurigan tarakdai qusqusyak garvasida qandaydir pinhoniy bir kuch, kishini tahlikaga solg'ucho avvalgi shiddat paydo bo'lgan, kuni kechigina pilgi passaytirilgan ching'day millirub tugun qisq ko'zleri bugun qayta chiqqab-charsqab ketgandi.

Ali G'arib, vujudini sovaq ter bosib, so'ri oldiga cho'kkaladi.

— Ofisbi olam! Inshoallo, arzi iklosingiz Yaratganing qadim qo'q'g'ni borb yetg'ay! Hazrat Ibn Sino yetkargan ul sarvari ko'nost usilay amiratmas'ulimni o'z hifzi himoyatiga o'bb, burcha baloi nahdiami daf qur'ay! Umri saodatlog'iga saodat qo'shg'ay! G'a-nimlatangiz kuyib, ushu aqrabolaringiz xushud bo'lg'ay! Ilohi omis...

— Demis! O'rminglar tur, Ali G'arib! Faqirga o'z saodatlog'iga ixbor qiladug'on saoditli onlar keldi!

Ali G'arib, qo'li ko'ksida, jur'atizimga o'trudan turib, shoyi ko'rpachalar to'sulgan so'ri chekkangiz imonangina o'tirdi. O'tirarkas, shoir Unsuriyning lablarida bilim-bilimas tabassum jilva qilganini ko'rib qoldi. Soqir-mo'ylovini qaychilab, silanganday yusharib ketgan Unsuriy Abul Hasanak bilan segdir o'g'rincha ko'z urishib otdi.

— Yo rab! Bu ne imo-shoni! Ne savdo!

— Sodoqati zohir qaltingiz toshad xizmatangizga mustazirmin, olampasoh!

— Mustazir bo'lsang... bir xizmat borkim, uni sidqidildan oqsangiz toshad minnatdoh bo'laman. U darivo bu darivo bu yaxshiligingiz usurmataymin.

— Bosh usilga, davlatpasoh!

— Bosh usilga bo'lsa... ul ne'mat, yo'naki, malikul kikom Unsuriy usilgan «ne'mati ilohiy» yudug'atini, Ali G'arib!

— Ne'mati ilohiy!

— Ha, mana bu kashobla isitilgan «ne'mati ilohiy» — shoir Unsuriy ko'ntax ostidur ko'k usuriyon jiddi qg'ir

kinohi qo'liga olib Abi G'aribga yoziladi. — Yodingizni bormi, bundan bir oy muqaddam shu masalada muharrir chiqirilgan edi. Hech bir olimni bu jumhorga javob toptagan, muv alimni gumroh Abu Rayhon esa bu kinohda bildirgan so'zlarni cho'pchakka chiqargan edi...

— Cho'pchak? Hazar, alifzar! — Boyadan beri qandaydir shuq'vor sarakta cho'mib o'tirgan «hakim davron» o'yshan nigohini yerdan uzib, shifqa tikdi. — Hindlar yurida necha yil yurib, ul «ne'mati ilohiy» qaydalgan bilmas? Hazar, alifzar undoy alimni zamonga!

Mittigina chinoy piyolaga «qult-qult» sharoib quyayotgan Abul Hasarak yalt etib «hakim davron»ga qaradi.

— Chiqirmoq kerek uni! Chiqarib adabini bermoq dardkor uning!

— Yo'q qo'q, — dedi «hakim davron», munadandir hadikarab. — Kamina unday gumrohlar bilan yuz ko'rishidan tutar qilami! Yodingizda bo'lsin, janobi vazir! Ul «ne'mati ilohiy» Ko'hi Sarandipda o'sadur! Ha, o'shal, Odan Ato bilan Momo Havo jumradan keyin mikon qilgan Ko'hi Sarandipda o'sadur. Ko'hi Sarandip esa Hindiston bilan Chin o'rtasidadir. Ya'nikim, Hindiston sarhadidan o'tganchi, hamisha masofaga yuz tutib, itda qiqq kechayo qiqq kumlar yuzasiz. Qiqq ishlar, qiqq nahr va qiqq tog'dan oshib tushasiz. Shunda nigohingiz oldida bir ummon namoyon bo'lurkim, ketrnaga tashib, yarta qiqq kun sozasiz. So'ng ko'z oldingizda qiqq o'rol namoyon bo'lur, Qiqq erolning o'rtasida go'zallikda tengiz bir o'rol. O'rolda esa odam alyahsalom makim qurgan Ko'hi Sarandip zahur bo'lurkim, unda o'shal mu'jizi daraxt, ya'nik, ul sarvan ko'rinning qadriati bilan yuzilgan «ne'mati ilohiy» o'sadur!

— Onda qiqq kun, kemasda qiqq kun — hech vigo emas! — Abul Hasarak qo'lidagi piyolani bo'shatib, shoir Unsuriyga yer ostidan o'g'rincha bir qarab qo'ydi. — Vazir a'zam janoblari bunday safarlarga o'rganib qilgandurlar!

— Balle! — dedi shoir Unsuriy. — Toji tustintining shona shavkati, dimul to'looming dasti shamshiri, salamatning faxri ilihori ofitobi olamning salafasligi yo'lda

chekilgan har qancha zahmat har bir sadoqati boqy muhim uchun rohatu farog'adur!

«Va darig! Nechun men bu shirinabon to'loqning shakar ilini o'z vaqzida tug'ulib-olmadim, sug'arib olib, ilanga tashlamadim? Nechun?»

«Hakim davron» hazratlari vajar va salobati bilan o'tirgan joyida bir tebratib:

— Oltarin sigiz, malikul kalom! — deb xshob qildi. — Bahodirligi dilovadikida yagami bo'lmish ofitobi olamning shati yo'ldi har qancha g'urbar cheksak — oz! Zerak, ul ne'mati ilohiy shundaykim...

— O'likni taltiradur!

— Yo'q, — dedi Abu Shudqim ibn Shuhromiy asta bosh tebratib. Uning alifqanday vajarli, sasharat chehrasida sokin va xiyol g'angin bir ilohi zahur bo'ldi. — O'lim — hukmi ilohdur! Va'ekin, toproqdan loy qorib Odan Atoni yuztgan, so'ng, nafosidan ulurib jon ota qilgan sudovandi karam shunday ne'mat ham yaratmishkim, bu ne'mati boqiyi qiqq kun bir layla nahur sar'mul qilgan bundur... xasta bo'bu ming bir dastliga davu topdur, kexsa bo'bu qinchillarni yigitga aylantidur.

Shoir Unsuriy negadir ko'ziga yosh olib:

— Oltarin sigiz, ibn Suro hazratlari! — deb xshob qildi.

— Ofitobi olam! — dedi Abul Hasarak — qiqq yashur chog'ingiz yodingizdaram!

— Faqirning yoshida! — shoir Unsuriy o'zidan tutib, ta'zim boqo keltirdi. — Qiqq yoshida olamparoh Hindistonni zabt etib, Xarison va Mowarounnahmi uz cho'kriganlar!

Abul Hasarakning masofasi suzilgan ko'zlarida shox uchqunlar jova qildi:

— Hindiston emas, hind parvoshlarining qalbiarini zabt etganlar! Xarison emas, Xarisonning ota ko'eli shahjamollarni, Mowarounnahmi emas, Mowarounnahmining bodonqovoq hushiqolarini tam qilganlar deg, malikul kalom!

Vazir a'zam ko'z ostidan sultonga o'g'rincha nazar tashladi. Sulton, siyrak mo'ylovining uchlari pastga

usilib, ko'zleri suzilib yotar, bir qarashda behol yugilib
qolgan shirkayf olamga o'xshardi.

Ali G'aribning o'g'rincha nazar tashlaganini ko'rib
qolgan «hakimi davron» negadir beovotlanib, hanotax
to'ning chiq'atigidan to'ri buklangan zarvaraq qog'oz
olib yozdi-da, undan mayzidekkina bir narsani olib, sal-
tonga uzadi.

— Bannoyi shifoi, davlatpanohi Yasasi neyat qilib, bu
daroni ichib yuboring. Inchiunin, bu doni «ne'mati il-
hiy»ning ayri o'zi bo'lmasa ham, uning ittishlar!

«Yu tayba, doruni bu yo' alyuzmi?»

Sulton Abul Hasanak tugan bir piyola sharhoh bilan
daroni ichib yubordi-da, bir necha daqiqa ko'zlarini
yumib qimir emsay o'tirdi. Sulton bilan birga «hakimi
davron» ham unga tikilganicha qotib qoldi. Nihoyat, sal-
tontning ko'kumir yuziga sezilar sezilmas qizilik yugardi.
Ilmi ko'rgan ibn Shahrivoniy yengil tortib, Abul
Hasanakka qaradi. Abul Hasanak ham «ofariz sizga-
degandek unga qarab bir jimayib qo'ydi.

Nihoyat, sulton yumuq ko'zlarini ochdi. U xuddi
boshqa bir olamga parvoz qilib qaytgan odamdek atrofi-
ga allaqanday hadik bilan qaradi-yu, ko'zi vazirni a'zam-
ga tashib:

— Ha! — dedi mimandir eslab. — Senga uch kun
muhlat, qari tikki! Iftagan g'ulom, istagan o's-slov, ista-
gan g'angirni ol! Devoni davlatning nomidan barcha
viloyat va masofot hokimlariga farmoni olib jo'la!
Ko'hi Sarandipga borib ul ne'mati ilhiyini olib kelmoq
uchun nesi yordam darxor bo'la — harini muhayyo
qismlar senga! So'zim a'yonmi?

— Ayon, valine'mat!

«E sader! Ibtisoi jiloflab mingin bu hattol tabirni qiy
zo'r'dan topdim? Bir halol noqabomdan qutulamen deb,
boshimga ming buloi noqabon ortirdim».

— Ayon bo'la, darhol yo'la chiq! Qirg' kechayu qirg'
kunduz u yoqqa, qirg' kechayu qirg' kunduz bu yoqqa,
janki ulsoo-kunda hakimi davron hazratlari ayigan
ne'mati ilhiyini dastaronim ustiga qo'yasmi!

Vaziri a'zam, illi hal, qalot'i kar, haykalday qotib
qoldi. U to'satdan tiz cho'kib yotvorgisi, ne'mati ilhiy

haqidagi bu gaplorigina emas, to'panda sirvat to'kib
o'tirgan «hakimi davron»ning o'zi ham axsonni chatg'itib
yurgan sasta tabib ikamini ayitgisi, buning hammasini
o'zi o'ylab turganiga igror bo'lgini keldi. Lekin bu fikr
xayoliga qanchalik tez kelgan bo'lsa, chunchalik tez daf
bo'ldi. E voh, endi bu gaplarni gapirmoq tugil uchini
ham chiqarib bo'lmas edi!

To'undan, sulton yostig'i tagidan tilla shunillog'ini
olib shugilladi:

— Tag'in bir barkash oltin, tag'in bir zarbof to'ni! Ali
G'aribning vujudini zirqitagan og'riq xiyol tarqadi. U
umriksa ko'p zarbof to'nlar kiygan, behisob oltinlar
olgan, biroq har safar, oftobi olamning tabarruk qo'la-
ridan yangi to'n kiyib, yangi in'omlar olganida a'royi
budani yuyrab, ko'zidan yosh chiqib ketardi.

Zam o'tmay, eshik og'zini yelkasida zarbof to'n,
qo'lida bir barkash oltin, ta'zim qilib kirib keldi. Buni
ko'rgan vazir a'zam vujudiga lesiq hayajon yugurib
o'tindan tordi, tord-yu, keltirilgan in'omlar unga emas,
«hakimi davron»ga atalganini sezib, siratday qotib qoldi.

Abul Hasanak, o'rman sakrab turib, eshik og'zini-
ning qo'lidan zarbof to'ni o'ldi-da, ta'zim bilan «hakimi
davron»ga tutdi. Shoir Unsuriy esa, xuddi kumush
barkashda oltin emas, «ne'mati ilhiy» o'yib qo'yilganday
tushshama tushshama lagzini qo'lga oldi.

— Oltin muhorak, hazratim!

— Sarapo mabotak, hazratim!

Ibn Shahrivoniy yelkasiga tashlangan zarbof to'ni
to'g'rilab, oltin barkashni olarkan, hamon o'zha viqor va
o'sha salobat bilas bosh egdi.

— Tashad mimaidormen, olampanoh!

— Tashakkur, hazratim! Xasta jamimga yopichgan bo

buloi nahadan fozig' bo'lgan kamim olimu javobiga
ke'mamen sizni! Zero, itingizning toveg'gacha oltin
bo'lsin! Tag'in ne tilaginiz bor, so'zlarg, hazratim,
hammasi muhayyo bo'lar!

«Hakimi davron» siri jimayib, upolik bilan bosh
egdi:

— Faqir... siz oftobi olamning salomatligidan boshqa
tilagim yo'qdir, olampiroh. Va lekin buni odamning

salomatligi yolg'iz uring jami entas, rahiga ham bog'iqdur, valine'mat! Incubunin, ko'ngil sechog'lic ravshan, dil sechog'lik ado bo'lsa, jum ham shunchalik tezk bo'lg'usidir. Shu besidan faqira haqir istar edimki, bu qasr oliyda hech bir g'am-anduh makon qurmas! Bil'aks, G'ozni munavvaxatada neki mashhur va ma'lum xonanda va xonanda bo'lsa, barchasi shu dargohi muazzamga yig'ibal Sor chahil, siz olampanohning ko'ngilni tushladi! Harminingizda neki yosh kanizlar bo'lsa, bu davra modistih gul'gal yubohin, xironon aylasa! Toki, ularning chehrni shamslarini ko'rib, qalbingizda yigitlik usag' jo'ab usad! Tomirlaringizdagi qovingiz ko'p'irib, vastingiz ishujda yongan ul ofatjonlarga uodur ito qil-sangiz!

Abul Hasanak shirakayf ko'zlarini sazb:

— Oforin, hakimi davron! — deb xitob qildi. Unga shent Ussuriy jo'r bo'ldi.

— Tasanno sizga, hakimi hoziq! Fuqat ilmi hikmat bobida zmas, shakargahorlik bobida ham fiqir sizdan mo' bo'ldim, mo'!

Ali G'arb sultonga yana o'g'rincha nazat so'ldi. Sulton, ko'zlar sazbib, orli ishshuyib o'tirat, affidan, boyig' moyizdekikina nasa uni g'alati bir holga sazb qo'ygan edi. «E, Yaratgan egam! Bu ne hol, ne hodisa! Men s'ljundan oshimni yo g'afat tuzog'ga tushgan bu ishlar aqli husharidan ayrilib, g'irt tezak bo'ldim!».

— Darhoqiqat, may va mahbubda sir ko'pl. — «Hakimi davron» ko'zlarini hayrat va libom bilan porlab sultonga yuzladi: — Ofohi o'lam jo'at bersalar, ibnadi bir rivoyat so'zlab bessam. Incubunin, bundan besh-olti yil mazaddam eski g'anuningiz, Bassom hokimi Aimgin fusu fisdod gaplarga inonib, kamimni zindonga tashlab. Zindonkim, unga qirg' zina bilan tushulad! Sadoqatli qalbingiz bu jahannamda qirg' kuz ilona chayoqasiga yem bo'lib yozdim. Ammo ullo ta'asb faqirga rahm qildi. Ya'niki, qirg' kuz deganda ul sahronzhin usir shunday bir davosiz dardiga chulindim, nolus tag'in kamini kamartirga yovqorib keldi! Shunda fuqir unga shart qo'ydim: zindonga tushadug'on qirg' zinaning har birida

omas o'p'magan bir sohibjamol tunid! Va har birining qo'lida bir piyola may bo'lsin! Ne chosa, davosiz dard usab, ul hatol faqirning shartlarini nat qilish chorasini topmodi. Kamina esa, qirg' kuzda adosy tamon bo'lg'on kamina esa... qirg' zinaning har pillapoyasida bir to'xtadim, sohibjamol tanga maydan bir ho'plab, gulg'umcha lablaridan bir bo'sa oldim. Va shu yo'sin may va bo'sa yordamida zimama zina ko'rtadim. Siga yul-g'on, olloga chin, olampanoh, qirg' bo'plam may bilan gul yuzli nozanilar labidan olgin qirg' bo'sa usab, behol jumimga shunday bir quvvat ato bo'ldimki, qorincha pillapoyaga yetganimda otulay bo'lib, zindon-dan o'zim sakrab chiqib ketdim, olampanoh!

— Aqli shurtiriga tasanno huzratimning! — Abul Hasanak bilan shoir Ussuriyning kema-ker xitoblari mahvaxatxonani yangratib yubordi.

Sulton ham o'rman qo'yg'alib:

— Qani o'shal ofatjon nozanilar? — deb so'radi, so'radi-yu, nigohi besh varizga tashib, qirg'och ko'zlar to'xtandan cheksiz bir qovonch bilan charaqib ketdi. — Keldingmi, vaziri a'zam? Oib keldingmi ul ne'mati ilohiyi?

Hamma harobar butalb sultonga quradi, hazzomaning hatto shirakayf Abul Hasanakning ko'zlarida ham qo'riq va sarosima aks eidi. Mahvaxatxonaga hirdan jinlik cho'kdi, bu jinlikda eslik orqasidan childirma-ning darazg-durungi, setor va g'ijaklarning g'it-g'iti eshi-ildi, ayollarning piq-piq kulgisi, zehi-ayvatlarning nozik zing'i qulogga chulindi.

Vaziri a'zam, turoqlarigacha muslab, yerga tik cho'kdi.

— Olampanoh! Bir qoshag' qonimdan keching, olam-panoh!

— Hanuz topib kelmadingmi ul ne'mati ilohiyi? Hama ivirib yuribsanmi bu yerda? Yo'qol! Daf bo'l ko'zimdan, harol!

Abul Hasanak o'rindan sakrab turdi-da, gilamda yimulab yotgan vaziri a'zaming ketiga bir tepdi.

— Daf bo'l, muskoi!

— Daf bo'!

Vazir a'zam, ko'zida yosh, apil-tapil o'rindan tushib, eshik tomon pildiradi. Salomnomafta chidilarning g'ibangi avjga chiqmoqda, datur va satarlarning darug-darugli, naqqosularning sho'x kulmasi yangradi.

Yigirma to'rtinchi bob

1

«Amir Mas'ud fannon qilgandek uch hafta emas, to'rtinchi haftaning choxshabti kuni namozi asda G'azni yaqinidagi bir bekabga kelib tushdik. Aytishlaricha, G'azniga yarim kunlik yo'l qolgan emish. Har kungidek, ortiga sabbi sodiq yo'lga chiqsak, peshiniga qolmay G'azni munavvariga kirib borar ekanmiz.

Yopiray bosh o'tgan yo'lni o'ylamiz. Hayratdan yoqatni ushlaymen. Safkani to'rt hafta tomi kun hab-burober ot surishmiz. Baxtimizga, tadi bohor yaxshi keladi, oltinong inoyati bilan kunlar iliq bo'ldi. Faqat g'urlylar yurining chuqur damlar va qorli tog'lardan o'tish chog'ida ko'p aziyat chekdik.

Bu tog'larni tubsiz dararlarda qor ketmagan ekan, shunday joylar bo'ldiki, ular qorinlrigacha qopq botib qoldi. Agar navkarlar g'ayratli, olat yaramli bo'lmaganda, ehtimol, jannimiz bu tog'ni toshlar orasida yustlab, ruhimiz u boqiy duoyoga parvor qilardi. Ammo o'yning yarmi qorog'u bo'lsa, yarmi yoriq' deganlaricha bor ekan. Bu oqibatlar evaziga uzoq yo'lda shunday fannokor joylar uchradiki, bu ko'm-ko'k qitlar, chaman gullagan bog'ni tog'lar, hadiz-hududlar yaylovlarini ko'rib, bu faniy dunyoning ko'ru jamloliga lol qoldik. Almas, Hixot tevarakdan go'zallikka benazir ekan. Bu muzofotning mazbutiq tomonidagi Bog'da vodiysidan hisobsiz seros tiniq daryochalar oqib o'tar ekan. Bu daryochalar orasidagi o'tloqlarni ko'rib ko'zingiz to'yimaydi, bog'lar, tokzorlar, ekinzorlar bir-biriga tutashib ketgan, hammayoq ko'm-ko'k, mustaffo, har qadardir zilof chashma. Shundaykim, bu tiniq chashmalarga havo kaysar ham teng kelolmas.

Bu g'urlylar yurining qorli tog'larini aytdim. (Xirhoqar, bu tog'lar hoga ko'p asub berdi. Ammo o'moni tulukka tinglagan bu tog'lar orasig'ida Bomiyon degan bir vola bor ekanim, uni hamisoli bog'i findav deydi).

Vohaning uzumligi nam bo'lsa uch-to'rt limgang, kengligi ko'p bo'lsa bir farsang kelar. Biroq uning qoq o'rta-ildan seros daryo sharqirah oqib yotar ekan, daryoning ikki o'ng'o'i go'zallikka tengsiz, bepoyon bir bog'kim, kirsangiz chiqingiz kelmaydi. Bu ko'rtam bog'usga shunday tartib hatilganim, unda shahtodizozan xurmasiga, xurmasozdan bodontoziga, bodontozdan uzumsoq o'tasig'. Hammayoqda bulbulalar xonish qiladi, har qadamda ting-barang, g'azoyib quchlar pit-pit uchadi, har bir daruz tepasida kuyuklar qo'rib o'tilibdi.

Bu vohaning yana bir g'alati tomon shustakim, daryoning ikki tomondagi xarangtohilarga Buddha degan hindlar ma'badining ikki bahaybat buykadi o'yib yasalgan. Birining bo'yi kamida yuz gar kiladi, ikkinchisinki 60—70 gar. Toshga o'yilgan bu ma'badlarning yonlarida behisoh g'ozdar bo'lib, ular ham g'azoyib suratlar bilan bezatilgan.

Xullas katom, yo'l zarbi evaziga ko'p ajoyib suratlarni ko'rishga moyassar bo'ldik.

Aytishlaricha, sultonning eng chopqir divsuvo'lar har kuni yigirma-o'tiz farsang yo'l bosh. G'aznadan Hifabonga ikki haftaga qolmay kirib borar emishlar. Ular tezuzupar otlarining yonga yana bir sara otai shukka olib, ularni navbatdan-navbat minar ekan, bekatlarda esa, divsuvo'lar uchun muxot otar shuy turar ekanim, yetib berishlar bilan otlar almashinar ekan.

Birga ham sha tartib joyli etildi. Tartib shunday edikim, berdan o'ldin ketgan divsuvo'lar bekatlarda eng sara otlarni shuy qilib, kutib turar edilar. Biz yetib boridimiz bilan chanchagan otlarni topshirib, yangi otlarga minar edik. Bir necha muzofotlardan esa ot o'niga yuguruk tuyalar berdilar. Shuyx yuguruk tuyalarga ilgari

¹ 185—186-fohlariga ko'ra to'rtinchi.

ham tingan ekan, kamina mirmasi odin, bu zoh
holni qaratib, yugurik tuyalar yugurmoqqa kirishu
eng chopqir bedovlatni ham ortda qoldirib ketar ekan,
bedov charchash charchar ekaniki, yugurik tuyalar charcha-
mas ekan. Ammo, sababi keksalik, yugurik tuyalar bo
safir shayxga to'g'ri kelmasdi. Zotan bu olib, sernushaq-
qat yo'l shayxni qattiq qiyosib, tamom bo'ldan toydirdi.

Garchand, shayx achin ut va tayalgacha massos kaja-
va va maofa' o'rnatib bersalar ham, garchand yo'lning
bir qismini so'rayan aravalarda o'tsa ham, sababi keksa-
lik, ustid ko'p azyat chekdi. Bex, vujud qiyog'iga
tubir azob qo'shilib, shayx ko'p qiyinaldi.

Darhaqiqat, yaxshilikka yomonlik, degan ko'ha
masal rost ekan. Bi'akni, shayxning mo'jizasidan shif-
topgan noimol amir Ma'ud loqal uyiga borib, inso
Abu Mahmud tirikmi, yo'qmi, xabar olishga ijozat ber-
masid? Na inso bilan diydur ko'rishishga ijozat eidi,
na simob qaydi, degan tushur bilan zimdorga tash-
langan hujum malagini ko'rishga ruxsat berdi.

Bu yerda ne darasir bor — hamir bilmasaymen,
ammo bu sho'rik sanamli ko'rishiga ijozat bo'lmagan
shayxga aytmaga qattiq iqqil. Ishborsan G'aznaga keta-
digan kuni kechad shayx miya qopqay tur hujumda yarib
chiqdi. Subhi sodiq o'n nafar naskarlar qarshovida
yo'lga chiqdi. Pali Shahiston ko'rigidan o'tib, Hiyor
darvozasi tomon yo'l oldik. Kimmasiz ko'chalarda hamir
qora o'lat sharpsi hokim edi. Yuzlar va og'zidan qora
maso bilan o'rib olgan qora ko'ngalardan boshga tirik
bir jon ko'rinnas edi. Ular har joy-har joyda yumalab
yotgan mudalarni asvalarga o'tirib yuzar edilar...

Bir Pali Shahiston ko'rigidan o'tib, o'ng qo'lga
burilganmizda Keyi Gumbaz gazirining maschasi yo
maschit atqasidagi «Hiyor» kutubxonaning muazzam
binosi ko'rindi. Kutubxonaning yumaloq gumbazi o'p-
rilib toshgan, shahar ko'riga ko'rik qo'shib turgan muh-
tasab binoning faqat bidadan peshloqlari omor qolgan
edi, xulosa.

Shayx, ikki ko'zli gazanda, o'zining ilajini tutib
to'xtatdi. Uning hovli kuzirxonaning orqasida, Keyi
Gumbaz gazirining boshida, qo'l cho'za tegadigan joyda
edi. Biroq oldinda bonyotgan chog'irko'z shopmo'yloq
mashrif shayxning to'xtatimini ko'rib, uning yoniga
yostirib koldi-da, o'zining sag'risiga ust-ustiga qanchi
unli Shayx mashrifga kuz-mim demadi, ammo bu
mash'um voqeadan keyin bir hillingacha to'ziga talqun
solib oldi, go'yo chog'irko'z mashrifning qanchisi
zarbidan uli soqov, qulog'i kat bo'lib qoldi. Faqat o'n
kunar o'tib, Hiyor tog'lari va gusiyalar darasidan chiqib
olganimizdan keyingina, chehrasi xiyol yorishdi.
Kechalari keng saylonliklarda yoxud ulkan bekat
chekkalarida to'xtab, g'ulgan yoqib picha hordiq chi-
qigan chog'larimizda, uncha-mascha gapladadigan
bo'ldi.

Bir har kuni kamida yigirma faesang yo'l bosar edik,
ammo qancha yo'l yurib, qayerga yetib qo'nmaylik,
o'sha joyga bizdan oldin urunqiloq gap yetib borar edi.
Shundaykim, bir yetib borqan joyda bir qancha xastalar,
mayib-majruhlar payda bo'lib qolar edi. Ular shayxning
kelayotganini qaydan bildi, bu sir-asorni kuzidan esbi-
di — bu narsa yolg'iz olloqa ayon, ammo davasiz dard-
ga muhtalo bo'lgan bu sho'fiklar dad-fuyod bilan
shayxning ayog'iga yuqilib, naqot so'rar, naskarlar urib-
so'kalar ham kemas edilar. Shunda shayx naskarlarni
to'xtatib, ularni davolashga kirishar edi.

Zotan, shayx safar chog'ida ham o'ram ne, hordiq
ne — bilmasdi, hir zum ankon bo'lsa, bsa, yo'lida uchro-
gan dastir g'iyohlarini yig'ar va daromadlarni kuzatib,
g'ohida ko'ngilidagi g'am-amidni xiyol tanqib, dili tavbatan
turgan chog'larida yo'lidagi tog' va daralar haqida fikr
yuzlar, chamanida, bu og'ir yo'lida ham u bo'l'g'usi hi-
tiblarini o'yalar edi.

Darhaqiqat, shayx hatto naqlar ig'von bilan «Fariq-
qat» asiga qumalgosida ham furatni bekor o'tkazmagan,
buzo kun mutobir va mushohada bilan band bo'lgan edi.

Qo'l'a begi ibn Yaqun insofi, adolati, diyonati
oldan edi.

U shayxga «Fano» qalʼasidagi eng tinch, eng osula xotini boʻlshib berib, oshxonasidan sabar olib turgan, qoʻq-toʻqdan — hammasini mahsus qilib bergan edi. Kamina har bemaʼlod qalʼam-qoʻqʼorlarni olib shayxning huzuriga kishir edim. Shayx aytib turar, men esa yoʻzib olar edim, shu yoʻzib toʻrt oy bu qalʼada yotganimishu shayx oʻzining eng barkamol shiʼri va nasoy asarlarini aytib taʼqan edi. «Hayy ibn Yaqzin», «Qudʼlar rino-lisi» va «Salomon va Hush» degan qissalarini, koʻp shiʼr-lari, misolga bitadagi molaning tash qismi va man-tepa oʻld bir qancha asarlarini shayx oʻsha qalʼada, mah-buslikda bitgan edi. Keyinchalik shayx: «Bu daryoda bu yomonlikning bir yushiligi ham boʻladi, eshiklarim gʻvos sabab», «Fano» qalʼasiga qatnalmaganimda, ehti-mol, bu asarlarim yozilmas edi», deb kutib yurgan edim.

Lekin «Fano» qalʼasida mahbus boʻlib yotganida, shayx bir daqiqat ham gʻam-anduh chekmagan edi. U mahald shayx hali yosh edi. Har sabbi sodiq bosh-lanadigan uhhatalarimiz gahni tun yarmigacha, gahni tong otguncha davom etar, kishlar qanday oʻtganini bilmas edik. Endi esa shayx qatʼiq iztirobda edi. Uning yuragi-ni allaqanday pinhoʻy bir alam, hech kimga aytib boʻlmaydigan on nihohis bir darʼd tishu kan kizimishdoy kemir edi.

Bu pinhoʻy darʼd sirlarini ehtimol hamshahari Shokalon bilur: biroq Shokalon Isfahonda qolib ketdi, shayx qancha yalib-yoʻlovmasin, Shokalorni bura olib ketishga ijozat boʻlmadi.

Har oqshom, sahroda toʻxtab, gulxon yoqib dam olishga chogʻlangan paytlarimizda, shayx yiroq-yiroq-larga ketadi-da, tanho uzroq gʻitilib yuradi.

Shayxga orom bermagan bu gʻam-anduhlarining sab-bi ne? Buni men koʻp yillaridan keyin bildim. Maʼlum boʻlishicha, shayx yoshlik chogʻlarida amir Masʼudga itʼom qilib yiborilgan huxorot malikning onavga muhabbat qoʻygan ekan. Amiro taqdir zind sabab, sevillisi bilan qovusha olmagun ekan. Shu bundan ham Isfahonda, amir Masʼud zindonida qolgan shoʻrluk qiz-ring qismati unga orom bermay koʻp qiyolgan ekan.

Shoyad endi shayxning menadi kelib, sulton aihat upsi! Shayx esa yuz yorugʻ boʻla! Sultonda sulton ham, ehtimol, latf oshon koʻrsatib, tila tilagining dar, shayx esa ul bastigaro malakning jonini tilab olar... Shoyad shunday boʻla!

Shayx qatʼiq charchigan edi, bekatga kelib qoʻni-salmuz bilan oʻz hujrasiga kishir yoʻzib qoldi, men taom uyqorlashga kirishdim.

(Abu Ubayd al-Juzʼoniy xotiralaridan.)

2

Yoʻl azob — goʻr azobi, deganlari bejir emas ekan, Bax ustiga, Isfahondan zhaqandon beri yuragini qiy-malagan notinch oʻylar. Shokalon aytgan gaplar, amir Masʼud zindonida qolgan Boʻtakoʻzhegim qizining xaqiri — buning hammasi diliga bir zum orom bermay, amon holfan toydigan ekan, Ibn Sino hujraga kishir choʻzildi-yu, koʻzi uyqura ketdi. Beroq bu ne? Koʻzi il-mishi bilan quloqlari ostida mungil kuyday huzin bir ovoz yangradi.

«Men shoʻrlukni kechigayiz, hakim hazzatlar! Koʻz yoshingni nim qiladigan, zorimni eshatadigan bir klem-sani topolmay, tagʻin sira boʻzlab keldim!»

«Yo tavba! Boʻtakoʻzhegim! Kamina seni olmandan oʻrgan desam!»

«Ha, men olmandan oʻrganmen, hazzimni, soyagim Gley togʻlarining etagiga qoʻyilish, Oʻguz togʻining bagʻriga koʻmilmas!»

«Yo mi! Oʻlgan odam sirlib kelar! Boʻtaday boʻzlab yur!»

«Ne qily? Yolgʻiz qizimning boshiga bishgan muhi-batni bilarsiz. Onatoc, bu muhabatni eshilib, goʻrinda izch yotolmasden, ob chekib, olloga iliga qildim. Bilmas, ohim zeshi aʼloga berib yetdimi yo toshni zri-gun koʻz yoshlarim koʻkm ham eridim. Yaratgan ekan qiyta jon ato qildi. Goʻrindan chiqdim boʻtasidan Aytilgan uq toyaday boʻzlab, qizimni izlab Isfahonga bordim. Biroq dodiamni eshatadigan tirk bir jon top-

madim, Shu-shu, daim sayson, ko'zim piron, ta'zim
urtirgindir qovlab keldim, hazratim. Men uni o'ldidan
tilab olgan edim. Sizning pushlikamartingdan bo'lmasa
ham, azidan bo'lganday sayur edim uni!

«Aytmasang ham angladim buni. O'zim bilgan
Shokaton ayub. Ammo ne chora, begim?»

«Ne chora? O'zidat mash'um fitoq onlati ham «ne
chora», deb noligan edingiz, buni yana no'fisiy. Bi ne
badhast dunyo ekaniki, somonlikka chora bo'lmasa?
Men g'aribing boshidan nalar kechganini hech bir
kimsa bilmasa?». «Sen ham bilmasayen, begim!»

«Yo'q, bilimden. Men sho'riki ko'nglingizdan
o'chirdi, o'zingiz khabir bidingiz. Hakimi davron,
degan nom chiqadigiz. Men g'arib esam... Dunyoda
Oloy tug'ilibdi ulkan tug'lar yo'q ekan. Uning qotari-
day oppoq qotlar ko'rmasim, urvaziday shiriz so'lar
ichmadim. Oloy yaylovlariday ko'kkan yaylovlar yo'q
ekan nimalda? Men esam... ko'zim yo'lda, xayolim
Ahhosa qiralarida, erta ko'klam siz bilan otirib o'yna-
gan to'lar dastur ishida oy-yillarim o'tdi, oy-yillarim
o'tdi! Kancha ko'zim to'ri: karvon yo'lariga tikidim,
tularida unisi bo'zlab tong otardim, siz esa...»

«Sen yozgan kitoblarimni sanaysen, o'rtirgan shon-
shuhratimni so'zlaysen. Men esam... seni bir ko'rmoq
uchun yozgan barcha kitoblardan, uringan barcha shon-
shuhratimdan vor kechar edim! Bir daqiq ikkilanmay
hammasidan vor kechar edim, begim, artirim, ko'z
ochib ko'rgan sevgingiz!»

«Sevgim delingiz! Shu so'zingiz ust bo'la... o'ldi-
dan tilab olgan yolg'izimni sizga topibardim! Mama, sul-
ton Mahmudni davolash muassasida G'aribga yo'l olib-
siz. Men ham o'rtirgindan bo'zlab keldim. Ona'ingiz
yurib, sulton shifo topsa, dodimni unga yetkazaysiz
Yodingizda bo'lsin; sizning pushlikamartingdan bo'lmasa
ham, azidan bo'lganday sevar edim uni! Agar qizim bir
nasa bo'lsa... sayagim Oloy tug'larida, urvohim qarq'ish
tekkar Ibbahonda, mahab bo'zlab o'timden, hazratim,
bo'zlab o'tamen!»

Ibn Sino allaqanday boshqirib uyg'ondi ketdi. U

devorlarga qilib ipak gilamlar tutilgan serboshan hujra-
da yotar, to'xchalaridagi shumlarining aksari o'chirilgan,
hujra g'aribshira, faqat shifotagi do'ppidekkina toynuk
dan oppoq yuzug' yulduzlar chashqab tamadi.

Yo' tash! Bu ne? Tushim, o'ngim!

Ibn Sino tush ko'rish hodisasi haqida ko'p o'ylagan,
uning sirini o'rganishga ko'p uringan. Ammo...
yo'q, bu tush emas, nazarda, u hozir tirik begimni
ko'rgan, uning ilmi to'la tanish, ma'loyim ovozi ni eshi-
gan edi...

«Ha, o'sha kuni, Ibbahonga kelib, amir Mas'udning
qizig'ini davolagan kuni, u Bo'tako'zning qizini
ko'rish umidida edi. Og'riq arabidan qutulgan amir
uyqaga ketishdan avval zindon qilingan sho'riki malakni
ko'rishga ijazat bergin ham edi. Biroq zindonbon uni
ko'rnatish uchun amirning muhri bosilgan farmosi olib
talab qildi, huroq amir uyqadan uyg'ondi, bu farmo
olinguncha suroyda qandaydir bir voqea sodir bo'ldi,
charrad, hibsda yotgan Qonko'z begimni ko'rnatish
uyqada tuzin, uning o'zini hibsqa olibdi. Bir kecha
hibsda saqlib, ertasi tong qonog'ayida... qu'oyoga-
tini bo'lganmasalar ham, bo'lganmasalar heshbattar qilib
buyoqqa olib kelishdi!

Ibn Sino yuragi qattiq sig'inganni sezib, yostiqqa yon-
boshladi-da, asta ko'zini yamdi. Yumishi bilan
uchandir nigohi oldiga yana Ahhosa ortidagi yam-
yushil qizlar keldi. Qir unida nilkan oq o'tov. Pastda, qir
ortida esa, boshqa kichikroq o'tovlar, oq qizil, qom
v'arlar... Babar, Dilalar, dalalargina emas, hato jomir
qunliklarga ham jon bitgan, hammasiyoq tilangiz chuch-
momalar, bo'rtikilar, hazmalday mayin yovshan va
shoxoqlar bilat qoplangan; tinq qo'zigu'lar, zovoch va
kashbo'y kuyik o'tlar, mizu chitragi va sarqibosh gullar
arasida behisob loling'ildog'lar cho'g'day yonadi,
o'tovlar yonida boshlaridagi qizil qalpoqchalarga akki
tutari qadangan tipchubel, bodomqonq qie-kelishchak-
lar sochlariga tuqligan kumush tangalari mayin ji-
ng'arishib, chopqillashib yurishadi.

Kechalari tinq, seyu'dlar Ahhosa kechalari, behisob

o'tovlar o'ldira g'ulshanlar yonadi, qatag'obdan yiroqda, poyentiz dastirning silvat aylarida qo'yitlar yig'ilishadi, so'ng, birinchi sho'x, birinchi ayol ma'yus qo'shliq va laparlari cheksiz chegarasiz dastir urez sokin darvouday obitda oqadi.

Yosh Abu Ali bu hazin laparlarni eshitib, qir bag'rida yuzboshlab yotarkan, namrida, qandaydir silkan kemangay tashib, boshiga bir go'zal ulamga sarib ketayotganday bo'ladi. To'satdan, uning qo'liga kimningdir mayin, iliq kalfi asti tegadi, go'yo mayoyim bir qushcha kalin qo'ngandek tuyuladi.

— Tansir, bekanm yo'qlaydur sizni!

Bodimqovog, qiyg'ochko'z kaniz mitti qandachaday mayoyim qo'lingi Abu Alining qo'lidan uzmay uni qayoqqadir boshlaydi. Ahrif zim-ziyu. Abe Ali hech nazmani ko'rmaydi, biroq ahir kaniz hech narsaga qoqintmay qalin sukovdanzor tomon boshlaydi-da, qayoqqadir yetaklab ketadi.

Ami, yuqorida, yudnie to'la osmonga qo'shilib ketgan qir ustida oq o'tov ko'rga chulimadi.

O'tovga yuqin qo'lganda tanish bo'ribosarlarning vuhimlil irillandi eshitiladi-yu, zimston tun qo'ridan ikki yuzovul chiqib keladi.

— Bu kun tun yarmida ung'ib yurgan?

— Hakan baxratlari! — deydi kaniz. — Hakan baxratlarini bekan yo'qlayshilar!

Ahjr kaniz Abu Alini sekin tarah, o'tov tomon yo'laydi.

O'tovning qatoviga emilgan qatadilla hitayru hita maychiroq miltiraydi. Uning zidligini shu'usida o'tov barchagiga tutilgan chimildiq ko'rinadi.

Abu Ali birinchi bilan chimildiqning bir cheti ko'rarilib, go'yo oqqashning bo'yinday oppoq nozik qo'lar ko'rinadi-yu, betoqat hunkat qiladi: «Beri keling!»

Abu Ali yuzig'iga tushgan qushlay piritab, chimildiqga yuqinlashadi. Shu payt chimildiq ochilib oppoq nozik qo'lar uning bo'yindan qachib, pastga tashadi.

— Hazratim!

Yergu Oz cho'kkan Abu Ali yuzida Bo'tako'zbeqimning cho'g'day isiq yuzini, hayvonli nafasini his etadi. Begimning sochlaridan dala g'iyohlarining asabho'y nozik bo'yilar, lablaridan silanganday totli va sho'rtang ta'm keladi.

— Ustod!

— Ibn Sino, xayol oq'ushidan zo'rg'a qutalib, ro'parasida qo'l qovushirib turgan shogirdi Abu Ubaydga qanday.

— Ovqat keltiraymi, ustod?

— Tashakkur, azizim.

— Sizga ne bo'ladi, ustod? Kim bo'yi tuz tutmadilgiz!

— Zaratim yo'q, tabobutda goho ochlik to'qliladan foydalanmoqduz. — Ibn Sino shunday deb bir kalimamib qo'ydi-yu, shogirdining yo'l azimidan kiyuqib qalga ko'zlasidagi tashvishni ko'rib, ko'ngli xeyol yumshadi.

— Mayli, azizim, kamira hovluga chiqib, birpas nafis olib kelay. Keyin ovqatni biqa baham ko'rataliz.

Kecha oysiz, hironq sezyuduz edi. Bekat hali uyg'og, behisob lujmlarning darichidan behisob mitti yulduzlar shay miltiraydi, hironq hovlida odam seyrak. Sogat qayerdadir o'fida, darvoza tomonda g'ulshan yonadi, u yerdan g'ulag'ovor ovodlar, asabiy xitoblar, g'ohigohida esa qur-gur kulgu eshitilardi.

Ibn Sino bir-bir hisob gu'xan tomon yurarkan, darvidan kelayotgan ovodlar qalog'iga chalinadi.

— Topib bo'libsen adolatni, somkalla! Bu dunyo ingil, u daryodan ham topilmaysen uni!

— Hamana harobet emax, tentak! Aqlli poshhular ham o'tgan bu dunyoda!

— Aqlli poshhoni o'z ko'zing bilan ko'rdingmi, nodon?

— O'zing nodon!

O'zila'g'ovor, kulgu, asabiy xitoblar sevgiga chingdi. Ibo Sino ichida kumiraganicha qadimni jafaladi, shu payt orqasida qandaydir soya paydo bo'lib.

— Hazratim! — deb shivieladi. — Bormang uyuoqqa, baxratliq qarpatilyar yig'ilgan u yerda!

— Biroq Ibn Sino to'xtash o'rniqa qadamini tashlati-da, gubanga yuzinroq joyda yunalish yotgan to'rtkaga ko'zi tushib, unga cho'nqaydi. Uni ta'qib etgan soya to'xtab orqaga ehekindi va cho'kita tushib kavsh qaytarayotgan tuyalar panasiga o'zini oidi.

Ibn Sino to'rtkaga cho'nqaygan zahoti guilan yonida yonboshlab yotgan, zangira ko'k chakotim, boshiga ko'k kiloh kiygan, bo'y-hasi kelishgan, fiqat o'ng qoshining uvida katta chandiq'i bor bir qalandar.

— Hoy, mo'minlar! — deb xitob qiladi. — Kamina bu jumhoga uchlab berguvchi bir rivoyat eshitganmen. Kimki bu rivoyatni tinglamogini istasa... bir tanga-yarim tanga sadaga qilib!

Davrada piq-piq kulga eshitildi.

— Rivoyatni ham aqchaga sozamanmi, noimul!

— Ocir zamon kelganibni nishona bu?

— Ko'p valdiramay, aqchibog bo'lsa ber — eshitaylik rivoyatni!

Ibn Sino peshonasi chandiq bu xushqad harvatini qalandari qayerdadir ko'rganiday bo'ldi, biroq harchand urinmasin, qayerda ko'rganini eslay olinadi-yu, cho'n tagidan uch-to'rt dirham topib, usung kulohiga tashladi.

— Qalandar chandiq peshonani silyib, unga bir ziam tikilib qiradi-da, yig'ilgan xayr-ehsonni belbog'iga tugib, hikoyatni boshladi:

— Shundaykim, bir pesho kumlanlan bir kun tush ko'rinish. Tashladi yetti oriq hokir yetti semiz ho'kizni yeb qo'yinish. Uygundan uyg'unib ketgan pesho bo'qo'qqanidan darhol donishmandlarni yig'ib, ulardan tushing ta'birni so'rinish. Shunda tug kelisa bir donishmand aytibdi; mamlakatda yetti yil to'qchilik bo'ladi, odamlar fitovon zurnash kechirib, so'ng qattiq qurg'oqchilik boshlanib, yetti yil ko'z ko'rimgan, qadoq eshitmagan ochlik va qshatchilik yuz beradi.

— Bunga qarshi ne chor ko'rmoq darkor? — deb so'rabdi pesho.

— Boshda bo'ladug'on yetti yil fitovonlik abog'idan keyin keladug'on yetti yillik qshatchilikda yetadug'on don-dun va yetti yillik suv g'amlamoq darkor!

Alqassa, donishmandning ta'birni mo'yonga chigib, yetti yil o'ni havo yuqshi kelimish. Hammayoq to'kin-sochia, mamlakat o'bod bo'lmish. Shundaykim, donishmandning ta'birni hatto ko'rinish ko'rtarilmish. Bir kun peshohoyi olam donishmandni chaqirib, ta'birni g'iz mo'bo'lsa uz aytgan ochlik va qurg'oqchilik qayda? — deb so'ra qilibdi.

— Shunda donishmand:

— Shoshmang, peshohoyi olam — debdi, — bu kun uygundan qattiq qorningiz ochib uyg'unamiz. Shu kun men aytgan qurg'oqchilik boshlanib, mamlakat o'chlik va qshatchilikka yuz tutadi.

Filhoqiqat, erasiga pesho uygundan qattiq qoni ochib uyg'unibdi. Shu-shu, qattiq qurg'oqchilik kefib, ochlik va qshatchilik boshlanibdi. Bu baxtsizlik yetti yil davam etmish. Yo'g'onlar cho'zilib, ingichkalar urilmish. Agar to'qchilik yillar donishmand aytgan suv va g'ildi g'amlanmaganda, barcha ahli mo'min qurib ketar ekan. Shunda peshohoyi olam yana kelisa donishmandni chaqirib, qachon bu qurg'oqchilik va qshatchilik tugaydi, och so'rabdi. Donishmand aytibdi, peshohoyi olam, bir hafta sabr qilaysiz. Bir haftadan keyin qurg'oqchilik tugab, qattiq yong'ir yog'adi. Ammo, demish donishmand, barcha ahli mo'miniga sabr qilaysiz. Barcha yong'ir suvni hech kim ichmasin, toki kimki uni ichsa, aqidan ozadur!

Pesho jarohatga firon berib, donishmandning so'zini riga yetkazibdi. Lekin bu gapga qalq silguvchi bir kimsa bo'lmishdi. Peshohodan boshqa hatma yong'ir suvini ichib, hamma hib-barobor aqidan o'zibdi. Shu-shu, hech kim peshobomg'ini farmoslariga itoi etmaydigan bo'libdi. Shunda peshohoyi olam kelisa donishmandni uchunchi bor chaqirtirib, bu baloga qarshi ne chor ko'rmoq darkor, deb masalalar so'rabdi. Donishmand javob bermishki, bu haloning birtan-bir chorasi — bir tam o'shal vordan ichsiz, fuparo shundagina amti o'ylaringizga israr qiladur, debdi.

Chorasiz qalgan peshohoyi olam tam o'sha yong'ir suvni ichib, o'zayam aqidan o'zibdi. Aqidan o'zib, selha-

teskari farmonlar bera boshlabdi. Shunda telba fuqaro telba poshshodan mamnun bo'lib, uning telba-teskari farmonlariga jon-dildan itoat etadigan, amru farmonlarini shak keltirmay vojib qiladigan bo'libdi.

Qalandarning so'nggi gaplari zo'r qahqaha va zaharxanda xitoblar ostida ko'milib ketdi:

— O, ho, ho! Baayni G'aznadagi ishlardan so'zlad-ing, darvesh!

— Balli! Agar biz ham nodon bo'lmasak qilichidan qon tomgan bu telba sultonga qulluq qilib yurarmidik?

G'ala-g'ovur va qiyqiriq battar avjiga chiqdi. Shu payt gulxan ortidagi zim-ziyo qorong'ilikdan:

— Ushlang bu qarmatiylarni! — degan tahdidli xitob yangradi. — Bu karvonsaroy bedinlar uyasiga aylanmish! Dahriylaru qarmatiylar yig'ilmish bu uyaga! Ushlang bu murtaidlarni!

Cho'kka tushgan tuyalar panasidan, go'yo shu tahdidli ovozni poylab turganday, qilich yalang'ochlagan besh-o'n nafar navkar yopirilib chiqdi.

Ibn Sino uyog'i nima bo'lganini yaxshi anglamay qoldi. Chamasi, gulxan tevaragida o'tirgan gadolar sapchib turdilaru «qoch!» degan xitob bilan o'zlarini har tomonga urishdi. Ibn Sino ham sakrab o'rnidan turdi, biroq hali joyidan jilmagan ham ediki, kimdir kelib, uning qo'lidan ushladi.

— Bu shakkok qarmatiylar sizga ne kerak, hazratim? Hujrangizga kirib dam oling! Subhi sodiq yo'lga chiqamiz!

Ibn Sino indamay orqasiga qaytdi. To's-to'polonni eshitgan Abu Ubayd ham hujradan yugurib chiqqan edi, birgalashib hujraga qaytdi.

Ajabo! Dorussaltana ostonasida qarmatiylar to'g'ri-sidagi bu gaplar! Peshonasi chandiq bu xushqad, barvas-ta qalandar va uning g'alati rivoyati!

Ibn Sino uni qayerdadir ko'rgan, ehtimol davolagan. Salkam qirq yil tabiblik qilib, u minglarcha, balki o'n minglarcha xastalarni davolagan. Shunday bo'lsa ham, odatda, davolagan kishisi yodida turar edi. Bu qalandarni ham eslaganday bo'ldi, uni qayerdadir davolagani

aniq, ammo qayerda? Gurganjdami, Jurjondami yoxud Hamadon va Raydami? Qayerda?.. Qayerda? Qayerda?..

Ibn Sino ko'zi ilindimi, yoqmi — o'zi ham bilmay qoldi. Qulog'iga yana allaqanday shov-shuv, qilichlarning sharaq-shurug'i, kimlarningdir ingragan, so'kingan ovozi, ot tuyoqlarining dupuri eshitilganday bo'ldi, so'ng, zulfinlar sharaqlab, hujraning ikki tavaqali o'ymakor eshigi taraqlab ochildi. Bo'sag'ada... qo'rquvdan dag-dag titragan Abu Ubayd, Abu Ubaydning orqasida esa, boshiga ag'darma telpak, egniga ko'k chakmon kiyib, beliga egri qilich taqib olgan norg'ul bir yigit ko'rindi.

— Ustod! — Abu Ubayd, negadir, ko'ziga yosh olib Ibn Sinoni quchoqlab oldi. Norg'ul yigit esa, tavoze bilan bosh egib, salom berdi.

— Qo'rqmang, hazratim! Bizning lashkarimiz... «haq va adolat» lashkaridur, taqsirim!

«Haq va adolat lashkari!»

Ibn Sino hayrat bilan yigitning shiddatli qoramtir yuziga tikildi.

«Donishlar va allomalar tilidagi bu muqaddas so'zlarni qaydan biladi bu yigit?»

— Hozir bekatni bosgan ham shu... «haq va adolat» lashkarimi, o'g'lim?

— Yo'q! — yigit boshini mag'rur ko'tardi. — Biz karvonsaroyini emas, sulton Mahmud sarbozlarini bosdik, taqsir! Matlabimiz — bu mustabid sultonni taxtdan ag'darib, yurtda haq va adolat tiklamoqdur! — Yigit shunday deb, yana qo'l qovushtirib ta'zim qildi. — Sizdan iltimos: «Ko'shki qasos» atalmish qarorgohimizga tashrif buyurgaysiz! Kaminaning so'zi emas, «haq va adolat» lashkarining sardori imom Ismoil G'oziy hazratlarining iltimosidur bu!

— Imom Ismoil G'oziy?

— Shunday, hazratim!

Norg'ul yigit Ibn Sinoning javobini kutmay, orqasiga o'girildi-da:

— Otlar qayda? — deb qichqirdi. Qayerdandir yaqindan:

— Otlar shay, sardor! — degan ovoz eshitildi.

Tong otgan, ufqdagi qorli cho'qqilarning tepasi oqarib qolgan, artilgan shishaday tiniq moviy osmonning u yer-bu yerida so'nggi yulduzlar so'nayotgan shamday zaif miltirardi.

Qo'rg'on o'rtasida, kechasi gulxan yongan joyda, qo'llari orqasiga bog'langan bir nechta isfahonlik sarbozlar yotar, biroq ular orasida shopmo'ylov mushrif ko'rinmas, darvoza oldida esa «haq va adolat» lashkarining suvorilari bo'lsa kerak, boshlariga ko'k yoping'ich tashlab, egnilariga ko'k chakmon kiygan besh-o'nta otliqlar ko'zga chalinardi.

Sardor aytgan «Ko'shki qasos» bekatdan bir-ikki farsang yiroqda, kichikroq soy yoqasidagi qalin archazor orasida ekan, Ibn Sino bir guruh suvorilar qurshovida o'rmonday qalin chakalakzor va qamishzorlar orasidan otini yeldirib borarkan, miyasida hamon o'sha notinch o'ylar g'ujg'on uradi.

«Haq va adolat» lashkari!.. Boshlariga ko'k yoping'ich tashlab, ustlariga ko'k chakmon kiyib olgan bu suvorilar qarmatiylar ekani endi unga ayon! Ammo... imom Ismoil G'oziy kim? Ismoil G'oziy... Ismoil G'oziy Isfahonda, telba amir Shamsuddavla davrida, «Yaratg'uvchi oldida shohu gado barobar», deb chiqqan va bu da'vosi uchun maschiti jomeda o'qilgan xutbada «shaytoni lain» deb qoralanib, yuz darra yegan, devqomat bir qalandar bo'lardi. Agar Ibn Sino yanglishmasa, uning ismi ham Ismoil, ha, Imom Ismoil edi!

«Yo'q, Isfahon qayda-yu, G'azna qayda? Imom Ismoil dorussaltana ostonasida-ne qiladi!»

Ana, oldinda ot o'ynatib borayotgan suvorilar chuqur jarlikdan ot surib o'tishdi-yu, o'ng tomondagi archazorga sho'ng'ib ketishdi. Saf yurmasdan, archazor siyraklashib, oldinda qator ko'k chodirlar, hisobsiz qamish kapa va bir necha o'tov tikilgan ko'kalamzor maydon ko'rindi.

Maydonning har joy-har joyida sarbozlar to'p-to'p bo'lishib qilichbozlik va nayzabozlikdan mashq qilishar,

daraxtlarga kamonlardan o'q uzishib, kurash tushishar, o'tovlar ortidagi o'choqlardan pag'a-pag'a bug' va tutun ko'tarilar, aftidan, u yerda ovqat pishirilardi.

Ibn Sinoni boshlab kelgan sardor orqasiga o'girilib, «ketimdan yuring!» degan ma'noda imo qildi-da, otining boshini mashriq tarafdagi katta ko'k chodir tomon burdi. Ko'k chodirning ikki yonida ikki sarboz qilich yalang'ochlab turardi. Sardor shartta yoqasini ochib, bo'ynidagi uchburchak ko'k tumorchasini ko'rsatdi-da, ichkariga kirib ketdi. Zum o'tmay, chodirdan qaytib chiqib, otda o'tirgan Ibn Sinoga ta'zim qildi:

— Piri murshid sizni so'raydur. Marhamat qilg'aysiz, hazratim!

Ibn Sino Abu Ubayd yordamida otdan tushdi, chodir bo'sag'asida bir lahza to'xtab, ust-boshini tuzatdi, so'ng, negadir yuragi gurs-gurs urib, ichkariga kirdi.

Tagiga bo'ya to'shalgan katta saropardaning to'rida chap qo'lini ko'k mato bilan o'rab, bo'yniga osib olgan novcha bir qalandar qiblaga qarab cho'kkalab o'tirardi. Qalandarning oldida ko'k joynamoz, orqasidagi ilgakda ko'k chakmon va ko'k yoping'ich osig'liq turar, ularning yonida qilich-qalqon va kamon o'qlari terilgan ko'k charm sadoq ko'rinardi.

Ibn Sino poygakda to'xtab, joynamozda cho'kkalab o'tirgan sersoqol qalandarga tikilib qaradi-yu, beixtiyor yuragi «shig'» etdi.

Ko'zlarini yumib, qiblaga qarab tilovat qilib o'tirgan bu barvasta qalandar... yo rab!.. kechasi g'alati cho'pchak aytib, hammani kuldirgan, bundan o'n yil muqaddam esa Isfahon maschitida ulamoi kiromlar la'natiga uchragan... qop-qora, barvasta qalandar imom Ismoil G'oziy edi! U, aftidan, bomdod namozini o'qib bo'lib, tasbeh o'girib o'tirar, boshida ko'k salla, egnida ko'k bo'z ko'ylak, chuqur xayolga tolga edi.

Ibn Sino hamon tili lol, namoz o'qib o'tirgan imomga jimgina tikilib turarkan, ko'z oldiga Puli Shahrston ko'prigining ortidagi chilangarlar dahasi keldi.

Oysiz, zimiston kecha. Ibn Sinoni boshlab borgan odamlar uni torgina bir hovliga, hovlidan kichkinagina,

zak hujraga boshlab kirishadi. Tokchadagi moychiroq sho'lasida Ibn Sino hujraning to'rida uzala tushib yotgan yarim yalang'och bir kimsani ko'radi, kimsaning qamchidan tilim-tilim bo'lgan taqir boshi, yuzi, bo'yni, yelkalari qop-qora qon, ko'zlari yumuq.

Ibn Sino behush kimsaga yaqinroq borib, bo'yraga tiz cho'kadi-yu, o'shandan uch-to'rt kun avval maschiti jomedagi xutbadan keyin yuz darra yegan novcha qalandarni taniydi.

Darhaqiqat, bu o'sha, «Yaratg'uvchining oldida shohu gado barobar», deb chiqqan va bu da'vosi uchun xutbada la'natlanib ayovsiz kaltaklangan qop-qora barvasta qalandar edi!..

Ibn Sino o'shanda behush yotgan bu qalandarni bir oy pinhona davolab oyoqqa turg'azgan, ammo undan keyin qismati ne bo'ldi, bundan bexabar edi!

Dunyoning ishlari g'alati ekan. Mana, taqdiri azal ularni yana duch qildi! Kelib-kelib G'aznai munavvara ostonasida duch qildi!

Imom Ismoil joynamozini yig'ishtirib, tavoze bilan qo'l qovushtirdi:

— Faqir kulbamizga xush kelibsiz, hakim hazratlari, qadamlariga hasanot, marhamat, to'rga o'tsinlar!

Ibn Sino imom ko'rsatgan joyga o'tib o'tirarkan, uning sinovchan tikilib qolganini payqab, yana boyagiday g'alati bo'lib ketdi. Imomning peshonasi va o'ng qoshi ustidagi chandig'i, sal qisilgan ko'zlari, o'ziga yarashgan soqol-mo'ylovi, butun vajohatidan allaqanday sehrli bir kuch va pinhoniyligini iqtidor yog'ilib turar, har bir harakatida o'ziga ishonch va qat'iyat sezilardi.

Boshiga ko'k yoping'ich yopingan bir navkar kirib, o'rtaga bo'z dasturxon yozdi, dasturxonga sopol ko'za bilan ikki sopol piyola va ikkita arpa non qo'ydi-da, orqasi bilan yurib chiqib ketdi.

Imom Ismoil sog' qo'li bilan sopol ko'zadan arpa go'ja quyib Ibn Sinoga uzatarkan, bilinar-bilinmas kulim-siradi:

— Chamamda, hazratlari tunda kaminani tanimadilar?

— Tunda tanimagan edim, ammo...

— Tanimaganingiz ajablanarli hol emas, hazratim. Isfahonda kechgan ul voqealarga salkam o'n yil bo'lmish. Ammo faqirni bir oy pinhona davolab, jonsiz jismimga qayta jon ato qilganingiz toabad yodimdadir, hazratim!

— Tashakkur! — dedi Ibn Sino va imomning ko'k mato bilan o'rab, bo'yniga osib olgan qo'lga zimdan ko'z tashladi. — Chamamda, taqsim yana muolajaga muhtojdurlar!

— Ha, — dedi imom, o'ng qo'li bilan yarador qo'lini asta silab. — Ming taassuf, tundagi to'qnashuvda bir necha yigitlarimiz jarohatlandilar.

— Marhamat, yordam bermoq lozim bo'lsa — kaminamiz xizmatlariga hozirmen!

— Minnatdormen, taqsim. Ammo sizning yordamingizdan ham zarur bir gap bor. — Imom to'satdan qovog'ini uyib, Ibn Sinoga sinovchan tikildi. — So'zimga quloq soling, hazratim. Biz bu qarorgohdan darhol ketmog'imiz darkor. Sababi — hazratlarini izlab dorusaltanadan nogahon lashkar bostirib kelish xavfi bor! Bas, hazratimdan bir narsani so'rab olmog'im lozim.

— Bosh ustiga!

— *Kamina eshitgan edimki, hazratlari bu berahm mustabid sultonga xizmat qilishdan toabad bosh tortib, qochib yurmishlar deb! Bu so'z rost bo'lsa... nechun bu ahdingizdan qaytib, uni davolagani keldingiz, taqsim?*

Imomning xiyol bo'g'iq ovozi allaqanday norozi va tahdidli ohanglar yangradi.

— Ne chora, — dedi Ibn Sino chuqur xo'rsinib. — Biz hakimlar uchun shohu gado barobardur. Xasta borki, xoh shoh bo'lsin, xoh gado — uni davolamoq biz uchun ham farz, ham qarzdur, taqsim! Ammo...

— Bilmam, hazratim. Bu betavfiq sultonga yopishgan bu dardu bedavo... taqdiri azalning xayrli hukmi emasmu? Qirq yillik qatlu qirg'inlari, jabru sitamlari, to'kkan daryo-daryo qonlari uchun ko'k yuborgan intiqom emas...

¹ Katta gunoh.

mu? Bas, bunday beshafqat mustabid shohni davolamoq gunohi kabir' emasmu, hazratim?

Ibn Sino imomning allaqanday qahr va ilhom bilan porlagan ko'zlaridan ko'zini olib qochdi. Ajabo! Qahrli ko'zlaridan o't chaqnab turgan bu imomning so'zlarida donishmandlarga xos bir mantiq va adolat bor edi!

Imom Ismoil go'yo uning o'ylarini ilg'ab olganday:

— Ha, — deb xitob qildi. — «Haq va adolat» lashkarining g'oziyarlari bugun-erta g'azovat tug'i ostida birlashib, yurtimiz tuprog'ini bul mustabid shoh zulmidan forig' etmoq azmidadur!

«G'azovat tug'i? Yo tavba! Agar «haq va adolat» lashkari degan so'z rost bo'lsa... nechun bu kurash g'azovat tug'i ostida boshlanadur?» — dedi Ibn Sino ichida. Lekin darhol bundan o'n-o'n besh yil muqaddam Misrda, imom az-Zohir boshchiligida bo'lib o'tgan zanjilar isyoni lop etib yodiga tushdi. Bu zanji qullar isyoni ham g'azovat tug'i ostida o'tganini Ibn Sino yaxshi bilar edi. Biroq, yaxshi bilsa ham shafqatsiz qon nafasi sovuq shabboda bo'lib tegdi-yu, ko'nglini yoritib turgan iliq nur so'ndi-qoldi. Imom esa buni sezmay:

— Tasanno! — dedi chehrasi ochilib. — Sukut — alomati rizo! Agar kaminaning so'ziga rozi bo'lsangiz, bizning lashkarimizga qo'shilgaysiz, hazratim!

Ibn Sino bazo'r hushini yig'ib:

— Tashakkur, — deb qo'lini ko'ksiga qo'ydi. — Ammo... taqsimning lashkari sulton Mahmud lashkari-ga teng kelurmu?

— Sultonning tayanchi — behisob lashkar bo'lsa, bizning tayanchimiz haq va adolatdur! Makonimiz osmon barobar tog'lardur! Bas! Fursat ziq, hazratim, yo «ha» degaysiz, yo «yo'q»

Ibn Sino hamon nima deyishini bilmas edi. Uning ko'z oldiga yaqindagina ne mashaqqatlar bilan bosib o'tgan tog' va daralar keldi, keldi-yu, bir zum imomning so'ziga kirgisi, uning lashkariga qo'shilib, «hayyu hayt», deb o'sha tog'larga, sulton qo'shinlari, uning mash'um xufiyalari va mushriflari yetolmaydigan cho'qqilarga chiqib ketgisi keldi. Ammo...

— Taassuflar bo'lsinkim, kamina sarboz bo'lib tug'ilgan emasmen...

— Sarboz bo'lib tug'ilmasangiz ham sarbozu sarkardalardan yuz chandon ortiq izzatu ikromda bo'lasiz, hazratim.

— Toabad minnatdormen. Va lekin... Kamina butun fikri zikrim ilmi hikmatdadur. O'ylab qo'ygan asarlarim, boshlab qo'ygan kitoblarim bor — shularni nihoyasiga yetkazsam...

— Kitobmi yo odil shohlar haqinda cho'pchakmi? — dedi imom Ismoil chandiq qoshlari asabiy pirqirab. — Men siz allomalarga hayronmen! Odil shohlarni qo'msab va yomon hokimlarni la'natlab yostiqday-yostiqday kitoblar bitasiz. O'zlaring esa... sulton Mahmud yanglig' mustabid shohlar xizmatida qulluq qilib yurasiz.

— Ne chora? — dedi Ibn Sino va imomning ko'zlari sovuq chaqnaganini ko'rib, boshini egdi. — Boz ustiga, Isfahon qora o'lat iskanjasida qolgan. Umidim — tezroq qaytib bormoq, qaytib borib sho'rlik mardumi mo'minning xizmatida bo'lmoq...

— Bas! — Imom G'oziy sog' qo'lini bir siltab o'rnidan turdi. — Sizga ijizat, hazratim.

— Ruxsat etsalar jarohatlangan qo'llarini ko'rsam...

— Tashakkur! — dedi imom G'oziy, xuddi arazlagan boladay chandiq yuzini ters burib. — Qo'lim singanmi, yo'qmi, shuni aytib bersangiz bas.

Ibn Sino imomning qo'lidagi qalin bo'z lattani asta yechdi. Imomning bilagini qilich kesgan, uzun va chuqur yarasiga nimadir sepilgan, lekin qon hanuz to'xtamagan edi.

Ibn Sino imomning shishib ketgan bilagini asta-asta ushlab ko'rdi. Imom, rangi devor, tishini tishiga qo'yganicha, jimgina bosh egib turardi.

Ibn Sino yarani avaylab artib, qayta bog'ladi.

— Xayriyat, suyak omon...

— Xayriyat, — dedi imom ham.

— Ammo yarangiz xavfli. Faqirga bir odam qo'shib berasiz. O'qilon zahri bilan achchiq bodom yog'idan yasalgan doru beramen. Uni har kuni ikki mahal surtasiz!

— Tashakkur! — dedi imom Ismoil, hamon qovog'i ochilmay. — Sizga ruxsat, hazratim! Mening sarbozlarim sizni rabotga eltib qo'yadilar. Va lekin yodingizda bo'lsin: mabodo, hazratlari biror yordamga muhtoj bo'lib qolsalar... G'aznada Malikul sharob degan bir shoir bor. Uni dorus-saltanada tanimagan odam yo'q. O'shal bandai mo'minga xabar qilgaysiz. Xayr, sulton sarbozlari bostirib kelguncha bekatga yetib oling. Omon bo'ling, hazratim!

Imom G'oziy shitob bilan yurib chodirdan chiqdi.

Ibn Sino chodirda yolg'iz qoldi. U imom G'oziyning iltimosini rad etib, to'g'ri qildimi yo noto'g'rimi — buni o'zi bilmas edi.

Yigirma beshinchi bob

Kechasi Osmon malikasi saroyda o'tgan tongotar bazmi jamishiddan so'ng mast uyquga ketgan vazir Abul Hasanak kimningdir turtkisidan bazo'r ko'zini ochdi. Tepasida, qo'lida dir-dir titragan sham, «nazm bo'stoni-ning bog'boni» shoir Unsuriy turardi.

Xona bo'm-bo'sh, o'rtada turgan xontaxta chetga surilgan, unda yeyilmay qolgan bir lagan qovurdoq, may to'la billur idishlar, yoqut va firuza piyolalar betartib yumalab yotar, yonidagi to'shak esa bo'm-bo'sh, kechasi «hazrat Ibn Sino» bilan bo'lgan mayxo'rlikdan so'ng yonida qolgan haram bekasi uni tark etgan, to'g'rirog'i, beka emas, vazir janoblarining o'zi uni behayo-besharm bir so'zi uchun ketiga tepib, haydab yuborgan edi!..

— Xo'sh, sabab tun yarmida ajinaday tentirab yuribsen? — dedi Abul Hasanak, qayta joyiga cho'zilib. — Na o'zing uxlaysen, na boshqalarga uyqu berasen!..

Shoir Unsuriy, qo'lidagi sham battar titrab, to'shak yoniga cho'kkaladi.

— Mash'um xabar valine'mat!

— Mash'um xabar? — Abul Hasanak ustidagi shoyi ko'rpani otib yuborib, qaddini rostlab o'tirdi. — Oftobi olam?..

— Oftobi olam, olloga shukur, salomatlar, — dedi Unsuriy shoshib. — Ammo... G'aznaga hazrat Ibn Sino kelmish!

— Qochmish? — dedi Abul Hasanak talmovsirab. — Qayoqqa qochmish?

— Qochmish emas, kelmish! Isfaxonlik chin hazrat Ibn Sino kelmish! Shundaykim, go'yo saroydagi bu Ibn Sino emas, amir Mas'ud yo'llagan o'shal Ibn Sino — chin hazrat Ibn Sino emish!..

Abul Hasanak aftini bujmaytirib, zaharxanda qildi:

— Bul Ibn Sino, ul Ibn Sino! Taqsirim qaydan topdilar bu xabarni?

— Kamina bu xabarni Piri Bukriydan eshitdim. Bu makkor bukri esa, xabaringiz bor, bilmagan sir-asrori yo'qdur. Piri Bukriyning aytishicha, Xatlibegim boshliq bir guruh amirlar Isfahondan kelgan ul Ibn Sinoni erta-indin as'asayu dabdaba bilan qarshi olmoqqa chog'langanlar. Chog'langanlar orasida anov mutakabbir alloma Abu Rayhon Beruniy ham bor emish. Bu ishga hattokim qadrton xeshingiz... vaziri a'zam Ali G'arib ham bosh qo'shgan emish!..

— Ali G'arib? — Abul Hasanak o'rnidan sapchib turib, xontaxta yoniga bordi. Itoatsiz qo'llari bilan yoqut piyolani to'ldirib may quydi-da, bir ko'tarishda bo'shatib, xonani aylanishga tutindi.

«Bul Ibn Sino, ul Ibn Sino! Chin Ibn Sino, yolg'on Ibn Sino!»

Ajabo! Bir-ikki hafta muqaddam «hazrat Ibn Sino» atalmish bu kimsa saroyda paydo bo'lgandan buyon bu gaplar uning xayolidan tamom ko'tarilgan edi. Anov imonsiz Ali G'arib qayerdandir topib kelgan bu iblis soxta Ibn Sino ekanini, olamda hakimi davron atalmish chin Ibn Sino borligi, u qayerdadir yiroqlarda, amir Mas'ud turgan Isfaxon tomonlarda qochib yurgani vazir janoblarining xayolidan batamom ko'tarilgan edi!

O'zini «hazrat Ibn Sino» deb atagan bu kimsa dorus-saltanaga qadam qo'ydi hamki, saroyda g'alati ishlar boshlanib ketdi. Hamma uning hukmi va sehriga maftun

bo'lib, go'yo aqli hushidan ayrilib qoldi. Avvalambor, so'nggi bir necha oydan buyon saroyda, nainki saroy, butun saltanatda hukm surgan tavahhum va tahluka qaygadir daf bo'lib, hamma yengil nafas oldi, motam kayfiyati tarqab, qandaydir yengil, xushnud, safoli kunlar boshlandi, go'yo osmonni qoplagan qora bulutlar tarqab ketdi-yu, yarqirab oftob chiqdi. Motam libosini kiygan haram bekalari, bakovullar, xazinadorlar, xonanda va sozandalarga jon kirdi, shu-shu, serlazzat bazmi jamshidlar, kayfi safo, musiqa va mushoiralar bir-biriga ulanib ketdi. Bu kayfiyat, bu xushnudlikning bosh sababi esa, birlamchi, olloning inoyati, ikkilamchi, «hakim hazratlari»ning muolijasi bo'ldi. Shu muolija sabab jar yoqasiga borib qolgan amiralmo'minin kundan-kunga «beri qaray» boshladi. Bir-ikki haftadayoq diliga orom, beliga quvvat kirdi, shundaykim, bundan bir necha kun muqaddam, dorus-saltana ahliga ko'rinib, mardumi mo'minlarga o'z chehrai shamslarini namoyon etib, ularni baxtiyor qilish ishtiyoqi tug'ildi. Shu boisdan, G'aznai munavvara ko'chalari supurilib-sidirildi, maydon va guzarlarga suv sepilib, daraxtlardagi changlar yuvildi, hovuzlarga suv quyilib, favvoralar ishga tushirildi, do'kon va rasta peshtoqlariga qimmatbaho ipak va shoyi matolar tutildi, bozorlar va karvonsaroylarda neki shubhali kimsalar, gadolar, qalang'i-qasang'ilar, neki iprindisiprindi yo'qsillar bo'lsa, hammasi shahar tashqarisiga haydaldi. Kecha, nihoyat, hamma ishlar intihosiga yetdi. Saroy oldidagi maydonda sultoni salotinning shaxsiy g'ulomlari bo'lmish yetti yuz suvori saf tortdi. Ularning hammasi egnilariga bir xilda qizil chakmon, boshlariga qizil popukli mis dubulg'alar kiygan, hammasi birday qilich yalang'ochlab, hammasi birday oq bedov mingan. Faqat har yuz suvorining boshida turgan yasovullargina egnilariga ko'k baxmal to'n kiyib, hammasi bir xil qora arg'umoq mingan, qo'llarida esa, yalang'och qilich o'rniga ko'k tug' ushlagan.

Peshinga yaqin Osmon malikasi qasri oldidagi keng maydonga ot o'ynatgan amiru umaro, kimxob va zarbof to'nlarga o'rangan arkoni davlat, hammasi bir xil saffo-

rang jubba kiygan ulamoi kiromlar yig'ilishibdi. So'ng, qasr burjlarida o'nlarcha nog'oralar gumburlab, o'nlarcha karnaylarning payvast na'rasi osmonu falakni zir titratdi-yu, saroydan... bir yonida imom Sayid, bir yonida Abul Hasanak bilan «hazrat Ibn Sino», amiralmo'minin chiqib keldi. Sultonning boshida... uchiga injular qadalgan qunduz telpak, egnida tilla tasmalar bilan ziynatlanib, tugma o'rniga dur va yoqut qadalgan qizil zarbof to'n, belida besh yuz misqollik tilla kamar, oyog'ida poshnalariga kumush tepki qoqilgan qizil charm etik. Uning yonoqlari turtib chiqqan, keng, suyakdor yuzi hamon mumday sarg'ish, ammo chuqur botgan ko'zlari tungi alangaday charaqlab turar, qadam tashlashlari bardam va shiddatli edi. Sulton darvozadan chiqishi bilan unga tuyoqlaridagi taqalaridan tortib egarjubduqlarigacha sof qizil tilladan yasalgan, peshonasiga zor popildiriglar taqilgan sevimli qora qashqa bedovini ro'para qilishdi. Biroq amiralmo'minin otga minishdan avval, maydonda bab-barobar ta'zim bajo keltirib turgan minglarcha, yo'q, o'n minglarcha sadoqati zohir a'yonu boyonlarga, qilich yalang'ochlaganlaricha serrayib qolgan suvorilar va ko'k tug' ushlagan yasovullarga uzoq va sinovchan tikilib turdi, keyin, qo'ltig'idan olgan nadimlarni siltab, uzangiga oyoq qo'ydi, qo'ydi-yu, o'n ming olomonning jo'r va hayratomuz xitobi ostida o'zini egarga oldi!

Nog'oralar gumburi va karnaylar sadosi yana osmoni falakka chiqdi. Shu muzaffar sadolar ostida behisob arkoni harb va arkoni davlat qurshovida, qilich yalang'ochlagan yetti yuz suvori va ko'k tug'larini hilpiratgan yuzlarcha yasovullar davrasida amiralmo'minin dorus-saltana ko'chalaridan, suv sepilib yog' tushsa yalagudek qilib qo'yilgan chorraha va guzarlardan, kumush favvoralar o'rnatilgan maydonlaridan, ko'k, qizil, sariq matolar bilan bezatilgan rasta va do'konlar oldidan qora qashqa bedovini o'ynatib o'tdi. Xachir minib, xurjunlarini kumush va tilla tangalarga to'ldirib olgan xazinadorlar ko'chalar va guzarlarni to'ldirgan olomonning boshiga hovuch-hovuch pul sochdi. Shu

yo'sini, yerga sochilgan tangalarning jarang-jurungi, bu tangalarni talashib-mushtlashgan olomonning hayqirig'i va otlar dupuri ostida sulton Ko'shki davlat ro'parasidagi maschiti jomega yetib bordi.

Yuksak peshtoqlari osmoni falakka sanchilgan, lojuvard tillakori gumbazlari oftobda kamalak rangida tovlangan bu muhtasham maschitning yuz namozxonga mo'ljallangan marmar maydoniga qizil guldor paloslar to'shalgan edi. Amiralmo'minin shu maschit ayvonida, hamma bir xil safrorang jubba kiygan minglarcha ulamoi zabardastlar davrasida maydonga yig'ilgan yuz ming namozxon ishtirokida peshin namozini o'qidi. Namozdan keyin imom Sayid maschit mehrobidan turib va'z aytdi, barcha mo'minlarning to'kkan ko'z yoshlari va qilgan duoi jonlari ko'kka yetib borganini, Yaratgan egam o'z marhamatini darig' tutmay, «hazrati Ibn Sino»ni yetkazib, o'zi bergan dardini o'zi daf etganini so'zladi va ko'ziga yosh olib, duoga qo'l ochdi: iloyo jafong yukini tortmoqqa toqat va muhabbating mehnatini chekmoqqa bardosh ato qilgaysen. Omin!

Imomning va'zi va butun dorus-saltanani larzaga keltirgan yuz ming kishining jo'r «ilohi omin»idan keyin eng mo'tabar martabadorlar, amirlar, devon beklari Bog'i Firuzga lutfan taklif etildi.

Bog'i Firuzning qoq o'rtasiga, gumbazli shiypon yonidagi marmar hovuz tevaragiga rang-barang hind gilamlari to'shalib, besh yuz kishiga dasturxon tuzatilgan edi.

Osmon beg'ubor, tiniq, oftob seli go'dak kulgusiday yoqimtoy edi. Ko'm-ko'k yassi qirlar bag'ridagi behudud Bog'i Firuz jannatday go'zal, hammayoq yam-yashil, tiniq, musaffo, har bir daraxt, har bir gul tagida bulbullar sayrar, qovurilayotgan go'sht, qalampir va piyozning o'tkir hidiga hovuz bo'ylaridagi rayhon hidi, qir giyohlarining sal taxir nozik bo'ylari qo'shilib, havoni allaqanday betakror xushbo'y atir nafasi to'ldirgan edi. Hovuzning ikki yonidagi ikki supani xonanda va sozandalar egallagan, sozlarning kuyi bog'dagi bulbullar ovozi-ga qo'shilib, yuraklarda shirin orzular va allaqanday xayoliy go'zal hislar uyg'otardi.

Amiralmo'minin, bir yonida Abul Hasanak, bir yonida «hazrat Ibn Sino», ko'k gumbazli shiyponga chiqib, suyanchiqlari yoqut va javohirlar bilan ziynatlangan, ustiga sher terisi tashlangan yumshoq kursiga o'tirdi, qolgan martabadorlar esa hovuz tevaragidagi shoyi ko'rpachalardan joy olishdi.

Nozik havorang koshinlar bilan qoplangan hovuz suviga bir kun avval besh ming kallaqand tashlangan, istagan kishi o'tirgan joyida piyolasini cho'zib, sharbatga aylangan bu suvdan to'ygunicha sipqarishi mumkin edi!

Ziyofat yana «hakimi davron hazratlari»ni ulug'lashdan boshlandi. Amiralmo'minin unga o'z qo'li bilan og'ziga siqquncha oltin oshatib, egniga boshdan-oyoq yangi sarupo yopdi, so'ng, nazm bo'stonining bog'boni shoir Unsuriy avval sultoni salotinga, keyin «hazratlari»ga bag'ishlangan ikki yangi qasidasini o'qib berdi. Yangi qasida yangi kuylarga, kuylar qadahlar jarangiga ulanib ketdi-yu, bazmi jamshid avjiga chiqdi. May daryo bo'lib oqdi, somsapazlar barra qo'zi go'shtiga dorivor giyohlar qo'shilgan issiq somsalarini ko'z-ko'z qilishdi, kabobpazlar archa cho'g'larida jizg'anak qilingan va archa bo'yi taralgan dumba aralash jigar kaboblarini namoyish etishdi, kabobdan keyin yoqut kosalarda kiyik o'ti, rayhon va murch solingan sho'rvai sher, sho'rvai sherdan keyin qisq ko'z nozaninlar surati solingan chiniy laganlarda bedana go'shtli qizil palov tortildi.

Sulton boshda xiyol xomush edi. O'qilgan qasidalar, chalingan kuylar, dunyo turguncha turishini tilab aytilgan hamdu sanolarga jimgina quloq solib, birda kinoyali kulimsirab, birda go'yo tinimsiz o'qilayotgan bu madhiyalarni xushlamaganday allaqanday mahzun xayollarga cho'mib o'tirdi.

Bazm qizib, palov tortilgan mahalda «hakimi hoziq hazratlari» amiramo'mininga bir piyola may tutdi. Sulton bu mayni ichdi-yu, go'yo ichiga olov kirganday banogoh sergak tortdi. Belidagi besh yuz misqollik oltin kamarini olib, bir chekkaga otdi, tugma o'rniga behisob javohirlar qadalgan zarbof to'nini ham yechib o'rnidan

dast turdi-da, xodaday uzun, qoqsuyak qo'llarini mashshoqlar tomon uzatib:

— Bas! — dedi qisiq ko'zlari cho'g'day yonib. — Bas, bu qo'shiq, bu hamdu sanolar!

Hovuz bo'yidagi g'ala-g'ovur, supalardagi mashshoqlarning ting'ir-ting'iri tinib, oraga sovuq, tahdidli sukunat cho'kdi. Qizargan, bo'g'riqqan yuzlar oqarib, mastona suzilgan ko'zlar gumbazli shiypon tomon hadik va qo'rquv bilan tikildi.

— Dunyo turguncha turg'aysiz! Fayzi ilohiy toabad yor bo'lg'ay! — dedi sulton kesatib. — Bazm ustida madhiya o'qimoq oson, ammo vafodor nadim bo'lmoq mushkul bu dunyoda! Ha, hammaning ichini ko'rib turibdi sulton Mahmud! Dillaringda ne o'y, ko'ngillaringda ne g'araz, kallalaringda ne fisqi fujur — barini ko'rib turibdi sulton G'aznaviy! Bukun kaminaga hamdu sano o'qigan a'yonu boyonlar... kecha unga o'lim tilagan edi dillarida! — sulton shunday deb, bir qadam oldinga yurdi, yurishi bilan pastda, dasturxon atrofida o'tirganlar bir gaz orqaga tisarilishdi.

— Ha, kimki vafu qilsa vafu, jafu qilsa jafu topg'usidir bu dunyoda! Kimki sulton G'aznaviyga choh kavlagan bo'lsa, o'zi shu chohga qulagusidir! Sulton Mahmud esa, dini islom yo'lida hamisha kamarbasta, yaqin kelgusida mashriqda Kashmir, mag'ribda qaysari Rum, qo'yingki, poyqadamim yetmagan joy qolmas!..

Shoir Unsuriy pildirab kelib, shiypon zinasiga tiz cho'kdi-da, ko'ziga yosh olib:

— Ilohi omin! — deb xitob qildi.

Mastona ovozlari bir-biriga qovushmay zaifroq yangradi:

— Ilohi omin!

— Ammo... kimki, tili shakar, dili zahar bo'lib yomonlik tilasa, toabad eslarida saqlasinlar! — Sulton shunday deb, shiypon ustunini quchoqladi-da, pastga, yemish to'la xontaxtalar orqasiga g'ujanak bo'lib o'tirgan martabadorlarga qadalib-qadalib qaradi, go'yo ular orasida eng ashaddiy dushmanini qidirayotganday uzoq tikilib turdida, to'satdan:

— Anov iblisi lain... vaziri a'zam qayda? — deb so'radi.

Abul Hasanak shosha-pisha ta'zim bajo keltirdi.

— Olampanohning munavvar xotiralarida bo'lsa, ul mug'ambir tulkini hakim hazratlari aytgan «ne'mati ilohiy»ni topib kelmoq uchun Ko'hi Sarandipga yo'llagan edik, davlatpanoh!

— Hanuz qaytmadimi ul makkor?

— Yaqinda qaytmog'i darkor, olampanoh!

— Hmm! — dedi sulton ko'zini yumib. — Sharbat!

Hovuz tevaragidagi a'yonu boyonlar naqshinkor ustunni quchoqlab turgan sultondan ko'zlarini uzolmas, ular go'yo ilon sehriga ilingan baqalarday joy-joylarida serrayib qolishgan edi.

Sulton Abul Hasanak tutgan sharbatni asta va uzoq simirib, piyolani qaytarib berdi-da, yana hovuz atrofida baqalarday ko'zlari chaqchayib o'tirgan a'yonlariga qaradi, go'yo ularning orasidan yana bir ashaddiy dushmani qidirmoqqa kirishdi.

— Ha, aytganday, anov shakkok shoir... Malikul sharob qayda? — to'satdan so'radi sulton. So'rashi bilan hovuz bo'yidagi saroy ahli bab-barobar «uf», deb, yengil nafas oldi.

— Ul shakkok shoir... — dedi Abul Hasanak, nechundir talvasaga tushib. — Xabarim yo'q, davlatpanoh! Iprindi mayxonasida qusug'iga belanib yotgandir ul betavfiq!

— Farmon ber, darhol topib kelsinlar ul imonsizni! O'ziga umr tilash o'rniga sultonga o'lim tilagan g'alamislardan biri o'shal quzg'un edi! Chaqir — holini ko'rsin sultoni salotinning!..

Amiralmo'minin shunday deb joyiga borib o'tirdi. O'tirishi bilan nimadandir bezovtalanib, allaqanday pitir-lab qolgan ibn Shahvoniy yonini kavlashtirib, zarhal qog'ozga o'ralgan moshdekkina safrorang bir dori oldida, sultonga uzatdi.

— Bir ho'plam sharbat bilan ichib yuboring, davlatpanoh. Belingizga quvvat, dilingizga surur bag'ishlaydi bu doru!

Darhaqiqat, doridan keyin chorak soat ham o'tmadi-

ki, sultonning qiyg'och ko'zlari artilgan dinorday yarqirab, yupqa lablariga kulgu yugurdi-yu, to'satdan amir Aliteginning kenja xotinini ko'rish istagini bildirdi.

Abul Hasanak ichida «hakim hazratlari»ga yana bir bor tahsinlar o'qib darhol taxtiravonni ro'baro' qildi. So'ng, «Ibn Sino hazratlari» bilan sultonni saroyga eltib, maxfiy go'shaga kiritdi-da, Osmon malikasi qasrining behisob xonalaridan birida ibn Shahvoniy bilan birga ayshni davom ettirdi!..

Yo xalloq! Hamma, hamma ishlar yaxshi ketayotgan bir mahalda... bu mash'um xabar! Go'yo sultonni davolagan bu «hakimi davron» Ibn Sino emas, Xatlibegim bilan anov battol Ali G'arib topgan ul Ibn Sino — chin Ibn Sino emish!.. Boz ustiga, burgaga tuzoq qo'ygan bu vaziri a'zam yaqin-yaqinlargacha Xatlibegim bilan amir Mas'udni ko'rarga ko'zi, otishga o'qi yo'q edi. Endi esa, ular bilan til topishgan emish! O'zi topgan «hazrat Ibn Sino»dan aynib, boshqa Ibn Sinoni topgan emish!.. Hay attang! Agar Abul Hasanak eski raqibining bu qadar qabihligini bilganida tunov kuni uni «ne'mati ilohiy»ni topib kelish uchun Ko'hi Sarandinga emas, to'ppa-to'g'ri asfalasofilinga jo'natib qo'ya qolar edi!

Abul Hasanak bilar, sultonning farmoni bilan Ko'hi Sarandipga jo'natilgan bosh vazir Gardiz tog'lari orasidagi Ko'handiz qal'asida yashirib yotardi. Toshga o'yilgan ming pillapoyalik bu maxfiy qal'ada eng ashaddiy g'animlar saqlanar, shunday bo'lsa ham, darg'azab sultonning ko'zidan yiroq bo'lishni istagan bosh vazir o'sha qal'aga maxsus joy qildirib, kalamushday bekinib olgan, chamasi, qayoqqa yashiringanini hech kim bilmaydi, deb o'ylardi. Lekin Abul Hasanak buni bilar, bosh vazir Ko'handiz qal'asi tugul, yetti qavat yerning tagiga kirib ketsa ham bilgan bo'lardi. U faqat fursat poylar, «ne'mati ilohiy»ni topib kelishga ketadigan sakson kun o'tgach, uni yoqasidan ushlab, yashirib yotgan kavagidan sudrab chiqishni rejalab qo'ygan edi! Ammo bu rejani tuzarkan, Abul Hasanak uni Ko'handiz qal'asida tavbasiga tayanib yotibdi, deb o'ylagan edi! Burgaga tuzoq qo'ygan bu qari tulki esa tavbasiga tayanmoq

uyoqda tursin, anov yosuman Xatlibegim tarafiga o'tipti, o'tgani ham mayli, amir Mas'ud yuborgan chin Ibn Sinoni sultonga ro'baro' qilmoqchi bo'lganlar bilan til biriktiribdi! Bas, bu quzg'un bosh qo'shgan ishdan qo'rqmoq darkor! Har qalay, ehtiyot shart. Qaerdadir aysh qilib yotgan «hakimi davron» hazratlarini topib, uni bu gapdan ogoh qilib qo'ymoq lozim!

Abul Hasanak hamon ro'parasida titrab-qaqshab turgan Unsuriyga qarab kinoyali kulimsiradi:

— Yo'l boshlang, nazm bo'stonining bog'boni! «Ibn Sino hazratlari»ni topib, bu xushxabarlarni unga yetkazmoq darkor!

Saroy mast uyquda, boshdan-oyoq mayin ipak gilamlar to'shalgan uzun yo'lak kimsasiz edi. Tokchalardagi oltin shamdonlar va shiftga osilgan chamberak qandillarda bitta-varimtagina sham yonar, ularning xira shu'lasida nimgorong'i yo'lak allaqanday sirli va sovuq tuyulardi.

Abul Hasanak bilan shoir Unsuriy, qo'llarida sham, ikki yondagi turnaqator o'ymakor eshiklarni bitta-bitta ochib, yo'lakning oxirigacha borishdi.

Biri katta, o'rtamiyona, bir chog'roq, lekin hammasi birday qimmatbaho jihozlar — g'aroyib suratlar solingan rang-barang paloslar, hind ibodatxonalarining oltin ma'budalari, serjilo billur idishlar, yoqut va zabarjad kosalar, fil suyagidan yasalgan haykalchalar, tilla barkashlar bilan ziynatlangan bu xonalarning hammasi bo'm-bo'sh; go'yo kutilmagan bir ofat ro'y berganu, saroy ahli hamma boylik, hama buyumlarni tashlab, bosh olib qochgan...

Abul Hasanak yo'lak oxiriga yetgach, qayoqqa yurishni bilmay, bir lahza hang-mang bo'lib turib qoldi.

Kechasi sultonni pinhoniyo go'shasiga eltib qo'yganlaridan keyin Abul Hasanak «hazrat Ibn Sino» bilan birga boyagi xonaga kirib, mayxo'rlikni davom ettirgan, so'ng, haram bekalaridan birini chaqirib, ikkita kaniz keltirishni buyurgan edi.

Haram bekasi yoshgina bir kanizni boshlab keldi-da, o'zi ham davraga qo'shildi. Uning maqsadiga tushungan «hakim hazratlari» yosh kanizni tanladi, chekiga haram

bekasi chiqqan Abul Hasanak esa, unga g'ashi kelib, qumaloq solishni taklif qildi. Ammo omadi yurishmadi. Qumaloq solinganda chekiga yosh kaniz chiqqan «hakimi davron» kanizni boshlab chiqib ketdi-yu, Abul Hasanak haram bekasi bilan qoldi.

Haram bekasi ham durkungina, ko'hlikkina juvon edi. Abul Hasanak taqdiridan nolimay, unga bir piyola may tutib quchog'iga olmoqchi bo'ldi. Biroq beka Abul Hasanakka taqlid qilib, may to'la piyolani bir ko'tarishda bo'shatdi-da, oppoq, momiq qo'llari bilan vazir janoblarining yuzini silarkan:

— Voy tavba! — deb kuldi.

— Xo'sh, nechun ajablanasiz, bekam?

— Qosh-ko'zlaringizga! — dedi kaniz erkalanib. — Xudo sizga shunday qosh-ko'z in'om qilganu ishq hunarida...

— Xo'sh, xo'sh?

— Ishq hunarini... anov hakim hazratlariga in'om etgan!

Abul Hasanak qah-qah otib kuldi:

— Avval kaminani bu ishda bir sinab ko'ring, keyin so'zlaysiz, bekam!

— Yo'q! — haram bekasi erkalanib uning yuziga sekin shapati urdi. — Urinib yurmang, janoblari, baribir, bu ishda hakim hazratlariga teng kelolmaysiz!

Shundan keyin nima bo'ldi — avval tarsaki tushirdimi yoxud oldin bir tepib, keyin tarsaki tushirdimi — buni Abul Hasanakning o'zi ham bilmay qoldi, faqat uchib ketgan bekaning dod solib o'zini eshikka urgani esida qoldi, xolos.

Mana, hozir ham bekaning masxaraomuz gapi yodiga tushgan vazir janoblarining ko'nglida hasad aralash raqobat tuyg'usi alanga oldi-yu, yo'lak oxiridagi marmar zinalardan ikkinchi qavatga ko'tarila boshladi.

Bu yerda ham ikki tomon turnaqator eshiklar bo'lib, sultonning mashhur maxfiy go'shasi yo'lakning eng oxirida edi. Bu yerdagi shamlarning deyarli hammasi o'chirilgan, faqat eng tupkarida bittayu bitta sham miltirar, *qorong'i yo'lak tubsiz g'orday sirli va behudud tuyulardi.*

Abul Hasanak, rangi o'chib, dir-dir titray boshlagan shoirga bir qarab qo'ydi-da, oyoq uchida odimlab, yana eshiklarni birin-ketin ocha boshladi. Shoir Unsuriy uning orqasida arvochday ergashib borar, mo'ralab qarashga ham jur'at etmas edi.

U avval lablari unsiz pichirlab, ochib-yopilgan eshiklarni sanab bordi, keyin pinhoniyo go'shaga yaqinlashgan sayin qo'rquv va hayajondan sanoqni ham unutib qo'ydi. *Mana, maxfiy go'shaga bittagina xona qoldi. Abul Hasanak bu xonaning fil suyagidan jilo berilgan eshigini asta ochib ichkariga kirdi, kirdi-yu, go'yo xonada mudhish bir narsani ko'rganday dahshat bilan orqaga tisarildi:*

— Olampanoh!

— Olampanoh? — Unsuriy vazir janoblarining vahimani shivirlashidan dahshatga tushib, orqaga chekindi. — *Tirikmilar, olampanoh?*

— Tirik! Mast uyqudalar! Ammo... anov battol hakim qayda? — Abul Hasanak chiroyli serkiprik ko'zlarini pirtirib, shoirga bir zum tikilib turdi, so'ng shitob bilan yurib borib, maxfiy go'shaning tilla tasmalar qoqilgan zalvarli eshigini yulqib ochdi!

Xona charog'on edi. Undan tushgan yorug' nur Abul Hasanak bilan Unsuriyning ko'zini qamashtirib yubordi.

— Vo darig'!

Devor va shiftlariga yalang'och erkak va ayollarning ishqiy holatlarini tasvirlovchi hayosiz suratlar solingan *o'rdaday keng xonaning to'rida, qavat-qavat shoyi to'shak ustida, tanasi hayosizlarcha ochilib qolgan bir kanizni quchoqlab...* «hakimi davron hazratlari» dong qotib uxlab yotardi!

Abul Hasanak yalt etib Unsuriyga qaradi. Shoir Unsuriy, bir devorlardagi behayo suratlariga, bir to'rdagi oppoq ipak to'shakda chirmashib yotgan «oshiq-ma'shuqlar»ga tikilganicha, bo'sag'ada g'alati tamshanib turardi!

Abul Hasanak zaharxanda bilan qo'lidagi shamni «puf» etib o'chirdi-da, qahr bilan yurib borib, «hakimi hazratlari»ning maymunday sertuk ketiga bir tepdi.

«Hakimi davron» cho'chib ko'zini ochib-yu, apil-tapil o'midan turdi. Uni tepganda uyg'onib ketgan kaniz tepasida qaqqayib turgan vazir janoblarini ko'rib, qichqirib yubordi. Bu o'sha, kechasi uni ishq hunarida ojizsiz deb, masxara qilib kulg'an haram bekasi edi!

— Yo'qol ko'zimdan, behayo fohisha!

Abul Hasanak bekani ham tepishga chog'landi, biroq yalang'och beka abjirlik bilan yerdagi oq ro'jaga yopinib, o'zini eshikka urdi.

Sal hushiga kelgan «hakimi davron» ham shoshapisha keng ipak shalvarini kiyib, egniga to'nini yopdi.

Abul Hasanak oyoqlarini kerib, uning tepasida chang solishga hozir turardi.

— Xo'sh, g'alamis? Olampanohning bu tabarruk go'shasini harom qilmoqqa kim ijozat berdi senga?

— *Olampanoh... o'zlari ijozat etdilar, janobi vazir!*

— Olampanoh! Manov behayo haram bekasini ham qo'yingga olampanoh soldimi, battol?

— Shunday, taqsiri olam, o'z... o'zlari ijozat etdilar!

— Iblis! — dedi Abul Hasanak, yana hasad alangasida yonib. — Hammani avrab, nog'orangga o'ynatib bo'lding! Endi kuning bitdi sen quzg'unning! Chin Ibn Sinoga yuzma-yuz bo'lasan shu bugun!

— Chin... chin Ibn Sino?

— *Ha, chin hazrat Ibn Sino kelmiş G'aznaga! Amir Mas'ud shahri Isfahondan topib yubormish uni!*

— Amir Mas'ud yubormish! — «Hakimi davron» Abu Shilqim ibn Shahvoniy hayosiz suratlar solingan devor-ni paypaslab, asta o'rnidan turdi. Dir-dir titragan qo'llari bilan yuz-ko'zlarini ishqab: — Ajabo! — deb, yoqasini ushladi. — Nahot sizday dono vazir bu yolg'on gaplarga inonsalar?

— Yolg'on?

— Yolg'on bo'lmasa... ul valine'mat amiralmo'minni bu dardi bedavodan forig' qilgan kim? Faqirmi yoxud... amir Mas'ud topgan ul soxta Ibn Sinomi? — Abu Shilqim ibn Shahvoniy oxirgi so'zlarini allaqanday o'ksib aytdi-yu, boshini egib jim qoldi.

Abul Hasanakning ko'zlaridagi boyagi qahr hayrat va umid bilan almashdi. «Hakim hazratlari» buni payqadi chog'i:

— Mayli! — dedi birdan dadillanib. — Agar vazir janoblari faqirdan shubha qilgan bo'lsalar... shifo topgan kimsa, ya'niki, amiralmo'minin o'zlari aytsinlar — kim chin hazrat Ibn Sino, kim soxta?! Sultoni salotin o'zlari yechsinlar bu jumboqni!

Eshikda hanuz tamshanib turgan Unsuriy bu so'zni eshitib:

— Ofarin sizga, hazrat Ibn Sino! — deb chapak chilib yubordi. Ibn Shahvoniy esa uchlari qaychilangan *mosh-guruch mo'ylovini silab kulimsiradi:*

— Haram bekasini bekor haydadingiz, janobi vazir! Chaqiring uni! Men sizga shunday bir doru beraykim, ishq hunarida kaminadan yuz chandon o'zib ketasiz! — «Hakimi davron» mastona qah-qah otib kuldi. — Yo'q, yo'q, haq so'z bu, valine'mat! Sultoni salotin peshingacha uyqudan uyg'onmaydilar! Haram bekasini chaqirtiring. Sufuv kanizlardan keltirsinlar! Anov keksa shoir ham bu dunyoga kelibdi — noumid ketmasin! Bizga qo'shilib bu jannatda bir davron sursin, sho'rlik!

Yigirma oltinchi bob

G'aznai munavvarada chin hazrat Ibn Sino paydo bo'lgani haqidagi xabarni shoir Unsuriyga Piri Bukriy yetkazgan bo'lsa, Beruniyga sohibi devon Abu Nasr Mishkan janoblari yetkazdi.

Beruniy so'nggi bir-ikki hafta rasadxonada bo'lib, shom chog'i shahar hovlisiga qaytgan edi. Qaytishi bilan *sohibi devon ham kirib keldi.*

Xudo bo'y-bastdan urib qolgan bo'lsa ham, aql-zakovatdan benasib qilmagan, o'zini hamisha vazmin va basavlat tutadigan bu odam hozir allaqanday besarb va betoqat edi. U Beruniyning iltifotlariga quloq solmay, Sabhuga «chiqib tur!» deb imo qildi-da, eshikni zich yopib, hayajon bilan shivirladi:

— Darhol kiyining, mavlono! Birodari azizingiz... hazrat Ibn Sino poytaxtimizga qadam ranjida qilmishlar!

«Ibn Sino» nomini eshitganda Beruniyning yuragi beixtiyor «shig'» etdi, biroq shu zahotiy oq bir oydan beri bo'layotgan mojarolar, dorus-saltanada yurgan hayratomuz mish-mishlar yodiga tushib, labiga kulgu yugurdi.

— Olampanohga qancha Ibn Sino kerak? Bir soxta Ibn Sino yetmaydimi? Ikkinchi soxta Ibn Sino ne kerak, taqsim?

Sohibi devon rad ifodasida oppoq sallador boshini chayqadi:

— Yo'q-yo'q, bu Ibn Sino soxta emas chin Ibn Sinodur, mavlono! Isfahonda turgan amir Mas'ud o'zi yo'llagandur hazratlarini!

— Inshoollo, so'zingiz rost bo'lsin! Ammo... amir Mas'ud yo'llagan bu Ibn Sino chin Ibn Sino bo'lsa, saroydagi anov «Ibn Sino»ni ne qilasiz, taqsim?

— Fosh qilamiz! Yolg'iz uni emas, anov hezbachcha vazir... Abul Hasanakni ham qo'shib fosh qilamiz, mavlono!

Beruniyning lablaridagi tabassum achchiq kulguga aylandi.

— Bilmam, taqsim, siz aytgan ul soxta Ibn Sinoning dorulari sultonga sihat keltirib, davosiz dardini daf etgan emish!

— Yolg'on!

— Yolg'onmi, chinmi, kecha amiralmo'mininni o'z ko'zingiz bilan ko'rdingiz. Maschiti jomeda siz aytgan ul battol hakimga o'qilgan hamdu sanolarni o'z qulog'ingiz bilan eshitdingiz...

— Eshitdim... ammo... bari bir inonmaymen! Ul makkor kimsa hakim emas, ilonning yog'ini yalab, qonini so'rgan bir firibgardur! O, mavlono, mavlono! — dedi sohibi devon, oppoq boshini alam bilan tebratib. — Shaytondan tarqagan bu shayton saroyda nelar qilib, ne o'yinlar ko'rsatmoqda — hech birini bilmaysiz! Ul mug'ambir afsungar jodu va afyun bilan sultonni aqlu hushidan ayirmish. Davlatpanohning ko'zini ochmoqchi bo'lgan xeshu aqrabolar esa — quvg'indadur! Hatto bu

firibgarni topgan vaziri a'zam Ali G'aribning o'zi ham olampanohning qahriga yo'liqqandur!

— Siz esa... ul firibgarni fosh qilamen, deb chiranasiz!

— Men emas, siz bilan chin hazrat Ibn Sino fosh qilmog'i darkor ul qallobni! Hamma umid siz ikkovlaringda, mavlono! Toki, o'zini chin Ibn Sino deb, olampanohni o'z sehriga ilintirgan bu g'alamisning soxta hakim ekanini fosh qiladurg'on boshqa bir kimsa yo'qdur, mavlono!

— Yo'q, uni biladurg'on yana bir kimsa bor!

— Kim ul?

— Shoir Malikul sharob! Ul sho'rlikning birdan-bir gunohi — bu makkor jodugarni taniganidur! Tanigani uchun bir zindondan ikkinchi zindonga tashlanur, siz esa...

— Hmm... — sohibi devon Beruniyga qarashdan uyalganday nigohini chetga oldi, so'ng, mitti jussasiga mos tushmagan bir qat'iyat bilan: — Xo'p! — dedi, kichkinagina mushtini tugib. — Malikul sharobni zindondan chiqarmoq chorasini ko'ramiz! Ammo shu narsa yodingizda bo'lsin, mavlono, dorus-saltanaga tashrif buyurgan birodaringiz chin Ibn Sino ham hozir Malikul sharob kabi xatar ostidadur!

«Xatar» so'zi Beruniyga xuddi sarmast odamning boshiga quyilgan bir paqir sovuq suvday ta'sir etdi. U birdan hushyor tortib:

— Hazrat Ibn Sino qayda hozir? — deb so'radi.

— Rasadxonada! Hakim hazratlarini anov betavfiq Abul Hasanak xufiyalaridan ehtiyot qilmoq niyatida rasadxonaga tushirmoqni lozim topdik. Rasadxonada o'zlaridan boshqa hech kim bo'lmas. Hazratlari olampanohning chehrai shamslarini ko'rishga muyassar bo'lgunlaricha birodaringiz bilan birga bo'lursiz, mavlono!

Beruniy sohibi devonning gapiga endigina ishondi-yu, yana boyagiday yuragi gurs-gurs urib, jimgina bosh egdi.

— Sukut — alomati rizo! Darhol kiyining, mavlono!

Mashriq tomondagi tog'lar ustida quchoqqa sig'mas to'lin oy go'yo sof tilladan yasalgan oltin jomday yarqirab turar, olam uning allaqanday osuda, tiniq shu'lasiga g'arq bo'lgan, ko'chalar, maydonlar, chorrahalar yorug' va xiyol sirli edi.

Bir necha oy sovuq tahluka qo'ynida yotgan shahar kechagi tantanalardan keyin sal iliganga o'xshar, tun yarmidan oshib qolgan bo'lsa ham, karvonsaroylardan musiqa ovozlari eshitilar, guzarlarda gulxan yoqib o'tirgan qorovullar ko'zga chalinardi.

Beruniyni qurshab olgan o'n nafar suvori shahardan chiqqach, pasqam archazor qirlar osha otlarining boshini mag'rib tomon burishdi. Sutday tiniq oy shu'lasida olisdagi qorli cho'qqilar ko'zga chalinardi. Cho'qqilar tomondan g'ir-g'ir shabada esar, archa va yovvoyi giyohlarning aralash-quralash nozik atri dimoqqa gup-gup urardi.

Beruniyning saman yo'rg'asini «chuh-chuh»lashning hojati yo'q, u boshqa otlar qurshovida bir me'yorda beozor yo'rg'alab borar, zotan, Beruniy qanday va qayoqqa ketayotganlarini o'ylamas, uning butun fikri zikri bo'lg'usi uchrashuvda edi. Bu uchrashuv, ajabo, uning xayolida bir-biriga zid, notinch o'ylar, dilida esa xijolat aralash pushaymon uyg'otmoqda edi.

Shak yo'q: Abu Alining kelgani yaxshi! Ular Gurganj sarhadida vidolashibdiki, Abu Rayhon uni bir ko'rishga intiq-intizor! U bilan olam haqida, tabiat sirlari haqida, o'lim va hayotga bog'liq yechilmas jumboqlar haqida to'yib-to'yib suhbatlashish, boshlaridan o'tgan yaxshiyomon gaplar, kechgan kechmishlar to'g'risida yotib dardlashish, oralaridan o'tgan nizo-nifoqlar uchun kechirim so'rab, ko'ngil tugunlarini yozish orzusida yurardi! Mana, orzusiga ham yetdi hisob! Lekin orzusiga yetgan bir mahalda bu mash'um ishlarning boshlanishi! O'zini Ibn Sino deb e'lon qilgan bu firibgarning paydo bo'lishi! Uning aql bovar qilmas nayranglari-yu, bu nayranglar sabab, saroydagi fitna-fasodlarning avj olishi!..

Bundan bir oy muqaddam, aql bovar qilmas bu mash'um ishlar boshlanganda Beruniy sal o'tmasdanoq

ularning misi chiqib, haq qaror topishiga inongan edi. Yo'q, aksi bo'ldi! Shaytonga saboq bergan bu mug'ambir qanday dorular ishlatgani hammaga qorong'u, ammo haqiqat shuki, bir necha oydan beri og'ir dard otashida qovurilib yotgan amiralmo'minin «hazratlari»ning muolijasidan shifo topib, oyoqqa turdi. Shaharda tarqalgan sovuq mishmishlarga barham berish niyatida sulton kecha birinchi marta ko'chaga chiqdi, misli ko'rilmagan as'asayu dabdaba bilan dorus-saltana guzarlari va maydonlaridan ot surib o'tdi, maschiti jomeda yuz ming namozxon ishtirokida besh rakaat namoz o'qib, Bog'i Firuzda besh yuz kishiga ziyofat berdi!

Bas, bu og'ir, notinch vaziyatda aziz birodarining ahvoli ne bo'ladi? Yigirma yil mustabid shohga xizmat qilishdan bosh tortib qochib yurgan allomai zamon, nahot endi telba taqdirning teskari o'yinlari sabab, g'ururini poymol etib, katta boshini kichik qilib chin Ibn Sino ekanini isbot qilishga majbur bo'lsa? Bu ham, mayli, soxta Ibn Sino tevaragida boshlangan bu mashmasha, Xatlibegim bilan vaziru vuzaro va amiru umaro o'rtasida tobora avj olayotgan berahm, beshafqat kurash orasiga tushib qolsa nima bo'ladi?

Ana, o'ngda Gardiz qal'asining qo'rg'oni ko'rindi. Qo'rg'ondan o'tish bilan yo'l birdan o'rlab ketdi-yu, oldinda, to'lin oy shu'lasida olmosday yarqiragan qorli tog' o'rkachida rasadxona binosi ko'zga chalindi. Binoning ikkinchi oshyonasidagi do'ngalak darichalari so'nayotgan yulduzlarday ojiz miltirar, aftidan, keksa munajjim mavlono Abu Tolib Farruxiy hanuz uyg'oq edi.

Odatdagiga xilof, rasadxona qo'rg'oni oldida... qo'llarida tig' ushlagan ikki navkar turardi. Beruniyni boshlab kelgan navkarlar uni otdan tushirib, orqalariga qaytishdi. Beruniy uvishib qolgan oyoqlarini uqalay-uqalay, hovliga kirdi. Katta bog'ni eslatuvchi serdaraxt hovli kimsasiz, rasadxona jimjit edi. Uning qo'sh tavaqali zalvarli eshigi berk edi. Beruniy, go'yo Ibn Sinoni uyg'otib yuborishdan qo'rqqanday, eshikning ulkan mis halqalaridan tutib asta taqillatdi. Darhol ichkarida yengil oyoq sharpasi

eshitilib, eshik asta ochildi. Bo'sag'ada, qo'lida toshfonus, yosh muarrix Abulfazl Bayhakiy turardi. Oyog'ida kavush, egnida yo'l-yo'l bo'z yaktak, Abulfazl Beruniyini ko'rib:

— Ustad! — deb shivirladi allaqanday vahima bilan.— Rasadxonaga... Hazrat Ibn Sino tashrif buyurdilar! Soxta emas, chin Ibn Sino, ustod! Yonlarida shogirdlari ham bor!

Beruniy beixtiyor kulimsirab:

— Hazratlari qaydalar? — deb so'radi. — Istirohatdalar mu?

— Yo'q, ustod. Shogirdlari pastda, istirohatdalar. O'zlari yuqorida, rasad¹ bilan mashg'uldurlar!

— Rasad bilan?

— Shunday, ustod! Olatlar yordamida Dubbi akbar burjlarini o'lchash bilan banddurlar!

Beruniy bir-bir bosib qarshisidagi marmar zina tomon yurdi, biroq zina pillapoyalariga oyoq qo'yarkan, negadur to'satdan bir mahallar Abu Aliga yozgan xatlari, to'g'rirog'i, xatlardagi zaruratsiz gustohliklari esiga tushib, yana boyagiday xijolat aralash pushaymon tuyg'usi quyilib keldi. Bunga dorus-saltanada bo'layotgan mojarolarni aytish tashvishi qo'shildi-yu, Beruniy, zina tutqichlariga suyanganicha, uzoq turib qoldi.

Yo'q, na maktublardagi gustohliklari uchun uzr so'rashga zarurat tug'ildi, na dorus-saltanada sodir bo'layotgan mudhish voqealarni izohlab o'tirishga! To'g'rirog'i, uzr ham so'radi, mudhish voqealarni aytib ham berdi, lekin buning hammasi keyin, bir necha kun davom etgan tongotar suhbatlar chog'ida, Beruniy orzu qilgan «yotib dardlashishlar» vaqtida aytildi. Abu Ali esa go'yo shunday bo'lishini oldindan bilganday bu gaplarni kulib eshitdi, faqat kulgusi allaqanday ma'yus va dardli chiqdi. Biroq bu gaplar keyin bo'ldi. Hozir esa...

Beruniy kirganda xonaning o'rtasidagi yoysimon sudsi faxri² yonida, shiftagi katta tuynukning tagida,

¹Rasad — falakni kuzatish.

²Sudsi faxri — sekstant.

odatda Beruniy o'tiradigan suyanchig'i baland yumshoq kursida... boshiga mo'risimon ko'k qalpoq, egniga ko'k kimxob to'n, ustidan yengsiz oq yaktak kiygan bir mo'ysafid kallasini osiltirib o'tirardi!

Beruniy oyoq uchida yurib, kursining yoniga bordi.

Mo'ysafidning tizzasidan ipak qog'ozda Dubbi akbar yulduzlarining sudsi faxrida aks etgan burjlari chizilgan bo'lib, tagiga bir necha satr izohlar yozilgan, lekin bu izohlarni yozgan qalam gilam ustida yumalab yotar, Ibn Sino pinakka ketgan edi!

Yopiray! Ulkan boshini horg'in osiltirib kursida uxlab yotgan bu mo'ysafid... nahot o'sha Abu Ali ibn Sino bo'lsa? Beruniy bilgan Abu Aliga ham o'xshar, ham o'xshamas edi! Beruniy bilgan Ibn Sinoning soqolmo'yovlari saqichday qop-qora va bejirim edi, bu horg'in mo'ysafidning mosh-guruch soqoli esa ko'ksiga tushgan! Beruniy bilgan Ibn Sinoning cho'zinchoq xushsurat chehrasida bitta ham ajin yo'q edi, kursida beholgina uxlab yotgan bu mo'ysafidning oftob va shamollarda qoraygan yuzi silliq bo'lsa ham, yumuq ko'zlarining tegrasiga, lablarining chetlariga chuqur izlar tushgan, horg'in chehrasida qandaydir tizginsiz alamlar muhri bosilgan edi! Faqat sham shu'lasida mis barkashday yaltiragan katta do'ng peshonasi-yu, uzun qiyg'ir burni Beruniy bilgan burungi Ibn Sinoni eslatardi, xolos!

Beruniy, yuragi allaqanday achishib, sekin orqaga qayta boshladi, biroq shu payt, kursidagi mo'ysafid uyg'onib ketdi-yu, asta o'rnidan turdi. Uning horg'in chehrasida, chuqur botgan tiniq ko'kimtir ko'zlarida taajjub aralash hayrat aks etdi, so'ng bu hayrat yoshiga mos tushmagan muloyim bir tabassum bilan almashdi.

— Assalomu alaykum, ustod!

Yo tavba! Bu sal bo'g'iq, osoyishta ovoz, muloyim kulimsirab turgan bu ko'kimtir ko'zlar, bu katta do'ng peshona — hamma, hammasi tanish, aziz, qadrdon edi!

— Vaalaykum assalom, Abu Ali!

Beruniy Ibn Sinoning novcha, nazarida, burungidan ham novcharoq, ozg'in qaddini bag'riga bosarkan:

— Vo darig'! — deb «qult» etib yutindi.— Seni ko'radurg'on kuni ham bor ekan, Abu Ali!

Ular, go'yo diydor ko'rishganlariga hanuz ishonolmay, bir-biriga qayta-qayta tikilib qarashar va qayta-qayta quchoqlashib ko'rishishar edi. Nihoyat, kursilarini surib, yuzma-yuz o'tirisharkan, Ibn Sino xiyol g'amgin kulimsirab:

— Tangriga shukur,— dedi ko'zini Beruniydan uzmay. — Hanuz burungiday bardam, burungiday salomat ko'rdim sizni, ustod.

— E voh! Sen bilgan Abu Rayhon emasmen. Umrning eng nurli onlari o'tib ketdi, Abu Ali!

— Ne chora? Taqdiri azalning qonuni shu ekan, ustod!

— Nahot senday hakimi davron ham bu qonunni o'zgartira olmasa, Abu Ali!

Ibn Sino horg'in ko'zlarini yumib, yana mahzun kuldi:

— Yoshlikda, shubha neligin bilmay yurgan aql zaif choqlarda nainki bu qonun, hatto ajalni ham daf etishga inonar edik! Mana endi, keksalik manziliga yetib, oqu qaroni taniganimizda ayon bo'ldiki, olam sirlarini yechishga ojiz bir banda ekanmiz, ustod!

— Qariganda endi aqlimiz kirdi de, Abu Ali!

— Bilmam, ustod!.. Faqir aqlim kirdimi, yo'qmi — buni aytolmaymen. Ammo... buyuk alloma Suqrot aytganidek, shuni bildimki, hanuz hech narsani bilmas ekanmen, ustod!

Ibn Sinoning o'z ustidan xiyol kulib, xiyol kinoya bilan gapirishlari Beruniyga ayniqsa xush yoqdi-yu, mehr bilan tikilib:

— Kaminani uyaltirma, Abu Ali! — dedi yolvorib. — «Al-Qonun»day buyuk asar yaratib, «shayx ur-raisi» nomini olgan senday allomai zamon faqirni «ustod» deyishing yarashmas, bil'aks, men seni «ustod», desam yarashadur, Abu Ali!

— Kamtarlik — inson ziynatidur, bilamen. Ammo... siz ham meni uyaltirmang, ustod!

— Mayli! Gap bir-birimizni ulug'lashda emas, Abu Ali!

— Shunday, ustod!

Ular, go'yo bu lutfu iltifotlardan xijolat chekkanday,

bir zum jim qolishdi. Beruniy yuragini chulg'ab olgan hayajon bilan hanuz olishib:

— Faqir seni o'ylaganimda, nechundir doim Gurganjda, vidolashuv kechasida aytgan so'zlaring yodimga tushardi, Abu Ali, — dedi.

— Ha, vido kechasi mening ham yodimda, ustod.

Beruniy miyig'ida bir kulib qo'ydi:

— Qalay, orzu qilgan odil shohlarni topdingmu, Abu Ali?

— Topdim. — Ibn Sino ham horg'in ko'zlarini yumib, g'amgin kulimsiradi. — Qayga bormay — hamma joyda «odil shohlarga» duch keldim, ustod. Shundaykim, oxir pirovardida ulardan yashirinishga joy topolmay qoldim. Jurjonda Qobus ibn Vushmagirning «adolatidan» zo'rg'a qochib qutuldim. Rayda o'zingiz bilgan malikai Saida!..

«Malikai Saida» nomini eshitishi bilan negadir Xatli-begim bilan bo'lgan uchrashuv yodiga tushdi-yu, Beruniyning ko'zlarida sho'x uchqunlar chaqnadi:

— Eshitishimecha... oshini oshab, yoshingi yashab bo'lgan ul malikai gulruhsor senga oshiqu beqaror bo'lgan emish. Bu so'z haqiqatmu, Abu Ali?

— Ne chora! Taqdirning bu o'yinini ham ko'rdik, ustod! — kuldi Ibn Sino. — Shundaykim, ul malikai gulruxsorning mehri adolatidan sichqonning ini ming tangga bo'ldi. Ammo, e voh, yomg'irdan qochib do'lga, ya'niki, malikai Saidadan qochib Shamsuddavlagaga tutildim. Bunisi undan ham mehribon, undan ham adolatli edi, ustod.

— Bir-biridan mehribon, bir-biridan adolatli de?

— Shunday, ustod. Siz-chi? Siz ham bu tomonlarga adolat qidirib kelgan edingiz...

— Ha, adolat deganda boyo'g'li to'g'risidagi rivo-yat yodimga tushadir, Abu Ali! G'aznani ko'ra ol-dingmu?

— Oz-oz ko'rdim, ustod. Haqiqatan, go'zallikda benazir bir shahri muazzam bo'libdi! Ammo... bu go'zal-lik, bu maschitu minoralar, ko'shku saroylar kimlar va nelar hisobiga...

— Bilamen, Abu Ali! O'z yurtini obod qilmoq uchun boshqa yurt, boshqa shaharlarni zer-zabar qilmoq — *gunohi azimdur. Hammasini bilamen, Abu Ali, Dorusaltanada qurilgan muhtasham saroylar, ko'rkam qasrlar, maschitu minoralar uchun hindlar yurtidagi o'nlab shaharlar talon-taroj bo'lganini o'z ko'zim bilan ko'rdim. Va lekin... hozir o'zing iqror bo'lding: bu odil shohlardan dunyo ko'zimga qorong'u ko'rindi, deding! Biri biridan «odil», biri biridan «oqil» deding! Bas, sulton Mahmud xizmatida bo'lmasam, Shamsuddavla xizmatida bo'fur edim. Shamsuddavla bo'lmasa, malikai Saida xizmatida bo'lur edim. Ne chora, Abu Ali? — Beruniyning tovushi nogahon cheksiz g'am-anduh bilan yangrab ketdiyu, Ibn Sino beixtiyor yuragi uvishib:*

— Ustod!— dedi qo'lini Beruniyning tizzasiga qo'yib.— Yo'q, ustod, sulton Mahmud xizmatiga kelganingiz uchun sizni ayblamoqqa haqqim yo'q. Bilamen — kelishdan bosh tortsangiz, sizni ham faqir kabi oyoq-qo'llaringizdan bog'lab olib kelur edilar. Ilgari bo'lmasa ham endi bir narsaga aqlim yetdi, ustod: bu dunyoda hamma narsa, yaxshilik ham, yomonlik ham nisbiy ekan. Kim bilsin, agar siz bu mustabid shoh xizmatiga kelishdan bosh tortganingizda... ehtimol, bu muazzam rasadxona bunyod bo'lmas edi!

Beruniy birdan chehrasi yorishib, bir qubbador shiftdagi ulkan maxsus tuynikka, bir pastdagi sudsi faxriga, bir devorlardagi jadvallarga qaradi.

— Ha, bu rasadxona kamina uchun bir taskinu tasalli dargohi bo'ldi, Abu Ali! Sen kabi men ham dunyo ko'zimga qorong'u ko'ringan onlarda shu dargohga kelib, ilm bilan, mutolaa va mushohada bilan o'zimni ovutamen. Bu tuynukdan ko'ringan anov sitoralar oldida *bani odam umrining o'tkinchiligi haqida o'ylab*, tasalli olamen. So'ng, bu olam, bu falakiyot sirlarini o'rganish uchun allanechuk bir rag'bat va quvvat topamen bu rasadxonada! Nasib qilsa yaratgan taqvimlarim, chizgan jadvallarim — hammasini ko'rsatamen, Abu Ali!

Ibn Sino ustodning dilidagi dardlarini butun vu-

judi bilan his etganday unga hayrat va mehr bilan termilib:

— *Hindiston-chi?* — deb so'radi. — Hindiston haqida katta kitob bitgan emishsiz. Uni xattotlarga berib ko'chirtirgandursiz, ustod?

Beruniy sekin uf tortdi:

— Uni xattotlarga bermoq uchun avval sulton Mahmudga ko'rsatmog'im darkor, Abu Ali!

— Nechun, ustod?

— *Nechun? Nahot «odil shohlar» odatini bilmaysen.* Abu Ali? «Hindiston» deganda sulton Mahmud uning muzaffar yurishlari to'g'risida yozilgan bir qasida, uning qat'li qirg'inlarini sharaflab, nomini bashariyat tarixida qoldirguvchi bir asar deb o'ylaydi! «Hindiston» esa bu buyuk va mazlum elga faqirning yuragida tug'ilgan ulug' ehtiromdan bir tomchidir, Abu Ali!

Ibn Sino ko'zlari yosh tolibi ilmning ko'zlariday hayrat bilan porlab:

— Loaqal bir nusxasi tayyordur, ustod? — deb so'radi. — *Tayyor bo'lsa, bir necha kunga bo'lsa ham berarsiz!*

Beruniy ko'zini qisib kuldi:

— Marhamat, agar sen «Al-Qonun»dan bir nusxa bersang, men ham «Hindiston»dan bir nusxa bera-men!

— Boshma-bosh deng?

— Boshma-bosh!

Suhbat goh ilmi hikmat, yozilgan va yozish orzusida ko'ngillariga tugib qo'ygan kitoblar haqida bo'lar, goh boshdan kechgan umr savdolariga o'tardi. *Ilm va kitoblar haqida gap ketganda suhbatga qandaydir jon kirar, ikkisi ham ko'zlari chaqnab, yuzlariga qon yugurar, umr savdosiga o'tganida esa suhbat sokin, ammo allaqanday hazin bir nur bilan yo'g'rilar edi.*

Ikkisi ham bir-birlarining dilida qat-qat bo'lib yotgan dardu hasratlarni, boshlaridan o'tgan musibatlarni bir-biriga aytishdan iymanar, bu g'am-anduhlarni chuqur his etganlari holda, yuraklarida chandiqlik bo'lib qolgan eski yaralarni tirnashni istamas, to'g'rirog'i, tirnash befoyda

ekanini yaxshi anglar, shuning uchun ham telba taqdirning telba o'yinlari haqidagi gaplarni chetlab o'tishga harakat qilishar, bunga iloj bo'lmaganida esa, gap ohangi yengil, ammo sal mungli hazil-mutoyibaga burilar edi.

Suhbat shu yo'sin tong otguncha davom etdi.

Yigirma yettinchi bob

Vaziri a'zam Ali G'arib Xatlibegimning amri bilan o'z ko'shkiga qaytib kelganida tun yarimdan oshgan edi.

Xatlibegimning maxfiy maktubini vaziri a'zamga Piri Bukriy yetkazdi. Maktub bilan birga u saroyda bo'layotgan hamma mojarolardan bosh vazirni voqif qildi. Bu gaplardan keyin Piri Bukriy vaziri a'zamga o'z dardu hasratlari, o'z iltimoslarini izhor qilmoqchi edi. Lekin Xatlibegimning maktubini o'qib chiqqan vaziri a'zam shunday hayajonga tushdiki, Piri Bukriyning gaplarini chala-chulpa eshitdi-da, iltimoslarini tinglashga sabri yetmay, darhol otga mindi. Ko'shkka bosh vazirdan avval yetib kelgan mushriflar eshik og'asini ogoh qilib qo'ygan ekan, u vaziri a'zam bilan Piri Bukriyni darvoza oldida kutib olib, to'g'ri ko'shkka boshladi. Biroq ko'shkka kirgach, odatdagidek, ikkinchi qavatga emas, pastga, birinchi qavatning tagidagi yerto'laga o'xshash maxfiy xonalarga boshladi.

Bu yerda bir-biriga tutash ikki xona bo'lib, birinchisi-da bittayu bitta eski kursi turar, ikkinchi xona ham, garchi jihozlari g'aribgina bo'lsa-da, har qalay, tagiga katta qizil yumshoq palos to'shalib, o'rtaga noz-ne'matlar to'la xontaxta qo'yilgandi.

Vaziri a'zam egnidagi odmigina olacha to'nini yechib qoziqqa ildi, boshidagi eskiroq suvsar telpagini olib, shaftoli gulli gilam do'ppisini to'g'rilab kiydi-da, qo'llarini orqasiga qilib, xayol og'ushida keng, chorburchak xonani aylanishga tutindi.

Piri Bukriy, munchoqday ko'zlari sadoqat va umid bilan javdirab, poygakda qo'l qovushtirib turar, u xuddi xo'jasidan suyak kutayotgan kuchukka o'xshar, biroq

xo'jasi o'z g'ami, o'z o'ylari bilan band, vafodor kuchugiga qaramas edi.

Vaziri a'zam so'nggi bir-ikki haftada o'zini juda oldirib qo'ygan, naqsh olmaday qip-qizil, lo'ppi yuzlari so'lib-sarg'ayib, munchoq ko'zlari ichiga botib ketgan, kalta, yo'g'on bo'yni ingichka tortib, tomoq ostlari qari tustovuqning tomog'iday osilib qolgan edi.

Vaziri a'zamning ahvolini ko'rgan Piri Bukriy ko'nglidagi dardu hasratlarini aytishini ham, aytmasligini ham bilolmay hang-mang bo'lib turgan edi, nogahon tashqarida tap-tap oyoq tovushlari eshitildi-da, eshik shitob bilan ochilib, xonaga... Xatlibegim kirib keldi.

Egnida odatdagi qora ipak ko'ylak o'rniga to'pig'iga tushgan qizil baxmal ko'ylak, yoqasi va yenglariga sariq ipak shokilalar tikilgan qizil mursak, oyog'ida saqichdek yaltillagan uchi egik bejirim qizil etikcha, Xatlibegim, yuziga tutilgan shaffof shoyi durrasini orqasiga tashlab, bir to'rda bosh egib turgan vaziri a'zamga, bir poygakda tosh bo'lib qotib qolgan Piri Bukriyga qaradi-yu, yupqa lablarini himarib:

— Hi, kuyovto'ra! — deb kuldi. — G'unajinni no'xtalay oldilarmi yo hanuz no'xta sololmay ovoralarmu?

Begimning hazili zaharli qamchiday tegsa ham, Piri Bukriy allaqanday qiyshanglab kuldi:

— O'zingizdan qolar gap yo'q, begim. Yosh narsa...

— Chaynalmay, chinini ayta bering, kuyovto'ram! Agar jilovlay olmagan bo'lsalar haram bekasini yuboramen, o'zlari jilovlab mindirib qo'yadilar!

— Toabad minnatdormen, begim! — Piri Bukriy hamon hiringlab kulganicha qo'yniga qo'l soldi. — Oliyhimmat begimga atalgan bir sovg'am bor edi, fursatdan foydalanib...

Xatlibegi keskin harakat bilan Piri Bukriyni to'xtatdi:

— Hozir sovg'a-salomning fursati emas. Undan yuz chandon zarur gap bor! Daf bo'lsinlar, kuyovto'ram!

— Qulluq, begim, qulluq! — Piri Bukriy shosha-pisha orqasiga tisarilib, xonadan chiqdi. U oldin eshikni zich yopmoqchi edi, keyin, xayoliga allaqanday bir fikr kelib, qiya ochiq qoldirdi-da, birdan holsizlanib, devorga

suyandi, suyanishi bilan ichkaridan Xatlibegimning odatdagiday o'ktam, qahrli tovushi eshitildi:

— Hamma qilgulikni qilib qo'yib, endi nechun pistirmalarda pusib yuribdilar, taqsim? Suf sizday vaziri a'zamga!..

Ali G'arib bir nimalar deb g'udrandi, biroq uning so'zlarini yana Xatlibegimning betoqat, darg'azab ovozi bo'ldi:

— Bas! Nolai fig'oningizni yig'ishtiring, janob vazir! Bu makkor soxta Ibn Sinoni topgan men emas, uni topgan taqsimning o'zlaridur! Hay attang! Mana endi bilindi Xo'ja Ahmad' hazratlarining qadri! Barcha arkoni harb va arkoni davlatning qahriga yo'liqqan bir hezalakni daf qilishga aqlingiz yetmasa... vaziri a'zam bo'lib ne qilasiz, taqsim?

— Soyaboni marhamat, begim! Devorning ham qulog'i bor! — Ali G'arib hadixirab kelib eshikni zich yopdi chog'i, ovozlar eshitilmay qoldi.

Piri Bukriy, odatda, qulog'ini devorga qadab bo'lsa ham, bunday pinhoniylar gaplarni bilib olishga urinar edi, hozir esa, ko'ngli g'ash, yuragida intihosiz bir alam, beholgina sudralib borib, chetroqda turgan eski kursiga asta cho'kdi.

Ajabo: uning ko'z oldida hamon Xatlibegimning kinoyali tabassumi turar, quloqlari ostida zaharli gaplari yangrar edi! Bu gaplardan uning yuragi og'rimasdan kimning yuragi og'riydi?

Mana, bir oydan oshdiki, Xatlibegimning navkarlari kimsan Horun ar-Rashidning bebaho javohiri evaziga Sadafbibini uning qo'liga olib borib topshirishdi.

Bibining sharafiga Piri Bukriy o'z do'koniga tutash bir hovli-joyni sotib olib, gulday yasatib qo'ygan edi. Bibini vaziri a'zam ko'shkidan qolishmaydigan shu ko'rkam hovli-joyiga tushirdi, xizmatiga keksa oqsoch yollab, o'zini noyob zarrin liboslarga o'rab tashladi, yerto'lasidagi eng yashirin sandiqlarini ochib, bo'yniga

¹Xo'ja Ahmad Maymandiy — sulton Mahmudning ko'p yillik bosh vaziri.

eng qimmatbaho marjonlar, quloqlariga oltin sirg'alar, qo'llariga tilla bilaguzuklar, hatto oyoqlariga oltin xollor taqib, boshidan la'l va injular sochdi. Ammo ne foyda? Sadafbibini hanuz uni ko'rsa bo'rini ko'rgan qo'zi-choqday qaltiraydi, qaltirasa ham mayli, yumaloq kulcha yuzidan qoni qochib, ko'zlari hazar aralash allaqanday nafrat bilan chaqnaydi... Kechalari esa yoniga yo'latmaydi, na uning ohu faryodlariga quoq soladi, na keksa oqsochning pandu nasihatlarini do'q-pisandalariga!..

Ko'p yillardan beri Piri Bukriyning xizmatida yurgan keksa oqsoch bir necha marta unga Sadafbibini haydab yuborishni, egnidagi bebaho liboslarini yechib olib, o'zini quljallobga pullashni maslahat berdi, agar shunday qilsa, undan ming chandon ko'hlik, ming chandon muloyim, bezabon kanizlarni topib berishni va'da qildi. Biroq... ne chora? Poshshoning ishq qurbaqaga tushmish, degandek, ko'ngilga amr qilib bo'lmas ekan. Piri Bukriy, har-chand urinmasin, o'z hislarini jilovlay olmadi.

Piri Bukriy garchi majruh bo'lsa ham, garchi yoshi payg'ambar yoshiga yaqinlashib qolgan bo'lsa ham, bir yigit tengi kuchi bor. Xatlibegim aytmasdanoq Sadafbibini hech kimning yordamisiz o'z kuchi bilan no'xtalab olishga bir necha bor urinib ham ko'rdi. Biroq Sadafbibini ham, jussasi chog'roq, nozik qiz bo'lsa-da, urishqoq mushukday olishib, Piri Bukriyga bo'y bermadi, shundaykim, har safar u qizning go'shasidan soqollari yulinib, yuzlari tinalib chiqdi!

Yo'q, agar Piri Bukriy istasa, Xatlibegim aytganidek, uni allaqachon no'xtalab olardi. O'zining kuchi yetmasa, itday vafodor oqsochning yordamida, oyoq-qo'llarini bog'lab bo'lsa ham no'xtalab olardi. Biroq bibining ko'zlaridagi bu cheksiz nafrat, kulcha yuzlaridagi bu jirkaniy... Yo'q, kishining nafsoniyatini poymol qiluvchi bu nafratga toqat qilish qiyin! Qiyin, biroq u toqat qilib yuribdi, tishini tishiga qo'yib bo'lsa ham, alamdanda yura-gi qonqashasa ham chidab kelmoqda.

E, yaratgan egam! Bu ne ko'rgulik? Piri Bukriy umrida ikki marta shunday xor bo'ldi. Biri Qiyotda, otasining qadr-doni bo'lmish nasroniy savdogarning beva qizi

Rayhonabonuga ishqiy tushganida, biri endi, Sadafbibiga *duch bo'lganida!* *Boz bu telba taqdirning telba o'yinini* qarangi, har ikki safar ham uning muhabbatiga pand bergan odam — Abu Rayhon Beruniy bo'ldi. Taqdir *nechun ularni bir-biriga raqib qilib qo'ydi?* Rayhonabonu sabab Qiyotda qirpichoq bo'lib, yo'llari ajrashib ketgan ikki raqib, nechun salkam qirq yildan keyin yana bu shaharda *duch kelishdi*, nechun taqdir yana oralariga bu malakni soldi? Piri Bukriy bu jumboqni yechishdan ojiz. U faqat bir narsani biladi: gar ayovsiz qismat uni Abu Rayhonga ro'baro' qilmaganida uning hayoti o'zgacha yo'ldan ketardi! Shak yo'q — o'zgacha bo'lardi! Yoshlik chog'larida Rayhonabonu visoliga yeta olmasa ham, bu safar Sadafbibining visoliga yetardi! Hozir esa... Piri Bukriy Sadafbibining go'shasiga kirishga ojiz, uning bo'sag'asida o'z yog'iga o'zi qovurilib yotarkan, har kecha uning: «Ustod! Ustod!» degan nidolarini eshitadi-yu, qulog'iga qizning faryodi emas, bamisoli og'u quyilganday, vujud-vujudlarigacha achishib ketadi!

Yo rab! Yozug'i ne uning? Qaysi gunohlar uchun uni bu noraso dunyodagi eng katta saodat — muhabbat saodatidan mosuvo qilding? Gunohi — mayib-majruhligimi? Ammo... uni mayib-majruh qilgan kim? Gunohkor bandangni o'zing kechirgaysen, va lekin, uni majruh qilib, bandalaringga kalaka qilgan ham o'zing emasmu, parvardigori olam?

Ha, bundan qirq yil muqaddam, yo'q, qirq besh yil muqaddam, kichkinagina, qop-qoragina Abu Rayhon Qiyot bozorlarini supurib, do'kondorlar xizmatini qilib yurgan chog'larida, Piri Bukriy o'n besh yoshlar chamasidagi nozikkina xushsurat bir o'spirin edi! O'zi sal rangpar, kasalmand bo'lsa ham, yelkasidagi bukridan asar ham yo'q edi! Hazar' tomonlardan kelib, Qiyotga katta do'kon ochgan otasi esa, — *ollo uning gunohini kechirgay*, — nasroniy dinidagi mashhur savdogarning qizi Rayhonani unga olib berib, boyligiga boylik, *dovrug'iga dovrug' qo'shmoq orzusida yurardi.*

¹ H a z a r — hozirgi Kaspiy dengizi.

Lekin... e voh! Balo qayda? Bossang, oyog'ing ostida, deganlari rost ekan!

U bir haftagina betob bo'ldi. Ammo dard uni shunday iskanjaga oldiki, azaldan kasalmand, nozik-nihol o'spirin, baloi otash ichida qovurilib, bir hafta hushini bilmay yotdi. Hushiga kelganda esa... tepasida yig'lab o'tirgan otasini ko'rdi. Otasining yonida hakimlar kiyimida allomanamo bir kimsa o'tirardi.

Piri Bukriyning ko'krak qafaslariga sovutga o'xshash bir narsa kiydirgan, sovutning ichi esa nazarida, issiq loyga o'xshash qattiq va yoqimli bir narsa bilan to'ldirilgan edi.

Bir oydan keyin allomanamo kimsa unga kiydirilgan «sovut»ni yechib, tanasini qora loydan soqit qildi-da, qo'ltig'idan suyab, o'rnidan turg'azdi.

U hakim yordamida turishga turdi-yu, faryod chekib, qayta o'zini to'shakka otdi. Uning nozik-nimjon bo'lsa ham novchagina bo'y-basti kamida bir qarich kichraygan, zaif ko'kragi bo'rtib chiqqan, yelkasida esa... kallaqantday xunuk, bedavo bir o'rkach paydo bo'lgandi!..

Balo'i nogahon bo'lib yopishgan shu o'rkach tufayli u bir yilgacha odamlarning ko'ziga ko'rinmay, o'z do'konlari tagidagi yerto'lada ko'ksini zaxga berib yotdi. Dunyo ko'ziga qorong'u ko'rinib, ko'kka nola qilib yotdi, hatto ota-onasini ko'rishga ham toqati bo'lmadi. Uning dardu alamlarini tushunadigan, cheksiz hasratlariga hamdard bo'ladigan bittayu bitta do'sti qoldi, u ham bo'lsa... ikki qarichgina qamish nay edi!

U ochilmasdan xazon bo'lgan umri, ko'ngli faryodlariyu *barbod bo'lgan sevgisi* — hamma-hammasini shu hamdard do'stiga so'zlar, yurak-bag'ri qon, ko'zlarida shashqator yosh, tunu kun tinimsiz bo'zlar edi!

Lekin uning ko'ngliga taskinu tasalli berguvchi bu do'st, nimqorong'i yerto'lada kechayu kunduz yangragan bu nolai faryod undan burun ota-onasini adoi tamom qildi. *Avval onaizori yiqildi, keyin otasi. O'limidan uchto'rt kun avval otasi uni yerto'la tepasidagi o'z xosxonasiga chaqirtirib oldi.*

— Gunohkor padaringni kechir, bolam, — dedi sho'rlik ota boshini yostiqdan arang ko'tarib. — Bilamen, sen mening gunohlarim uchun kuyding, bolam. Olloning xohishi shu ekan, ne chora, bo'tam? So'zimga inon, o'g'lim, bir yildan beri gunohkor otangni yolg'iz bir g'am, bir tashvish qiynaydi: bu o'tkinchi dunyodan ko'z yumsam nogiron zurriyotimning holi ne bo'lur, degan qayg'u ko'nglimga orom bermaydi, bolam! Yodingda bo'lsin: bani odam och qashqirdan yomon — kim ojiz, kim nogiron — avvalambor shularni yeydi! Valekin shuni ham bilib qo'y, jigarim. Bani odamning qudrati uning husni jamoli va bo'y-bastida emas, orttirgan boyligida! Poshsholarning kuchi ham boshidagi tojida emas, xazinasidagi ganjida!

Padari poki, — ollo unga ravzai rizvondan joy ato qilg'ay! — shunday deb, unga qarshidagi tokchaning pastki g'ishtlarini ko'chirishni buyurdi. G'isht tagida o'ra bo'lib, undan ikkita katta xum chiqdi. Xumlarning biri oltin zeb-ziynatlarga to'la edi, ikkinchisi nodir toshlarga!

— Yodingda bo'lsin, bolam, — dedi otasi, soqolini ko'z yoshi bilan yuvib. — Faqirga bobongdan bir xum ganj tekkan edi, men uni senga ikki xum qilib topshiramen. Bu boylikni ko'z qorachig'ingday asragaysen, toki, u sening qora kunlaringga ham, mas'ud damlaringga ham yarag'usidir!

Hayhot! Ota so'zlarining faqat birinchi qismigina haqiqat bo'lib chiqdi. Padari qoldirgan ganjlar haqiqatan ham Piri Bukriyning qora kunlariga yaradi. Mas'ud damlar esa... e voh! Piri Bukriy otasidan qolgan ikki xum ganjni o'n barobar ko'paytirdi, ammo o'n barobar oshgan boylik ham otasi aytgan baxtu saodatni in'om etolmadi!.. Padari pokidan qolgan ganjlarga ishonib avval Rayhonabonuga yopishib ko'rди, endi Sadafbibiga. Lekin, e voh, ko'ngliga yaqin na sevikli mahbub topdi, na bir do'st!

Piri Bukriyning xayolini yana Xatlibegimning qahrli ovozi bo'lib yubordi. U dik etib o'rnidan turdi-da, oyoq uchida bo'sag'aga borib, qulog'ini eshikka tutdi.

Xatlibegim, go'yo har bir so'zini qilich bilan kesgan-day kesib-kesib gapirardi:

— Inongan amirlaringizni ishga soling, vaziri a'zam! Osmon malikasi saroyiga eng sodiq sarbozlaringizni qo'ying! Shundaykim, chin Ibn Sino hazratlari bu mu-borak dargohga qadam ranjida qilganlarida... hech bir kimsa yo'llarini to'smasin!

Piri Bukriy tap-tap oyoq tovushlarini eshitib, darhol o'zini chetga oldi. Eshik sharaqlab ochilib, ichkaridan Xatlibegim chiqdi. Uning surma tortilgan qiyg'och ko'zlari allaqanday chiroyli chaqnar, upa-elik surtilgan qoramtir yuzi lovillab yonardi.

— Ha, kuyovto'ra! — dedi Xatlibegim, bo'sag'ada to'xtab. — Tarki odat — amrimahol, so'zimizni poylab turibsenmu bu yerda?

— Yo'q-yo'q! Faqiru haqir begimning xizmatlariga muntazirmen! — Piri Bukriy shunday deb, qo'ltig'iga qo'l soldi-da, eski lattaga o'ralgan yumaloq bir narsani olib, begim tomon yurdi: — Bag'dod zargarlari yasagan noyob bilaguzuk! Nodir yoqutlar bilan ziynatlangandur, begim!

Xatlibegim sovg'ani olmoqchi bo'lib qo'l cho'zdi-da, darhol qo'lini tortib oldi.

— Bag'dod zargarlari yasagan noyob bilaguzuk o'ragan lattangni qara! Odamning ko'ngli ayniydur! Siz oling, vaziri a'zam! Keyin eltib berasiz! — Xatlibegim ikki bukilib turgan bukriга ijrg'anib tikilib qaradi-da, yana zaharxanda qildi: — Kuyovto'ra degan sal qaddini rostlab yuradi, azizim! Qaddingizni tuting! Erta-buruskun haram bekasini yuboramen: erka g'unajiningizga kuchingiz yetmasa, o'zi jilovlab, ustiga mindirib qo'yadi!

Begim shunday dedi-da, hanuz kinoyali kulimsiraganicha xonadan chiqdi.

Yigirma sakkizinchi bob

1

Xatlibegimning xufiyalari to'rtinchi kuni xuftonda kelishdi. Bu paytda hazrat Ibn Sino Isfahondan G'aznaga nima maqsadda keltirilgani ikki allomaning ham eslaridan chiqqan, zotan, uzluksiz va allaqanday intiq-intizor suhbat bilan bo'lib, butun olam xotiralaridan ko'tarilgan edi!

Odatda, ertalabki nonushta vaqtida boshlanadigan bu suhbatlar aksar tun yarimigacha, hatto tong otguncha davom etar, kunlar tunlarga, tunlar esa kunlarga ulanib ketar, biroq bir-birlarining gapini eshitish ishtiyoqi, hayot, olam va tabiat haqidagi fikrlarini bilish istagi, muloqot chanqoqligi so'nish uyoqda tursin, bal'aks, tobora ortib borardi.

Beruniy, garchi bir mahallar tabiat muammolari to'g'risida, xususan oftob nurlarining hayotiy kuchi, issiqlik va sovuqlik ta'sirida jismlarning kengayishi, torayishi va nihoyat shaharlar oralig'idagi masofalarni o'lchash usullari borasida Ibn Sino bilan ancha munozara qilgan, hatto bu masalalarga bag'ishlangan maktablarida alloma degan nomga nomunosib gustohlikka borgan bo'lsa ham, Ibn Sinoning yetuk salohiyatiga, ayniqsa, tibbiyot bobidagi iste'dodiga hech qachon shubha qilgan emas. Lekin, u endigina, rasadxonaning tinch, osuda xonalarida o'tirib, «Al-Qonun» va «Ash-Shifo» kitoblarining mazmunini, nazm, musiqa va falsafaga oid asarlarini o'z og'zidan eshitganidagina uning naqadar buyukligi va olamshumul shuhrati sabablarini anglab olgandek bo'ldi.

Birinchi suhbadayoq negadir tibbiyot masalalari qo'zg'aldi. Ibn Sino Beruniyning iltimosi bilan suhbatni «ilmi tashriq»dan boshlab, undan inson a'zolariga xos kasalliklarga, kasalliklardan davolash usullariga, ya'niki, nabotot olamiga o'tdi, so'ng, yarim hazil, yarim chin tarzda Beruniyning tomirini ushlab, uning dardlarini va hatto bu dardlarni qo'zg'agan sabablarni aytib berdi va shu yerning o'zidayoq doru hozirlashga kirishdi. Garchi,

suhbat ustida ikkovidan boshqa hech kim bo'lmasa ham, bu gap zum o'tmay butun rasadxonoga tarqaldi-yu, rasadxonada kimki bo'lsa, yoshu qari, xastayu sog' — hamma hakimi davronga bir ko'rinib qolish orzusini izhor eta boshladi.

Ibn Sino, odatda, «kasal»ning dardini so'rab-suriştirib ham o'tirmas, ko'z qorachiqlarini, burun kataklari, og'zi va tomog'ini ko'zdan kechirar, lozim bo'lsa yechintirib ko'rar, keyin boshini xam qilganicha, qo'ldan ushlab, tomir urishlariga jimgina quloq solardida, xastaning dardini o'ziga gapirib berardi. Hakimi davroning topqirligidan lol qolgan betob o'zini yo'qotib qo'yar, Ibn Sino esa, shogirdi Abu Ubaydni chaqirib, darhol doru hozirlashni buyurardi.

Beruniy ulug' donishmandlarda chuqur ilm va o'tkir zakovtdan tashqari qandaydir nozik, ilohiy bir tuyg'u bo'lishini bilardi. Ibn Sinoda bu ilohiy va noyob tuyg'u ayniqsa kuchli ekanini Beruniy birinchi daqiqalardanoq sezdi. Nazarida, Ibn Sino ko'zini yumganicha, xastaning bilagini ushlab, uzoq sukutga tolarkan, faqatgina betobning tomir urishlari emas, balki o'z dilidagi ilohiy tuyg'ularga ham quloq solar, bu tuyg'ular esa uni sira «aldamas» edi! Uning gap-so'zlari, muomalasi, fikr-mulohazalarida ham xuddi shunday o'zgacha bir salohiyat va chuqur insoniy nazokat sezilib turardi.

Ibn Sinonning har bir so'zida, chehrasida, horg'in ko'kimtir ko'zlarining allaqanday sokin boqishida hayotda ko'p musibatlarini boshidan kechirgan dono odamlardagina bo'ladigan xiyol ma'yus bir joziba, kishini o'ziga darhol rom qilib olguvchi bir mehrigiyo bor edi!.. Shu boisdan, ular bir-birining dilini, gap-so'zlarini, dardlarini imo-ishoralardanoq ilg'ab olishardi. Ular endi yoshlik chog'laridagiday ko'p munozara va mubohasa qilishmas, bil'aks, bir-birlarining fikr-mulohazalariga chuqur e'tibor bilan quloq solishar, faqat bir masaladagina ko'p tortishardi: Beruniy ko'proq Ibn Sinoni so'zlatgisi kelar, uning kitoblari, olam va tabiat haqidagi o'ylarini ko'proq bilgisi kelar, Ibn Sino esa aksincha, Beruniyni ko'proq gapirtirishni istardi, ayniqsa, Hindis-

tonni ko'p surishtirar, bu yurtning iqlimi, tog'u toshlari, daryo va ko'llari, ummonlari, shaharlari, kuy va qo'shiqlari, o'tmish va hoziri, ertak va rivoyatlari — hamma-hammasini bilgisi kelardi. Kechalari esa, shiftdagi maxsus tuynuk tagida o'tirib, sudsi faxri va boshqa olatlar yordamida yulduzlar holatini kuzatishar, jadval va taqvimlarga aniqliklar kiritishar edi.

Ibn Sino o'zi ham bir mahallar Rayda, malikai Saida iltimosiga ko'ra, rasadxona qurgan edi. Biroq u qurgan rasadxona bu rasadxona oldida ancha g'arib, olatlar ham Beruniy yaratgan olatlarga tenglasha olmas edi. Chunki Beruniy bu rasadxonani qurishda faqat arab va rum munajjimlari emas, hind allomalarning falakiyot bobidagi mashhur asarlaridan ham foydalangan, ko'p olatlarni ham Hindistondan olib kelgan.

Osmon to'la yulduzlarning sirli miltirashi, sayyoralarining olatlar sathidagi aksi ikki allomaning xayolini yana yechilmas muammolar, olam va koinot haqidagi azaliy va serjumboq savollarga burardi. Zotan ularni ayniqsa yaqinlashtirgan narsa ham shu serjumboq savollar, ikkisini ham ko'pdan beri qiynab kelayotgan teran falsafiy o'ylar bo'ldi: olam ne? Hayot ne? Yaratg'uvchi ne?

Ajabo: bu yechilmas falsafiy muammolarga yondashishda ularning o'ylari ham, dardlari ham juda-juda o'xshash edi. Beruniy bu masafada ikki javhar'ni tan olar, ya'niki, borliqning ibtidosi moddiy va ruhiy javhar, deb bilardi. Ibn Sino uning fikriga qo'shildi, faqat yaratg'uvchining mavjudligini ham tan olmoq lozim, deb qo'shib qo'ydi. Zotan, u ham Beruniy kabi olamni yaxlit va murakkab borliq, deb tushunar, hamma mavjud narsalarni ikkiga, ya'ni, zaruriy vujud va imkoniy vujudga bo'lar, ularning o'zaro munosabati esa sabab va oqibat munosabatidir, degan e'tiqodda edi. Beruniy uning gaplarini jon qulog'i bilan eshitar, chunki bu fikrlar uning o'z fikrlari, uni ko'p qiynab, kechalari uyqu bermay yurgan pinhoni o'ylari va pinhoni dardlari bilan hamohang edi! Lekin, e'voh, olam haqidagi o'ylari

¹Substantiya.

qanchalik hamohang bo'lmasin, bu o'ylar oxir-pirovardida tag'in o'sha ma'yus fikrlarga, mavjud borliqning boqiyli va bani bashar umrinig o'tkinchiligi, tabiatning mukammalligi va inson hayotining mislsiz norasoligi haqidagi g'amgin xayollarga borib taqalardi. Xayollar esa dillarida tosh bo'lib yotgan «Nechun shunday? Nechun?» degan eski va alamli savollarni tug'dirardi.

Darhaqiqat, nechun shunday? Nechun metin zarurat asosiga qurilgan bu olam, bu cheksiz koinot, bu sayyoralar harakati va tabiat hodisalarida buyuk bir qonuniyat va aql-zakovat mavjud? Bani bashar esa... tirik mavjudotlar mukammali bo'lmish bani bashar esa... xurofot, nechun zulm va adolatsizlik tutqunidan chiqolmaydi? Nechun?..

Rost, olam bino bo'ptiki, hech bir donishmand bu jumboqni yecholmagan. Ular buni bilishadi, bilishgani uchun ham bu to'g'rida kam gaplashadilar, dillarida armon bo'lib yotgan dardu hasratlarini qo'zg'amaslik uchun bu mavzuni ehtiyotkorlik bilan chetlab o'tishga urinadilar, lekin qancha harakat qilishmasin, bu so'nmas dard, haq va adolat haqidagi bu intihosiz armon bot-bot qayta yopirilib keladi-yu, mungli kuyday ko'ngillarini qayta-qayta vayron qiladi.

Ibn Sino birinchi kuni kechasi Isfahonda bo'lgan voqealarni, noyob kutubxonasi yong'inga uchraganini, yolg'iz inisi Abu Mahmudni esa hatto daraklash imkonini ham bo'lmaganini gapirib bergan, kuyunib, yonib gapirib bergan edi. Shu boisdan Beruniy bu gaplarni uning ko'nglidan chiqarishga, diliga ozor beradigan narsalardan uni avaylashga ko'p urindi. Shu boisdan saroydagi mojarolar, xususan, o'zini Ibn Sino deb, sultonning ustiga minib oigan anov makkor hakim haqidagi gaplarni aytgisi kelmadi, nazarida, bu gaplar aziz birodarini qattiq haqorat qilib, diliga chuqur ozor beradigandek tuyuldi. Biroq pastda, xattotlar va shoirlar davrasida istiqomat qilayotgan Abu Ubayd bu mishmishlardan ogoh bo'lib, ustoziga yetkazgan ekan, Ibn Sino o'zi shu to'g'rida so'z ochib qoldi. Beruniy ehtiyotkorlik bilan bo'lsa ham, ba'zi gaplarni gapirib berishga majbur bo'ldi. Ibn Sino

soxta «hakimi davron» to'g'risidagi g'alati hangomani eshitarkan, avval ma'yus jilmayib o'tirdi, oxirida esa qah-qah otib kulib yubordi.

— Baayni ko'ngildagi ish bo'libdi! — dedi u ko'z yoshlarini artib. — Soxta Ibn Sinomi, chin Ibn Sinomi — sultonni davolabdimi — marra o'shaniki! Ofarin va tasanno! Endi, ijozat bersalar — kamina Isfahonga qaytib ketar edim, ustod!..

Beruniy ich-ichidan kuyunib: «O, azizim, azizim! — dedi ichida. — Qani endi sening qaytishingga ijozat olmoq oson bo'lsa!.. Nomi rasadxona, hibsga tushganingdan bexabarsen, azizim! Bu tuzoqdan salomat chiqib ketgaysen, ishqilib!»

...Bugun rasadxonada shamlar yoqilib, odatdagidek, yulduzlarni kuzatishga kirishishlaridan oldin, Beruniy, yarim hazil-yarim chin, zoyicha tuzib, Ibn Sinoning taqdirini aytib berishga ahd qildi. Munajjimlar qoidasi bo'yicha u peshin chog'ida quyoshning holatini belgilab oldi, kechasi zoyicha soniyalarini hisoblab chiqdi, jadval tuzdi, so'ng, Mirrix va Mushtariy yulduzlarining burjlarini aniqladi... Zoyichada shu narsa ayon bo'ldiki, Ibn Sino uchun yaqin kunlarda saodatli onlar boshlanar, uning yulduzi yorug', taqdiri baland edi!..

Beruniy, garchi zoyichaga ishonmasa ham, bu gapni xushnud kulib gapira boshlagan edi, eshik beruxsat ochilib, sallasiga nishon qadalgan baland bo'yli, zanjidek qop-qora bir sarboz kirib keldi. Bu — soxta hakimni boshlab kelgan va Raboti Sangin yonida Xatlibegimning xufiyalarini chopib tashlagan cho'tir mushrif edi! Bu safar u nechundir saroyga Ibn Sino bilan Beruniyni chaqirib kelibdi.

Beruniy hayajon ichida Ibn Sinoga yuzlandi:

— Shoyad hozir zoyichada ko'ringan saodat yulduzi — istiqbolning xayrli foli bo'lsa, azizim?

Ibn Sino indamadi. U, odatdagidek, kinoya aralash g'amgin kulimsirab, o'rnidan turdi.

«*Hakimi davron*» Abu Shilqim ibn Shahvoniy G'aznaga chin Ibn Sino hazratlari kelganini birinchi bor eshitganida pinagini buzmagan bo'lsa ham, keyinoq astoydil taraddudga tusha boshladi. Taraddudga tushishining boisi esa sultonning salomatligida edi.

Ibn Shahvoniy, garchi tavakkalning tagi tosh ekanini bilsa ham, ishni boshda tavakkaldan boshlagan, sultonni davolashga kirisharkan, dorularining qudratidan ham ko'ra umri bino bo'ptiki, uni hech qachon tark etmagan omadga, qolaversa, afyuni a'loning sehriga inongan edi! Shu boisdan ham sulton uning muolijasi sabab, tez kundayoq shifo topib, o'rnidan turib ketganida ibn Shahvoniyning o'zi ham hayratdan yoqasini ushlagan edi! Zero, sultonning bunchalik tez sihat topishining sir-sinoati ne? «Hazrat Ibn Sino» degan nomning sehrimi yoki «Al-Qonun»dan olingan dorularning kuchimi, yoxud afyuni a'loning qudratimi — buni ibn Shahvoniyning o'zi ham bilmas edi! Shu sababdan birinchi kunlari bu mo'jizadan o'zi ham lol qolib, toleiga shukrona bildirgan edi. Lekin so'nggi kunlarda, xususan, G'aznaga chin hazrat Ibn Sino tashrif buyurgani haqida gap tarqalgandan beri nima ham bo'ldi-yu, sultonning sihati xiyol orqaga keta boshladi. Buning sababi ne? Dorularning kuchi ketdimi yo afyuni a'loning ta'siri susaydimi yoxud hazrat Ibn Sino uzoqdan turiboq sehr qildimi — ibn Shahvoniy bu sir-asrorning ham tagiga yetolmay garang. Bosh ustiga, so'nggi paytlarda nechundir juda pitirlab qolgan Abul Hasanak bugun har kungidan ham noxushroq bir xabar keltirdi. Go'yo sultonning suyuqli singlisi Xatlibegim Ko'handiz qal'asida yashirib yotgan anov qari quzg'un Ali G'aribni chaqirtirib olgan emish. «Bu makkor tabibni o'zing topib, o'zing sultonning qahriga duchor bo'lgan eding, endi uni o'zing daf etmog'ing lozim», deb ul shaytonni ham gijgijlagan emish! Xatlibegimdan madad olgan Ali G'arib esa, amirul umaroni ishga solib, Abul Hasanakning odamlarini chetlatayotgan emish, hatto saroy darvozalariga

ham o'z nadimlari va o'z sardorlarini qo'ygan emish. Shundaykim, shu bukun Xatlibegim Isfahondan kelgan hazrat Ibn Sinoni sultonga ro'baro' qilib, ularni fosh etmoq niyatida emish!..

Abul Hasanak bu gaplarni shunday bir sovuq vahima bilan gapirdiki, *ibn Shahvoniyning xayoliga kelgan birinchi fikr qochmoq bo'ldi!* Biroq qandaydir ichki bir tuyg'u, eng xatarli onlarda uni qaltis yo'llardan hamisha asrab kelgan ichki bir tuyg'u bu safar ham yordamga keldi-yu, tiliga kelgan gapni ichiga yutdi.

— Davlatpanohning ahvoli qalay! — dedi Abu Shilqim ibn Shahvoni yuragini chulg'ab olgan sovuq tahlikani jilovlashga urinib.

— Olampanoh hanuz uyqudalar. Kechasi bergan dorungiz...

— Uyqu — salomatlik garovidir! — dedi ibn Shahvoni vazirning so'zini bo'lib. — Anov yosuman... Xatlibegim qachon keladi?

— Barcha xufiya ishlar saroyda tunda bo'ladi! Kechasi, xuftondan keyin kelmog'i darkor, hazratim.

— Bir o'zimi yo isfahonlik anov makkor... O'zini Ibn Sino deb yurgan anov makkor tabibni ham boshlab kelurmi?

«Ul Ibn Sino yolg'on emish! Ul yolg'onu, bu battol chin Ibn Sino emish! Ofarin!»

Abul Hasanak alam bilan bosh chayqab:

— Qani endi... yolg'on Ibn Sino yolg'iz bo'lsa? — dedi. — Yonida guvohi ham bor!

— Guvohi?

— Ha, G'aznada Abu Rayhon Beruniy degan bir allomai betavfiq borkim, bu kimsa chin Ibn Sinoni tanir emish!

— Chin Ibn Sino! — dedi ibn Shahvoni to'satdan ko'zlari chaqnab. — Chamamda, Xatlibegim topgan bu makkor hakimning chin Ibn Sin ekaniga vazir janoblari ham inonib qolganga o'xshaydurlar?

— *Yo'q-yo'q, kamina...*

Ibn Shahvoni betoqat qo'l siltab, Abul Hasanakning gapini bo'ldi:

— Avval taom, ba'daz kalom! Sharob va taom, janobi vazir! — buyurdi u va eshikka borib qolgan Abul Hasanakni to'xtatdi. — Ha, yodimda borida aytib qo'yay: olampanoh bukun namozi asrgacha uxlaydilar. Uyg'ongan zahoti mana bu doruni bergaysiz!

— *Oftobi olam uyg'ongan zahoti siz hazratimni yo'qlaydilar.*

— Yo'qlasalar, bir bahona topgaysiz! Kamina namozi asrdan keyin olampanohning huzurlarida hozir bo'lamen. Ungacha... eng yaxshi sharoblardan toptiring! Lozim bo'lsa... anov imonsiz Malikul sharobga odam yuboring! Eng ko'hna, eng a'lo maylaridan oldiring! Yodingizda bo'lsin, janob vazir: bukun bizning qismatimiz olampanohning ahvoli ruhiyatiga bog'liqdur! Bas! Olgan dorularingizni o'z vaqtida berib, ortidan yaxshi may tuting! Qolganiga kamina o'zim yo'l topamen. Inshoollo, ishimiz o'ngidan kelur!.. Ha, to'xtang, tag'in bir so'z! — Ibn Shahvoni shunday deb, Abul Hasanakni yana to'xtatdi. — Basharti... omad yor bo'lib, amiralmo'minin ul firibgarni... o'zini Ibn Sino deb, yurtni to'nab yurgan ul battol hakimni tark etsalar... uni darhol yo'qotmoq darkor!

Ibn Shahvoni vazir janoblari chiqib ketguncha kutib turdi-da, yerga to'shalgan mayin ipak gilamlarni bir-bir bosib, o'z xosxonasini bir aylanib chiqdi.

U G'aznaga hazrat Ibn Sino kelganini eshitganidan beri oyog'i tagidan chiqqan bu «balo nogahon»ga qarshi chora qidirar, biroq qancha qidirmasin, xayoliga biror tuzuk fikr kelmas edi. Hozir ham nima qilishini bilmas, o'ktamlikda sultondan qolishmaydigan uning shaddod singlisi Xatlibegim hazrai Ibn Sinoni boshlab kelganida nima tadbir ko'rishini tasavvur etolmas edi.

Lekin bakovullar kejtirgan sharobdan bir kosa ichib, issiq bedana kaboblardan yeb, kimsasiz, osuda xosxonani asta aylanarkan, to'satdan miyasiga g'aroyib bir fikr keldi-yu, yana xontaxtadagi may to'la ko'zaga qo'l cho'zdi. Uning miyasiga kelgan bu fikr shunday noyob va shunday g'alati ediki, Abu Shilqim ibn Shahvoni ust-ustiga yana bir necha kosa may ichib, to'rdagi banoras

ko'rpachalarga yonbosfladi. U kallasida yulduzday «yarq» etgan bu fikrga sayqal berib, xayolida uni obdan «pishitmoqchi» edi, biroq so'nggi kunlardagi tashvishu tahlikalar tamom holdan toydirgan ekan, miyasida hamon o'sha o'y, o'sha tashvish, pinakka ketganini o'zi ham sezmay qoldi.

U kimningdir turtkisidan uyqondi. Tokhadagi kumush shamdonlarga terilgan shamlar yoqilgan, xona kunduzgiday yorug' edi. Tepasida vazir janoblari qo'l qovushtirib turar, uning horg'in yuzidagi kunduzgi tashvish, bir kundayoq kirtayib qolgan ko'zlaridagi kunduzgi qo'rquv hanuz so'nmagan edi.

— Tursinlar, hazratim, davlatpanoh yo'qlaydur sizni.

— Kayfiyatlari qalay olampanohning?

— Kayflari chog', ammo... hozir Xatlibegim anov... hazrat Ibn Sinoni boshlab keladur...

Ibn Shahvoniy go'yo tanasiga ilon tekkanday bir sapchib tushdi, biroq shu zahotiyoy kunduz miyasiga kelgan g'aroyib fikr yodiga tushdi-yu, miyig'ida kulimsiraganicha, o'rmdan turdi.

Chor atrofi parqu yostiqlar bilan o'ralgan sulton pinhoni ishratxona yonidagi shabistonning to'rida yonboshlab yotar, uning oldidagi sakkiz qirrali o'ymakor xontaxta odatdagiday noz-ne'matlarga to'la, may solingan billur idishlar, barkash-barkash somsalar, lagan-lagan parranda go'shtlari, shinni va sharbat quyilgan guldor piyola va taqsimchalar dasturxonga sig'mas, faqat xonanda va sozandalar yetishmas edi, xolos.

Sulton, nechundur, yorug'ni ko'p xushlamas, shiftdagi ulkan chambarak qandilga terilgan shamlarning uchdan birigina yoqilgan, shabiston nimqorong'i, shuning uchun ham sultonning yuzi yaxshi ko'rinmas edi.

Abu Shilqim ibn Shahvoniy tavozi bilan salom berib, xontaxtaning ro'parasiga cho'nqaymoqchi edi, sulton kulimsirab yonidan joy ko'rsatdi. Ibn Shahvoniy itoatkorlik bilan sulton ko'rsatgan joyga o'tib o'tirarkan, yer ostidan amiralmo'mininga bir qarab oldi-yu, darhol yengil tortdi. Mayga qo'shib berilgan afyuni a'lo yaxshi

ta'sir etgan chog'i, sultonning lablarida kulgu, chuqur botgan qisiq ko'zlarida xushnud tabassum o'ynardi.

— Ajab hol, hakim hazratlari bukun o'z odatlariga xilof xiyol xomush ko'rinadilar? Kun bo'yi qayda edilar, hazratim?

— Kamina... kun bo'yi siz valine'matinga doru tayyorlash bilan band bo'ldim, oftobi olam!

— Tashakkur va tasanno! — dedi sulton, siyrak moshguruch soqolini silab. — Yaratgan egamga shukur, mana, avvalambor, xudovandi karim, ikkilamchi, siz hazratimning duoi jonlari va muolijalari sabab, men ham bukun dilim xush, jismim osoyish, o'ltiribmen kuy va musiqa ishqida!.. Ammo siz... siz qattiq charchabsiz, hazratim. Oling, bir piyola may sipqaring, toki charchoqlaringiz daf bo'lib, ko'nglingiz yayrasin!

Ibn Shahvoniy mahzun bosh chayqab, sekin uf tortdi.

— Nechun oh chekasiz? Sizga ne bo'ldi, hazratim?

Ibn Shahvoniy yana ovozi g'amgin titrab:

— Oftobi olam! — debi xitob qildi. — Bu bevafo dunyoda neki g'am-anduh bo'lsa bizday faqiru haqirlar boshiga tushgay. Sizday oftobi olam esa...

— Yo'q! — dedi sulton mamnun kulimsirab. — Dilingizda ne anduh bor — to'king barini!..

— Agar olampanoh bir qoshiq qonimdan kechsalar...

— So'zlang, hazratim!

— So'zlasam... — Ibn Shahvoniy nafasi bo'g'ilib, bir zum duduqlanib qoldi. — Bukun kechasi... kamina yomon tush ko'ribmen, uni aytishdan ham qo'rqamen, davlatpanoh!

— Yomon tush? — sulton, negadir, «hazratlari»dan nariroq surilib o'tirdi.

— Xo'sh? Xo'sh?

— Tushim shundaykim, siz valine'mat «ne'mati ilohiy»ga yo'llagan anov bevafo vaziri a'zam Ko'hi Sarandipdan qaytib kelgan emish.

Sulton allaqanday rangi o'chib:

— Xo'sh? — dedi. — Olib kelibdimi ul «ne'mati ilohiy»ni?

Ibn Shahvoniylar alam bilan bosh chayqab:
 — Siz ham ul betavfiqdan shu so'zni so'rar emishsiz, olampanoh!
 — Xo'sh? — dedi sulton betoqat bo'lib. — Ul betavfiq ne dedi?
 — Ul betavfiq oyoqlaringiz ostiga yiqilib, «ne'mati ilohiy»ni topmaganini arz qilar emish.
 — Hmm...
 — Va lekin, dermishkim, olampanoh bir qoshiq qonimdan kechsinlar, «ne'mati ilohiy» o'rniga hazrat Ibn Sinoni topib keldim! — der emish ul quzg'un.
 — Hazrat Ibn Sino?
 — Shunday, valine'mat! Ul quzg'un hazrat Ibn Sino deb shunday bir kimsani boshlab kelgan emishkim, ul kimsa kaminaga go'yo egizak qo'ziday o'xshar emish!
 — Ajab tush! — Sulton ibn Shahvoniylarning so'zini oxirigacha eshitmay, oldindagi may to'la yoqut piyolani olib asta sipqardi-da, yoshli ko'zlarini artdi.
 — Darhaqiqat, ajab tush? Xo'sh, xo'sh? Uyog'i ne bo'ldi?
 — Uyog'i... siz olampanoh ul qallobdan so'rar emishsizkim: sen topib kelgan bu kimsa hazrat Ibn Sino bo'lsa, bu kim, deb kaminai kamtaringa ishora qilar emishsiz, *davlatpanoh!*
 — Xo'sh, xo'sh?
 — Ul kazzob esa... ul kazzob faqirni ko'rsatib: «Oftobi olam! — deb faryod chekarmish. — Siz inonib yurgan bu makkor chin Ibn Sino emas, o'zini Ibn Sino deb el-ulusni to'nab yurgan bir battol, chin hazrat Ibn Sinoni men topib keldim, olampanoh», deb o'zi boshlab kelgan kimsani ko'rsatar emish!
 — Yo tavba, bu ne tush? — sultonning labidagi kulgu asta so'nib, go'yo yuziga yana sovuq niqob kiyib oldi.
 — Bas! Oxiri ne bo'ldi bu tushning? Oxirini so'zlang, hazratim!
 — Oxiri... — Ibn Shahvoniylar tomog'i g'ip bo'g'ilib, «qult» etib yutindi. — Oxiri... Hayhot! Siz olampanoh ham ul quzg'unning so'ziga inonib, faqirni jallodlar qo'lga topshirdingiz!..

— Siz esa... Bu tushga ishonib, anduh chekib o'tirib-siz! — Sulton allaqanday bo'g'iq tovushda qah-qah otib kuldi. — G'am yemang, hazratim. Donolar aytmoqchi, suv aksiga oqmaydi, ammo tush aksiga yuradur!

Sultonning so'zi og'zida qoldi. Nogahon eshik beruxsat ochilib, xonaga... Xatlibegim kirib keldi.

Ibn Shahvoniylar bu xotin to'g'risida juda ko'p eshitgan bo'lsa ham, o'zini birinchi ko'rishi edi, beixtiyor seskanib, a'zoyi badanidan qora ter chiqib ketdi.

Egnida odatdagidek to'pig'iga tushgan qora shoyi ko'ylak, boshida zar sochilgan qora shoyi ro'mol, yuzida harir qora durra, Xatlibegim, poygakda to'xtab, sulton bilan ibn Shahvoniylar bir zum unsiz tikilib qoldi, so'ng, qushday talpinib borib, sultonning oyog'iga cho'kkaladi.

— Og'ajonim! Mehriboni soyabonim, og'ajonim!..

Sulton, qovog'i soliq, qoqsuyak qo'lini singlisining yig'idan titragan ozg'in yelkasiga qo'ydi.

— Tun yarmida bu ne yurish? Kim chorladi seni, oppog'im?

— Og'ajon! — dedi Xatlibegim to'satdan faryod chekib. — Besh vaqt namozni kanda qilmay shukur qoidasini bajo keltirib yurgan sizday amiralmo'aminin!.. Endilikda bu may, bu rindona kayfiyatlar!.. Sizni hidoyat yo'lidan *urgan bu firibgar afsungarni qaydan topdingiz, og'ajon?*

Sulton, xuddi kaftiga cho'g' tekkanday, qo'lini singlisining titroq yelkasidan tortib oldi.

— Bu ne so'z, ne qiliq, Xatli? O'lim to'shagida yotgan og'angga sihat keltirgan, dong'i olamga ketgan hakimi davronni firibgar demoq!..

— So'zimga inoning, og'ajon! — Xatlibegim yuzidagi durrasini jahl bilan yelkasiga otib, yosh bilan yuvilgan yuzini ochdi. — O'zini «hakimi davron» deb yurgan bu quzg'un, chin Ibn Sino emas, yolg'on Ibn Sino, og'ajon, yolg'on Ibn Sino! Chin hazrat Ibn Sino endi kelmish, og'ajon! So'zimga inoning — endi kelmish!

Ibn Shahvoniylar yalt etib sultonga qaradi.

— Yopiray! Tushimmu bu, o'ngimmu?

Xatlibegim uning so'ziga e'tibor bermay o'rnidan sapchib turdi-da, shitob bilar yurib borib, eshikni ochdi:

— Taqsim! Hakimi davron... Ibn Sino hazratlari! Marhamat qilgaysiz!..

O'tirgan joyiga haykalday qotib qolgan Abu Shilqim ibn Shahvoni, nogahon allaqanday pitir-pitir qilib o'rnidan turmoqchi bo'lgan edi, sulton, sovuq kulimsiraganicha, uning tizzasiga qo'lini qo'yib to'xtatdi.

Eshikda... Abu Ali ibn Sino ko'rindi. Egnida yangi kimxob to'n ustidan kiyilgan yangi oq rido, boshida ko'k taqya ustidan o'ralgan oppoq simobiy salla, u poygakda to'xtab, bosh egib salom berdi, salom berarkan, avval sultonga, so'ng uning yonida o'tirgan Abu Shilqim ibn Shahvoniya zimdan bir qarab oldi.

«Qoradori! — Ibn Sino eshikdan kirib sultonga ko'zi tushishi bilanoq bu fikr xayolida chaqmoqday chaqnadi. — Bundan chiqdi tabib kiyimidagi bu odam.. Yo tavba! Nimasi bilandir unga o'xshab ketadigan bu qirg'iyburun, xushsurat odamni qaerdadir ko'rgan edi ul Lekin qaerda? Qachon?..»

O'rtaga cho'kkan mudhish jimlikda Abu Shilqim ibn Shahvoniyni:

— Subhonollo! — deb shivirlagan hayajonli titroq ovozi eshitildi. — Yo tavba! Tushim! Xuddi tushimda ko'rganlarim, olampanoh!

Xatlibegim bir to'rda allanimalarni pichirlab o'tirgan Ibn Shahvoniya, bir eshikda hamon bosh egib turgan ibn Sinoga qaradi-yu, yana boyagiday: «Og'ajon!» deb xitob qildi. Biroq sulton qo'lini ko'tarib singlisini to'xtatdi. U ham avval poygakda qo'l qovushtirib turgan Ibn Sinoga, so'ng o'ng tomonida allanimalarni pichirlab o'tirgan Abu Shilqim ibn Shahvoniya uzoq tikilib qaradi-da, siyrak murtini silab, kinoyaomuz kulimsiradi.

— Ajab hol! Bir joyda, bir mahalda ikki Ibn Sino! Ikki hakimi davron!.. Bu g'alati jumbog'ni kim yechadi? — Sulton shunday deb, eshikda hamon jimgina bosh egib turgan Ibn Sinoga qaradi.

— *Og'ajon!*

— Shoshma, Xatli! Hazratlari so'zlasin avval!

Ibn Sino yer ostidan to'rda o'tirgan kimsaga yana bir

qarab oldi. Kimsa, rangi devor, hanuz aqlidan ozgan odamday allanimalarni pichirlab o'tirardi.

«Yo'q, Ibn Sino yanglishmadi, u bu odamni qaerdadir ko'rgan! Ko'rgan! Biroq... qayerda? Qachon? Vo darig'! Nahot bu... bu o'sha, yoshlik chog'larida Buxoroi sharifda, Juyi Mo'liyon dahasida birga o'sgan Abu Halim ibn Faysal... yo'q-yo'q, Abu Halim emas, shilqimligi va fohishabozligi uchun Abu Shilqim ibn Shahvoni, deb nom chiqargan erkatoy boyvachcha bo'lsa? Ha, o'sha! Xuddi o'zi!! Yo tavba!»

Sulton esa... may va afyundan qisiq ko'zlari nosog'lom chaqrab o'tirgan bu sarmast, qoqsuyak odam Ibn Sino tasavvur etgan sulton Mahmud G'aznaviyga, qirg'yil olamni titratib turgan fotihi muzaffarga ham o'xshar, ham o'xshamas edi! Uning qurigan terakday uzun, qoqsuyak gavdasida, butun qahri vajohatida sahronishin hokimlarga xos pinhoni bir kuch sezilib turar, biroq ajal muhri bosilgan yalpoq sarg'ish yuzida, qisiq ko'zlarining nosog'lom chaqnashida kishini cho'chitadigan telbanamo bir vahima bor edi!..

Ibn Sinoning xayolini sultonning sovuq zaharxandasi bo'ldi.

— Ha, nechun og'izlariga talqon solib oldilar? So'zlasinlar, hazratim!

Ibn Sino ta'zim bajo keltirib:

— Olampanoh kechirgaylar! — dedi bilinar-bilinmas kulimsirab. — Shu bugungacha faqir Abu Ali ibn Sino ekanimga ishtiboh qilmas edim. Va lekin endi, huzurlarida bu hazratlarini ko'rib, o'zimga-o'zim inonmay qoldim, poshshoyi olam!

Abu Shilqim ibn Shahvoni sultonning qulog'iga egilib:

— Yo tavba! — deb shivirladi. — Tushim! Xuddi tushimda ko'rganlarim, olampanoh!

«Tush» so'zini eshitgan sulton to'satdan qisiq ko'zlari yarq etib ochilib ketdi.

— Seni bu dargohga kim yo'lladi, kim seni hakimi davron Ibn Sino deb dong taratdi, ey osiy banda? «Ne'mati ilohiy»ga ketgan anov quzg'un... vaziri a'zam qayda?

Xatlibegim yana sultonning yoniga tiz cho'kib, uning katta, qoqsuyak qo'llarini o'pdi.

— Oftobi olam! Ibn Sino hazratlarini topib kelgan vaziri a'zam emas! Bu zoti sharifni siz olampanohga sadoqati boqiy farzandingiz shahzoda Mas'ud yo'llagan-dur, og'ajon!

Shahzoda Mas'ud nomini eshitgan sulton kutilma-ganda qaltiroq bosib, sovuq kuldi.

— Agar amir Mas'ud yo'llagan bo'lsa, hazratlariga inonmoq darkor!

— Og'ajon! — Xatlibegim sultonning qo'lini qo'yib yubormay qayta-qayta o'pdi. — Nechun inonmaysiz, og'ajon? Hazratlarini taniydurg'on odamlar bor. *Mavlono Abu Rayhon Beruniy bor!*

— Mavlono Beruniy ne kerak bu ishda? Kim chin Ibn Sino, kim yolg'on — bu jumboqni hozir o'zim yechamen! — Sulton qo'lini singlisining qo'lidan tortib olib qaddini rostlab o'tirdi. — Ul «ne'mati ilohiy» qayda o'sadi? Kimki chin Ibn Sino bo'lsa — buni bilmog'i darkor! Bu ilohiy doru uning yonida bo'lmog'i darkor! So'zim to'g'rimu, hazratim?

Ibn Shahvoniy birdan yuziga qon yugurib:

— *Tasanno, oftobi olam!* — deb yubordi. — Buyuk donolikning nishonasidir bu so'z!

Ibn Sinoning yodiga «ne'mati ilohiy» to'g'risidagi *Beruniyning hikoyasi tushdi-yu, labidagi kulgini yashirish uchun boshini pastroq egdi. U dorus saltanada bo'layotgan g'aroyib hangomalarning bir chekkasini eshitgan bo'lsa ham, bunday hiylayu nayrangga duch kelishini tasavvur etmagan edi. Uni ayniqsa sulton lol qoldirdi. U davosiz dard bani odamni har ko'yga solishini bilsa ham, bu qaysar hokimi mutlaqni bunday ayanchli va junun holda ko'raman, deb o'ylamagan edi. Uning o'zi-chi? Kelib-kelib qarigan chog'ida, bu berahm, mustabid shoh saroyida «ne'mati ilohiy» haqidagi jumboqni yecholmay «soxta Ibn Sinoga aylanishini» tasavvur etganmidi? Darhaqiqat, bu teskari dunyoning telba o'yinlarini anglab bo'lmas ekan!*

Ibn Sino hamon o'yga tolib, poygakda bosh egib

turar, uning dilidagi hislar quyunday charx urar, alam zaharxandaga, zaharxanda achchiq alamga aylanar edi.

— Xo'sh, nechun hazratlari tili lol, qulog'i kar bo'lib qoldilar? Chin Ibn Sino bo'lsalar, jumboqni yechsinlar, hazratim!

Ibn Sino lablaridagi alamli kulguni yashirishga urinib:

— Oftobi olam bir qoshiq qonimdan kechgaylar! — dedi ohista. — *Faqir shu bukungacha o'zimni Ibn Sino deb yurgan edim, ammo endi Ibn Sino emasligimga inondim, zero, olampanohning bu savolini yechishga ojizmen!*

Sulton yostig'ining tagidan oltin shaqildog'ini olib shaqillatmoqchi bo'ldi. Biroq Ibn Sino kutilmagan bir qat'iyat bilan qo'lini ko'tarib uni to'xtatdi. Uning ko'kka moyil katta-katta ko'zlarida, qalin qoshlarining chimir-lishida, talvasasiz, mag'rur va vazmin turishida kishini o'ziga rom qiluvchi shunday bir kuch bor ediki, sulton bu zohiriy kuchga beixtiyor taslim bo'lib, shaqildog'ini ko'targanicha qotib qoldi.

— *Hakimlar hech qachon, hech kimga hatto o'z g'animlariga ham, alxusus, ular betob bo'lsa,* — dedi Ibn Sino har bir so'zini chertib-chertib, — yomonlik tilagan emas. *Kamina sizga ham sihat tilaymen, amiralmo'minin!* Hakim hazratlariga esa... — Ibn Sino sultonning yonida hamon pitirlab o'tirgan ibn Shahvoniyga qarab, miyig'ida kuldi. — *Janob Abu Shilqim ibn Shahvoniyini esa hazrat Ibn Sino bo'lganlari bilan chin qalbimdan qutlaymen!*

Ibn Shahvoniy shitob bilan o'rnidan turib:

— Farmoni oliy — amri xudodur! — deb baqirdi. — Daf qil bu mug'ambirni, Abul Hasanak!

— Og'ajon! — Xatlibegim, ko'zida yosh, sultonning tizzasidan quchdi, biroq sultonning qandaydir suyuqlik to'la idishga qo'l cho'zganini ko'rib, o'rnidan sakrab turdi-da, o'zini tashqariga urdi. Zum o'tmay yo'lakdan uning:

— Hazratlarini qo'yib yubor, hezbachcha! — degan bo'g'iq, o'ktam ovozi eshitildi.

Yigirma to'qqizinchi bob

1

Yo tavba! Yo alhazar! «Al-Qonun» va «Ash-Shifo»ni yaratib, dong'i butun olamga ketgan, hakimi davron va hattoki shayx ur-ra'is nomini olgan xazrat Ibn Sino yolg'onga chiqib, ikki makkor vazir firib niyatda «o'ylab» topgan bir iblis chin Ibn Sino deb topilmish! Buyuk allo-ma va pok inson haqoratimiz so'zlar bilan saroydan haydalib, Ibn Sinoning nomini bulg'ab ahli mo'minni to'nab yurgan bir shaytoni lain bo'yi barobar ganjga ko'milmish!.. O, bu telba dunyo, telba dunyo!

Beruniy hech qachon bunchalik fig'oni chiqmagan, hech qachon bunchalik darg'azab bo'lmagan edi. Nazarida, Ibn Sino emas, uning o'zini mislsiz tahqir qilishgan, Abu Alini emas, uni soxta Beruniyga chiqarib, saroydan haydashgan edi!..

U yuragini o'rtagan ichki alamdan cho'zinchoq qoramag'iz yuzi battar qorayib, rasadxonaning keng, osuda xonasini tinimsiz aylanar, goh oyoq ostidagi olatlar va kursilarga qoqilar, goh rasad tuynugi oldida to'xtab, ko'kdagi yulduzlarga tikilganicha alamli sukutga tolar, biroq zum o'tmay mash'um voqea qayta esiga tushardi-yu: «O, mal'unlar, mal'unlar!» deganicha yana asabiy holatda rasadxonani aylanishga kirishar edi.

Ibn Sino esa, aksincha, odatdagidan ham vazmin ko'rinar, lablarida, horg'in ko'zlarida xiyol mahzun tabassum, Beruniyni tinchitishga urinar, dam-badam kulib:

— Kuyunmang, ustod! — deb yolvorardi. — Bani odam bino bo'ptiki donolar g'urbatda, nodonlar izzatda emasmu? Nechun ajablanasiz, ustod?

Beruniy yurishdan to'xtadi, ko'zini yumib, qattiq uf tortdi.

— Yo'q, men ajablanmaymen, Abu Ali! Sen aytdan achchiq haqiqatni faqir ham bilamen. Va lekin bilsam ham toqat qilolmaymen. Har safar bu mash'um haqiqat yuragimni tilka-pora qiladi, illo men qornimga emas, qadrimga yig'laymen. Senday allomalarning qadriga yig'laymen, azizim Abu Ali!

— Ne chora, ustod? O'zingiz bilasiz, donolar faryodi ko'kka borib yeta bermas ekan! To'g'risini aytсам, kamina taqdirning bu o'yinidan hatto minnatdormen! Mening yolg'iz istagim — tezroq, iloj bo'lsa bugun-ertadan qolmay bu yerdan ketmoq!

Beruniy yana yurishdan to'xtab, tasdiq ishorasida boshini egdi.

— Ha, ha, sen ketmog'ing darkor, azizim. Bu notinch shahardan tezroq ketganing ma'qul. Ammo... qanday ketasen? Senga ot-ulov kerak, oziq-ovqat kerak, yo'l ko'rsatadigan odamlar kerak!..

Ibn Sino bolalarcha bir samimiyat bilan ko'zini qisib kuldi:

— Siz sarbozlar qurshovida qolgan bu rasadxonadan olib chiqa olsangiz bas, uyog'iga kamina o'zim yo'l topamen, ustod.

— Yo'q, yo'l topish sen o'ylaganicha oson emas, Abu Ali. Sen sulton Mahmud ayg'oqchilarini tasavvur ham qilolmaymen!

— Tasavvur qilamen, ustod. Ammo G'aznada Malikul sharob degan bir darvesh bo'lmog'i darkor. O'shal darveshga yo'l topib bersangiz bas...

Beruniy ko'zlarini katta ochib:

— Malikul sharob? — deb xitob qildi. — Sen... sen ul darveshni qaydan bilasen, Abu Ali?

Ibn Sino o'ziga yarashgan mosh-guruch soqolini silab, xushnud kuldi:

— Faqir bilmagan sir-asror yo'q, ustod! Malikul sharob uyoqda tursin, hatto bu yurtida sulton Mahmudga qarshi qilich charxlagan bahodirlarni ham bilamen!

— Yopiray! Kim ekan ul bahodirlar?

Ibn Sino eshikka bir qarab oldi.

— Imom... Ismoil G'oziy!..

Beruniy ham beixtiyor eshikka ko'z tashladi.

— Imom Ismoil?

— Balli, ustod! Ahvolimdan Malikul sharob xabar topsa bas, ul imomga yetkazadi. Alqissa, bu tutqundan pinhona qutulub chiqsak, uyog'i imom Ismoilga havola. Faqat Malikul sharobni topib, uni bu ishdan ogoh qilmoq lozim, xolos!

Malikul sharob hibsdan ozod bo'ldimi, yo'qmi —

Beruniy bundan bexabar edi. Lekin uning xayoliga kelgan bu fikrni boshqa o'y, boshqa savollar surib chiqdi: G'aznadan uch yuz farsang yiroqda yurgan Abu Ali Malikul sharobni qaydan biladi? Imom Ismoilni-chi? Nahot Malikul sharob imom bilan pinhoni aloqada bo'lsa?

Tog'u toshlar orasiga makon qurib, boy tijorat ahli va man-man degan a'yonu boyonlarni zir titratib yurgan, lekin hech kimga, hatto sulton Mahmud lashkarlariga ham tutqich bermay kelayotgan, maschitlarda allaqachon la'natlangan bu isyonkor, dovyurak odamni bilsayu, bu sirni undan, qil o'tmas qadrdoni Abu Rayhondan sir tutsa?

Beruniyning chuqur o'yga tolganini ko'rgan Ibn Sino allaqanday hijolat chekib:

— Siz ko'p qayg'urabermang, ustod! — dedi. — Agar Malikul sharob bo'lmasa...

— Malikul sharobni so'rab-surishtiramen, — dedi Beruniy. — Ammo... — Uning xayolidan: «Malikul sharob hibsdan chiqdimi, yo'qmi — buni o'zim ham bilmaymen!» degan fikr o'tdi-yu, bu fikrni ichiga yutib, takrorladi. — Darhol surishtiramen!

— Ammo rasadxona sulton nazoratida! — dedi Ibn Sino, go'yo uning fikrini ilg'ab olib. — Kaminani mana shu narsa tashvishga solmoqda. Chunki... imom Ismoil navkarlari bostirib kelsa qon to'kilishi muqarrar. Faqir esam... qon to'kilishini istamaymen!..

— Uning ham chorasi topilur! — dedi Beruniy. — Rasadxonaning ostida tog' ortiga olib chiqadigan lahim bor! Ehtiyot shart deb, sulton o'zi qurdigan bu lahimni!

Ibn Sino yalt etib Beruniyga qaradi.

— Kamina bu lahimdan chiqib qochsam... sizning ahvolingiz ne bo'lur? Boshingiz baloga qolmasmu, ustod?

Beruniy betoqat bosh chayqab, uning so'zini bo'ldi:

— Bu bosh ne musibatlarni ko'rmagan bosh, Abu Ali! Boshga tushganini ko'z ko'rar, deydilar! Kaminani bu tashvish emas, noraso dunyoning nopok ishlari kuydiradi, Abu Ali!

— Ne chora, ustod?

¹ L a h i m — yer osti yo'li.

Yo'q, ko'hna olamning bu teskari o'yintlari ikkalasi uchun ham yangilik emas. Ikkisi ham bu azaliy adolatsizliklardan nola qilish befoyda ekanini nozik his etadi, shu boisdan ham ko'p musibatlarini boshlaridan kechirib, ko'nikib ketgan allomalarga xos bir donolik bilan dam xiyol kulimsirab gapirishar, dam mahzun o'ylarga ketishar edi. Biroq tirik odam, goho-goho, alamli o'ylar xuruj qilib kelganda, xususan Beruniy, to'satdan portlab ketganini o'zi ham sezmay qolardi.

Bu safar Beruniy qo'llarini ko'ksida qovushtirganicha, osmonga tikilib uzoq sukutga toldi, so'ng, qahrli bo'g'iq ovozi allaqanday samimiy va o'ychan ohang kasb etib, tiniq yangradi:

— Yo tavba! Bu go'zal olam, bu musaffo osmon, bu yorug' yulduzlar, qo'yingki, bu mukammal olamni bunyod etgan xudovandi karim, nechun o'z bandasini bundayin nomukammal qilib yaratdi? Agar bu foni dunyo, Abu Ali, sen aytganday buyuk zarurat va yetuk aql-idrok asosiga qurilgan bo'lsa, nechun bu ulug' qonuniyat bani bashar hayotiga kelganda o'z kuchini yo'qotdi?

— Osiy bandangni o'zing kechirgaysen, e Yaratgan egam! Va lekin... agar bandangni loydan yaratib, unga o'z nafasingdan ufurib jon ato qilganing rost bo'lsa, nechun bu jon bilan birga unga jaholat va qalloblik, xudbinlik va razolat yanglig' tuban istaklarni qo'shib berding? Nechun unga boshqa hech bir tirik zotga ato qilmagan o'tkir tafakkur va yetuk aql-zakovat in'om etib, bu aql-zakovatni tubanlik, razolat va qabohat yo'lida ishlatmoqni ravo ko'rding? — Beruniy, go'yo ko'kdan sado kutganday, bir nafas sukutga cho'mdi. Ibn Sino go'yo uning mungli kuyday sokin oqqan ovozigga sehrlanganday boshini osiltirganicha mahzun xayollarga tolgan edi.

— Yo'q! — dedi Beruniy, hamon dard to'la o'sha o'ychan ovozda. — Kamina bid'at va xurofot asirlari bo'lmish ulamoi zabardastlar aqidasiga g'arib kalomlariga inonmaymen, e sarvari koinot. Kamina ham, azizim Abu Ali kabi bu olam zarurat qonuniga qurilganiga inonamen, bani odam esa sen ato qilgan aql-idrok va insofu adolat asosida hayot kechirmog'i lozim ekaniga imon keltiramen! Ammo bu tubanliklarni ko'rib yana o'z

o'timda o'zim qovurilamen. Ne chora? Axir o'zing ato qilgan aql-zakovat qayda-yu, bani bashar hayotidagi bu tubanlik va bu razolat qayda? Shu boisdan irodang va qudrating oldida sajda qilgan ojiz banda, sen yaratgan bani bashar hayotidagi bu qabohat va jaholatni idrok etishga ojizmen, ojizmen!..

Ibn Sino asta yurib Beruniyning yoniga bordi. Go'yo uning teran o'ylarini hurkitib yuborishdan qo'rqqanday, sekin uning yelkasidan quchdi.

— Behuda iztirob chekasiz, ustod! Zero, siz aytgan bu razolat va jaholat yangilik emasdur bu ko'hna dunyoda!

— Bilamen, Abu Ali! Hammasini bilamen! Ammo... «Al-Qonun»ni yaratgan Ibn Sinoni bunday xoru zor qilmoq!..

— Qo'ying, ustod! Nahot bu haqdagi rivoyatni eshitmagan bo'lsangiz?

— Ne rivoyat?

— Shundaykim, buyuk bir donishmand bani basharning nopok istaklari va tuban ehtiroslarini bir uyga qamab qo'yilgan uch maxluq — odam, to'ng'iz va arslonga o'xshatgan ekan. Bani odam deganda u aql-idrokni nazarda tutibdi, to'ng'iz deganda insonning chirkin xohishlarini, arslon deganda esa qahru g'azabini nazarda tutibdi. Bu uch maxluqning qaysi biri zo'r chiqsa, qamalgan uyda o'sha ustunlik qilar emish.

— Xo'sh, xo'sh?

— Bu qissadan hissa shulki, to'ng'iz bilan sher, ya'niki, tuban ehtiroslar qanchalik zo'r bo'lmasin, bani odam, ya'niki, aql-idrok yengusidir!

— Hayhot! — dedi Beruniy asta bosh chayqab.

— Bu ko'hna dunyoni kaminadan yaxshi bilasiz, ustod. Yuz yillar, balki ming yillar o'tar, ammo bari bir, oxir-pirovardida hamma narsadan aql-idrok ustun chiqqusidir!

— Ming yillar! — dedi Beruniy. — Ming yillar!.. Donishmand haq: bani odam to'ng'iz bilan sherni yengadi! Faqir ham bunga ishonamen! Ammo... kamina bugunni o'ylab kuyamen, Abu Ali!

Ibn Sinoning lablarida yana o'sha, kishini o'ziga rom qiluvchi kinoya aralash muloyim tabassum zuhur bo'ldi.

— Bugunning tashvishi o'ziga yetar, ustod!

— Darhaqiqat, hozir falsafiy o'ylarning vaqti emas, Abu Ali! — Beruniy shunday dedi-da, yosh tarixnavis Abulfazl Bayhaqiyni chaqirib, Ibn Sinoni unga topshirdi. O'zi esa lahim orqali rasadxonadan chiqib, shaharga otlandi.

Hali Malikul sharobni topish va uning yordamida Ibn Sinoning salomini imom Ismoilga yetkazish kerak, ammo bu ishdan foyda chiqadimi, yo'qmi — buyog'i qorong'u edi.

2

Beruniy shahar hovlisiga kirib borganida tong otib qolgan, xira tortgan kemtik oy Mozori kalon ortidagi tog'lar ustida zaifigina miltirab turar, osmon to'la yulduzlar go'yo kemtik oyning zaifligidan sevinganday, allaqanday charaqlab ketgandi.

Tong salqin, mayin, orombaxsh edi, dasht giyohlari, barra ko'kat va rayhon hidi dimoqqa gup-gup urardi. Hammayoq jimjit. Darvoza negadir qulflanmagan, katta serdaraxt hovli jimjit, osuda, faqat hovlining etagida ariq asta jildirar, qaerdadir olisda tegirmon novidan quyilgan suvning sokin guvillashi eshitilar, goho-goho, uzoq-yaqinda itlar hurar, hanuz mudhish tahlikadan qutulmagan shahar endi uyg'onmoqda edi.

Beruniy, hamon g'amgin o'ylar og'ushida, asta yurib hovlining etagiga bordi, ariq bo'yiga cho'nqayib, yuzini yuvdi, bo'ylari bir qarich bo'lib qolgan mitti rayhonlarga qo'l urib, hidlab ko'rди, so'ng, bir-bir bosib uy tomon odimladi.

Ajab hol. Sabhu hujrasining darichasi yorug', aftidan, u uyqudan turib, mutolaaga kirishgan edi.

Beruniy oyoq uchida yurib, daricha oldiga bordi. Sabhu hujraning qibla tomonida cho'kkalab o'tirar, qo'lida qandaydir qizil mato, ko'zlari yumuq, dam boshini yerga urib allanimalarni pichirlar, dam qo'lidagi qizil matoni o'par edi. Tokchadagi xira fonus shu'lasida Sabhuning yuzi ko'rinmas, biroq butun xayoli, butun vujudi bilan ko'kka iltijo etib, ibodat qilayotgami ko'rinib turardi.

Beruniy, ko'ngli allanechuk bo'lib, darichaga yaqin-

roq bordi-yu, beixtiyor yuragi «shig'» etdi. Sabhuning qo'lidagi qizil mato... Sadafbibining qizil guldor ro'moli edi!

Sabhu goh bu ro'molni o'pib, goh boshini yerga urib, o'z xudolaridan biriga, baxt va omad xudosi Shivagami, yo hayot-mamot xudosi Borahimgami, yoxud bosh xudo Vishnagami, kingadir, iltijo etar, takror-takror sajda qilib, nola chekardi.

Beruniy yuragi qattiq achishib, devorga suyandi, suyangan zahoti negadir hibsdan avval Sadafbibi bilan bo'lgan tungi suhbat esiga tushdi. Qizning uning hujrasiga hurkak kiyikday asta yurib kirib kelgani, qarshisiga tiz cho'kib, yig'lab aytgan so'zlari, bu so'zlar ko'nglida allaqanday shirin umid qo'zg'agani xotirasida jonlandi-yu, yuragi vijdon azobidan battar zirqirab ketdi. Nazarida go'yo ikki yoshning boshiga tushgan bu musibat uchun u ham aybdor, go'yo o'sha daqiqalarda yoshiga nomunosib umidlarga bormay, ularni qovushtirib qo'yganida bu jaf o'solir bo'lmas edi!

Beruniy uyga kirishga yuragi dov bermay, asta ko'chaga chiqdi. Shoyad Malikul sharob sho'rlik bibidan xabar topgan bo'lsa! Shoyad imom Ismoil vositasida bo'lsa ham qizni qutqarish chorasi topilsa!..

Sangtaroshlar dahasiga kiraverishda o'ziga to'g'roq dehqonlar, xorijiy savdogarlar, zargar va misgarlar, bozori chaqqon hunarmandlar rastasi saf tortgan, yo'qsillar, gadolar, mayda kosiblar makoni bo'lmish Malikul sharob mahallasiga shu rastalar orqali o'tib borilardi.

Ana, oldinda serdaraxt guzar ko'rindi. Guzardagi ilk do'kondorlar; halvofurush va qandolatpazlar, somsapaz va nonvoylar o'z do'konlarini ochishgan, havoda dimoqni qitiqlovchi tandir somsa, holva va kabob hidi tarala boshlagan edi.

Rastalar oidida charam kamzul kiygan meshkobchilar og'ir meshlaridan yerga suv separ, farroshlar uzun supurgilari bilan yo'llarni supurar, chap qo'ldagi katta karvonsaroy hovlisida savdo taraddudiga tushgan tijorat ahli chumoliday g'imirlab qolishgan edi.

Beruniy, gavjum guzardan o'tib, atrolar va zargarlar rastasi bo'ylab ketdi. Bu yerga ham suv sepilgan, far-

roshlar yog' tomsa yalagudek qilib supurib qo'yishgan edi. Lekin, qiziq, odatda juda barvaqt ochiladigan serhasham do'konlardan birortasi ham ochilmagan, ochilganlari qayta yopilmoqda, nimadandir hayajonga tushgan do'kondorlar shivir-shivir qilishib, rasta oxiridagi bozor tomon shoshilmoqda edi.

Agar Beruniyning yodidan chiqmasa, Piri Bukriyning do'koni ham bozor yaqinida edi, Ana, muyulishda uning do'koni ham ko'rindi. Biroq.. bu ne to'polon? Do'kon oldi arosat, hamma o'sha tomonga qarab yugurmoqda edi.

Beruniy ham beixtiyor qadamini tezlashtirarkan, atrofdan kelayotgan vahimani gap-so'zlar qulog'iga chalindi:

— Sho'rlik Piri Bukriy olamdan o'tibdi!
— Xudo rahmat qilgay! Yaxshi odam edi!
— Tuf de, gumroh! Yaxshi bo'lsa shunday qilurmi?

— Ne qilibdi?
— O'zini o'zi osib qo'yibdi!
— Astag'firullo!..
— Bilmay so'zlama, tentak! Piri Bukriy emas, cho'risi o'zini o'zi osib qo'yipti!
— Yo alhazar!

Odam oqimi tobora toshib, do'kon oldida katta olomonga aylangan edi.

Beruniy, birdan iskanjaga olgan sovuq tuyg'udan yuragi siqilib, ariday g'uvillagan olomon orasiga kirdi, yakka-kift bo'lib, olomoni bazo'r yorib oldinga o'tdi. Birovlar uni tanib, birovlar allomalarga xos sipo kiyimiga qarab, yo'l berishdi. Olomon uzra hamon o'sha vahimani gap, bir-birini inkor etuvchi o'sha shivir-shivir hokim edi.

To'satdan, do'kon eshigi taraqlab ochildi-yu, ichkaridan boshi xumday, pakanagina, chorpahil bir kimsa alpang-talpan yurib, yo'q, yurib emas, yugurib chiqqida, olomoni ko'rib, qoqqan qoziqday qotib qoldi.

— Yo tavba! Ichkaridan xuddi Azroildan qochganday qochib chiqqan bu yoqavayron, yalang oyoq, yalang bosh odam... Piri Bukriy edi!.. Uning soqol-mo'ylovlari yulingan, bo'g'riqqan yuzi, tuksiz taqir boshi va hatto bir

kallaqantday yelkasida do'ppayib turgan o'rkachiga-cha — hammayog'i qop-qora qon, ko'zlarida, go'dakning ko'zlariday ma'sum ko'zlarida dahshatli bir ifoda qotib qolgan edi!..

Bukrining vajohati shunday qo'rqinchli ediki, g'ala-g'ovur birdan so'nib, ariday g'uwillagan olomon suv quy-ganday jim bo'lib qoldi.

Piri Bukriy, dahshat muhrlangan moviy ko'zlarini olazarak qilib, bir on angrayib turdi, so'ng, xodaday osilib qolgan uzun qo'llarini paxsa qilib:

— Yo'q! — deb qichqirdi. — Bu qiz... bu joriyani men osganim yo'q! O'zini-o'zi osib qo'ydi ul behayo!

Bukri shunday deb, uvvos tortib yig'lashga tutindi-yu, to'satdan, ro'parasida haykalday qotib qolgan Beruniyga ko'zi tushib, yig'idan to'xtadi. Xuddi uni tanib-taniyol-maganday, ko'zlarini katta ochib, bir daqiqa serrayib turdi, so'ng, yerga tiz cho'kib, uning oyoqlarini quchoqladi.

— Men badbaxtni kechirgaysen, mavlono, kechirgaysen!

Beruniy, go'yo aqli hushidan ayrilganday, hanuz karaxt bo'lib turardi. U bir o'yida oyoqlari ostida yumalab yotgan bukrini bir tepib, ichkariga kirgisi, sho'rlik qizni ko'rgisi keldi. Biroq sirtmoqda chayqalib turgan qizning jasadini tasavvur qildi-yu, hamon yerda yumalab yotgan bukrining titroq qo'llaridan oyog'ini bazo'r tortib olib... asta orqaga chekindi. Uning yuragi tinimsiz bezil-lab og'rir, nazarida, kimdir ko'ksiga zanglab qolgan o'tmas pichoq qadaganu qayta sug'urib olmagan edi.

Vo darig'! Qarigan chog'ida bu ne musibat, ne ko'rgulik? Ohuday go'zal, musichaday begunoh bu qiz uning chiroqsiz hujraday nursiz, shu'lasiz hayotida milt etib yongan bir sham edi, mana, bu sham ham so'ndi. Yo tavba! Nahot boya tong chog'i qilgan pok niyati, ko'nglidagi xudbin istaklarni jilovlab, sho'rlik qizni kelin qilish orzulari ko'kka borib yetmadi? Agar borib yetgan bo'lsa, bu ne shafqatsizlik, ne adolatsizlik, e sarvari koinot?

Beruniy, guzarga chiqqach, tanish meshkobchidan bir kosa sovuq suv so'rab oldi-da, uni ichib, sada tagida uzoq o'yg'a tolib o'tirdi.

... Hali barvaqt bo'lsa ham, Malikul sharob may-xonasining oldida odam gavjum, birovlar mayxona ostonasida boshlarini xam qilib xayolga cho'mib o'tirar, birovlar uyoqdan-buyoqqa izg'ib yurardi. «Ajabo! Bu ne? Nechun ko'pchilikning boshi xam? Nechun hamma sukutda? Nahot?»

Bo'sag'ada o'tirgan mayib-majruhlar jimgina chekinib unga yo'l berishdi.

Beruniy usiz ham bezillab og'rigan yuragi battar uvishib, eshikni jur'atsizgina ochdi.

Odatdagiday g'ira-shira mayxona bo'm-bo'sh edi. To'rdagi tokchada bittagina moychiroq horg'in lipillar, tokchening tagida egniga olacha to'n kiygan notanish bir kimsa kulohlik boshini osiltirib o'tirar, u uyg'oqmi, pinakka ketganmi, bilib bo'lmas edi.

«Malikul sharob! Xayriyat!»

Poygakda to'xtagan Beruniy qibla tomondagi bur-chakda... ustiga oq mato yopilgan jasadga ko'zi tushdi. Jasadning oyoq tomonida kimdir boshini osiltirib o'tirar, u ham Malikul sharobga o'xshab chuqur sukutda edi. Beruniyning ko'nglidagi: «Nargizabonu» degan fikr o'tib, a'zoyi badani muzlab ketdi.

Malikul sharob oyoq sharpalarini eshitib, asta boshi-ni ko'tardi, Beruniyni tanib, o'rmidan turishga harakat qildi, biroq turolmadi. Beruniy tez yetib borib, u bilan ko'rishdi. Keksa darvesh tunov kungidan ham ozib-to'zib, faqat soyasi qolgan edi.

— Qalaysen, azizim? Hibs degan baloi azimdan omon-eson qutuldingmu?

Malikul sharob dag'al barmoqlari bilan tomog'ini silab, «qult» etib yutindi, uning tokchadagi moychiroq-day horg'in miltiragan ko'zlari to'satdan jiqqa yoshga to'ldi.

— Kamina omon chiqdim, ammo... Bobo Xurmo... Bobo Xurmodan ayrilib qoldik, Abu Rayhon!..

Beruniy yuziga fотиha tortdi-da, burchakka o'tib mar-humning yuzini ochib ko'rmoqchi bo'ldi, biroq Malikul sharob:

— Qo'ya ber, Abu Rayhon, — deb uni to'xtatdi. — Gung darvesh qur'on o'qib o'ttiribdi. O'qiy bersin...

Sho'rlik Bobo Xurmo! U ko'rgan azoblarni ollo hech bir bandasining boshiga solmasin! Kecha hibsdan chiqishda chivinday joni halqumida edi, kulbai vayronamga yetolmay jon taslim qildi, sho'rlik! Peshinga chiqaramiz, Dafn marosimida bo'lasenmu yo...

— Bo'lmasam gunohga botamen, ammo...

— Bilamen. G'aznaga chin hazrat Ibn Sino tashrif buyurgan emish.

— Buni qaydan bilding?

— Yodingda bo'lsin, Abu Rayhon. Malikul sharob bilmagan sir-asror yo'q. Bu johil sultonning johil nadimlari uni ham ustod Firdavsiy yanglig' tahqirlagan emish. Anov firibgar Abu Shilqim ibn Shahvoniyni chin Ibn Sino deb, chin hakimi davronni yolg'on Ibn Sinoga chiqargan emish! Bu ishga kuyunma, Abu Rayhon. Bil'aks, bu ham sulton Mahmudga ko'k yuborgan bir alomatdur!

— Filhaqiqat. Ammo hazrat Ibn Sinoning hayoti xavf ostida, Malikul sharob!

— Bilamen. Hammasini bilamen, Abu Rayhon. Men o'zim odam yubormoqchi edim! — Malikul sharob shunday deb, Beruniyning qulog'iga shivirladi:

— Imom Ismoilidan odam kelgan. Bu tabarruk nomdan xabaring bormu?

— Bor. Sen aytmasang ham eshitganmen, Malikul sharob!

— Kamina bu gapni shar'iy zaifam Nargizabonudan ham sir tutamen, Abu Rayhon. Alqissa, hazrat Ibn Sinoga ne yordam kerak? Darhol xat yozib ber. Imomning odami kutib o'tiribdi! — Malikul sharob shunday deb, to'rdagi tokchadan qog'oz-qalam olib berdi, so'ng, Beruniy yozgan maktubni nosqovog'iga yashirib, tashqariga chiqib ketdi-da, darhol qaytib kirdi.

— Kechqurun namozi asrga qolmay javob keladi. Istasang, kulbai vayronamda kut, istasang...

U so'zini tugatolmadi. To'satdan mayxonaning eshigi sharaqlab ochildi-da, kimdir ichkariga kirib, bir narsani «gurs» etib yerga tashladi. Malikul sharob eshik tomonga yalt etib qaradi-yu:

— Shoir Unsuriy? — deb xitob qildi.

— Xotiralariga tasanno, Malikul sharob! Tanidilar, azizim, tanidilar! E-e, mavlono Beruniy ham shu yerda ekanlar-da! Borakallo, borakallo! — shoir Unsuriy banoras to'ning etagi bilan yer supurganicha, alpangtalpang yurib kelib avval Beruniy bilan, keyin Malikul sharob bilan ko'rishdi, ko'risharkan, go'yo ko'ngilsiz gapning oldini olmoqchi bo'lganday:

— Faqir Ko'shki davlatdan, oftobi olamning huzurlaridan kelmoqdamen, — dedi peshona terini artib. — Ya'niki, ul valine'mat amiralmo'mininning bag'oyat zarur topshirig'ini lufan yetkazgani keldim, azizlar!

Shoir hayajondan entikib, nimqorong'i burchakka bir qarab qo'ydi.

— Ul bandai ojiz Bobo Xurmo qaydadur, azizim Outlug'qadam?

Malikul sharobning uyqusizlikdan kirtaygan ko'zlari yarq etib ochilib ketdi.

— Agar sultoni salotin Bobo Xurmoni yo'qlagan bo'lsalar... kech yo'qlabdilar! Bu foniy dunyoni yetim qoldirib, boqiy dunyoni munavvar qilmish ul bandai xokisor!

— Ollo rahmat qilg'ay! Qachon?

— Shu bukun! Agar sho'rlik Bobo Xurmo yegan kaltaklarning o'ndan birini yeganlarida janoblari ham hibsdan chiqmasdanoq Bog'i Eramga parvoz qilar edilar!

Unsuriy, go'yo Malikul sharobning bu achchiq kinyasini eshitmaganday, lablarini pichirlatib, yuziga fotiha tortdi-da, yoqasini ushlab:

— E, Yaratgan egam! — deb shivirladi. — Shu bukun ul bandai ojiz Bobo Xurmo... amiralmo'mininning tushiga kirmish!

— Nechun ajablanasiz, nazm bo'stonining bog'boni? — dedi Malikul sharob zaharxandalik bilan. — Bobo Xurmo hali ko'p kiradi sultoni salotinning tushlariga!

Unsuriy, hanuz ko'zlari yumuq, lablari asta pichirlab, tilovat qilardi.

Sulton uni kecha shom chog'i o'z shabistoniga chaqirtirgan edi.

Unsuriy kirganda qandillardagi shamlarning ko'pchiligi o'chirilib, shabiston allaqanday sirli ruh kasb etgan edi. Sulton o'rdaday keng, ammo allaqanday huvillab

qolgan bo'm-bo'sh xonaning to'rida, baland shoyi to'shak ustida chalqancha yotardi.

«Hakimi davron» bilan Abul Hasanak qayoqqadir gumdon bo'lgan, xonada allaqanday vahimali sukunat hokim edi.

Unsuriy, vujudini sovuq ter qoplab, bo'sag'ada ancha turdi, keyin, o'zini zo'rg'a bosib, sultonning oyoq tomoniga o'tib o'tirdi.

Sulton sog' paytlarida Unsuriyga oyoq uqalashni yaxshi ko'rardi. Amiralmo'minning bu odati esiga tushgan Unsuriy ko'rpa tagidan chiqib turgan qoqsuyak oyoqlarga asta qo'l cho'zdi, cho'zishi bilan sulton cho'chib ko'zini ochdi.

Unsuriy, badanidagi tuklari tig' bo'lib, sal orqaga surildi.

— Azizim Unsuriy! — dedi sulton, ovozi bazo'r eshitilib. — Boya namozi asrda ko'zim ilingan ekan, anov gado... Bobo Xurmo degan Bog'i Firuzdagi xurmozorning egasi tushimga kirmish. Ustida kafan yanglig' oq libos, yalang oyoq, yalang bosh, anov eshikdan kirib kelmish. Bir narsalarni so'zlab tahdid qilmish. Ne dedi, so'zini anglamadim. Sendan so'raymen: xazinadordan bir xurjun oltin olib, uni izlab top! Shu oltinlarni berib, uni rozi qil! — Sulton quduq tagidagi suvday miltiragan mungli ko'zlarini shiftga tikib:

— Yo parvardigor! — deb xitob qildi. — Osiy bandangni o'z hifzi himoyatingga ol! Kimgaki yomonlik qilgan bo'lsam, yaxshilik qilgum bor! Murodim — faqat yaxshilik qilmoq, endilikda, faqat yaxshilik! — Sulton kipriklari orasida tirqirab chiqqan ko'z yoshlarini artishdan ojiz qult-qult yutinib Unsuriyga qaradi:

— Anov hazrat Ibn Sino bilan Abul Hasanak qayda? Nahot «ne'mati ilohiy»dan darak bo'lmasa! E, Yaratgan egam! Yozug'im nedur mening?..

...Unsuriy cho'chib ko'zini ochdi.

— Yo qudratingdan! Amiralmo'minin Bobo Xurmoning rozi-rizoligini ol, deb bir xurjun oltin yuborgan edi! Bir xurjun oltin!

— Tirikligida xoru zor qilib, o'lganida izzat-ikrom ko'rsatishdan ne foyda? — dedi Malikul sharob kuyunib. — Hayhot! Endi bu sho'rlik Bobo Xurmoga oltin ne kerak?

Shoir Unsuriy to'satdan ko'ziga yosh olib:

— Sho'rlik amiralmo'minin! — deb hiqilladi. — Bilmam, necha kunlik umri qoldi olampanohning!

Beruniyning ko'nglidan: «Ne'mati ilohiy»ni topib bergan anov muttahaq tabib qayda? Yo bu hakimi davron topgan «ne'mati ilohiy» olampanohga shifo keltirmadimi, taqsirim?» degan fikr o'tdi, biroq Unsuriyning nidosidan sultonning ahvolini tasavvur etdi-yu, gustohlik qilgisi kelmay, bo'g'ziga kelgan achchiq so'zlarni ichiga yutdi.

— Hammasi ollodan! — shoir Unsuriy shunday deb, eshik tomon yurdi. Biroq eshikdan chiqayotganida Malikul sharob:

— To'xtang, janobi Unsuriy! — deb uni to'xtatdi. — Agar amiralmo'minin bu begunoh gadoning ruhini shod etmoqchi bo'lsa... Bobo Xurmoning o'z yeridan, Bog'i Firuzdan bir parcha joy bersin!.. Biz bu sho'rlikni suykli xurmozoriga dafn etaylik!

Unsuriy yerdagi xurjunni arang ko'tarib yelkasiga tashlarkan:

— Oftobi olamga yetkazamen bu so'zingizni! — deb g'udrandi.

— Yetkazing! Sultonning javobini namozi asrgacha kutamiz!

Malikul sharob «to'g'ri qildimmi, yo'qmi?» deganday, savol nazari bilan Beruniyga qaradi. Biroq Beruniy o'z o'ylari bilan band edi. Ko'ngli notinch, u dam rasadxonada qolgan Ibn Sinoni o'ylab bezovta bo'lar, dam yodiga Sadafbibi tushib, tirnoqlarigacha zirqirab ketardi.

Lekin qancha urinmasin, Ibn Sino kelgandan beri ayniqsa ko'p ezayotgan o'ylar, telba taqdirning g'alati o'yinlari, bani odam qismatining yechib bo'lmas jumboqlari, o'lim va hayot, insof va adolat haqidagi alamli o'ylar miyasidan chiqmas, biroq o'ylagan sayin o'yining tagi ko'rinmas, bil'aks, xayoli chalkashib borardi. Ajabo: u yoshlik chog'larida «o'lim haq» degan so'zni eshitganida bu so'z juda adolatsiz bo'lib tuyular edi. Endi esa bu so'zda buyuk bir adolat borligiga inondi. Darhaqiqat, agar amiralmo'minin atalmish bu mustabid shoh yana ming yil yashasa, bani basharning ahvoli ne bo'lur edi? Bas, endilikda bu dunyo ustunlaridan, ya'niki, sherlar va

shohlardan yiroq yurmoq darkor! Bu yolg'on dunyoda ilmi hikmatdan, mutolaa va mushohadadan katta baxt yo'q ekan! Ishqilib, telba taqdir uni bu so'nggi baxtdan ham mosuvo qilmagay! Ibn Sinoni tutqundan qutqazib, o'zi tutqun bo'lmagay hali!

Namozi asrda sultondan xushxabar keldi.

Bobo Xurmoni Bog'i Firuzning bir chekkasiga dafn etishdi.

Osmonni siyrak kulrang bulutlar qoplab, iliq yomg'ir yog'a boshladi. Biroq yig'ilgan olomon — yuz chog'li gadolar, mulla mirquruq shoirlar, hofiz va mashshoqlar — hech kim joyidan jilmadi.

Gung darvesh qabr tepasida o'tirib, uzoq tilovat qildi. Uning mungli ovozi hali tinmagan ham ediki, qayerdadir, yaqinda, qabriston devorlari ortida, boshqa bir mungli kuy yangradi. Vo ajabo! Bu yuraklarni sel qilg'uvchi nay ovozi edi!..

Tilovatdan keyin o'rinlaridan endi turgan odamlar, ust-boshlari shalabbo bo'lsa ham, bu chashmaday tiniq, hazin kuyi eshitib, joy-joylarida qotib qolishdi.

— Bechora Piri Bukriy! — dedi kimdir.

— Aqldan ozmish, sho'rlik! — dedi ikkinchi birov.

— G'alat dunyo! Aqldan ozsa ham nay chalishni unutmabdi! — dedi uchinchi birov.

Odamlar turnaqator bo'lib, Afshon soy tomon jilishdi. Malikul sharob bilan Beruniy bog' ortidagi mungli kuy tugaguncha jimgina quloq solib o'tirishdi, so'ng odamlar ketidan yurib, qabristondan chiqishdi.

Iliq yomg'ir hamon maydalab yog'ar, biroq odam yomg'irdan qochgisi kelmas, aksincha, osmonga qarab, asta yog'ayotgan iliq tomchilarga yuzini tutib turgisi kelardi.

Malikul sharob yo'lda to'xtab.

— Har qalay, mening unga rahmim keladi, — dedi uf tortib. — Piri Bukriyni aytamen. Ne bo'lganda ham — baxtsiz odam!

U boshidagi kulohini olib, yuzidan yomg'ir tomchilarini artdi-da, qalpog'ining yirtig'idan naycha qilib o'ralgan xat olib berdi. Bu — imom Ismoilidan kelgan javob bo'lib, u juda qisqa edi. «Xufton chog'i sarbozlarim sizlarni tayinlagan joyingizda kutadilar. Fursatni

boy bermang. Shu kecha Abul Hasanak navkarlari rasadxonani bosish ehtimoli bor!»

Beruniy betoqat bo'lib, Malikul sharobga qaradi.

— Imom ne depti? Yaxshi so'zmu?

— Yo'q. Kamina darhol rasadxonaga yetib bormog'im lozim! Ko'lik' kerak, Malikul sharob!

— Hozir topamiz, azizim! — Malikul sharob shunday dedi-da, izma-iz kelayotgan uvada to'nli bir qalandarni chaqirib, qulog'iga allanimalarni shivirladi. Qalandar qabriston tomonga yugurib ketdi-yu, zum o'tmay bo'liq bir jiyron otni boshlab keldi.

— Ming afsus! — dedi Malikul sharob kulimsirab. — Shu bukun boshimizga tushgan bu kulfatlar qaytmasin deb, bir kosadan may ichmoq umidida edim, Abu Rayhon.

— Nasib qilsa icharmiz. Omon bo'l, Malikul sharob!

— Taassuflar bo'lg'aykim, kamina shuncha yil hazrat Ibn Sinoni bir ko'rish orzusida yurardim, nasib etmagan ekan, ko'rolmadim. Salomim va yaxshi kalomimni yetkazgaysen. Omad yor bo'lsin ul zoti sharifga. Omon bo'l, Abu Rayhon!

Ularning nazarida, ko'ngillaridagi hamma alam, hamma so'z aytilib bo'lganday, aytiladigan dardu hasrat qolmaganday tuyulardi, biroq vidolashuv onlari yaqinlashgan sayin, izhori ixlos istagi, dardlashish tilagi tobora ortib borar, go'yo dillari tubidagi eng katta orzu-istaklar, eng hazin tuyg'ular ifodasi so'nggi daqiqalarga qolgan edi! Biroq imom Ismoil aytgan xatarli daqiqalar tobora yaqinlashmoqda, fursatni boy berib bo'lmas, zotan, bu xatardan cho'chimaganda ham, aytiladigan dardu hasrat tugamas, buni ikkovi ham yaxshi anglar edi.

Beruniy Abu Aliga o'z «Hindiston»ining Sabhu ko'chirgan eng tiniq nusxasini in'om etdi, Ibn Sino esa, «Al-Qonun»ning eng nodir qo'lyozmasini mehr va ixlos bilan tutdi.

Imom Ismoil sarbozlari, Beruniy aytganday, lahimdan chiqqan joydagi qalin archazor orasida otlarni shay qilib turishardi.

Ikki do'st, ikki alloma bu onlarning qaytib kelmasligini, endilikda diydor ko'rishish nasib etmasligini butun

*Ot-olov ma'nosida.

vujudlari bilan his etishar, shu boisdan ham, o'zlarini qanchalik vazmin tutmasin, judofik tuyg'ufari og'ushidan chiqolmas edilar.

Beruniy birinchi bo'lib Abu Alini quchib bag'riga bosdi.

— Alvido, azizim. Diydor ko'rishmoq nasib etmasa rozi bo'l, jigarim! Kimki seni xor qilgan bo'lsa, o'zi xor bo'lsin! Seni imom Ismoilga, imomni olloga topshirdim, Abu Ali!

Ibn Sino ustozini quchib, beixtiyor ko'ziga yosh oldi.

— Kaminadan g'am yemang, ustod! So'zimga inoning: faqir ko'p jafolarni ko'ra berib ko'sa bo'lganmen, men bukun o'z taqdirim emas, sizni o'ylab qo'rqamen! Siz kaminani bu pinhoni lahimdan qochirib, o'z boshingiz baloga qolmasa deb qo'rqamen, ustod! Ehtimol bir-ikki oy imom Ismoil himoyatida bo'lursiz?

— Agar sen birga bo'lsang...

— E voh! Faqir Isfahonga tezroq yetib bormog'im lozim! Birlamchi, qora o'lat changalida qolgan Isfahon ahliga yordam bermog'im darkor. Ikkilamchi, yozishni orzu qilgan kitoblarim bor!

— Bilamen. Odil shohlilar to'g'risida kitob boshlagansen!..

— Mendan kulasiz, ammo odil shohlarni ulug'lab kitob bitmadingizmi, ustod?

— Ne chora? Men ham bitganmen, Abu Ali!

Beruniy, ma'yus kulimsirab, Ibn Sinoni so'ng bor quchoqladi. Ular go'yo bu daqiqalarning betakror ulug'ligini his etganday, uzoq jim qolishdi, so'ng, imom Ismoil sarbozlarining betoqat harakatlariga bo'ysunib, quchoqlarini yozdilar.

— Omon bo'ling, ustod. Bu yaxshiligingizni toabad unutmaymen!

Beruniy beixtiyor ko'ziga yosh oldi.

— Oq yo'l! Boshing toshdan bo'lg'ay, azizim!

Xotima

«Bugun to'rt yuz sakson birinchi yil hijriy muharram oyining o'n sakkizi kuni allomalar majlisiga ketgan shayx, namozi asr chog'i, qo'lida allaqanday maktub, qattiq hayajonda kirib keldi.

G'aznai munavvaradan qaytgandan beri kamina shayxni bu ahvolda ko'rmagan edim.

Shu yil ko'klamda G'aznai munavvaradan sog'salomat qaytib kelganimizdan keyin sal o'tmay dorusaltanadan, sulton Mahmud olamdan o'tdi, degan, — ollo uning qabrini yumshoq qilgay! — sovuq xabar kelgan edi. Xabarni yo'llagan Xatlibegimning yozishicha, savr oyining oxirida bu dunyoni yetim qilib, u dunyoni munavvar etgan sulton Bog'i Firuzga dafn qilinib, saltanatda qirq kechayu qirq kunduz motam boshlangan emish.

Bu xabarni eshitgan amir Mas'ud ham boshdan-oyoq oq libos, kiyib, motam tutgan va ertasigayoq qo'shin tortib, G'azna tomon safarga chiqqan edi. Safarga otlarnarkan, amir, yuzida zohiran qayg'u, botinan quvonch, barcha a'yonu boyonlarni saroyga taklif qilgan, hatto shayxni ham chaqirib, hanuz zindonda yotgan Qorako'z begimni ozod etish to'g'risida amru farmon bergan edi. Amir Mas'ud Isfahonni tark etgandan beri shaharda osoyishtalik hukm surar, qora o'lat ham daf bo'lib, shayx nodir kutubxonasini tiklash yumushlari bilan band edi. Uni faqat bir narsa qattiq tashvishga solar — ustod Beruniydan hanuz darak yo'q edi!.. Shu boisdan shayxning qo'lidagi maktubni ko'rib, kamina qattiq seskandim. Olloga shukur, ustod Beruniy salomat ekanlar. Maktub ustodning sadoqati boqiy shogirdi, salohiyatli muarrix Abulfazl Bayhakiydan bo'lib, unda amir Mas'ud boshlagan qatlu qirg'inlar hikoya qilingan ekan.

— Amir, ota farzandi emasmu, dorussaltanaga yetib bormasdan oq ming-ming kishilarning boshlarini olibdi.

Ikkala vazir ham qatl qilinibdi. Ular egilgan boshni qilich kesmas deb, barcha lashkar, barcha ganjni olib, amirga peshvoz chiqsalar ham, uning oyog'ini o'pib yig'lasalar ham, gunohlaridan kechmabdi. Ali G'aribni Nishopurda, o'z inisining uyida, mehmondorchilik chog'da chavaqlab tashlabdilar. Abul Hasanakni esa qarmatiy deb (taqdirning g'alat o'yinidan qo'rqulik!) Hirot bozorida toshbo'ron qildiribdi! Dahshat! Mana, o'zing o'qib ko'r. Mana bu yerini o'qi! — Shayx shunday deb, qo'lidagi maktubni menga uzatdi.

Kamina ko'p husnixat xattotlarning dastxatini ko'rganmen, ammo Abulfazl Bayxakiyning dastxatiday chiroyli dastxatni ko'rmaganmen.

Suls usulida yozilgan bu maktubda shunday so'zlarni o'qidim:

«Abul Hasanakni dor tagiga, — bunday jazodan o'zing asragaysen, e, Yaratgan egam! — keltirib, ust-boshini yechishni amr qildilar. Abul Hasanak, shalvarini ko'tarib, belini mahkam bog'ladi, eskirgan, ammo qimmatbaho siyohrang jubbasi va ko'ylagini yechdi va surmarang sallasiga qo'shib bir chekkaga otdi. So'ng yolg'iz ishtonda, kumushday oppoq tanasi va ko'hlik chehrasini yig'ilgan olomonga namoyon qilib, dor tagida to'xtadi. Olomon, garchi Abul Hasanakdan yaxshilik ko'rmagan bo'lsa ham, uning holiga achinib, yum-yum yig'ladi. Jallodlar uning yuziga tosh tegmasin deb, toki kallasini Bag'dod xalifasiga in'om qilib yuborish niyatida edilar, boshga temir niqob kiydirdilar.

Shundan keyin olomonga qarab, «Toshbo'ron qilinglar bu imonsizni!» deb amr qildilar. Ammo rahmdil avom, garchi Abul Hasanakni yomon ko'rsa ham, unga tosh otishni istamadi. Olomon orasidan: «Dorga osiladurg'on bir sho'rlikni toshbo'ron qilishning ne hojati bor? Undan ko'ra dorga osinglar, tezroq!» degan xitoblar eshitildi va katta g'alayon boshlandi. Ammo bozor maydonini qurshab olgan suvorilar ot surib kelib, g'alayonni bosdilar. So'ng jallodlar Abul Hasanakning bo'yniga sirtmoq solib, oyoqlari ostidagi kursini tepib yubordilar va yana olomonga qarab toshbo'ron qilishni buyurdilar. Olomon yana sukut qildi.

Shunda gadolarga pul ulashib, Abul Hasanakni toshbo'ron qilishga da'vat etdilar. Ular dorda pitirlab jon

berayotgan Abul Hasanakka tosh otdilar, ammo Abul Hasanak jon taslim qilib bo'lgan edi.

Jallodlar uning boshini tanidan judo qilib, oyog'idan dorga osib qo'ydilar¹.

Abul Hasanakning Abul Sahl Zavzoniylar degan eski tanishi bo'lg'usi edi. Bu odam o'sha kuni ko'p nufuzli bek va bekdotalarni mehmonga chaqirib, katta ziyofat berdi. May daryoday oqib, ziyofat ayni qizigan chog'da qopqoqlik oltin jom keltirdilar.

— Bu yangi pishgan mevalar, — dedi abul Sahl Zavzoniylar. — Mazasini tatib ko'raylik!

— Tatib ko'raylik! — dedilar mehmonlar ham.

Oltin jomning qopqog'ini oldilar. Qarasalar, jomda... Abul Hasanakning qonga bo'yalgan boshi!..

Dahshatga tushgan mehmonlar mehmonxonani tashlab qochdilar...

Qasosli dunyo ekan. Abul Hasanak, — ollo uning gunohlarini kechirgay, — ahli mo'minga ko'p jabr qilgan edi, jazosini tortdi. Jazosini tortmagan yolg'iz anov makkor, o'zini hazrat Ibn Sino deb, hammani, hatto sultoni salotinni ham to'nab, xurjun-xurjun ganjini olib qochgan Abu Shilqim ibn Shahvoniylar qoldi, xolos. Aytadilarki, burgaga tuzoq qo'ygan ul firibgar Movarounnahr tomonlarda hanuz o'zini hazrat Ibn Sino deb sho'rlik avomni to'nab yurgan emish...»

Maktub shu yerga kelganda kamina beixtiyor shayxga qaradim. Shayx xayolga tolib o'tirgan edi, mening qaranimni ko'rib o'rnidan turdi.

— Donolar haq, — dedi shayx. — Bu ko'hna dunyoda kimki jafu qilsa, jafu, vafo qilsa, vafo topg'usidir.

— Abu Shilqim ibn Shahvoniylar-chi? — dedim men.

Shayx uning nomini eshitib, xushnud kuldi.

— Ibn Shahvoniylar taqdiri azalning ajab jumbog'i. Bu jumboqni donolar ham yechishga ojizlik qilur! — dedi shayx. — Ustod Beruniylar haq. Bu dunyo ustunlaridan yiroq yurmoq darkor. Darhaqiqat, bu olamda mutolaa va mushohada baxtidan ulkan baxt yo'q ekan. Qo'lingga qog'oz-olam ol, ishga kirishaylik, azizim! — shayx shunday deb, kutubxona eshigini ochdi».

(Abu Ubayd al-Juzvoniylar xotiralaridan).

¹ Abulfazl Bayxakiyning guvohi berishicha, Abul Hasanakning jasadida dorda yetti yil osilib turgan, hech kim uni dordan olib dafn qilmagan.

Ko'hna dunyo saboqlari

Aziz kitobxon!

80-yillarning boshlarida, «qizil imperiya», mustabid tuzum inqirozi avjiga chiqqan, oyoqda arang turuvchi, munkillab qolgan xasta mustabid hukmdorlar birin-ketin taxt-mansab almashayotgan, yuqori doiralar davrasida qabohat, boshboshdoqlik, amal talashish, korrupsiya g'oyat kuchaygan bir sharoitda mazkur romanning paydo bo'lishi hushyor ziyolilar nazarida go'yo zulmatni yoritgan yashin kabi chaqnagan edi. Ming yillik ko'hna o'tmish — sulton Mahmud G'aznaviy umrining so'nggi kunlari, buyuk allomalar — Beruniy, Ibn Sinolarning achchiq qismati haqidagi bu roman shaxsan menga negadir ayni o'sha kezlardagi vaziyatni eslatar edi. Asardagi qator personajlar timsolida men tanish katta mansabdorlar, mashhur ijodkor ziyolilar qiyofasini aniq ko'rganday bo'lgan edim. Roman qo'lyozmasi bilan tanishgach, Odil akaga ko'ngildan kechgan gaplarni aytganimda, u kishi: «Zinhor-bazinhor bu haqda gap ocha ko'rman, shunaqa gaplar oralab qolguday bo'lsa romanning yo'li taqa-taq to'siladi», degan edilar... Lekin, baribir, oshkora bo'lmasa-da, bu fikr asar qo'lyozmasi muhokamasida, matbuotdagi chiqishlarda boshqacharoq imo-ishoralar tarzida aytili, yozildi; asar zamonaviy ruh bilan sug'orilganligi, muallif kechmishdan bugungi kun uchun saboqlar chiqargani alohida ta'kidlandi. Jumladan, «Literaturmaya gazeta» o'sha kezlari shunday deb yozgan edi:

«Yoqubovning romani markazida Ibn Sino hamda Beruniy taqdirleri, ular yashagan davr turadi. Muallifning xulosalari va umumlashmalari keng, shuning uchun tarixiy materialga ajib aktual ma'no bag'ishlaydi. Zamonlar osha qilingan sayohat teran falsafiy umumlashmalar chiqarishga imkon beradi. Romanda tasvirlangan barcha

voqealar hujjatlar bilan cheklab qo'yilmagan. Odil Yoqubov tarixni ko'rib turadi, tarix bilan bahslashadi, zamon-doshlarga uzoq o'tmishdoshlarining tajribalaridan guvohlik berayotganday bo'ladi. U tarixga bugungi davr nuqtai nazaridan qaraydi».

Bu so'zlarda «Ko'hna dunyo» romanining tub mohiyati ochib berilgan. Darhaqiqat, bu roman avvalo ulug'allomalar Beruniy va Ibn Sino taqdiri, ular yashagan davr haqida bahs etadi. Ammo u bizdagi mavjud tarixiy-biografik romanlardan, jumladan, «Navoiy», «Yulduzli tunlar» poetikasidan tubdan farq qiladi. Xuddi avvalgi tarixiy romani «Ulug'bek xazinasi»da bo'lgani kabi bu yerda ham qahramonlari hayotini xronologik tarzda hikoya qilish yo'lidan bormaydi, ikkala alloma hayotidagi jiddiy bir palla — bor-yo'g'i bir oydan oshiqroq davr hodisalarini qalamga oladi. Qahramonlar hayotidagi bu palla shunday bir dovonki, bu dovondan ularning butun bosib o'tgan yo'li, o'tmish va kelajagi yaqqol ko'rinadi. Voqealar sodir bo'lgan maskan shunday bir bekatki, bu bekatda xilma-xil odamlar to'qnash keladilar, bu yerda umr bo'yi davom etgan ziddiyat, mojarolar muayyan intihosiga yetadi, dillarda armon bo'lib yotgan dardu hasratlar to'kib solinadi, siru asrorlar oshkor bo'ladi, umrlar sarhisob etiladi, muallif personajlarga qo'shilib hayot jumboqlari ustida qizg'in bahslar olib boradi.

Romanga asos qilib olingan hodisa — umr bo'yi sulton Mahmud G'aznaviy xushlamagan, sulton ta'qibidan olislarda yurgan Ibn Sinoning pirovardida uning huzuriga kelishi, yigirma yil judolikdan so'ng G'aznada Beruniy bilan diydorlashuvi voqeasi hayotda aynan bo'lgan-bo'lmagani ma'lum emas. Biroq yozuvchi fantaziyasining mahsuli bo'lmish bu hodisalar badiiy haqiqatning go'zal namunasi, noyob badiiy modeli darajasiga ko'tarilgan. Qarang, ulug'alloma, bir tomoni zo'rlik, qolaversa tabiblik burchi taqozosi bilan keksalik chog'ida, xasta holda ne-ne mashaqqatlar bilan necha kunlar yo'l yurib, aziz va mag'rur boshini egib ma'naviy raqibi — mustabid hukmdor huzuriga uni davolash uchun keladi. Ammo bu yerda uning nafsoniyati oyoq osti qilinadi. Saroyda allaqachon Ibn Sino niqobi ostida

soxta, firibgar hakim paydo bo'lgan va hiyla-nayranglar orqali hukmdor e'tiborini qozongan. Sulton shu darajaga tushib qolganiki, chin Ibn Sino bilan firibgar hakimni bir-biridan farqlay olmaydi, firibgarni boshga ko'tarib, chin hakimi davronni tahqirlab saroydan haydaydi...

«Ko'hna dunyo»dagi bu syujet intrigasi katta ramziy-umumlashma xususiyatga ega. Haqiqiy iste'dod sohiblari, chin zahmatkash daholar bu yoqda qolib, xoru zor bo'lib, soxta, firibgar «ijodkor»larning obro'-e'tibor qozonishi hamma davrlarga, ayniqsa, mustabid hukmdorlar siyosatiga xos tarixning ajib bir sirli jumbog'idir. Roman ana shu sirli jumboq ustida iztirob bilan o'ylashga, bahsga undaydi o'quvchini.

Ro'y bergan adolatsizlik ikki buyuk allomada ikki xil taassurot qoldiradi. Charxi kajraftorning xilma-xil o'yinlarini, jabru sitamlarini ko'p ko'rgan Ibn Sino bu telba dunyoning mudhish nayranglariga go'yo beparvoday qaraydi. Beruniy esa g'azab, afsus-nadomatlardan o'zini qo'yarga joy topolmaydi. Bu xildagi kontrastli holat ham hodisaning dramasini yanada keskinlashtiradi, bahs ruhini kuchaytiradi.

Ibn Sino bilan ustoz Beruniyning G'aznadagi uchrashuvi, Beruniy xonadonidagi muloqotlar, ko'ngil rozlari, ilm-fan, tabiat, koinot va jamiyat muammolari haqidagi bahslar ifodasi romanning eng jozibali, huzurbaxsh sahifalarini tashkil etadi. Bir vaqtlar ustoz Beruniy bilan shogird Ibn Sino orasida jiddiy ilmiy tortishuvlar bo'lgan, ustoz shogirdning ayrim qarashlarini keskin tanqid ostiga olgan, bunda ba'zan adolatsizliklarga ham yo'l qo'ygan... Mana endi o'sha bahslarga yakun yasash, oydinlik kiritish, ko'ngildagi g'uborlarni ko'tarish, umuman, ikki alloma hayotida tutgan yo'l, umr saboqlarini sarhisob etish, qarashlarni muvofiqlashtirish payti keladi. Shunisi muhimki, ikki alloma orasida qizg'in munozaralar, tanlangan yo'llarda, qarashlarda ayrim farqlar yuz bergan bo'lishiga qaramay, ular aslida bir maslakdagi ulug' shaxs — siymolardir. Asarni o'qiganda biz buni butun qalbimiz bilan his etib turamiz. Garchi G'aznadagi uchrashuv yozuvchi ijodiy fantaziyasining samarasi bo'lsa-da, tarixiy haqiqatga mosdir; chunki ikki buyuk

alloma ilmiy-ijodiy merosining tarixiy taqdiri, ular orasidagi mushtarakliklar bu haqiqatni to'la tasdiqlaydi.

Beruniy taqdirining romandagi talqini ham g'oyat ibratli. Bu olim hayoti nisbatan osoyishtaroq kechgan. U uzoq vaqt G'aznaviylar saroyida muqim turib ilm-fan bilan mashg'ul bo'lgan, ilm-fan manfaatini deb shaxsiy mayliga zid o'laroq, saltanat bilan murosaga borgan. Shunisi xarakterliki, adib nisbatan osoyishta kechgan bu alloma umrining ichki dramasini, fojiasini butun keskinligi bilan kitobxonga yetkazadi.

Avvalo, ulug' maqsadni deb uzoq yillar shaxsiy maylga zid yo'l tutib yashashning o'zi ulkan fojia. Buyuk gumanist mustabid sultonning ko'p adolatsizliklarini o'z ko'zi bilan ko'rib turadi; u shohning Hindiston yurishlarida qatnashgan, bu o'lkadagi mislsiz qirg'in, zulmlarning bevosita shohidi bo'lgan... Bularni eslaganda Beruniy adadsiz iztiroblar ichida qovuriladi. Buning ustiga garchi Beruniy hukmdor bilan ma'lum murosaga borgan bo'lsa-da, baribir, har qadamda saltanatdan jabr ko'radi, uning eng oddiy so'rovlari ham saroyda javobsiz qoladi, yaqin kishilarni himoya etolmay qiynaladi; firibgar, soxta hakimning obro'-e'tibor topishi, hakimi davron Ibn Sinoning tahqirlanishi — bunday adolatsizliklarning guvohi bo'lish Beruniy uchun cheksiz kulfat, azob-iztirob.

Romanda saroy muhiti, saltanat ichidagi ziddiyatlar, sulton Mahmud G'aznaviy ruhiy dramasi ifodasi ham keng o'rin olgan. Roman tarixga sinfiy yondashish talabi ustivor bo'lgan, jahongir shohu sultonlar haqida ijobiy gap aytish man etilgan, jumladan, sulton Mahmud G'aznaviyga salbiy munosabat avj pallaga ko'tarilgan kezlarda dunyoga kelgani tufayli, bu obraz talqinida davr ruhi asoratlari ma'lum darajada o'z muhrini qoldirgan. Asar muallifi sulton Mahmud G'aznaviyini ko'proq mustabid hukmdor sifatida ko'rsatishga jazm etadi; sultonning ezgu ishlari, qurgan qasrlari, yaratgan go'zallikda benazir jannatmonand bog'lari, barpo qilgan machit va madrasalari, ilm-fan kishilariga qilgan saxovatlarini, janglardagi shijoati, mardligi, tantilligini ham e'tirof etgan holda, uning hayotda yo'l qo'ygan xatolari, adolat-

sizliklari, gunohlari uchun umr so'ngida chekkan ruhiy qiynoqlari ifodasiga kengroq o'rin beradi.

Yozuvchi asarda shunday yo'l tanlagan ekan, u bunga haqli. «Ko'hna dunyo» G'aznaviy haqidagi ilmiy risola emas. Adabiy asarda adib o'z badiiy niyatidan kelib chiqib tarixiy shaxslarga turli nuqtai nazardan yondashaverishi mumkin. Bilamizki, «Navoiy» dostonidagi Iskandar obrazi tarixiy shaxs Aleksandr Makedonskiydan keskin farq qiladi. Mariya Styuartni F. Shiller o'zicha, V. Skott boshqacha, S. Sveyg yana o'zgacha talqin etadi. Kleopatraning U. Shekspir, A. Pushkin, B. Shou va Cho'lpon asarlaridagi, shuningdek, 60-yillari Amerika san'atkorlari yaratgan filmdagi talqinlari naqadar xilmaxil... Ehtimol, biror o'zbek adibi sulton Mahmud G'aznaviy obraziga murojaat etib tamomila boshqacha, ya'ni uning ko'proq ijobiy tomonlarini ko'rsatishga jazm qilib, bu ishni qoyil qilib ado etsa, marhamat, bunday ijodiy jasoratni faqat tabriklash mumkin. «Ko'hna dunyo»da sulton ko'proq mustabid sifatida gavalantirilgan ekan, bu ham umuman olganda tarixiy haqiqatga zid emas, bu murakkab tarixiy siymo hayotida buning uchun yetarli asoslar bor.

Asarda G'aznaviyini biz keskin ruhiy iztiroblar iskanjasida uchratamiz. Sulton umrining oxirgi damlari, u og'ir davosiz dardga muhtalo. Bir tomondan, dardiga davo istaydi, ikkinchi tomondan, o'lim haq, foni dunyodan ketish oldida umri davomida qilgan gunohlarini eslab eziladi; imkon qadar gunohlardan forig' bo'lishga intiladi, jabrdiydalar ko'nglini olmoq payiga tushadi. Biroq sultonning bu ezgu niyat yo'lidagi xatti-harakatlari yangidan-yangi ko'ngilsizliklar, ruhiy iztiroblar keltiradi; eng yomoni, sulton o'z qo'li bilan yaratgan hokimlik tartiboti oldida o'zi ojiz qoladi, u xayri ishlar qilmoqchi bo'lganida saroydagi, toj-taxt tevaragidagi muhit bunga imkon bermaydi.

«Ko'hna dunyo» milliy romanchiligimiz poetikasini muhim yangi xususiyatlar bilan boyitdi. Adibning «Ulug'bek xazinasi» romanidayoq polifonik ifoda tarziga moyillik sezilgan edi, yozuvchi «Diyonat» va «Ko'hna dunyo» romanlarida shu tasvir prinsiplarini izchil davom

ettiradi. Dadil aytish mumkinki, bu uch asar ayni shu polifonik tafakkur tarzi bilan o'zbek romanchiligi poetikasiga yangilik olib kirdi, polifonik tafakkur, xususan, «Ko'hna dunyo» romanida o'zining yaxshi samalarini berdi.

Bu roman, boya aytilganidek, boshdan-oyoq munozara-bahs ruhi bilan yo'g'rilgan. Avvalo roman uchun tanlangan hayotiy material, kashf etilgan badiiy model — vaziyatning o'zi jumboq xarakteriga ega; chin alloma Ibn Sino bu yoqda qolib soxta tabib, firibgarining obro'-e'tibor qozonishi — «taqdiri azalning bu ajib jumbog'i» kitobxonni bahs-munozaraga chorlaydi, bu hodisa esa o'z navbatida xilma-xil jumboqlarni keltirib chiqaraveradi, asardagi deyarli barcha personajlar xarakteri, qismati, ular bilan bog'liq epizodlar jumboq tusini oladi; bu hol shunchaki hodisa va xarakterlarni qiziqarli, sirli-sehrli qilish uchungina xizmat etmaydi; yozuvchi ayni o'sha jumboqlar sababiyatini tahlil etish yo'lidan boradi, ular ustida jiddiy va qizg'in bahs yuritadi, natijada o'sha sirli hodisalarning, xarakterlarning asl ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy mohiyati ko'z oldimizda namoyon bo'ladi.

Bilamizki, monologik romanlarda hodisa va personajlarga bir nuqtai nazardan yondashish ustun turadi, barcha polifonik romanlar qatori «Ko'hna dunyo»da esa hodisa va qahramonlarga xilma-xil tomondan yondashish xarakterli. Asarda qalamga olingan hodisa va xarakterlar jumboqli bo'lish bilan barobar ziddiyatlidir. Bu ziddiyatlarning ko'rinish turlari ham rang-barang. Bu hol romandagi bahslar olamini g'oyat kengaytiradi.

Roman personajlari hayotdagi mavqei, maslak-e'tiqodiga ko'ra ikki guruhga ajraladilar. Bir tomonda hukmdorlar, saltanatga xizmat etuvchi, o'z shaxsiy manfaati yo'lida hech narsadan qaytmaydigan xudbin, yovuz, munofiq firibgarlar; ular har bob bilan ijtimoiy-ma'naviy taraqqiyotga to'sqinlik qiladilar, oyoq osti etadilar, mehnatkash xalq vakillariga zug'um, zulm o'tkazadilar. Ayni paytda o'sha «maslakdoshlar» — sulton Mahmud, amir Mas'ud, Xatlibegim, Abul Hasanak, Ali G'arib, Piri Bukriy, Ibn Shahvoniylar orasida murosasiz ziddiyat, olishuv, to'qnashuvlar ketadi... Ikkinchi tomondan,

ijtimoiy taraqqiyot yo'lida turgan, saltanatdan jaf o'rgan kishilarning saltanatga cheksiz nafrati, isyoni va unga qarshi goh pinhona, goh oshkora kurashi... Shu bilan barobar avtor mana shu maslakdoshlar qarashlaridagi muayyan tafovutlarga ham e'tiborni tortadi. Chunonchi, ulug' alloma — Ibn Sino bilan Beruniy oralarida qizg'in munozaralar bo'lib o'tadi, el-yurt, adolat g'amida yurgan Ibn Sino adolat uchun kurashga otlangan Imom Ismoil maslagini qabul qila olmaydi.

Yozuvchining mahorati, ayniqsa personajlarning ruhiy olami qalb bahsini bera olishda yorqin ko'rinadi. Asardagi deyarli har bir personaj qalbida keskin drama kechadi, ularning har biri o'zi bilan o'zi olishadi. Har bir qalbning dramasi, bahsi o'ziga xos; ifoda tarzi betakror. Sulton Mahmudni biz vasvasayu tahluka, pushaymonlar iskanjasida ko'rsak, Piri Bukriyni hasad, alam-o'kinchlar olovida yonayotgan holatlarda uchratamiz; amir Mas'ud, Xatlibegim, Abul Hasanak, Ali G'ariblarning ham alam-iztiroblaridan, hattoki goho firibgar Ibn Shahvoniyni tavba-tazarrusidan ogoh bo'lamiz; Malikul Sharob, Nargizabonu, Bobo Xurmolarning qalb faryodi o'quvchini larzaga soladi, ulug' allomalar — Ibn Sino bilan Beruniylarning dil rozi, alamli o'ylari, qalb tug'yoni, isyoni roman simfoniyasining eng shiddatli, baland pardalarini tashkil etadi. Polifonik romanlarda bo'lgani kabi «Ko'hna dunyo»da ham biz personajlarni birinchi galda qalb bahsi, nidosi, tug'yoni orqali to'laroq bilib olamiz. Personajlarning qalb bahsi, nidosi, ayni paytda ularning hayot falsafasi, haqiqati, konsepsiyasi hamdir. Personajlar qalb dramasi orqali o'zlariga va hayotga baho beradilar. Shu tariqa romandagi har bir yetakchi personaj mustaqil, muayyan shaklga tushgan, konseptual ovoz — ohangdir; bu ovozlari esa rang-barang, binobarin polifonikdir.

To'g'ri, avtor ayrim personajlar, masalan, Ibn Shahvoni, Piri Bukriylarning tashqi qiyofasi, xatti-harakatlarini ham ancha batafsil ta'rif-tavsif etadi, boya aytilganidek, xarakterlar orasidagi to'qnashuvlarni ham ancha keng ko'rsatadi, lekin, baribir, romanda qahra-

monlarning qalb bahsi, dramasi nidosi — ohangi orqali namoyon etish yetakchilik qiladi.

Romanda personajlar ovozidan boshqa hikoyachi shaxs sadolari ham mavjud. Asar voqealari asosan ikki shaxs — muallif va Abu Ubayd al-Juzjoniylardan hikoya qilinadi. Ibn Sino bilan bog'liq voqealar ko'proq Juzjoniylar xotiralari tarzida, qolgan voqealar esa muallif nigohi orqali beriladi. Bu ikki hikoyachi shaxsning ifoda usuli, ohangi bir-biridan farqlanadi; Juzjoniylar bayonida xolis-ob'ektivlik hukmronlik qilsa, avtor ifodasida voqealarga faol munosabat, dadil aralashish ustun. Go'yo personajlar qalbida, ruhiyatida boshlangan bahsmunozara avtor qalbida davom etadi, aniqrog'i, muallif personajlar qalbida kechgan bahslar bilan bahsga kirishadi, ularga o'z munosabatini tayin etadi, natijada mavjud bahslar yanada qizg'inroq, shiddatliroq tus oladi. Shunday qilib personajlar sadolariga hikoyachilar, xususan, avtor ovozi qo'shib, romandagi polifoniya yanada serjilolik kasb etadi...

Shu kuzatish mulohazalardan ko'rinib turibdiki, «Ko'hna dunyo» romani polifonik xususiyatlari bilan o'zbek prozasidagi izlanishlar ufqini ancha kengaytirdi. Adib ayni shu polifonik ifoda vositasida tarixiy haqiqatni, tarixiy shaxslar taqdirini, davr dramasi, davrning ko'pqirrali ziddiyatlarini, o'tish saboqlarini yangicha, ta'sirchan ochishga, badiiy inkishof etishga muvaffaq bo'ladi.

Umarali NORMATOV

5600 ✓

«Asr oshgan asarlar»

ODIL YOQUBOV
KO'HNA DUNYO

Roman

Toshkent
«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
2008

Muharrir *G. Zokirova*
Musavvir *M. Samoylov*
Texnik muharrir *R. Boboxonova*
Sahifalovchi *L. Batseva*
Musahhah *M. Ziyamuhamedova*

Bosishga ruxsat etildi 15.01.2008. Bichimi 84x108¹/₃₂. «Tayms» garniturasi. Ofset bosma. Shartli bosma tabog'i 20,2. Nashriyot hisob tabog'i 21,2. Adadi 10000 nusxa. Buyurtma № 4255. Bahosi kelishilgan asosda.

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,
100083, Toshkent shahri, Buyuk Turon ko'chasi, 41.

